

М. Е. САЛТИКОВ-ЩЕДРИН

**ЖАНОБ
ГОЛОВЛЁВЛАР**

РОМАН

**ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1976**

ИККИНЧИ НАШРИ

МАЛИК РАҲМОН
таржимаси

Салтиков-Щедрин М. Е.
Жаноб Головлёвлар. Роман. (М. Раҳмон таржимаси). 2-нашри.
Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.
296 б.

Улуғ сатирик, революцион-демократ Салтиков-Щедрин ўзининг кўпгина асарлари билан дунёга танилган ёзувчидир. У крепостнойлик тузумига, зулмга қарши исёнкорлик, мазлумларга хайрихоҳлик руҳида асарлар яратган. «Жаноб Головлёвлар» романидаги Иудушка образи умуман эксплуататор синфларга хос текинхўрлик, мунофиқлик, хиёнаткорлик, олчоқлик каби иллатларни яқин эътибор билан тасвир қилган.

Салтыков-Щедрин М. Е. Господа Головлевы. Роман.

PI

70301—106

8 — Доп. 76

ОИЛА СУДИ

Кунлардан бир кун узоқ вотчина¹ бурмистри Антон Васильев. деҳқонлар паспорти билан яшаётганлардан оброк ундириш учун Москвага бориб келганлиги ҳақида бой ойим Арина Петровна Головлёвага ҳисоб берди ва хизматкорлар турадиган уйга чиқишга рухсат олди, аммо бирдан гўё аллақандай айтадиган гапи ва иши бору, шуни маълум қилишга бир ботиниб, бир ботинмаётгандай сирли бир тарзда минғирлаб туриб қолди.

Узига яқин одамларининг андаккина ҳаракатларининг гина эмас, ҳатто кўнгилларида нималар борлигини ҳам фаҳмловчи Арина Петровна дарҳол ташвишланиб қолди ва бурмистрининг кўзига тикилиб:

— Яна нима гап?— деб сўради.

— Бўлди,— деб Антон Васильев қутулишга уринди.

— Алдама! Яна бор! Кўзингдан кўриниб турипти.

Антон Васильев айтишга юраги ботинолмай, депсиниб тураверди.

— Айтавер, яна нима ишинг бор? Думингни ликиллатма... хуржун!— деб қаҳр билан бақирди унга Арина Петровна.

Арина Петровна уй ходимлари ва гумашталарига лақаб қўйишни яхши кўрарди. У, Антон Васильевга «хуржун» деган лақабни бирор ерда сотқинлик қилгани учун эмас, оғзи бўшлиги учун қўйган эди. Антон Васильев бошқарадиган мулкнинг марказида савдо-сотқ

¹ Вотчина — Қадимги Россияда катта ер эгаларининг отадан ўғилга қолган ер-сув амлоки.

авж олган катта бир қишлоқ бўлиб, унда майхона кўп эди. Антон Васильев майхонада чойхўрлик қилишни, бой ойимнинг удабуронлигини гапириб мақтанишни яхши кўрар ва ўшанда айтиб бўлмайдиган бирон гап оғзидан чиқиб кетарди. Арина Петровнанинг доим ҳар хил даъволик ишлари бўлиб, бу ишдан хабардор ўзи ишонган одамнинг лақмалиги натижасида унинг ҳийлалари билиниб, амалга ошмасдан қолар эди.

— Ростдан ҳам яна бир гап бор...— деб Антон Васильев зўрға гудурлаб қўйди.

— Нима? Нима ўзи?— деди Арина Петровна ҳовлиқиб.

Ҳаммага зарбини ўтказган ва шу билан бирга топқирлик қобилияти бақувват бу аёл содир бўлиши мумкин бўлган ҳодисаларни ва қарама-қаршиликларни бир дақиқада кўз олдига келтирди ва дарҳол ўйлаганига шу қадар ишондики, қути ўчиб, сакраб ўрнидан турди.

— Степан Владимирович Москвадаги ҳовлини сотиб қўйиптилар,— деди Антон Васильев салмоқлаб.

— А?

— Сотиптилар.

— Нима учун? Қандай қилиб? Чайналма, гапир!

— Қарзлари учун... бўлса керак! Яхши иш бўлса сотишармиди.

— Демак, полиция сотипти-да? Суд бўпти-да?

— Демак, полиция сотипти. Саккиз мингга, «ким ошди» билан сотилди, дейишди.

Арина Петровна ўзини гуп этиб креслога ташлади-да, деразага тикилганича қотиб қолди. Бу хабарни эшитгач, у аввал ҳушини йўқотгандай бўлди. Агарда унга Степан Владимирович бировни ўлдириб қўйипти, Головлёвларнинг деҳқонлари исён кўтариб, ишга чиқишдан бўйин товлашипти ёки крепостнойлик ҳуқуқи бекор бўлипти десалар ҳам, бунчалик ҳушини йўқотмас эди. Унинг лаблари қалтирар, кўзлари узоққа тикилар, лекин ҳеч нарсани кўрмас эди. Шу аснода Дуняшка деган қиз, фартуғининг этаги билан бир нарсани тўсиб, дераза ёнидан югуриб ўтмоқчи бўлди-ю, кейин бирдан бой ойимга кўзи тушиб дарров бурилганини ва секин орқасига қараб чиқиб кетганини ҳам пайқамасди (бошқа вақтларда бўлса, қизчанинг бу қилиғи катта можароларга сабаб бўлар эди).

Ниҳоят, у ўзига келиб:

— Ана, майнабозчилигу,— деди.

Шундан кейин яна бир неча дақиқа даҳшатли суку-
нат давом этди.

— Полиция уйни саккиз минг сўмга сотипти, дединг-
ми?— деб қайтадан сўради у.

— Худди шундай.

— Ота-она марҳамат қилиб берган нарсани-я! Буни
қаранглару... оббо аблаҳ-эй!

Арина Петровна бу хабардан дарров бир қарорга
келиш зарур, деб билди, лекин миясига ҳеч нарса кел-
мади, чунки хаёли бошқа ёқда эди. У, дастлаб: «Полиция
сотипти! Полиция уни дарров сотиб юбормагандир, ахир!
Аввал хатлагандир, баҳо қилгандир, кейин сотишга қўй-
гандир. Саккиз мингга сотипти, ваҳоланки, бундан икки
йил аввал худди ўша уйнинг ўзи учун ўз қўлим билан
ўн икки мингни нақд санаб берган эдим. Агар билганим-
да саккиз мингга «қим ошди» савдосида ўзим олиб қўя
қолардим!», кейин: «Полиция саккиз мингга сотипти!
Ота-онанинг марҳаматини-я! Оббо аблаҳ-эй! Ота-она
марҳамат қилиб берган нарсани саккиз мингга сотип-
ти-я!»— деб ўйлади.

Уйнинг сотилганлигига, уни арзон баҳога олиб қолиш
умиди йўқлигига ишонгандан кейин, ниҳоят, Арина Пет-
ровна:

— Кимдан эшитдинг?— деб сўради.

— Майхоначи Иван Михайлов айтди.

— Нега у менга вақтида хабар бермапти?

— Қўрққан бўлса керак.

— Қўрққан эмиш! Мен унга қўрқиш нималигини кўр-
сатиб қўяман! Уни Москвадан чақиртирилсин. Келган
ҳамоно ҳарбий вакил иштирокида сочини қирдириб сол-
датликка берилсин! «Қўрққанмиш-а!»

Крепостнойлик ҳуқуқидан путур кетиб қолган бўлса
ҳам ҳали мавжуд эди. Антон Васильев бой ойимдан га-
лати-галати буйруқларни аввал ҳам кўп эшитган эди,
аммо ундан бунақасини сира кутмагани учун жуда бир
хил бўлиб кетди. Шунда «хуржун» деган лақаби эсига
тушди. Иван Михайлов пишиқ бир деҳқон бўлиб, унинг
бирон балога йўлиқиши мумкин эканлиги одамнинг
хаёлига ҳам келмас эди. Шуниси ҳам борки, Иван Ми-
хайлов унинг жонажон дўсти ва қудаси эди. Антон
Васильев хуржундай оғзини ёполмаганидан уни солдат-
ликка берадиган бўлишди.

— Кечиринг... Иван Михайлични!— деб унинг тарафини олмоқчи бўлди.

— Йўқол... лақма!— деб бақирди Арина Петровна унга.

Шундан кейин Антон Васильев Иван Михайловнинг тарафини олиб бир нима дегани юраги бетламади.

Бироқ ҳикояни давом эттиришдан аввал, мен китобхонлардан Арина Петровна Головлёва ва унинг уйичи билан дурустроқ танишишни ўтинар эдим.

Арина Петровна олтинчи ёшлар чамасидаги бардам ва ўз эркича умр кечирингга одатланган бир аёл эди. У жуда қаттиқ қўллик билан Головлёвларнинг катта мулкини ўз билгича идора қила биладиган эҳтиёткор, пишиқ ва келди-кетди кутмай, ёлғиз умр кечирадиган, қўни-қўшнилари билан қўшничилик қилмайдиган ва маҳаллий ҳукуматлар билан яхши алоқада бўлган хотин бўлиб, болалардан эса, ҳар бир иш қилганда, онам нима дер экан, деб ўйлайдиган даражада итоаткор бўлишларини талаб қилар эди. Умуман, мустақил, бир сўзлик ва ўжарроқ хотин эди, унинг шундай бўлишига Головлёвлар оиласида гапини қайтарадиган биронта киши бўлмаслиги ҳам сабаб бўларди. Эри бўлса, бир қайновичида ва ароқхўр бир одам эди (Арина Петровна икки гапининг бирида бева бўлиб бева эмасман, эрим бўлиб эрлик эмасман, дер эди); болаларининг баъзилари Петербургда хизмат қилар, баъзилари эса, отасига тортган ва «кўнгилга теккани» учун рўзғор ишларига аралаштирилмас эдилар. Мана шу шароитда Арина Петровна кўпдан бери танҳоликда умр кечиради. «Оила» деган сўз унинг тилидан тушмаса ҳам сиртдан унинг бутун ҳаракати рўзғор ишларига жон куйдираётгандай бўлиб кўринса-да, ростини айтганда, ўзи оила ҳаётидан бутунлай бегоналашиб қолган эди.

Оила бошлиғи Владимир Михайлич Головлёв ёшлик чоғиданоқ бемаъни, бебош бир одам бўлиб, ҳар вақт жиддий ва корчалон Арина Петровнанинг унга ҳеч ҳуши йўқ эди. Владимир Михайлич доим ўйин-кулги ва бекорчилик билан умр кечирар, кўпинча ўз хонасига кириб олиб, майна, хўроз ва бошқа қушларнинг сайрашига таклид қилар ҳамда «эркин шеърлар» деб аталган шеър-

лар тўқиш билан овора бўлар эди. Хушвақт бўлганида мен Барковнинг дўсти эдим, у ўлим тўшагида ётганида менга фотиҳа берган, деб мақтанар эди. Арина Петровна у тўқиган шеърларни дастлабки кунлардаёқ ёқтирмади, буларни қабоҳат ва майнабозлик деб атади. Владимир Михайлич ўзи тўқиган шеърларни доим тингловчи бўлсин, деб уйлангани учун ҳадемай эр-хотин орасига низо гуша қолди. Бу низо аста-секин авж олиб, охирда хотинининг ундан кўнгли совиб, жирканадиган бўлиб қолди; эри эса хотинини кўргани кўзи бўлмай, шу билан бирга ундан қўрқар ҳам эди. Эри хотинини «ялмоғиз», «шайтон» дер, хотини эса эрини «шамол тегирмон» ва «торсиз соз» деб атар эди. Иккови ана шу тахлитда қирқ йилдан ортиқ бирга умр кечирди; бундай ҳаёт кечириш ғайри табиий эканлиги икковининг ҳам хаёлига келмас эди. Владимир Михайличнинг бемаънилиги пасайиши бир ёқда турсин, борган сари ошиб борди. Барков руҳидаги шеърлар тўқишдан ташқари, ичкиликка берила бошлади ва йўлакда туриб оқсоч қизларни пойлайдиган қилиқ чиқарди. Бошда Арина Петровна эрининг бу янги қилиқидан жирканди ва ҳатто юраги ғаш бўлди (бунга рашиқдан ҳам кўра иззати нафс кўпроқ сабаб эди), лекин кейинчалик бунга парво қилмай қўйди ва фақат ярамас қизлар унга ароқ бериб қўйишмасин тагин, деб кўз-қулоқ бўлар эди. Арина Петровна эрининг ўзига рафиқ эмаслигига батамом ишонганидан кейин, бир нарсага: Головлёвларнинг мол-мулкни кўпайтиришга кўнгили қўйди ва қирқ йиллик эр-хотинлик ҳаётида ўзининг мулкни ўн баравар орттиришга муваффақ бўлди. У зўр сабртоқат, ҳушёрлик билан узоқ ва яқиндаги қишлоқларга кўз-қулоқ бўлиб турар, бу қишлоқ эгаларининг васийлар кенгашига муносабатини зимдан билиб олар ва ҳамма вақт «ким ошди» савдоси тепасида беҳосдан пайдо бўлиб қолар эди. Мол-мулкни кўпайтиришга бунчалик ҳирс қўйиши орқасида эри Владимир Михайлич борган сари назаридан четда қола-қола, ниҳоят, бутунлай бегонадай бўлиб кетди. Бу ҳикоя бошланган пайтда у ёстиғидан бошини кўтаришга мадори қолмаган даражада кексариб қолган эди. Мабодо ҳар замонда ётоқхонасидан ташқарига чиқа қолса, хотинининг қия турган эшигидан бошини суқиб: «Шайтон!» деб бир бақиргани чиқар эди. Кейин дарров қайтиб уйига кириб кетарди.

Арина Петровна болаларидан ҳам толеи баланд эмас

эди. У ўз ишига бировнинг аралашмаслигини севганидан болалари ҳам унга ортиқча юк эди. У ҳисоб-китоблари ва хўжалик ишлари билан ёлғиз машғул бўлганда ҳамда ўзининг бурмистрлари, нозирлари, калитдорлари ва бошқа ходимлари билан иш тўғрисида гаплашганида ҳеч ким халақит бермаган чоғларидагина эркин нафас оларди. Унинг наздида бола ҳам худо берган бир нарса бўлиб, бунга қарши бир нима дейишга тили бормас, лекин шундай бўлса ҳам бола унинг мол-дунёга ҳирс қўйган кўнглининг кўчасидан ҳам ўтмас эди. Унинг тўрт боласи бўлиб, учтаси ўғил, биттаси қиз эди. Арина Петровна катта ўғли билан қизи тўғрисида гапиргиси ҳам келмас эди. Кенжа ўғлига сал дурустроқ ва ўртанча ўғли Порфишани яхши кўриш у ёқда турсин, ҳатто ундан кўрқарди.

Бу ҳикояда кўп тилга олинадиган катта ўғли Степан Владимиричга оилада Стёпка-тентак ва Стёпка-бебош деб лақаб қўйилган эди. У ёшлигиданоқ «кўнгилга теккан»лар қатори бўлиб қолди. Уйда уни ҳеч ким одам қатори кўрмас, унга бир эрмак деб қаралар эди. Ваҳоланки, у ўз муҳотидаги таассуротни жуда ҳам тез уқиб оладиган қобилиятли бола эди. У отасидан фавқулодда шўхликни, онасидан эса, кишининг заиф томонини дарҳол пайқаб олиш салоҳиятини олди. У биринчи хислати соясида тезда отасининг эркатойи бўлди ва шу сабабдан онаси уни яна ҳам ёмон кўриб қолди. Кўпинча, ота-бола, Арина Петровна хўжалик ишлари билан бирон ёққа кетганда, Барковнинг сурати осилиб қўйилган уйга кириб олиб, эркин шеърларни ўқир эдилар. Айниқса «ялмоғиз»ни, яъни Арина Петровнани кўп ғийбат қилар эдилар. Аммо «ялмоғиз» буларнинг машғулотини сезарди: секингина зинапоядан чиқиб, оёқ учиди уй эшиги олдига борар ва уларнинг завқ билан сўзлашини тинглар эди. Кейин у Стёпка-тентакни ушлаб олиб, хўп ураб эди: Аммо Стёпа бари бир ҳеч нарсадан тоймас эди; калтак ва насихатларни писанд қилмай ярим соатдан кейин яна ўз билганини қилаверар эди. У, гоҳ Анютқа деган қизнинг дуррачасини қиймалаб ташлар, гоҳ ухлаб ётган Васютканинг оғзига пашша тиқар, гоҳ ошхонага кириб сомса олиб қочар ва укалари билан бўлишиб ер эди (Арина Петровна тежаш мақсадида болаларини очинтўқин тутар эди).

— Сени ўлдириш керак! Ўлдирсам ҳам ҳеч ким нега

Ўлдирдинг демайди! Бунинг учун подшо ҳам менга жазо бермайди!— дер эди доим Арина Петровна.

Боланинг дарров эсдан чиқариши ва қаршилиқ кўрсатолмаслигидан фойдаланиб, уни доим хўрлаш ўз натижасини берди. Оқибат бола ғазабланиш, норози бўлиш ўрнига, ҳар нарсага бўйин эгадиган, ҳар ишга кўр-кўрона ўрганиб қоладиган ва ҳеч нарсага фаҳм-фаросати етмайдиган бўлиб қолди. Бундай одамлар ҳар қандай таъсирга дарров бериладиган бўладилар: ароқхўр, гадой, ҳаммага майна ва ҳатто жиноятчи ҳам бўлиб қоладилар.

Степан Головлёв йигирма ёшида Москва гимназияларидан бирини тамомлаб, университетга кирди. Бироқ унинг студентлик ҳаёти ачинарли бир ҳолда эди. Онаси унга очидан ўлмаслиги учун озгина пул бериб турар; унинг ишга ҳеч майли йўқ, бунинг ўрнига унда бировларни масхара қилиш қобилияти кучли; доим кўпчилик ўртасида бўлишни орзу қилар ва бир лаҳза бўлса ҳам танҳо туролмасди. Шу сабабдан текинхўрликни ҳунар қилиб олди ва ўзининг ҳар нарсага тез берилиши орқасида тез кунда бойвачча студентларнинг эрмаги ҳам бўлиб қолди. Бойвачча студентлар уни ўз ораларига қўшсаларда, лекин унинг ўзларига улфат бўла олмаслигини, фақат эрмак эканини билар эдилар, у шу билан танилган эди. У шу йўлга бир кириб олганидан кейин борган сари пастлашиб кетаверди ва 4-курснинг охирида бутунлай майна бўлиб қолди. Шундай бўлса ҳам эшитганларини тезда уқиб, ёдлаб ола билиши орқасида имтиҳондан яхши ўтиб, кандидатлик унвонини олди. У дипломни олиб, онасининг олдига келганида Арина Петровна елкасини қисиб, ҳайронман, деди, холос. Сўнгра уни бир ой қишлоқда олиб туриб, кун кўриши учун ҳар ойга юз сўм пул белгилаб Петербургга жўнатди. Шу билан турли маҳкама ва идораларда саргардонлик бошланди; унинг ҳеч қандай ҳимоячиси бўлмай, меҳнат қилиб ўзига йўл очиш истаги ҳам унда йўқ эди. Ёш йигит бекорчиликда юриб, фикри шу қадар паришонхотир бўлиб кетган эдики, иш юзасидан хатлар, алоқалар ва баёнотлар ёзишдан иборат бўлган маҳкама синовидан ҳам ўтолмади. Головлёв Петербургда тўрт йил саргардон бўлиб юрди ва пировардида бирон каттароқ маҳкаманинг амалдори бўлиш умидини йўқотди. Унинг зорланишига жавобан Арина Петровна: «Шундай бўлишини мен аввалданоқ билган эдим»,— деб бошланган, дағаллик билан ёзилган

хат охирида унинг Москвага етиб келишини буюрди. Москвада ўзига яқин деҳқонлар йиғилишида Стёпкентакни помешчик судига жойлаштириб, эскидан Головлёвлар иши юзасидан ҳаракат қилиб юрувчи мирзанинг назоратига топширишга қарор берилди. Степан Владимирч бу судда нима ишлар қилганлиги ва ўзини қандай тутганлиги маълум эмас, лекин уч йилдан кейин у ердан кетиб қолган эди. Шундан кейин Арина Петровна энг охирги чорани кўришга қарор берди: у «ўғлига бир ҳисса ажратди» ва бу ҳисса «ота-онанинг марҳамати» деб ҳам ҳисобланди. Бу ҳисса Арина Петровнанинг Москвадаги ўн икки минг сўмга сотиб олган ҳовлисидан иборат эди.

Степан Головлёв умрида биринчи марта эркин нафас олди. Бу ҳовлидан танга ҳисоби билан ҳар йилда бир минг сўм даромад олиниши керак эди. Бу эса, унинг илгариги аҳволига нисбатан катта давлат эди. У жуда хурсанд бўлиб, онасининг қўлини ўпди («Кўзингга қара, хушёр бўл, тентак! Ортиқ ҳеч нима умид қилма!» деб, Арина Петровна гудурлаб қўйди) ва бу яхшиликни эсидан чиқармасликка ваъда берди. Афсуски, унинг пул ушлашни билмаслиги, ҳақиқий турмуш пулни совуришдан иборат деб билганлиги орқасида бу бир йиллик даромад кўпга етмади. Тўрт-беш йил ўтар-ўтмас у бор-йўғини тамом қилди ва ўша вақтда тузилаётган халқ лашкарлигига пул учун биров ўрнига боришга ҳам хурсанд эди. Ополчение энди Харьковга етганда сулҳ бўлиб қолди-ю, Головлёв яна Москвага қайтиб келди. Бу вақтда унинг ҳовлиси сотиб юборилган эди. Унинг устида анчагина эски ополчен мундири, оёғида янги этик ва чўнтагида юз сўм пули бор эди. У ана шу пул билан чайқовчилик қилмоқчи бўлди, яъни картабозлик қилди, лекин кўп ўтмай бор пулини ютқазиб қўйди. Шундан кейин, онасининг Москвада яшовчи ўзига тўқ деҳқонлариникига қатнаб қолди: баъзи бирлариникида таом ер, баъзиларидан тамаки пули тилар ва баъзиларидан қарзга пул олар эди. Бироқ бориб-бориб пировардида пешанаси тақ этиб деворга тегди. Бу маҳалда ёши қирққа яқинлашган бўлиб, бундай дарбадар юришга энди мадори қолмаганлигига иқрор бўлди. Бирдан-бир чора Головлёво қишлоғига қайтиб бориш эди...

Степан Владимировичдан кейин Головлёвлар оиласининг катта фарзанди Анна Владимировна бўлиб, Арина Петровна бу қизини ҳам тилга олишни ёқтирмас эди.

Гап шундаки, Арина Петровна қизи Аннага катта умид боғлаган эди, бироқ Анна унинг умидига яраша иш қилиш бир ёқда турсин, бутун юртга маломат бўлди. Қизи институтни битириб чиққанидан кейин Арина Петровна уни ўзига дурустроқ котиб ёки ҳисобчи қилиб олиш умидида қишлоққа ўрнаштирди, Аннушка эса, бир кечаси Уланов деган отлиқ аскар офицери билан Головлёво қишлоғидан қочиб кетиб, ўшанга тегди.

— Ота-онанинг фотиҳасини олмасдан итдек, ўзича никоҳланиш экан-да! Тағинам эри дуруст экан, никоҳлаб олипти! Бошқа биров бўлса бузиб кетарди-қоларди! Кейин уни қидириб топ!— деб зорланарди Арина Петровна.

Арина Петровна «кўнгилга теккан» ўғлига қандай қаттиқ қўллик қилган бўлса, қизига ҳам худди шундай қилди: унга ҳам «бир ҳисса ажратиб берди». Қизига беш минг сўм пул ва ҳамма деразаларидан ғириллаб шамол уриб турадиган ва биронта ҳам бутун пол тахта-си бўлмаган, ўттиз жонлик ташландиқ бир кўрғончани ажратди. Орадан икки йил ўтгандан кейин ёш эр-хотин пулянинг бошига сув қуйдилар, офицер эса, Анна Владимировнани Аннинька ва Любинька деган иккита эгизак қизи билан ташлаб аллақаяёққа қочиб кетди. Шундан кейин уч ой ўтар-ўтмас Анна Владимировна ҳам ўлди. Сўнгра Арина Петровна, чор-ночор, етимларни ўз қармоғига олишга мажбур бўлди ва гўдакларни алоҳида уйчага жойлаштириб, уларга қарашни Палашка деган ғилай кампирга топширди.

— Худонинг марҳамати кенг, етимлар кўп нон ермиди, қарилгимда овунчоқ берди! Худо бир қизимни олди-ю, иккитасини берди!— дер эди Арина Петровна ўша вақтларда.

Айни замонда Порфирий Владимиричга: «Опанг қандай бузуқ умр кечирган бўлса, иккита итваччасини менга ташлаб, худди шу хилда кетди»... деб ёзди.

Умуман, бу гаплар нақадар ҳаёсизлик бўлиб кўринмасин, аммо ҳақиқатни айтиб ўтиш керакки, бу «ҳисса ажратиш» ҳодисаси Арина Петровнанинг сармоясини камайтириш у ёқда турсин, иккита ҳиссадорнинг камайиши Головлёвлар мол-мулкани орттиришга сабаб бўлди. чунки Арина Петровна қоидага қаттиқ амал қиладиган аёл бўлганлигидан, «кўнгилга теккан» болаларига «ҳисса ажратиш» билан «ташвишим тугади» деб ўйлар эди.

Ҳатто вақти келиб етим набираларига ҳам ҳисса ажратиш керак. бўлар деган фикрни хаёлига ҳам келтирмас эди. У марҳума Анна Владимировнага ажратилган мулкчадан ишқилиб кўпроқ фойда олишга ҳаракат қилар ва даромадини васийлар кенгаشمаси ихтиёрига топширадди. Шу билан бирга у:

— Мана, етимлар учун ҳам пул тўплаяпман, уларнинг овқати ва боқиш харажатлари учун ҳеч ҳақ олмайман. Ош-тузим учун менга худо ўзи берар!— дер эди.

Ниҳоят, кичик ўғиллари Порфирий билан Павел Владимирич Петербургда: биринчиси гражданлик ишида ва иккинчиси эса ҳарбий хизматда ишлар эдилар. Порфирий уйланган. Павел бўйдоқ эди.

Порфирий Владимирич оилада уч хил лақаб билан: Иудушка (мунофиқ), қонхўр ва содда муғамбир лақаби билан маълум эди; бу лақабларни болалигидаёқ унга Стёпка-тентак берган эди. Ёшлик чоғиданоқ у, меҳрибон онасига эркалик қилишни, унинг елкасидан астагина ўпиб олишни ва баъзан эса жиндак чақимчилик қилишни яхши кўрарди. Кичик уйнинг эшигини секин очиб кирар, нафас чиқармасдан уйнинг бурчагига бекиниб олар ва онаси ёзиб ёки ҳисоблаб бўлганга қадар ундан кўзини узмай тикилиб ўтирар эди. Аммо Арина Петровна ўша вақтлардаёқ ўғлининг хушомадгўйлигига аллақандай гумон билан қарар эди. Ўзига бундай тикилиб қарашлар унга аллақандай сирли туюларди. Ўша чоғлардаёқ у, бунинг тагида ёвузликми ёки ўғиллик ҳурмати борми — билолмай ҳайрон эди.

— Унинг кўзлари қандайлигига ўзим ҳам тушунолмайман: қараса, худди сиртмоқ ташлаётгандай, заҳар солиб, алдаб ичираётгандай бўлади!— дерди Арина Петровна ўзига-ўзи.

Шундан кейин Порфишага ҳомиладор вақтларидаги маънодор гапларни эсларди. Ўша вақтда уларникида девонафеъл бир чол турарди. Уни Порфиша девона дейишарди. Арина Петровна келгусидан хабардор бўлмоқчи бўлса, доим ўшанга мурожаат қиларди. Бола қачон туғиларкин, худо ўғилми, қизми бераркин деб сўраса, чол унга тўғри жавоб бериш ўрнига уч марта хўроз бўлиб қичқириб, кейин:

— Хўрозим, хўрозим, хўроз чақирар, товукни кўрқитар; товук эса қат-қат-қатиқ деру, лекин армонда қолар!— деб валдираган эди.

Уч кундан кейин ўғил туғди (уч марта хўроз бўлиб қичқириши бежиз эмас экан-да! Хўрозим, хўрозим дегани шу экан-да!), болага фол кўрган чолнинг номи қўйилиб, Порфирий, деб аташди.

Фолнинг бир қисми рост чиқди; аммо «Товуқ эса қат-қатиқ деру, лекин армонда қолар», деган сирли сўзлар нима экан, деб Арина Петровна ўйга ботар ва уйнинг бурчагида ўтириб ўзига тикилиб турган Порфишага ер остидан қараб қўярди.

Порфиша эса ҳамон жойидан қимир этмай ўтирар ва онасига шундай қаттиқ тикилиб қарар эдики, катта очилган кўзларига ёш тўлар эди. У, онасининг юрагига гулгула солган шубҳани гўё сезгандай, ўзини шундай тутардики, унинг ювош қиёфаси ҳар қандай шубҳани ҳам йўқотишга қодир эди. У, ҳатто онасини жонидан безор қилишдан ҳам тап тортмасдан гўё: менга қара! Мен ҳеч нарсани яширмайман, мен итоатли ва садоқатлиман, кўрққанимдан эмас, чин ихлосдан, дегандек қилиб, доимо унинг атрофида парвона бўларди. Онасининг қалбида: аблаҳ Порфишка сени алдаяпти, кўзлари билан ҳануз сенга сиртмоқ соляпти, деган ишонч нақадар кучли бўлмасин, унинг бундай садоқатини кўриб онасининг ҳам кўнгли эриб кетарди. Ўғлининг қиёфаси ўз кўнглида аллақандай сирли ва хатарли шак туғдиришига қарамасдан, онанинг қўллари товоқдаги энг яхши луқмани беихтиёр қидириб унга узатарди.

Порфирий Владимиричнинг укаси Павел Владимирич эса унинг бутунлай акси бўлиб, жуда лаёқатсиз бир одам эди. У, болалик чоғидаёқ ўқишга ҳам, ўйинга ҳам, улфатчиликка ҳам ҳаваси йўқ эди, одамлардан бир четда, танҳо яшашни яхши кўрарди. У, бир бурчакка кириб олар, хаёл суриб ўтирарди. Хаёлида арпа талқони еб оёқлари ингичка бўлиб қолганмиш, ўқиёлмасмиш. Ёки у бойвачча Павел эмас, чўпон бола Давидка эмиш, пешанасида Давидканики сингари шиши бормиш, узун қамчинини визиллатиб ўйнаб юрармиш, ўқимасмиш. Арина Петровна баъзан унга қараб-қараб қўяр ва шунда онанинг юраги тошиб кетарди ва:

— Нега сен донга тикилган сичқондек ўтирибсан!— деб бақириб берарди.— Ёки сенга заҳар таъсир қилдим! Онанг олдига келиб: онажоним, жонгинам, мени эркаламайсизми, дейишлар ҳам йўқ сенда!

Павлуша эса, бурчакдан чиқиб, худди орқасидан

бирова итаргандек секин-аста юриб онасининг олдига келарди-да, болаларга хос бўлмаган дўриллаган овоз билан:

— Онажон, жонгинам, мени эркаланг!— дерди.

— Йўқол кўзимдан... писмиқ! Бурчакка кириб олсам, онам билмайди, деб ўйлайсанми? Ҳаммасини биламан! Ҳамма ўй-ниятларингни беш қўлдек биламан!

Павел эса яна секин юриб бориб, ўз бурчагига кириб биқиниб оларди.

Йиллар ўтди, Павел Владимирич эса, бориб-бориб, ҳафсаласиз ва тумтайган, ношуд бир киши бўлиб қолди. Балки у яхши одамдир; лекин ҳеч кимга яхшилик қилгани йўқ. Балки ақллиқ ҳамдир; лекин бутун умрида маънили бир иш қилгани йўқ. Балки меҳмондўстдир; лекин меҳмондўстлигини ҳеч ким мақтамасди. У пул сарф қилишни яхши кўрарди, лекин унинг бундай исрофгарчилигидан ҳеч қачон ҳеч кимга наф йўқ эди. У ҳеч кимни ҳеч қачон хафа қилмасди, лекин унинг бу фазилатига ҳеч ким эътибор ҳам қилмасди. У ҳалол бир киши эди, аммо лекин ҳеч қачон: Павел Головлёв фалон жойда ҳалол бир иш қилипти, деган гап эшитилмасди. Бунинг устига, у, аксари онасига ўшқириб берар ва лекин ундан ўлгудай қўрқарди. Яна айтаманки: бу зот тумшайган бир одам бўлиб, унинг замирида ношудликдан бўлак ҳеч нарса йўқ эди.

Бу икки оғайнининг вояга етган даврларидаги феъл-атворлари бошқа-бошқалиги оналарига қилган муомалаларида очиқ кўринарди. Иудушка ҳар ҳафтада онасига узун-узун хат юбориб, унда Петербург ҳаётидаги ҳамма воқеаларни батафсил ёзар ва жуда нозик иборалар билан ўзининг садоқатли ўғил эканлигини изҳор қиларди. Павел эса онда-сонда қисқа хат ёзар, баъзан эса, ҳар бир сўзни қудуқдан тортгандек аллақандай сирли қилиб ёзарди. Масалан, Порфирий Владимирич: «Фалон вақт учун фалонча пулни, онажон, сизнинг ишончли вакилингиз бўлган Ерофеев деган деҳқондан олдим; меҳрибон онажон, ўз амрингизга мувофиқ, менинг нафақам учун тайинланган бу пулни юборганингизга жуда-жуда миннатдорман ва фарзандлик садоқати билан қўлингизни ўпаман. Бир нарсагагина хафаман ва қийнадаманки, бизларнинг талабларимизнигина эмас, орзу-ҳавасларимизни ҳам бажо келтираман деб бекорга

овора бўлмоқдасиз?! Укамни-ку, билмайман-а, мен бўлсам...» ва ҳоказоларни ёзарди. Павел эса худди ўша масала тўғрисида мана бундай деб ёзарди: «Азиз онажон, фалон вақт учун фалонча пулни олдим, ҳисобимча, яна олти ярим еўм ҳақ тегиши керак менга, бунинг учун кечиришингизни ҳурмат билан сўрайман». Арина Петровна ўғилларининг исрофгарчилиги учун (бундай ҳодисалар тез-тез рўй бериб турса ҳам унчалик катта эмас эди) уларни огоҳлантириб ёзиб юборган чоғларида, Порфиша доимо гуноҳини гарданига олар ва қуйидагича хат ёзарди: «Меҳрибон онажон, ярамас ўғилларингиз учун ҳаддан ташқари оғир машаққат чекаётганингиздан хабардорман; бизлар аксари ўзимизнинг хулқимиз билан сизнинг биз ҳақимизда оналик марҳаматингизга лойиқ иш қилмаётганлигимизни ҳам биламан ва энг ёмони шуки, одам боласига хос бўлган паришонхотирлик туфайли ҳатто бу нарсаларни эсимиздан ҳам чиқазиб қўямиз; бунинг учун сиздан чин фарзандлик ихлоси билан кечирим сўрайман ва вақти келиб бу камчиликдан халос бўлишни ҳамда нафақам ва бошқа харажатлар учун сиз юборган пулларни эҳтиёт билан сарф этишни ўйлайман». Павел эса: «Қадрли онажоним! Гарчи сиз ҳали менга қарзингизни тўламаган бўлсангиз ҳам исрофчи дейишингизни бажону дил қабул қиламан ва сизга эҳтиром билан, ишонишингизни сўраб...» деб жавоб ёзарди. Арина Петровнанинг уларнинг опалари Анна Владимировнанинг вофоти ҳақида ёзган мактубига ҳам ака-укалар ҳар хил жавоб ёздилар. Порфирий Владимирич бундай деб ёзди: «Севикли опам ва ёшлик чоғимдан меҳрибон ўртоқ бўлмиш Анна Владимировнанинг вафоти қалбимни қаттиқ қайғуга солди. Шу билан бирга, меҳрибоним онам, сизга яна икки нафар етим юборилганини эсимга олишим билан бу қайғу янада кучайди. Ҳаммамиз учун меҳрибон она бўлган сизнинг ўз ҳузур-ҳаловатларингиздан воз кечишларингиз, оилангизнинг жами зарур, лекин дардисар орзуларини ҳам амалга ошириш учун ўз саломатлигингизни аямасдан ишлаётганларингиз наҳотки кифоя қилмаса? Гарчи гуноҳ бўлса ҳам баъзан беихтиёр зорланишга тўғри келади. Менингча, онажон, бу ҳолда ягона чора — худога кўпроқ шукур қилишдир». Павел эса: «Опамнинг ҳалок бўлгани, вафот этгани хабари етиб келди. Бизларга-ку қоронғи, лекин жаннатда роҳат кўрар деган умиддаман», деб ёзди.

Арина Петровна ўғилларининг бу хатларини қайта-қайта ўқиб чиқиб, уларнинг қайси бири унга душман бўлар экан деб мулоҳаза юритарди. Порфирий Владимиричнинг хатини ўқигандан кейин, унга худди шу ўғли душман бўлиб кўринарди.

— Ёзишини қара-я! Гапни буришини қара-я!— дерди ўзича:— Стёпка-тентакнинг унга Иудушка деб лақаб қўйиши ҳам бежиз эмас экан-да! Биронтаям рост гапи йўқа! Ҳаммаси ёлғон! «Меҳрибон онажон дегани ҳам, менинг ташвишим ҳақидагисиям, етимларим тўғрисидагисиям...»— ҳеч бирини ихлос билан айтмайди!

Кейин Павел Владимиричнинг хатини ўқишга тутинди, унга худди шу ўғли келгусидаги душмани бўлиб туюлади.

— Тентакликка — тентак, аммо онасига зимдан тил тегизишини қара-я! «Эҳтиром билан, ишонишингизни сўрайман...» Марҳамат қилинг! Ҳали мен сенга «эҳтиром билан ишонишни» кўрсатиб қўяман! Стёпка-тентак сингари сенга ҳам ҳисса ажратиб ташларман, ана шунда сен «ишонишни» қандай тушунганлигимни ўзинг ҳам билиб қоларсан!

Пировардида унинг оналик қалбидан:

— Ахир, мен бу дардисарни кимлар учун йиғаетирман! Кимлар учун ғамлаётирман! Кечалари тўйиб ухламасам, тузуккина овқат емасам... кимлар учун?!— деган фожиали садолар чиқарди.

Бурмистр Антон Васильев «ажратилган ҳиссанинг» Стёпка-тентак арзонгинага сотиб-совургани ҳақида Арина Петровнага хабар етказган маҳалда Головлёвларнинг оила аҳволи ана шундай эди; бу ҳиссанинг арзонгина сотилганлиги туфайли бу «ота-она марҳамати»нинг аҳамияти жуда ортди.

Арина Петровна ётоқхонада ўтирар ва ҳануз ўзига келолмас эди. Унинг кўнглида алланима бор эди, аммо нималигини ўзи аниқ билмасди. Бунда кўнгилга теккан бўлса-да, ҳар ҳолда ўғли бўлгани учун унга нисбатан қалбида қандайдир бир мўъжиза билан уйғонган раҳм-шафқатми ёки ўз ҳукмронлигининг ҳақорат қилинганлиги туфайли пайдо бўлган яланғоч бир туйғуми— қай бири борлигини энг тажрибали психолог ҳам билолмасди: бутун сезги ва туйғулари шунчалик тез чувалашиб кет-

ган эди. Ниҳоят, барча туйғулар орасидан «кўнгилга теккан» ўғлининг яна ўз қарамоғида бўлиш хавфи равшанроқ кўринди.

«Анютка итваччаларини дардисар қилиб қолдирди, энди бу тентак яна...» деб хаёл сурарди у.

Арина Петровна чурқ этмасдан деразанинг бир нуқтасига тикилганича узоқ вақт ўтириб қолди. Овқат келтиришди, овқатга қарамади ҳам; хўжайинга ароқ бераркансиз, деб келишди. У эса, қайрилиб ҳам қарамасдан омборнинг калитини ирғитди. Ибодатхона чироқларини ёқишни ва овқатдан кейин мўрчани иситишни буюриб, ибодатхонага кириб кетди. Булар ҳаммасиям бой ойимнинг «қаҳри» келганини кўрсатар эди ва шунинг учун ҳовли ичи сув сепгандек жимжит бўлиб қолди. Хизматкорлар оёқ учида юришар, калитдор Акулина эси оғиб юрарди: кундузги овқатдан кейин мураббо пишириш буюрилган эди. Вақт ҳам оз қолди. Мевалар ҳам тозаланиб, тайёрлаб қўйилди, аммо бой ойидан на буйруқ чиқади, на бир бошқа садо. Матвей борбон бўлса, шафтоли узиш вақтими, деб сўрамоқчи бўлиб келган эди, оқсоч қизлар унга шундай «жим!», «жим!»лаб беришдики, у бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Арина Петровна ибодат қилиб ва мўрчада ювиниб чиққач, ўзини бирмунча таскин топган ҳис қилди. Антон Васильевни яна сўроққа чақиртирди.

— Хўш, тентак нима қилиб юрипти!— деб сўради.

— Москва катта шаҳар, уни бир йилда ҳам айланиб чиқиш мушкул.

— Ахир, ейиш-ичиш ҳам керак-ку!

— Деҳқонларимизникида овқатланиб юрипти. Битта синикида овқат эса, бошқа бировидан тамаки пули учун ярим танга сўраб олади.

— Эҳсон қилишга уларга ким ижозат берипти?

— Кечирасиз, хоним! Деҳқонлар арз қилаётганлари йўқ-ку! Бегоналарга берадилару, ўз хўжаларига йўқ десинларми!

— Мен у... эҳсончиларга! Мен тентакни сен идора қилиб турган мулкка юбортираман, уни кўплашиб боқинглар!

— Ихтиёр ўзингизда, хоним.

— Нима? Нима дединг?

— Ихтиёр ўзингизда деяман, ~~хоним. Бундан~~ боқаверамиз!

— Ҳа, ҳа... боқамиз дегин! Гапни бурмасдан тўғри гапир.

Бир оз жимлик ҳукм суради. Бироқ Антон Васильев бей ойидан хуржун лақабини бекорга олган эмас. У, тоқат қила олмай, турган жойида яна депсинади ва биронта янги хабар етказишни истайди.

— Яна бундай гуноҳ қилипти!— деб гапира бошлайди у:— Сафардан юз сўм пул билан келганмиш. Юз сўм унчалик кўп бўлмасаям, аммо анча вақт кун кечириш мумкин эди...

— Хўш?

— Ишини ўнгламоқчи бўлиб, ҳийла йўлига кирипти-да...

— Чайналмасдан гапираверсанг-чи!

— Немислар клубига борипти. Биронта аҳмоқни топиб карта ўйинида ютмоқчи бўлипти, лекин устасига дуч келипти. У қочиб кетмоқчи бўлган экану, даҳлизда ушлаб, бор пулини қоқиб олишипти.

— Балки калтак ҳам егандир?

— Унисиям бўлган. Эртасига Иван Михайличникига бориб, тагин ўзи гапириб берипти. Шуниси қизиқки, худди биров бошини силагандек кулармиш, хурсанд эмиш!

— Унга нима, ишқилиб, кўзимга кўримаса бўлгани!

— Аммо келиб қолса ҳам эҳтимол.

— Нима деяпсан! Остонамга ҳам йўлатмайман.

— Шундай бўлиши турган гап!— деб қўйди Антон Васильев яна:— Иван Михайлич ҳам айтди: «Энди вассалом, кампирникига қоқ нон кавшашга бораман!»— деганмиш. Ростини айтганда, хоним, унинг бу ердан бошқа борадиган жойи ҳам йўқ. Москвадаги деҳқонларникида узоқ туролмайди. Кийим-бош ва ораб жойи ҳам керак...— деди.

Арина Петровнанинг хавотирлиги ҳам шундан эди. Ўзи аниқ билмаса-да, лекин уни беихтиёр ташвишга солган ҳодиса худди шунинг ўзи эди. «Дарҳақиқат, келади, бошқа борадиган жойи ҳам йўқ— бошқа иложи йўқ!» У, бу ерда доим кўз ўнгида бўлади. Нима учун ўша вақтда унга «ҳисса» берди? Арина Петровна, у ўз «ҳиссасини» олиб гумдон бўлар, деб ўйлаган эди, ваҳолонки яна пайдо бўляпти! У келиб уни бер-буни бер дер, ўзининг гадойнамо қиёфаси билан ҳамманинг таъбини хира қилар. Унинг талабларини бажо келтиришга тўғри келади, чунки у, ҳеч нарсадан тоймайдиган шаллақи,

«уни» қамоққа яшириб ҳам бўлмайди; «у» бегона одамлар олдида ҳам эски-тускисини кийиб пайдо бўла олади. Жанжал чиқазиш, қўшниларикига қочиб бориб, Головлёвларнинг ҳамма яширин сирларини айтиб бериш ҳам қўлидан келади. Суздаль ибодатхонасига жўнатса бўлмасмикин? Қим билади, Суздаль ибодатхонаси ҳозир ҳам борми-йўқми, дарҳақиқат, ранжиган ота-оналарни ўжар болаларидан қутултириш учун жуда боп жой эдида? Яна бир жойда итотхона ҳам бор дейдилар... Итотхона бўлганда ҳам қирқ яшар айғирни у ёққа қандай қилиб оборлади? Хуллас, Стёпка-тентак келиши билан ўзининг тинч ҳаётини бузадиган ташвишларни ўйлаб Арина Петровна буткул довдираб қолди.

— Мен уни сеникига юбораман! Ўз ҳисобингга боқасан! Бизнинг мол-мулкимиз ҳисобига эмас, ўз ҳисобингга!— деб бурмистрга ўшқирди.

— Нима учун, хоним?

— Қағилламаслигинг учун! Қа! Қа! «Шундай бўлиши турган гап» деганинг учун... йўқол кўз олдимдан, қарға!

Антон Васильев чапдан орқасига ўгирилмоқчи бўлган эди, Арина Петровна уни тўхтатиб:

— Тўхта! Шошма! Унинг Головлёвога йўл олгани ростми?— деб сўради.

— Хоним, ёлгон гапираётганим йўқ, ахир! Рост айтяпман: кампирникига қоқ нон кавшашга бораман, депти!

— Мен ҳали унга, кампирникида қанақа қоқ нон тайёр турганини кўрсатиб қўяман.

— Хоним, у сизникида узоқ турмаса керак!

— Нега?

— Қаттиқ йўталади... Доим чап кўкрагини чангаллайди... Тузалмаса керак!

— Бе, унақалар узоқ яшайди! Ҳаммамиздан ҳам узоқ яшайди! Йўталармиш, мунақанги барваста айғирга йўтал нима қиларди! Хайр майли, кейин кўрармиз. Энди кетаверсанг ҳам бўлади: менинг ҳам буюрадиган ишларим бор.

Арина Петровна туни билан ўйлаб чиқди ва ниҳоят: тентакнинг ишини бир ёқлик қилиш учун оила аъзоларини йиғиб маслаҳат қилиш керак, деган фикрга келди. Бундай бамаслаҳат иш қилиш одатлари унинг табиатида бўлмаса ҳам бу гал бутун оила аъзолари билан бирга

чиқарилган қарорни баҳона қилиб, яхшиларнинг гап-сўзларидан қутулиш учун мустабид ҳукмронлик қойдаларидан четга чиқишга аҳд қилди. Кенгашнинг қандай қарор чиқаришига шубҳаланмас эди ва шунинг учун Порфирий билан Павел Владимиричларнинг дарҳол Головлёвога етиб келишларини буюриб, уларга хат ёзишга тутинди.

Бу гаплар рўй берган вақтда ғовғанинг айбдори Стёпка-тентак Москвадан Головлёвога йўл олган эди. У Москвадаги Рогожская кўчасида, илгариги замонларда, баъзи бир жойларда эса ҳозирда ҳам майда савдогар ва савдогар деҳқонлар юрадиган дилижонга тушиб олди. Дилижон Владимир томонига қараб йўл олди, ҳалиги кўнгилчан майхоначи Иван Михайлич бутун йўл бўйи Степан Владимирич учун кира пулини ўз ҳисобидан, унинг овқат ва жой харажатларини тўлаб келди.

— Демак, сиз, Степан Владимирич, шундай қилинг: муюлишда дилижондан тушиб, пиёда, устингиздаги костюм билан тўппа-тўғри онангиз олдига марҳамат қиласиз,— деб Иван Михайлич у билан шартлашди.

— Шундай, шундай!— деб тасдиқларди Степан Владимирич ҳам.— Муюлишдан кўп бўлса ўн беш чақирим келар! Бир зумда етиб оламан! Чанг ва ифлослигимча тўғри олдига кириб боравераман!

— Уст-бошингизни кўрса, онангиз балки ачинар!

— Ачинади! Нега ачинмасин! Ҳар ҳолда она, яхши кампир-ку!

Степан Головлёв ҳали қирқ ёшга кирмаган бўлса ҳамки, лекин афтига қараб элликдан кам деб бўлмасди. Турмуш шунчалик мазасини қочиргандики, унда бойваччаликдан ҳеч қандай нишон кўринмас, бир вақтлар университетда ўқигани ва олган илм тарбиясининг ҳам тирноқча таъсири қолмаганди. У ҳаддан ташқари новча, овқат етишмаслигидан ориқлаган, кўкраги чўккан, қўллари узун, юзлари шишган, соч ва соқоли оқарган ҳам тўзиган, товуши дўриллаган, ўзи шамоллаган, қисман кўп ароқ ичганидан, қисман шамолда кўп юрганидан кўзлари қизарган ва бақрайган эди. Устида эскириб могори чиққан кул ранг лашкарлик камзули, жияклари эса юлиб олиб сотилган; оёғида эса абжағи чиқиб кетган серямоқ этик; олди очиқ камзули остидан қорайиб, йиртилиб кетган кўйлаги кўриниб турарди; кўйлагини

Ўзи ҳам лашкарча қилиб «бургахона» дер эди. У, қовоғини солиб, ер остидан қарайди, аммо унинг бу бадқовоқлиги ички норозилигини ифода қилмайди, балки эртаниндин очдан ўлсам керак деган аллақандай ташвишнинг оқибати эди.

У, бир-бирига ҳеч боғланмаган турли нарсалар ҳақида тинмай бидирлар эди. Иван Михайлич гапига қулоқ солган, унинг сайрашидан ухлаб қолган вақтларидаям тинмай бидирларди. У жойида ҳеч ўтиролмади. Дилижонга тўрт киши сифарди, шу сабабдан оёқларни букиб ўтиришга тўғри келарди, лекин уч-тўрт чақирим юриш билан тиззалар қаттиқ оғрий бошлади. Шунга қарамасдан, у жаврашдан тинмас эди. Араванинг ёнидан чанг уради; баъзан эса арава тешикларидан офтоб нури тушади ва гўё алангадай, дилижоннинг ичини куйдирарди, у эса ҳамон бидирлайди.

— Шунақа, оғайни, бошга оғир кулфатлар тушди,— деярдди у:— Ёнбошлаб ётиш пайти ҳам келди! Ўзини еб қўймасман дейман, ахир, бир бурда нон топилар! Шу тўғрида нима дейсан, Иван Михайлич.

— Онангизда нондан кўпи йўқ.

— Фақат менга тегадигани йўқ, шундай демоқчисанда? Тўғри, оғайни, унинг пули ҳам бир фарам, мендан бир мирисини ҳам қизғанади! У ялмоғизнинг мени кўргани кўзи йўқ! Нега? Оғайни, энди ҳазиллаша кўрма! Мендан ҳеч нима ололмайди, мен уни бўғзидан оламан! Башарти ҳайдамоқчи бўлса, кетмайман! Овқат бермаса, ўзим олиб ейман! Оғайни, ватанга хизматим сингган. Энди менга ҳар ким ёрдам беришга мажбур! Бир нарсадан қўрқаман, холос, тамаки бермаса — иш хароб!

— Ҳа, энди тамакидан умид қилмасликка тўғри келар!

— Бўлмаса бурмистрнинг қовурғасига туртарман! У, тепакал шайтон, мендай хўжасига инъом қилса бўлади-ку!

— Инъом қилишга-ку, қилади-я! Борди-ю, онангиз бурмистрга ман қилса-чи, унда нима бўлади?

— Унда бутунлай расвойим чиқади; илгариги яхши ҳаётимдан қолган бирдан-бир ноз-неъматим ҳам тамакидир! Оғайни, пулдор вақтимда ҳар куни чорак қадоқ Жуков тамакисидан чекардим!

— Энди ароқ билан ҳам видолашишга тўғри келар!

— Бу ҳам чатоқ. Ароқ саломатлигим учун ҳам фой-

дали, балғамни йўқотади. Бизлар, оғайни, Севастополга поход қилиб борганимизда Серпуховга ҳам етмасдан ҳар биримиз бир челақдан шимирган эдик!

— Маст бўлгандирсизлар-а?

— Эсимда йўқ. Бўлган эдик шекилли. Мен, оғайни, Харьковгача бордим, ўлай агар, ҳеч нарса эсимда йўқ. Шуниси эсимдаки, қишлоқлардан ҳам ўтардик, шаҳарлардан ҳам ўтардик, Тулада бир ижарадор бизларга нутқ ҳам сўзлади. Аблахнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди! Ҳа, православ онамиз Русь ўша вақтларда кўп жабр-жафолар тортди! Ижарадорлар, пудратчилар ва қабул қилувчиларнинг ҳаммасидан худо ўзи сақлади!

— Онангизга шундан ҳам фойда бўлди. Сизларнинг мулкингиздан олинган солдатларнинг ярмидан кўпи қайтиб келмади, уларнинг ҳар бирига ҳарбий идора квитанция берармиш. Ҳар бир квитанция эса, тўрт юз сўмдан ҳам ортиқ турар экай.

— Ҳа, оғайни, онамиз — доно хотин! Головлёво қишлоғида мураббо кўпигини олиб ўтиргандан кўра, министр бўлса арзийди! Биласанми! У менга ҳақсизлик қилди, хафа қилди, мен бўлсам уни ҳурмат қиламан! Жуда ақлли хотин, бутун гап ана шунда! Агар у бўлмаганда ҳолимиз нима кечар эди! Биргина Головлёво қишлоғида юз бир ярим жон ўтирардик! У-чи, қара, бир ўзи қанча-қанча мулкни сотиб олипти!

— Сизнинг укаларингиз пулдор бўлишади!

— Тўғри. Мана мен эса ҳеч нарсасиз қоламан — бу ҳам тўғри. Мен, оғайни, қуруқ қолдим. Укаларим, айниқса, қонхўр бой бўлади. У, одамнинг кўнглини ўзига ром қила олади. Лекин у вақти келиб, ялмоғиз кампирнинг доғини берса керак; унинг мол-мулкни ҳам, пулини ҳам тортиб олади — бу ишлар ҳаммаси менга аён! Анови Павел укам бўлса одамнинг жони! Ҳали кўрарсан, у менга билдирмасдан тамаки юбориб туради! Головлёвога келган замоним унга хат ёзаман: жоним укам, аҳвол шунақа — ёрдам бер дейман! Ҳай, ҳай! Бой бўлганимда эди!

— Нима қилардингиз?

— Аввало, дарров сени тиллага кўмардим...

— Нега мени! Сиз ўзингизни ўйланг, мен онангиз марҳаматидан ҳам миннатдорман.

— Йўғ-е, оғайни, бу бўлмаган гап! Мен сени жами мулкларнинг бош кўмондони қилиб кўярдим! Шундай,

дўстим, сен солдатни егиздинг-ичкиздинг, кийинтирдинг, раҳмат! Сен бўлмаганингда мен ҳозир ота-бобола-римнинг юртига қараб ҳайё-ҳу деб пиёда жўнаб қолган бўлардим! Сенга овозлик васиқасини ҳам ташлатиб қўярдим-да, бор бойлигимни олдинга қўйиб, ич, е, хурсандчилик қил дердим! Сен нима деб ўйлаб эдинг, оғайни?

— Мени, афандим, қўяверинг. Бой бўлсангиз тагин нима қилардингиз?

— Аввал, дарров битта ғалатисини топиб олардим. Курскдалик вақтимда бир бойвуччаникига ибодат қилгани боргандим, шунда биттасига кўзим тушганди... Оҳ, оҳ, қанақа эди-я! Ишонасанми, йўқми, бир минут ҳам жойида тек турмасди!

— Балки, у ғалати бўлишни истамаса-чи?

— Пул-чи! Нима учун! Бадбахт металл нима учун? Юз минг сўм камлик қилса, икки юзини ол! Мен, оғайни, пулдор бўлсам ҳеч нимани аямайман, роҳатда яшасам, бас! Ростини айтсам, ўша вақтда ефрейтор орқали уч сўлкавойни узатиб эдим, қизталоқ бешни сўради!

— Бешта берилмаган экан-да!

— Нима дейишимни ҳам билмайман, оғайни. Сенга айтяпман: ҳаммасини тушда кўргандайман. Эҳтимол у, меникида бўлгандир ҳам, лекин эсимда йўқ. Икки ой йўл юрдим, ҳеч нарса эсимда йўқ! Сенга бунақа ҳодиса тўғри келмаган бўлса керак-а?

Аммо Иван Михайлич индамасди. Степан Владимирич, қарасаки, ҳамроҳи бошини чайқаяпти, ҳар замонда бурни тиззасига тегай-тегай дейди-да, сесканиб кетиб, яна бошини чайқайди.

— Ҳа, ҳа! Аллалади! Ёнбошламоқчимисан, дейман! Майхонанинг чой-нонига семириб кетибсан, оғайни! Кўзимга уйқу келмайди! Уйқудан асар йўқ — вассалом! Энди нима қилсам экан, бирор нарса ўйлаб топиш керак! Анави узум сувидан ютиб олсам...

Головлёв атрофга назар ташлайди ва ҳамманинг ухлаётганини кўради. Ёнида ўтирган савдогарнинг боши ёғочга урилмоқда, у бўлса ҳамон ухламоқда. Унинг юзи ҳам худди лок суркагандай ялтироқ, оғзи атрофида пашшалар уймалашган.

«Шу пашшаларни оғзига тиқиб юборса нима бўларкин, жуда ҳам ғалати бўлар эди!» деб ўйлаб ўзини

хурсанд қилди Головлёв, кейин ниятини бажо келтириш учун қўлини савдогарга қараб чўзган пайтида бир нарса эсига келди-да, тўхтаб қолди.

— Йўқ, майнабозчилик етар! Ухланглар, дўстларим, ухланглар! Мен-чи, ҳозир... шишасини қаерга тикди экан? Ҳа! Бу ерда экан! Чиқавер бу ёққа, чиқавер! Ё худо, бандангни ўзинг сақла!— деб аста ашула айтади ва чодирга осиб қўйилган халтачадан шишани олиб, барала кўтаради:— Мана энди иш жойига келди! Қизитди! Яна жиндак ичсаммикан? Йўқ, бас... бекатгача ҳали йигирма чақиримча бор, шимиришга улгураман... ё, яна жиндакми? Вой, бу ароғи қурғур-ей! Шишаси кўриниб қолса кишини имлай беради! Ичиш — ёмон нарса, лекин ичмаса ҳам бўлмайди, чунки кўзларда уйқу асари йўқ! Мени уйқу босса нима бўларди!

У, шиша оғзидан яна бир неча марта қултуллашиб ичиб, шишани жойига қўйди ва трубкасига тамаки тўлдира бошлади.

— Жуда соз!— дейди у.— Аввало ичиб олдилар, энди тамаки тортадилар! Ялмоғиз кампир менга тамаки бермас, бари бир бермас, у киши тўғри айтди. Овқат берармикан? Дастурхондан қолган-қутганларини-ку берса керак! Оббо! Биздаям пул бор эди — ана энди йўқ! Одам бор эди — мана энди йўқ! Бу дунёда ҳамма нарса шунақа! Сен бугун ҳам тўқсан, ҳам мастсан, маза қиялсан, тамаки тортялсан... Эртага-чи, қаердасан, одам?

Ҳар қалай, бирор нарса еб олсак бўларди-да. Ичасан, ичасан, бамисоли бочка, лекин ҳеч нарса емайсан. Докторлар, яхши овқат билан ичиш фойдали, дейдилар, буни бизларга Обоянданми, ким билади, Кромиданми, ўтиб кетаётганимизда Смарагд деган руҳоний айтган эди-ку. Гап бунда эмас, гап — ҳозир бирорта овқат топнишда. Унинг халтасига колбаса ва учта булка солиб қўйгани эсимда, лекин икра сотиб олишга пулини аяпти! Ҳа, ухлашини қаранг, бурни билан қандай ашула қилмоқда! Ҳали овқатлариниям тагига солиб олгандир!

У, атрофини титкилаб кўрди, лекин ҳеч нарса тополмади.

— Иван Михайлич! Ҳай, Иван Михайлич!— деб чақирди у.

Иван Михайлич кўзини очди ва хўжаси билан бундай рўпара келиб қолганига бир он ақли етмагандай бўлди.

— Мени бўлса эндигина уйқу элитаётган эди.— деди у.

— Ҳечқиси йўқ, дўстим, ухлай бер! Мен фақат овқат хаятамиз қаердалигини сўрамоқчи эдим.

— Қорнингиз очдими? Олдин ичиб олиш керак-ку!

— Тўғри айтасан! Шишанг қаерда?

Ичиб олгандан кейин Степан Владимирич колбасага ёпишади, лекин колбаса тошдек қаттиқ, туздек шўр, териси шунчалик қаттиқки, уни кесиш учун ўткир пичоқ керак эди.

— Қани энди шу топда оқ балиқ бўлса,— деди у.

— Афв этинг, афандим, бутунлай эсимдан кўтарилипти. Эрталаб эсимда бор эди, ҳатто хотинимга: оқ балиқни эсдан чиқарма, деб айтиб ҳам қўйиб эдим, гафлат босипти-да!

— Зарари йўқ, колбасани еяверамиз. Походда юрганнимизда ундан баттарини ҳам ердик. Дадамиз айтардилар: бир инглиз ўлган мушукни ейман, деб бошқа бир инглиз билан гаров ўйнапти-ю, мушукни еб қўйипти!

— Вой... ептими-а?

— Епти. Лекин кейин кўнгли айнипти! Ром ичиб тузалипти. Бирданига икки шишасини бўшатипти. Яна бир инглиз эса, бир йилгача қант еб яшайман, деб гаров ўйнапти.

— Ютиптими?

— Йўқ, бир йилга икки кун қолди деганда чўзилипти! Сен ўзинг-чи, ароқ ичмайсанми?

— Умримда ичганим йўқ.

— Фақат чой билан турар экансан-да? Яхшимас, оғайни. Шунинг учун қорнинг ҳам ўсиб кетипти. Чойга ҳам эҳтиёт бўлиш керак, бир пиёла ичдингми, устидан бир рюмка билан чайиб ташла. Чой балғам тўплайди, ароқ уни тозалайди. Шундай эмасми?

— Билмадим, сиз мулла одамсиз, сизга ҳаммаси аён.

— Балли. Походда юрганнимизда чой ва қаҳва сингарилар билан овора бўлиб ўлтиришга вақтимиз ҳам бўлгани йўқ. Ароқ бўлса бўлакча — шишани олдинг, қуйдинг, ичдинг, вассалом. У вақтларда бизларни жуда шоштириб ҳайдардилар, мен ҳатто ўн кунча ювинмай юрган эдим.

— Кўп азоблар тортибсиз, афандим!

— Озми, кўпми, катта йўлдан бир пиёда юриб кўрчи! Олдинга қараб кетаётганимизда ҳар қалай соз эди;

инъом қилишарди, яхши овқат беришарди, вино истаганча эди. Қайтишда, иззат-ҳурмат қилишлар ҳам сувга уриб кетди.

Головлёв зўр бериб колбаса ғажирди ва ахийри бир бўлагини узиб олиб чайнай кетди.

— Шўртангроқ экан, огайни, колбаса!— деди у,— хайрият, мен овқат танламайман! Ойим ҳам ширин овқатлар билан сийламас дейман мени: бир талинка карам шўрва билан бир коса бўтқа берса керак, вассалом!

— Худонинг марҳамати кенг! Балки ҳайит кунларни сомса ҳам бериб қолар!

— На чой, на тамаки, на ароқ деб, сен тўғри айтиб эдинг. Ҳозирги кунларда у дурак ўйнашни яхши кўрармиш, балки шундан бир иш чиқар? Айтилик, масалан, карта ўйинига чақирди, чой билан сийлади дейлик. Бошқасидан-чи, огайни, ҳеч асар йўқ!

Отларни ем-хашаклатиш учун бекатда тўрт соат тўхтаб қолишди. Головлёв шишани бўшатиб ҳам қўйди, юраги эса жуда гумириб кетди. Йўловчилар уйга кириб, овқат қилишга тутиндилар.

Степан Владимирич эса ҳовлида тентираб юрди, поляга чиқиб кўрди, отхонага кирди, каптарларни ҳурки-тиб юборди ва ҳаттоки мизғиб олишга ҳам ҳаракат қилиб кўрди; оқибат, энг яхшиси, йўловчилар олдига кириш керак, деган хулосага келди. У ерда, стол устида карам шўрванинг буғи чиқиб турипти, Иван Михайлич бўлса бир чеккада ўтириб, гўшт тўғрамоқда. Головлёв сал нарига ўтириб олиб ҳадеб трубкасини тортар ва қандай қилиб қорнини тўйғазиш тўғрисида узоқ вақт ўйларди.

— Еганингиз ош бўлсин, жаноблар! Назаримда, ёғлик шўрвага ўхшайди,— деб юборди у, ахийри.

— Чакки эмас!— деб Иван Михайлич жавоб қайтарди ва:— Сиз ҳам, афандим, ўзингизга сўрасангиз бўларди,— деб қўйди.

— Йўқ, мен фақат шундай... ўзим... қорним тўқ!

— Нега тўқ бўлсин! Атиги бир бўлак колбаса едингиз, у лаънати қоринни баттар очиқтиради-ку. Шўрвадан ичинг! Мана мен ҳозир сизга бир чеккага алоҳида чақиртириб бераман, бемалол овқатланинг! Бойвучча, афандимга бир чеккага алоҳида дастурхон солинг!

Йўловчилар жим ўтириб овқат емоқдалар ва кўз қири билангина бир-бирларига қараб қўйишади. Голов-

лѐв, сурбетлик қилиб, йўл бўйи ўзини хўжайин, Иван Михайлични эса хазиначиси қилиб кўрсатиб келган бўлса-да, энди «сири ошкор» бўлганини пайқади: қовоқлари осилган, трубкасидан бетўхтов тутун чиқиб турарди. У, овқат ейишдан ҳам воз кечишга тайёр эди, аммо қорни шу қадар оч эдики, олдига қўйилган бир коса шўрвага йиртқичдай ёпишиб, кўз очиб юмгунча бўшатиб қўйди. Қорни тўйиши билан дадил ҳам бўлиб қолди ва гўё ҳеч нарса бўлмагандай Иван Михайличга қараб:

— Хўш, хазиначи, мен учун ҳам тўлаб қўя қол, мен энди пичанхонага бориб хуррак отиб турай!

У, гандираклар пичанхонага жўнади, энди қорни қаппайганидан, қаттиқ уйқуга кетди. Соат бешда яна ўрнидан турди. Охурларнинг бўшлигини ва отлар охурларнинг четига тумшукларини ишқалаётганини кўриб, аравакашни уйғота бошлади.

— Зап ухларканми, ҳароми!— деб бақирди у:—Ўзимиз шошилиб турибмизу, у бўлса мазза қилиб туш кўряпти-я!

Йўл Головлёво қишлоғига қайриладиган станицага етгунча аҳвол шу зайлда давом этди. Аммо Степан Владимирич бу орада бир оз вазминлашиб қолди... Унинг руҳи тушиб кетиб, индамас бўлиб қолди. Бу сафар Иван Михайлич унинг руҳини кўтариб, яхшиси, трубкасини ташлашга маслаҳат берди.

— Сиз, афандим, қўрғонга яқинлашганингизда трубкангизни ўт орасига иргитиб юборинг! Кейин толиб оларсиз!

Ниҳоят, Иван Михайлични опкетадиган отлар ҳам тайёр бўлди. Ажралиш пайти ҳам келди.

— Хайр, биродар!— деди Головлёв титроқ овоз билан ва Иван Михайлични ўпди:— Қампир мени тутиб ейди!

— Худо раҳмдил! Ҳадеб қўрқаверманг!

— Худди еб қўяди!— Степан Владимирич бунини шундай бир ишонч билан такрорладикки, Иван Михайлич беихтиёр ерга қаради.

Шуни айтгандан кейин Головлёв ҳалиги яқиндагина дарахдан қесиб олган сербутоқ таёққа таяниб, тикка қишлоққа қараб равона бўлди.

Иван Михайлич бирпас унинг орқасидан қараб турди-да, кейин кетидан чопиб қолди:

— Шошманг, афандим! Боя кийимингизни тозаласа-

нимда ён чўнтагингизда уч сўлкавой кўриб эдим, тагин билмасдан тушириб қўйманг!— деди у, кетидан етиб олиб.

Степан Владимирич эса, нима дейишини билмасдан довдираб қолди. Ниҳоят у, Иван Михайличга қўлини узатиб, кўз ёшлари билан:

— Фаҳмлаяпман... солдатга тамаки пули... миннатдорман! Анави бўлса... мени еб қўяди, азиз дўстим! Гапимни унутма, еб қўяди!

Головлёв қишлоқ томон бурилиб кетди ва беш минутдан кейин унинг кул ранг солдатлик шапкаси янги ўсиб чиққан буталар орасидан гоҳ кўриниб қолар, гоҳ ғойиб бўлар эди. Вақт эрта, соат энди бешдан ошган; эрталабки кумушдай туман уфқдан эндигина чиқиб келаётган қуёш нурларини аранг ўтказиб қишлоқ устида жимирлаб турарди; ўтлар товланади; теварак-атрофда арча, мева ва қўзиқорин ҳидлари анқийди, пастликда илон изи йўл чўзилиб кетган; қушлар ғужғон ўйнайди. Аммо Степан Владимиричнинг кўзи ҳеч нарсани кўрмайди; бирдан бутун енгилтакликлари уни тарк этгандай бўлди ва у гўё даҳшатли суд олдига бораётгандай эди. Унинг бутун вужудини: мана энди яна уч-тўрт соатдан кейин йўл мамом бўлади, деган хаёл босганди. У, ўзининг Головлёво қишлоғидаги эски ҳаётини эслади ва унга зах ертўланинг эшиклари очилгандай, бўсағасига қадам қўйиб кириши билан эшиклар қарсиллаб ёпилгандай, хароб бўлгандай кўринди. Гарчи бевосита унга дахли бўлмаса ҳам, Головлёво қишлоғи урф-одатларини аниқ ва равшан кўрсатиб берувчи ҳодисалар ҳам эсига келади. Мана, тоғаси Михаил Петрович (лақаби «Мишка безори»), у ҳам «кўнгилга текканлардан» бири эди; бобоси Пётр Иванич уни Головлёводаги қизиникига опкелиб ташлаган. У, бунда қароллар билан бирга яшаган ва Трезорка деган ит билан ҳамтовоқ бўлган эди. Аммаси Вера Михайловна бўлса, Головлёвларнинг «меҳрибонлиги» орқасида акаси Владимир Михайличникида яшаб, хўрлик торта-торта ўлиб кетган, Арина Петровна унга ҳар бурда еган нони учун ўқрайиб боқарди ва унинг уйини иситиш учун ёқиладиган ҳар бир полён ўтин учун унга заҳар сочарди. Степан Владимиричнинг бошига ҳам худди шундай кунлар тушиши турган гап эди. Хаёлида аллақандай даҳшатли чуқурга қулаб тушаётгандай бўлар ва беихтиёр кўзларини юмиб оларди. Мана энди у,

ёмон кампир билан, ёмонлиги бир ёқда турсин, ҳатто зўравон кампир билан бетма-бет дуч келиб қолади. Бу кампир уни қийнабгина эмас, бутунлай парво қилмай ҳам жонини олади. Ҳеч ким билан бир оғиз гаплашиб бўлмайди, ҳеч қаерга қочиб қутулиб бўлмайди, ҳамма жойда унинг зўравон ва жирканч гавдаси қаққайиб туради. Бундай жирканч келгуси ҳақидаги ўй-хаёл уни шу даража қайғуга солдики, у дарахт олдига келиб тўхтади-да, бошини дарахтга бир неча марта урди. Унинг нозу қарашма, бекорчилик ва майнабозлик билан ўтган бутун умри гўё бир-бир эсига тушди. У, ҳозир Головлёво қишлоғига келяпти, у ерда нима воқеалар бўлишини ҳам билади, шундай бўлса ҳам келяпти, келмасдан иложи ҳам йўқ. Унинг бошқа йўли йўқ! Энг бўлмағур одам ҳам ўзи учун бирор иш қила олади, нонини топиб ҳам ейди, аммо фақат унинг қўлидан ҳеч нима келмайди. Бу фикр унда энди пайдо бўлгандай туюлди. Илгари ҳам истиқболини ўйлар ва турли фароғатли кунларни кўз олдига келтирарди, бироқ уларнинг ҳаммаси ҳам текинхўрлик асосида бўлиб, ҳеч қачон меҳнат асосида эмас эди. Мана энди аввалги умрини бемаъни ўтказганлиги учун жазо тортиш пайти ҳам келди. Бу жазо: еб қўяди, деган даҳшатли сўзда ифодаланган эди.

Ўрмон орқасидан Головлёво қишлоғининг черков жомхонаси кўринган пайтда соат эрталабки ўн эди.

Степан Владимиричнинг юзлари бўзариб кетди, қўллари қалтирай бошлади. У шапкасини қўлига олиб чўқинди. Инжилда ўзига ўхшаш йўлдан адашган ўғилнинг юртига қайтиб келганлиги ҳақида ёзилган ҳикоя ёдига тушди, аммо шу он бундай хотираларни эслаш фақат ўзини мақташ эканлигини тушунди. Ниҳоят, унинг йўл бўйига қўйилган чегара ёғочига кўзи тушди ва энди кўнгилга теккан Головлёвлар ерига, яъни уни кўнгилга теккан қилиб дунёга келтирган, кўнгилга теккандек боққан, тўрт томонинг қибла, деб кўнгилга текканлар қатори чиқазиб юборган ва энди кўнгилга текканлар қатори ўз бағрига олаётган ерга қадам босди. Офтоб тик кўтарилиб, Головлёвларнинг бепоён далаларини раҳмсиз равишда қиздирмоқда эди. Бироқ унинг юзлари борган сари бўзарар ва ич-ичини қалтироқ босарди.

Ниҳоят, гўристонга яқинлашди, бу ерда эса батамом шалвираб қолди. Бойнинг қўрғони, қишлоқда ҳеч қандай воқеа бўлмагандек, дарахтлар орқасидан тинч мўра-

лаб турарди: бироқ қўрғон унга худди аждаҳонинг бошидай бўлиб кўринди. Унинг кўзига у ерда товут кўринди. Товут! Товут! Товут!— деб, беихтиёр такрорлади ичида. У, тўппа-тўғри қўрғонга кириб боришга қўрқди. Аввал попникига кириб, ўзининг келганлигини билдириш ҳамда онаси қабул қилиш-қилмаслигини билиб келиш учун поппи қўрғонга юборди.

Попнинг хотини уни кўриши билан ташвишланиб қолди ва қуймоқ тайёрлашга киришди: қишлоқи болалар унинг теварагига тўпланишиб, бойваччага ҳайрон бўлиб тикилиб қолишди; деҳқонлар эса, шапкаларини қўлга олиб, унинг олдидан индамасдан ва аллақандай сирли қараш қилиб ўтардилар; аллақандай бир қоровул чол ҳатто олдига югуриб келиб, бойваччанинг қўлини ўпмоқчи ҳам бўлди. Уларнинг олдида кўнгилга теккан зот турганини, бу зот кўнгилга теккан жойга умрбод қайтиб келганини, унга бунда оёқларини чўзилтириб гўристонга боришдан бўлак йўл қолмаганини ҳаммалари фаҳмлашарди. Бу ҳолга ҳаммалари барабар ачинишар ва қўрқишарди.

Ниҳоят, поп келиб: «Онангиз қабул қилмоққа тайёрлар»,— деб хабар берди. Орадан ўн минут ўтгандан кейин Степан Владимирич у ерда ҳозир бўлди. Арина Петровна уни тантанали равишда хўмрайиб кутиб олди, оёғидан бошигача совуқ назар ташлади; лекин ҳеч қандай гинахонлик қилмади. Уйига ҳам бошламади, хизматкор қизлар уйининг зинапояси олдида учрашди-да, бойваччани бошқа зинапоядан отасининг олдига олиб чиқишга амр қилди. Чол, оппоқ чойшаб ёзилган ўринда оқ қалпоқ кийиб ўликдай ётар эди. Углининг келганини билиб уйғонди ва жинни кишидай қаҳқаҳлаб кулиб:

— Хўш, чирогим! Ялмоғиз кампирнинг қўлига тушибсан-да!— деб бақирди. Степан Владимирич эса бу он унинг қўлини ўпарди. Кейин хўроз бўлиб қичқирди. Яна қаҳқаҳлаб кулди ва бир неча марта:— Еб қўяди! Еб қўяди! Еб қўяди!— деб такрорлади.

— Еб қўяди!— деган овоз акс садодай унинг қалбига ҳам такрорланди.

Унинг айтганлари тўғри чиқди. Уни идора бўлиб турган уйга жойладилар. Унга тўқима каноп кўйлак-лозимни ва отасининг эски чопонини келтирдилар, чопонни у дарров кийиб олди. Эшик ёғирлаб очилди-ю, у ичкарига кириши билан эшик яна тақ этиб ёпилди.

Кўнгилсиз кунлар бирин-кетин ўтаверди. Арина Петровна уни қабул қилмасди; отаси олдига ҳам киргизмас эдилар. Орадан уч кун ўтгач бурмистр Финогей Ипатич унга онасининг «қоидасини» айтиб берди: у, овқат, кийим-бош ва бундан ташқари ҳар ойда бир қадоқ Фалер¹ тамакиси олармиш. У, кампирнинг амрини эшитгандан кейин:

— Ҳа, ялмоғиз кампир! Жуковники икки сўм, Фалерники бир сўм тўқсон тийин эканлигини искаб билипти-да, бунда ҳам ҳар ойда ўн тийин фойда кўриб, менинг ҳисобимдан гадойга садақа бермоқчи бўлса керак!— деб кўйди.

Унинг Головлёво қишлоғига яқинлашиб келаётган дамларида пайдо бўлган ахлоқий тузалиш аломатлари яна ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетди. Яна енгилтаклик бошланди ва шу билан бирга «онасининг қондаси»га ҳам рози бўлиб қолди. Келгуси ҳаётининг нажотсиз ва умидсиз бўлиши бир вақтлари унинг миясини ғовлатиб даҳшатга солган бўлса, энди кундан-кун хиралана бошлади ва бора-бора бутунлай йўқ бўлди. Унинг ўрнига оғир ва мушкул кундалик масалалар пайдо бўлиб, унинг бутун фикр-ёдини ва бутун вужудини банд қилди. Арина Петровнанинг миясида унинг ҳаёти майда-чуйдаларига-ча абадий ҳал этилганидан кейин келгуси ҳаёт тўғрисида ўйлашининг нима аҳамияти бор, ахир?

У, кун бўйи оғзида трубкаси билан уйда у ёқдан-бу ёққа юрар, аллақандай хиргойилар қилар, дам диний, дам бадахлоқ ашулалар айтар эди. Земский идорада ишлаган вақтида унинг олдига кириб, Арина Петровнанинг даромадларини ҳисобларди.

— Қаёққа кўяркин у бунча пулни?— деб, саксон мингдан ошиқ пулларни кўриб таажжубланарди у.— Албатта, укаларимга шунчани юбормас, ўзиям жуда қурумсоқлик билан яшайди, чолни қотган гўшт билан боқади... Пулини яна кўпайтириш учун гаровхонага обориб кўярмикин-а? Худди ўшанга қўйса керак.

Баъзан Финогей Ипатич оброкларни олиб идорага ўзи келарди, у чоқда идора столига қават-қават пуллар тахланарди ва Степан Владимирининг кўзлари косасидан чиқиб кетгудай бўлар эди.

¹ Фалер ва Жуков — ўша вақтдаги тамак фабрикаси эгалари, бир-бири билан рақобатда бўлганлар (Автор изоҳи).

— Шунча пул-а!— дерди у.— Тагин, ҳаммаси унинг халтасига кириб кетади. Хафа кўринадан, ма, ўғлим, сенга! Вино билан тамакинг учун!— деб бирор тутамини ўғлига бериш ҳам йўқ!

Кейин, қандай қилиб онасининг кўнглини юмшатиб, ўзига ром қилиш тўғрисида Яков-земский билан узоқ ҳаёсиз гаплар бошланарди.

— Москвада менинг бир мешчан танишим бор эди,— деб гап бошларди Головлёв.— У одам бир «ибора»ни биларди... Агар онаси пул бермай қўйса, ҳалиги «ибора»ни айтарди... Кейин қарасангиз, кампирнинг қўллари, оёқлари, қисқаси, бутун вужуди титраб-қақшарди.

— Демак, бирорта жодуси бор экан-да!— деб қўярди Яков-земский.

— Аммо нима десанг дегин, лекин бу «ибора»нинг борлиги ҳақиқат. Яна бир одам шундай дерди: тирик қурбақани тутиб олиб, қоқ ярим кечада чумолиларнинг инига ташлагин; эрталабгача чумолилар уни еб тамомлайди, фақат суяги қолади; ана ўша суякни оласан-да, чўнтагингда сақлайсан, кейин нима хоҳласанг, ҳеч қандай хотин гапингни қайтара олмайди.

— Буни ҳозир ҳам қилса бўлади-ку!

— Қилиб бўлибсан, оғайни, аввал қарғиш олишинг керак-да! Ушаниси бўлмаганда-ку... ялмоғиз кампир менинг олдимда пириллаб ўйнаб турарди-я!

Неча соатлаб вақт шундай гаплар билан ўтарди, лекин ҳануз чора топилмасди. Ёки қарғиш олишга, ёки шайтоннинг сўзига киришга тўғри келарди. Натижада «онасининг қондаси»га мувофиқ яшашдан бўлак ҳеч қандай чора қолмасди, лекин Степан Владимирич, қишлоқ бошлиқларининг ҳаммасига ҳам ўз бошича солиқ солиб, тамаки, чой ва қант сингарилар билан «қоида»га қўшимча киргизарди. Уни жуда ёмон боқардилар. Одатда унга онасининг қолган-қутганларини беришарди. Арина Петровна жуда ҳам қурумсоқ бўлганидан унинг ҳиссасига жуда кам қоларди. Бу нарса унинг учун жуда азоб эди, чунки унга вино бериш тақиқлангандан кейин, ништаҳаси очилди. У, эртадан кечгача оч юрар, бутун ўй-хаёли фақат қорнини тўйғазишда эди. Онасининг дам оладиган пайтини пойларди, кейин югуриб ошхонага чопарди, ҳатто хизматкорлариникига кўз ташларди ва ҳамма ёқни титкилаб чиқарди. Баъзан очик дераза олдида ўтириб олиб, бирон киши ўтиб қолмасмикан, деб

пойларди. Башарти ўз деҳқонларидан бирортаси ўтиб қолса борми, уни тўхтатарди-да, тухум, нон ва шу сингарии солиқлар соларди.

Арина Петровна у билан биринчи учрашгандаёқ унинг ҳаёт-мамоғ йўлини бир неча оғиз сўз билан баён қилиб берган эди.— Ҳозирча яшаб тура тур!— деганди у.— Мана сенга идорадан жой, менинг дастурхонимдан ейсан-ичасан, бошқасига мендан ўпкаламайсан, жонгинам! Менинг уйимда қозон-товоқ бўлак-бўлак бўлган эмас, сен учун-ку, мутлақо бўлак бўлмайди. Яқинда укаларнинг ҳам келиб қолади: улар сен тўғрингда қандай маслаҳат беришса, ўшани қиламан. Гуноҳкор бўлишни истамайман, укаларинг нима деса, уларнинг айтгани бўлади!

Мана энди у укаларининг келишини бетоқат бўлиб кутарди. Аммо укаларининг келиши унинг тақдирига қандай таъсир этиши тўғрисида ҳеч ўйлаб ҳам ўтирмас эди (бу тўғрида ўйлашнинг ҳожати ҳам йўқ, деб билса керак), фақат Павел тамаки олиб келармикин, қанча олиб келаркин, деб ўйларди.

— Эҳтимол, пул ҳам берар,— деб қўшиб қўярди у хаёлан,— қонхўр Порфишка-ку бермас, Павел бўлса... солдатга винолик берсанг-чи, ука, десам... нега бермасин! Улдими бермай!

Вақт эса ўтар, аммо у сезмасди. У бутунлай бекор эди, аммо ҳеч зерикмасди. Фақат кечалари зерикарди, чунки земский соат саккизларда уйига кетиб қолар, Арина Петровна бўлса, уйда у ёқдан бу ёққа санқиш учун на ҳожат, деб шам бермасди. У бўлса, тезда бунга кўникиб, ҳатто қоронғиликни яхши ҳам кўриб қолди, чунки қоронғида хаёл суриши авж олар, хаёл уни жонга теккан Головлёво қишлоғидан узоқларга олиб кетарди. Уни бир нарса ташвишга соларди: юраги нотинч эди, айниқса уйқусида юраги ўйнарди. Баъзан у довдираб ўрнидан ирғиб турарди-да, чап кўкрагини ушлаганича уйда чопиб юрарди.

«Оҳ, жоним чиқа қолса эди!— деб ўйларди у.— Йўқ, чиқмайдиганга ўхшайди! Балки...»

Бир кун эрталаб земский, кечаси укаларингиз келишди, деб шипшитиб қўйгач, у бирдан чўчиб, ранги бўзариб кетди. Болалиги тутиб кетди; уларнинг қандай кийинганликларини, уларга қандай кўрпа-ёстиқлар солинганини ва битта лашкар капитанида кўрганидака чамадончалари борми-йўқлигини чопиб бориб кўргиси келиб кетди:

оналари билан қандай гаплашишларини эшитгиси ва нима овқат берилишини кўргиси келди. Хуллас, ўзини супуриб ташлаётган ўша ҳаётга яна бир аралашгиси ва онасининг оёғига бош уриб, афв этишини сўрагиси ва кейин хурсандчилик билан юмшоққина бузоқ гўшти егиси келди. Ҳали ҳовли жимжит бўлса-да, у ошхонага қолиб бориб кундузги овқатни билиб келди: иссиқ овқатдан — янги карамдан шўрва ва кечаги шўрвани иситиш, совуқ овқатдан — тузланган лойхўрак гўшти ва бир чеккасида икки жуфт котлетча, қовурма овқатдан — қўй гўшти билан тўртта қирғовул, қиймали овқатдан — қаймоқ сурилган малинали сомса қилиш буюрилган эди.

— Кечаги шўрва, лойхўрак ва қўй гўшти — оғайни, жонга теккан одам учун!— деди у ошпазга:— Менга сомса ҳам беришмаса керак!

— Бу гаплар онангизнинг ихтиёрида, афандим.

— Ҳай! Бир вақтлар, оғайни, биз ҳам қирғовул еганмиз! Ҳа, еганмиз! Ҳатто бир маҳал ўн бешгасини ейман деб поручик Гремикин билан гаров боғлашганимда ютганман ҳам! Шундан кейин бир ойгача қирғовулнинг афтига ҳам қарагим келмай қолди!

— Ҳозир бўлса яна ермидингиз?

— Бермас! Нега қизғанаркин! Қирғовул — эркин қуш, уни на боқиш керак ва на асраш, ўз ҳолича яшайди! Қирғовул ҳам сотиб олинган эмас, қўй ҳам, ўйлаб ўтирмаса ҳам бўларди! Қирғовулнинг қўй гўшtidан мазалироқ эканини билади-да, ялмоғиз кампир, шунинг учун бермайди! Сасиб кетса сасиб кетадики, лекин бермайди! Нонуштага нима буюрилган?

— Жигар, қаймоқ аралаш қўзиқорин, сомса...

— Ҳеч бўлмаса менга ўша сомсадан юборсанг-чи... бир илож қил, оғайни!

— Ҳўп бўлади, кўрамиз. Сиз-чи, афандим, укаларингиз овқатга ўтиргандан кейин земскийни бу ёққа юборинг: иккита сомсани қўйнига тиқиб сизга олиб боради.

Степан Владимрич эрталабдан бери укаларим келармикин деб кутди, лекин келишмади. Ахири соат ўн бирларга яқин земский ҳалиги ваъда қилинган иккита сомсани қўйнига тиқиб олиб келди ва укалари эса ҳозиргина нонушта қилиб бўлиб, оналари билан уйга кириб кетганликларини айтди.

Арина Петровна угилларини ҳасрат-надомат билан тантанавор кутиб олди. Икки қиз унинг икки қўлтиғидан суюб олган; оқарган сочлари оқ дуррачаси тагидан чиқиб турар, боши эгилган ва ўзи у ёқдан-бу ёққа чайқалиб турар, оёқларини зўрға судраб босарди. Хуллас, болаларига ўзини баҳурмат ва қайғули қилиб кўрсатишни яхши кўрарди ва бундай ҳолларда оёқларини зўрға судраб босар, қизлардан қўлтиғидан суюшни талаб қиларди. Стёпка-тентак бундай дабдабали қабул маросимини руҳонийларнинг ибодатлари деб, онасини руҳоний деб, Польша билан Юлькани унинг қўлтиқтаёқлари деб атарди. Бироқ соат тунги икки бўлганидан қабул маросими гап-сўзсиз ўтди. У, ўгилларига ўпиш учун қўлини индамасдан чўзди, уларни индамасдан ўпди ва чўқинтирди, Порфирий Владимирич туннинг қолган қисмини меҳрибон онаси билан гаплашиб ўтказишни истган бўлса ҳам онаси:

— Боринглар, ётинглар! Йўлда чарчагандирсизлар! Дам олинглар, эртага гаплашармиз,— деб қўлини силтади.

Эртасига эрталаб иккала ўгил қўлини ўпиш учун оталарининг олдига бордилар, аммо оталари қўлини бермади. У, кўзларини юмиб ўрнида ётарди ва ўгиллари киргандан кейин:

— Бечорани суд қилишга келдингларми?.. Йўқолинглар, риёкорлар... йўқолинглар!— деб бақариб берди.

Шунга қарамасдан, Порфирий Владимирич отасининг уйдан хижолат тортиб, йиғлаб, «аслида бепарво тентак»— Павел Владимирич эса, бармоғи билан бурнини ковлаб қайтиб чиқди.

— Меҳрибон онажоним! Унингиз яхши эмас, яхши эмас-да!— деди Порфирий Владимирич ва ўзини онасининг бағрига ташлади.

— Бугун шунчалик дармонсизми?

— Жуда дармонсиз! Шунчалик дармонсизки, ўликка ўхшайди.

— Ҳали анча вақт яшайди!

— Йўқ, онажонинам! Турмушингиз ҳеч қачон унчалик хурсандчилик билан ўтмаган бўлса ҳам шунчалик зарбаларга қандай бардош бериб келаётганингизни ўйлаб... шунчалик азоб-уқубатларга қандай чидашингизга ҳайрон қолади, киши!

— Нима қилай, ўғлим, парвардигорнинг иши-да!

Агар билсанг, ҳадисда: бир-бирларингизнинг машаққатларингизни тортишинглар дейилган, мана энди худованди карим мени танлабди, машаққатларни менинг-оиламга раво кўрипти!

Арина Петровна кўз сузиб ҳам қўйди: бу ўзига ёққандай эди, ҳаммаси тайёрга айёр, ҳаммаси тайинланган, фақат у кун бўйи минг хил машаққатларни бошидан кечиради.

— Шундай, азизим!— деб бир лаҳза жимликдан кейин гапирди у.— Қариган чоғимда жуда кўп жафо тортяпман! Болаларимнинг ўз улушини тайёрлаб қўйдим — энди оёғимни узатиб дам олиб ётадиган вақтим! Айтмоққа осон — тўрт минг жон-а! Менинг ёшимдаги одамга шунча нарсани бошқариш ҳазил гап эмас! Ҳар қайсини кўздан кечир! Ҳаммасини текшир! Югур, ел! Кошки бурмистр билан бошқарувчилар дуруст бўлса экан: сен унинг кўзингга боққанига маҳлиё бўлма! У, бир кўзи билан сенга қараса, бошқаси билан бошқа ёққа қарайди! Бу одамларга... ишониш қийин! Сен-чи?— деб гапини бўлди ва Павелга қаради.— Бурун ковляяпсанми?

— Менга нима?— деб бурун ковлаши авжига чиққан пайтда халақит бергани учун ириллаб қўйди Павел Владимирич.

— Менга нима эмиш! Сенга ҳам ота-ку, ачинсанг бўлмайдимми?

— Отам бўлса нима бўпти! Ота — ота-да... ҳар вақтадагидек! Ун йилдан бери шундай! Сиз доим мени сиқасиз!

— Нега мен сени сиқай, азизим, онанг бўламан-ку! Мана, Порфиша: ҳам эркаланди, ҳам ачинди, яхши ўғилга муносиб иш қилди, сен бўлсанг онангга ҳам тўғри қарамайсан, доим хўмрайиб, кўз қиринг билан қарайсан, гўё мен сенинг онанг эмас, душманингман! Кўп азоб бераверма, раҳм қил!

— Мен нима қилдим...

— Тўхта! Бир оз сабр қил! Онанг гапириб бўлсин! Ҳадисда нима дейилгани эсингдами: ота-онангни ҳурмат қил, савоб оласан... демак, сен «савоб» олишни истамас экансан-да?

Павел Владимирич чурқ этмас ва ҳайрон бўлиб онасига қарарди.

— Ана кўрдингми, индамаяпсан,— деб сўзини давом эттирди Арина Петровна:— Демак, айб ўзингдалигига

икрорсан. Майли, худо ёр бўлсин! Хурсандчилик пайтида бу хил гапларни бир ёққа қўйиб турайлик. Худо, азизим, ҳамма нарсани кўриб туради, мен-чи... сени кўпдан бери яхши биламан! Вой, болаларим, болаларим! Онангизни унутманглар, қора гўрга кирганда эсласангиз кеч бўлади!

— Онажон! Қўйинг бундай ёмон ниятларни, қўйинг ахир,— деб Порфирий Владимирич гапга аралашди.

— Ҳаммаям бир кун эмас бир кун ўлади, азизим!— деб Арина Петровна насиҳатомуз гапирарди.— Булар ёмон ният эмас, балки... илоҳийдир! Мадорим борган сари қурияпти, чироғларим, жуда дармоним кетяпти! Илгариги куч-қувватимдан асар қолмади, заифлик ва хасталик ҳамроҳ бўлиб қолди! Ҳатто ярамас қизлар ҳам буни пайқаб қолишиб, менга кун беришмаяпти! Мен бир оғиз гапирсам, улар ўн оғиз гап қайтаришади! Мен уларни: ёш хўжайинларингга арз қиламан, деб қўрқитаман, холос. Шунда улар баъзан жим бўлиб қолишади!

Нонушта берилди. Арина Петровна ҳануз зорланар ва ўзининг меҳрибонлигини кўрсатмоқчи бўларди. Нонуштадан кейин ўғилларини ўзининг ётоқхонасига чақирди.

Эшик қулфланиши билан Арина Петровна дарҳол оила суди ишига киришди.

— Тентак қайтиб келиб қолди!— деб гап бошлади у.

— Эшитдик, онажон, эшитдик!— деди Порфирий Владимирич ё пичингсимон, ёки қорни тўқ одамдай бепарво.

— Гўё биронта ишни уддалагандай, у иш шундай бўлиши керакдай ўзини тутиб келди: мен қанча айшишрат, бузуқликлар қилиб юрган бўлмайин, кампирникида менга бир бурда нон ҳар қачонам топилади, деб биллади. Умримда ундан не-не ёмонликлар кўрмадим! Унинг такасалтанглигидан ва ишқал чиқаришидан не-не азоблар тортмадим! Уни хизматга жойлаштираман деб ўша вақтларда қанча меҳнатлар сарф қилмадим! Ҳаммаси бекорга кетди! Ниҳоят, кўп уринавериб: э худо! Агар у, ўзи учун ўзи ғам емаса, бунақанги тентак учун жонимни фидо қилиб нима қилдим, деб ўйладим, ахир! Ўзига ҳисса ажратиб берай-чи, ўзи учун ўзи ғам есин, деб ўйладим. Ҳиссасини ажратиб ҳам бердим. Ўзим унга ҳовли танладим. Ўн икки мингни кумуш ҳисобида нақд санаб бердим! Оқибат нима бўлди! Уч йил ўтмасдан яна

бошимга дардисар бўлди. Қачонгача бундай ҳақоратларга чидаб тураман, ахир!

Порфиша шифтга тикилиб, хафа бўлиб бошини чайқаб, гўё: «қилган ишлари қурсин! Меҳрибон онамни тинч қўйса бўлмасмиди? Ҳаммалари тинчгина яшаса бу аҳвол рўй бермасди, онам ҳам дарғазаб бўлмасди... қилган ишлари қурсин!» — дегандай бўлди. Аммо Арина Петровна ўзининг гапини бўлувчи кишини ёмон кўрадиган аёл бўлгани сабабдан Порфишанинг ҳаракати унга ёқмади.

— Сен бошингни чайқамай тура тур,— деди у,— аввал гапга қулоқ сол! Ота-онасининг марҳаматини кемирилган суюкдай чуқурга ташлашини мен қаёқдан билай? Мен уни деб кечалари мижжа қоқмасам, бир бурда понни орттириб, унга бўлсин десам, наҳот у мени шунчалик ерга урса! Гўё бозордан бир ўйинчоқ олипти-ю, кейин керак бўлмапти-да, деразадан иргитиб юборипти! Ота-онасининг марҳаматига киши шундай муносабатда бўладими?!

— Оҳ, онажон! Бу шундай қилиқки, бу шундай ишки!— деб Порфирий Владимирич гап бошламоқчи эди, Арина Петровна уни яна тўхтатиб қўйди.

— Тўхта! Шошма! Қачон гапир десам, ўшанда фикрингни айтасан! Бу бадбахт, ҳеч бўлмаса, мени хабардор қилганда эди. Онажон, айб менда, уддасидан чиқолмадим, деса экан. Агар вақтида билганимда, ҳовлини арзимаган пулга ўзим сотиб олардим! Уқувсиз ўғлим фойдаланишни билмаган экан, уқувли болаларим фойдаланарди! Уша жой ҳар йили бемалол ўн беш процент даромад берарди! Эҳтимол, камбағаллиги учун яна бир минг қўшиб берардим! Мен бўлсам ҳеч нарсадан хабарим йўқ, бу ерда ўтирибман, у хўжайинлик қилипти! Ҳовли учун деб ўз қўлим билан ўн икки мингни санаб берсаму «ким ошди» савдосида саккиз мингга сотиб юборса!

— Энг ачинадиган ери шуки, онажон, ота-онанинг марҳаматини ерга урипти!— онам яна сўзимни тўхтатиб қўймасин деб Порфирий Владимирич шошиб гап қўшиб қўйди.

— Бу гапинг ҳам тўғри, жоним, лекин масаланинг бошқа томони ҳам бор. Менинг, чироғим, аҳмоқ пулим йўқ; мен уни ўйин тушиб ёки ашула айтиб топган эмасман, пешана тери тўкиб топганман! Мен қанака қилиб

бой бўлдим? Отангизга текканимда унинг Головлёвода бир юз бир жони, яна узоқ жойлардан бирида — йигирмата, иккинчисида — ўттизта ва буларнинг ҳаммасида бир оз элликта жони бор эди, холос! Узимда эса, ҳеч нарса йўқ эди! Ушандай сармоя билан мулкимизни қандай ҳолга келтирдим! Тўрт минг жон-а, уларни яшириб бўлмайди! Бу бойликни ўзим билан бирга олиб кетмоқчи эдим, иложи йўқ-да! Нима деб ўйлайсан, бу тўрт минг жон менга осонликча келганми? Йўқ, жоним, шундай оғирлик, шундай машаққат билан келганки, баъзан кечалари мижжа қоқмай хаёл сурасан киши, кўз олдинга ҳар бало келади, маълум вақтгача ҳеч кимга билдирмасдан туриб фалон ишни қандай йўл билан қилсам экан? Бунга ҳеч ким халал бермайдиган бўлса ва ортиқча бир тийин ҳам сарф бўлмасин дейсан! Мен бошимдан нималарни кечирмадим? Лойгарчиликниям, қор-ёмғирниям, совқотишниям — барини кўрдим! Мен фақат кейинги вақтлардагина соябон аравага тушиб юра бошладим, аввалги вақтда эса, деҳқон аравасига бир жуфт от қўшардилар, унга чодир қурадилар, мен тақира-туқур қилиб Москвага жўнардим! Йўлда кетаётиб, мол-мулкимни биров барбод қилмаса эди, деб ўйлардим. Москвага етганда Рогожскаядаги мусофирхонада тўхташга тўғри келарди, у жой сассиқ ва ифлос эди, буларнинг ҳаммасига, қўзиларим, чидаганман! Баъзан извошга ўн тийинни қизғаниб, Рогожскаядан то Солянкагача пиёда борардим! Ҳатто хизматкорлар ҳам ҳайрон қолишарди: хоним, сиз ёшсиз, давлатингиз ҳам йўқ эмас, ўзингизни мунча кўп уринтирасиз! — дердилар. Мен бўлсам индамасдим, чидардим. Бошда пулим ўттиз минггина эди, отангизнинг узоқдаги юз жонлик ерини сотган эдим, ана ўша пул билан иш бошладим, бир минг жонни сотиб олиш — ҳазил гап эмас! Иверскаяда ибодат қилиб, кейин омадимни синамоқ учун Солянкага жўнадим. Натижани қаранглар! Гўё худойим менинг аччиқ кўз ёшларимни кўргандек, ҳалиги ер-мулк менга қолди! Мўъжизани қаранг: мулк эгасининг давлатдан бўлган қарзидан ташқари ўттиз минг беришим билан «ким ошди» савдосидагиларнинг ҳаммаси жим бўлди-қолди! Илгарилари шовқин-сурон, ғала-ғовур бўларди, бунда бўлса ҳеч ким оширмади, ҳамма ёқ сув сепгандек жимжит. Нозир ўрнидан туриб мени муборакбод қилди, мен бўлсам ҳеч нимага тушунмасдим! У ерда Иван Николаич деган бир вакил бор

экан, олдимга келиб: савдонгиз қутлуғ бўлсин, хоним!— деди, мен эса устундек қотиб турардим. Худонинг раҳми қандай бениҳоя! Ахир, ўзларинг бир ўйлаб кўринглар: шундай эсанкираган пайтимда тўсатдан биров шайтонлик қилиб: ўттиз беш минг бераман, деб қичқириб қолса, мен беҳушлигимдан қирқ минг дейишим эҳтимол эди! Уни қаердан олардим?

Арина Петровна ўзининг дунё гўплаш йўлидаги дастлабки қадамлари эпопеясини болаларига биринчи марта айтаётгани йўқ, лекин бу гаплар уларнинг назарида шу дамгача янгидай эди. Порфирий Владимирич онасининг гапларини гоҳ жилмайиб, гоҳ чуқур нафас олиб, гоҳ кўзларини олайтириб, гоҳ ерга қараб тингларди. Павел Владимирич бўлса, ҳеч бир зериктирмайдиган ўзи билган эртакни тинглаб ўтирган ёш боладай кўзларини катта очар эди.

— Сизлар онангизга давлат ўз-ўзидан келган бўлса керак, деб ўйлагандирсиз!— деди Арина Петровна.— Йўқ, жонларим, ҳеч нарса, ҳатто кичкина бир жароҳат ҳам ўз-ўзидан пайдо бўлмайди: биринчи савдомдан кейин олти ҳафта ётиб олдим! Ана энди ўзларинг ўйлаб кўринглар, шундай азоб-уқубатлар тортиб меҳнат билан топган пулим кир ўрага ташланган бўлса, мен нима қилай!

Бир лаҳза жим бўлиб қолишди. Порфирий Владимирич ёқасини чок қилмоққа тайёр эди, лекин қишлоқда уни ямаб берувчи топилмас, деган хаёл билан чўчиди; Павел Владимирич эса, мол-мулк орттириш тўғрисидаги «эртак» тамом бўлиши билан бошини қўйи солди ва юзи аввалгича хомуш тус олди.

— Мана мен,— деб Арина Петровна яна гапга тушди,— ўша бадкор билан мени сизлар суд қилинглари деб чақирган эдим! Сизлар нима десангиз айтганларинг бўлади! Уни қораласангиз — у айбдор бўлади, мени қораласангиз, мен айбдор бўлай,— у ҳеч бир кутилмаганда:— Аммо мен ўзимни бадкорга таҳқирлатиб қўймайман,— деди.

Порфирий Владимирич, бизга ҳам навбат келди шекилли деб ўйлаб, булбулдай сайраб кетди. Аммо, ҳақиқий қонхўр бўлганидан гапни лўнда қилиб айтиш ўрнига, даромад билан бошлади:

— Агарда фикримни айтишга рухсат берсангиз, меҳрибоним онам,— деб гап бошлади у,— бир-икки оғиз сўз билан айтай: фарзандлар ота-оналарига итоат қилишла-

ри, уларнинг буйруқларини бажо келтиришлари, қариганда уларни тинчитишлари лозим. Фарзанд ўзи нима, онажон? Фарзанд деган меҳрибон зот бўлиб, ўзлари ҳам, устларидаги бутун латта-путталари ҳам ота-оналарига қарашли бўлади. Шунинг учун ота-оналар фарзандларини суд қилишлари мумкин, фарзандлари эса ҳеч қачон. Фарзандларнинг вазифаси суд қилиш эмас, ҳурмат қилишдир. Сиз мен билан уни суд қилинглар дейсиз! Бу эса, меҳрибон онажоним, олиҳимматлик, олижаноблик! Бизлар сизни у билан бирга суд қилишни тасаввур ҳам қилолмаймиз, бизлар дунёга келган дастлабки кунданоқ сизлардан тўла-тўкис инъом-эҳсон кўрган эмасми? Ихтиёр ўзингизда, аммо бу суд эмас, муқаддас иш бўлади! Бу шундай муқаддас, шундай муқаддаски...

— Тўхта! Шошма! Мени суд қилолмайман деяр экансан, бўлмаса мени оқла, уни суд қил!— деб Арина Петровна ўглининг сўзини бўлди ва унинг гапларига қулоқ солиб турар экан, қонхўр Порфишканинг миясида қандай макр-хийла изғиётганини билолмасди.

— Йўқ, онажон, бундай ҳам қилолмайман! Ёхуд, ботинмайман, ҳақим йўқ, десам ҳам бўлади. На оқлаш, на қоралаш — умуман суд қилолмайман. Сиз онасиз, фарзандларингизни нима қилсангиз, ихтиёр ўзингизда. Иш кўрсатсак, мукофотланг, айб қилсак, жазоланг. Бизнинг ишимиз айбланиш эмас — итоат қилишдир! Ҳатто ранжиган пайтингизда адолат чегарасидан чиқсангиз ҳам бизларнинг нолишга ҳақимиз йўқ, чунки келгуси бизга маълум эмас. Ким билади? Эҳтимол, шундай қилиш ҳам керакдир! Бунда ҳам худди ана шундай: акамиз Степан ёмон иш, ҳатто, айтайлик, бадкорлик қилипти, лекин унинг жиноятига яраша жазо бериш фақат сизнинг ишингиздир!

— Демак, сен бўйин товлаяпсан! Онажон, ўзингиз бош қотира қолинг, деяпсан-да!

— Оҳ, онажон, онажон! Бундай деб ўйлашингиз гуноҳ-ку! Мен: акам Степаннинг ишини истаганингизча ҳал қилишингиз керак деяпман, сиз бўлсангиз... менда аллақандай қора ниятлар бор деб гумон қиласиз!

— Сен нима дейсан?— деб сўради Арина Петровна Павел Владимиричдан.

— Менга нима! Сиз менинг деганимга қулоқ солармидингиз?— деб гўлдираб гапирди Павел Владимирич ва кейин бирданига ўзини ўнглаб, гапини давом эттир-

ди:— Турган гап, айбдор, бурдалаб ташлаш керак... туйиш керак... маълум ва равшан... менга нима.

У, шу қовушмаган гапларни бидирлаб айтганидан кейин жим бўлиб қолди ва гўё ўз сўзига ўзи ишонмагандай онасига оғзини очганича анграйиб қараб қолди.

— Хўп, чироғим, сен билан кейинчалик гаплашармиз,— деб Арина Петровна аста унинг сўзини тўхтатди,— сен Стёпканинг изидан бормоқчисан шекилли... аммо янглишма, жоним! Кейинги пушмон — ўзингга душман!

— Менга нима! Менга ҳеч нарса!.. Мен... ихтиёр ўзингизда дедим... Нима, бунда ҳурматсизлик борми?— деб Павел Владимирич жим бўлди.

— Сен билан, азизим, кейинчалик гаплашамиз, кейинчалик! Сен, офицерман, менга хўжайинлик қилувчи топилмас, деб ўйлайсан. Топилар, чироғим, топилганда яна қандай дегин! Демак, икковларинг ҳам суд қилишдан бўйин товлайсизлар?

— Мен, онажон...

— Мен ҳам. Менга нима! Менга қолса, ҳатто бурдалаб...

— Учир овозингни, худо ҳаққи, ноқобил фарзандсан! (Арина Петровна «олчоқсан» деб айтмоқчи эди-ю, лекин дийдор кўришиш маросими бўлганлиги учун ўзини тийди.) Бўйин товлар экансизлар, уни мен ўзим суд қилишим керак бўлади. Мана менинг ҳукмим: у билан яна бир карра яхши муомала қилиб кўраман: унга отангизнинг Вологдадаги бир қишлоқчасини ажратиб берай, унда кичикроқ бир хона ҳам қуришга буюрай, деҳқонларга боқим бўлиб мискинликда яшайверсин!

Гарчи Порфирий Владимирич акасини суд қилишдан бўйин товланган бўлса ҳам, аммо онасининг марҳамати уни шунчалик ҳайрон қолдирдики, бу тадбирнинг оқибатлари хунук бўлишини айтишдан тилини тиёлмади.

— Онажон!— деди у.— Сиз ўтакетган олижанобсиз! Сиз энг қора, энг пастарин ҳаракатни кўриб турибсиз... дарров буни эсдан чиқардингиз, ҳамма гуноҳларини кечирдингиз! Олижаноблик! Аммо, кечирасиз мени... Мен сиз учун хавотирдаман! Нима десангиз, денг, сизинг ўрнингизда бўлсам... мен бундай қилмасдим!

— Нима учун?

— Билмасам... эҳтимол, менда бундай олижаноблик, яъни сиздагидек оналик туйғуси йўқдир... Аммо кўнгилга қандайдир шубҳа келади: борди-ю Степан суягигача сизгиб кетган бадкорлик билан сизнинг иккинчи марта қилган оналик марҳаматингизни ҳам худди аввалгисидай поймол қилса нима бўлади?

Шу фикр Арина Петровнанинг ўзидаям бор экан, бундан ташқари унда яна бошқа фикр ҳам бор бўлиб, энди буни очишга тўғри келди.

— Вологдадаги ер-сув отангизники, ота мерос, ҳар ҳолда эртами-кеч отангизнинг мулкидан унга ҳам ҳисса ажратишга тўғри келади,— деб қўйди Арина Петровна.

— Шундай, онажон, фаҳмлаб турибман...

— Агар фаҳмлаган бўлсанг, шуни ҳам билгинки, Вологдадаги қишлоқни унга ажратиб бергандан кейин отасидан тегадиган меросни олганлиги ва шу билан рози бўлганлиги ҳақида ундан тилхат талаб этиш мумкин бўлади.

— Бунга ҳам ақлим етиб турипти, меҳрибоним онам. Сиз ўша кезде ўз саховатингиз билан катта хатога йўл қўйибсиз! Уша, ҳовлини сотиб олган маҳалингиздаёқ, отамизнинг ўз меросидан кечганлиги тўғрисида тилхат олишингиз керак эди!

— Нима қилай! Эсимга келмаган экан!

— Ушанда у хурсанд бўлганидан ҳар қандай қоғозга ҳам қўл қўяр эди! Сиз бўлсангиз яхшилигингиз орқасида... оҳ, қандай хато бўлипти! Аттанг!

— Мунча оҳ, оҳ дейсан! Уша вақтда оҳлаганингда тузукроқ бўларди. Энди ҳаммасини онангга тўнкайсан, ишга келганда сени топиб бўлмайди! Шуниси ҳам борки, гап қоғозда эмас: тилхатин, эҳтимол, ҳозир ҳам талаб қилиб оларман. Отанг-ку, ҳозир ўлмас, унгача тентакин боқинч керак бўлади. Башарти тилхат бермаса — бўсагадан туриб, отангнинг ўлимини кут, деб айтиш мумкин. Йўқ, мен ҳар қалай билгим келади: Вологдадаги қишлоқни унга ажратиб беришим сенга нима учун ёқмаяпти?

— Уни сотиб-совуради! Ҳовлини ҳам сотиб-совурди, қишлоқни ҳам сотиб-совуради.

— Сотиб-совурса ўзидан кўрсин!

— Яна олдингизга келади-да!

— Бекор айтибсан! Остонамга ҳам йўлатмайман! Нон у ёқда турсин, жонимга теккан бу сдамга сув ҳам

бергизмасман! Бунинг учун одамлар ҳам мени маломат қилмас, худо ҳам жазо бермас. Бас! Ҳовлини сотиб еди, мулкни сотиб еди. Бас, умр бўйи унга тайёр қилиб туришнинг кафилини олганим йўқ-ку, унинг қули эмасман-ку! Бошқа болаларим ҳам бор, ахир!

— Бир куни эмас бир куни у сизнинг олдингизга яна келади. У жуда каззоб, онажоним!

— Остонамга ҳам йўлатмайман деяпман-ку уни. Сен нима, мунча ҳаққа сингари шақиллайсан: келса кела берсин, бари бир қўймайман дедим, қўймайман!

Арина Петровна деразага тикилганича жим бўлиб қолди. Вологдадаги қишлоқча орқали «кўнгилга теккан» ўғлидан фақат вақтинчагина қутулишини, пировардида унинг ҳам бошига сув қуйиб яна олдига қайтиб келишини, она бўлгани учун нон-чай беришдан бош тарта олмаслигини Арина Петровна ўзи ҳам яхши мулоҳаза қилолмасди, аммо ёмон кўрган кишиси умрбод ҳузурида қолиши, идорага қамалган бўлса ҳам гўё тушга киргандай ҳар онда унинг миясини банд қилиб туриши сингари ҳаёллар уни шунчалик сиқардики, бенхтиёр бутун вужуди титрарди.

— Ҳеч ундай бўлмайди!— деб мушти билан столга уриб кампир ўрнидан турди.

Порфирий Владимирич эса, меҳрибон онасига қараб, хафа бўлиб, бошини чайқарди.

— Сиз, онажон, қийналяпсиз!— деб, гўё онасини сийпаламоқчи бўлгандай, аста гапириб қўйди.

— Сенингча, ўйинга тушишим керакми?

— Ҳай, ҳай! Сабр-тоқатли бўлиш тўғрисида ҳадисда нималар дейилган? Унда сабр-тоқат билан муродга эришилади, дейилган, сабр билан! Парвардигор кўрмайди дейсизми? Йўқ, у ҳамма нарсани кўриб туради, онажоним! Эҳтимол, биз ҳар нарсадан беҳабар ўтираверамиз, ундай деймиз, бундай деймиз, у бўлса: қани, уни бир синнаб кўрай-чи, деб аллақачон ҳал қилиб қўйган. Оҳ! Мен-ку, онажон, сизни жуда ақлли деб ўйлайман!

Аммо Арина Петровна қонхўр Порфишанинг ҳийласини фаҳмлаб қолди-да, жуда қаттиқ жаҳли чиқди.

— Сен мени майна қиялпсанми?— деб бақирди унга.— Онаси иш тўғрисида гапирса, у найрангбозлик қилади-я! Менинг миямни ачитмасдан гапиравер! Фикрингни очиқ айтавер! Уни Головлёвода онангининг бўйинига юк қилиб қолдирмоқчисан шекилли-а?

— Шундай, онажон, марҳамат этсангиз. Ҳозирда аҳволи қандай бўлса, шу кўйича қолдириб, меросдан кечганлиги тўғрисидаги қоғозни талаб қилиб олиш керак.

— Ха... ҳа... сен шундай маслаҳат беришингни билган эдим. Жуда яхши. Сенингча бўлди, деяйлик. Ёмон кўрган одамим ҳамма вақт кўз ўнгимда турса, қандай тоқат қиламан, нима қилайки, менга раҳм қилувчи йўқ эканда. Ёшлигимда крест тақиб юардим, қариганимда эса, сира ташламаслигим керак. Энди бошқа тўғриларга келайлик. Отанг билан мен тирик эканмиз, у ҳам Головлёвода яшайди, очдан ўлмайди. Кейин нима бўлади?

— Меҳрибоним онажон! Ёмон ниятларнинг нима кераги бор?

— Ёмонми-яхшими, ҳар ҳолда ўйлаб кўриш керак. Бизлар ёш болалар эмасмиз. Икковимиз ҳам баравар наштар урсак, унда ҳоли нима кечади.

— Онажон! Болаларингиздан, бизлардан умидингиз йўқми, ахир? Бизларни шундай қоида билан тарбиялаган эмасмисиз?

Порфирий Владимирич ҳар қачон онасини хижолатга соладиган назар билан қаради.

— Найрангини қияпти!— деб ўзича ўйланиб қолди онаси.

— Мен, онажон, камбағалга жон-дилим билан ёрдам бераман! Бойни нима жин уради! Худо ёр унга! Бойнинг ўз давлати ўзига кифоя қилади! Камбағал-чи, камбағал тўғрисида парвардигор нима деганини биласизми?

Порфирий Владимирич ўрнидан туриб, онасининг қўлини ўпди.

— Онажон! Акамга икки қадоқ тамаки инъом этишга ижозат беринг!— деб рухсат сўради у.

Арина Петровна индамади. У, ўғлига қараб, наҳотки у шундай қонхўр-а, ўз акасини кўчага ҳайдаб чиқармоқчи, деб ўйлади.

— Хайр, майли, нима қилсанг қил-чи! Головлёвода турсин десанг, Головлёвода турсин!— деди у ахийри.— Сен мени ҳар томондан гир айлантириб олдинг! Чалғитдинг! Бошда: онажон, ихтиёр ўзингизда деб бошлаб эдинг, пировардига келиб мени ўз ногорангга ўйнатдинг! Энди, сен гапимга қулоқ сол! У менинг кушандам, бутун умримни ғурбатга солди, шарманда қилди, пировардида, келиб менинг оналик марҳаматимни поймол этди, шун-

дай бўлишига қарамасдан, башарти сен уни кўчага ҳайдасанг ёки бошқа бировларникига кетишга мажбур этсанг, сендан рози эмасман! Йўқ, йўқ, асло ундай қилма! Энди икковларнинг унинг олдига боринглар, сизларни кутавериб зерикиб кетгандир!

Уғиллари кетгандан кейин Арина Петровна дераза олдига келиб, уларнинг бир-бирларига индамасдан ҳовлидан ўтиб идорага кираётганларини кузатди. Порфиша, шапкасини қўлига олиб, гоҳ узоқда оқариб турган черковга, гоҳ ибодатхонага ва гоҳ садақа ташлаш учун кружка қўйилган устунга қараб зўр бериб чўқинар эди. Павлуша эса, қуёш нурларида тумшуги ялтираётган этигидан кўзини узмас эди.

— Кечалари ухламай, тўйиб овқат емай, бу бойликни ким учун йиғдим... ким учун?— деган фикр онанинг қалбидан отилиб чиқди.

Ака-укалар жўнаб кетишди; Головлёвлар қўрғони ҳувиллаб қолди. Арина Петровна вақтинча тўхталиб қолган хўжалик ишларига енг шимариб киришди; ошхонада ошпазнинг тақур-туқурлари ҳам пасайиб қолди, лекин унинг ўрнига идорада, омборда, ертўлада ва бошқа жойлардаги ишлар қизиб кетди. Ёзги озиқ-овқат тайёрлаш мавсуми тугай деб қолди: пишириш, тузлаш ва бошқа шунинг каби эҳтиёткорликлар бошланди; ҳамма ёқдан қишга эҳтиётлар тўпланарди; ҳамма вотчиналардан аёллар қуритилган қўзиқорин, мева, тухум, сабзавот ва шу каби солиқ нарсаларни араваларга ортиб келардилар. Буларнинг ҳаммаси тортилар, қабул қилинар ва аввалги йиллардаги маҳсулотларга қўшиб қўйиларди. Головлёво қишлоғи бойвуччасининг қатор-қатор ертўла ва омборлари бўлиши бежиз эмасди; уларнинг ҳаммасиям лиқ тўла, кўпларида нарсалар бузилиб қолган ва сассиқ ҳидига чидаб яқин бориб бўлмасди. Бу нарсалар ҳаммаси ёз охирига бориб сараланар, ярамаслари хизматкорларга бериларди.

— Бодринглар-ку ҳали тузук-а, лекин усти озгина моғорлапти, сасипти, ҳа майли, хизматкорлар ер,— деб Арина Петровна гоҳ у бочкани, гоҳо бу бочкани жойлаштиришга амр қилар эди.

Степан Владимирич ўзининг янги аҳволига жуда ҳам кўникиб қолди. Баъзи вақтлари у, бир оз «ўйнаб» келиш-

га, «томоша» қилишга ва умуман «ҳаво олишга» жуда иштиёқманд эди (келгусида кўрармиз: бунинг учун унда ҳатто пул ҳам топиларди), аммо у: «Ҳали фурсати келгани йўқ» деб зўр бериб ўзини тиярди. Ҳозир у жуда банд эди, чунки Головлёвларнинг маҳсулот тўплаш ишида фаол иштирок этиб, уларнинг муваффақиятига суюниб, қизганчиқлик билан маблағ тўплашдаги камчиликларидан хафа бўлиб, астойдил ишламоқда эди. У фақат халат кийиб, бош яланг ҳолда, онасига кўринмаслик учун дарахт ва кўра атрофидаги турли-туман панжаралар орқасидан қочиб-писиб, аллақандай ғайрат билан идорадан ертўлалар ёнига борарди (Арина Петровна уни шу қиёфада кўпинча кўрарди, шунда Стёпка-тентакнинг таъзирини бериб қўйишни ўйлар, аммо оналик қалби уриб, ўйлаб-ўйлаб қўлини силтарди). У ерда Стёпка юкларнинг бўшатилишини, банка, бочка ва яшиқларнинг қўрғонлардан келишини, уларнинг сараланиши ва ниҳоят, буларнинг ертўлаларга кириб зим-зиё бўлишини титраб-қақшаб кузатиб турарди. Аксари у хурсанд бўлар эди.

— Бугун Дубровино қишлоғидан икки арава қўзиқорин опкелишди, қўзиқорин бўлганда ҳам қанақаси денг, оғайни!— деб суюниб, земскийга хабар берарди у,— қишга қўзиқоринсиз қоламизми деб ўйловдик! Минг раҳмат дубровиноликларга! Баракалла дубровиноликларга, жонга ора киришди.

Еки:

— Бугун онам кўлдан товон балиқ овлашга амр бериб эди, оҳ, бало чоллар қанақаларини тутиптилар, денг. Ҳар бири ярим газдан ошиқ келади-я! Шу ҳафта ичи бутун товон балиқ есак керак!

Баъзан хафа ҳам бўларди.

— Бу сафар, оғайни, бодрингнинг мазаси бўлмади! Ҳаммаси қинғир-қийшиқ, доғ босган, ҳеч бир тузуги йўқ! Бултургисини ишлатишга тўғри келади, бу йилгисини хизматкорларга бериш керак, бошқа илож йўқ!

Умуман олганда Арина Петровнанинг хўжалик усули уни қаноатлантирмас эди.

— Қанчадан-қанча бойликни бекорга чиритиб юборишти, оғайни! Бугун қанча тузланган гўшт, балиқ, бодрингни у ёқдан бу ёққа ташиб, ахийри хизматкорларга беришга буюрди! Шу ҳам иш бўлдимми? Хўжаликни шундай тутишдан фойда борми? Янгиси қанчадан-қанча.

У бўлса эски, чириганларини еб тамомламасдан туриб янгисига қўл ҳам урмайди!

Арина Петровнанинг Стёпка-тентакдан ҳар қанақа тилхатни машаққатсиз олиш мумкин, деган фикри тўғри чиқди. У, онаси юборган қоғозларга ғиринг демасдан қўл қўйиб берди, ҳатто ўша кечаси земскийга мақтаниб ҳам қўйди:

— Бугун, оғайни, ҳамма қоғозларга қўл қўйдим. Ора очиқ дейилганига ҳам — ҳаммасига батамом! Ҳозир товоғимам, қошиғимам йўқ — ҳамма ёқ топ-тоза, келгусида ҳам ҳеч нарса бўлмайди! Кампирни ҳам хотиржам қилиб қўйдим!

Степан Владимирич укалари билан жуда тинч хайрлашди ва тамакиси кўплигидан хурсанд эди. Албатта у, Порфишани қонхўр ва Иудушка демасдан туролмади, лекин унинг бу сўзлари беҳисоб бемаъни вайсашлар ичида фарқ бўлиб кетди. Хайрлашганда укалари жуда эриб кетиб, ҳатто пул ҳам беришди, Порфирий Владимирич эса, инъом бераётиб қўйидагиларни ҳам айтди:

— Чироқнинг ёғи адо бўлиши бор, ёки ибодат чоғида шам ёқишга тўғри келиб қолар, пул бўлса, улар ҳам топилади! Шундай, ака! Тинчгина, одоб билан яша. Онамиз ҳам хурсанд бўлади, ўзингга ҳам яхши бўлади, ҳаммамиз ҳам хурсанд бўламиз. Онамиз-ку, дўстим, жуда меҳрибон-а!

— Меҳрибонликка-ку меҳрибон-а,— деб Степан Владимирич унинг сўзини маъқуллади,— лекин қўланса шўр гўшт билан боқяпти!

— Ким айбдор? Ота-онанинг марҳаматини ким поймол қилди?— ўзинг айбдор, ҳовлини сотиб-совурдинг! У каттагина, даромадли, ажойиб бир жой эди! Ана шундай йўриғи билан тежаб иш қилганинда эди, мол гўшти ҳам, бузоқ гўшти ҳам ва ҳатто қўй гўшти ҳам ер эдинг. Ҳамма нарсанг: картошканг ҳам, караминг ҳам, нўхатинг ҳам — ҳаммаси бемалол бўларди... Шундай эмасми, ака?

Агар Арина Петровна бу гапни эшитиб қолса, шақилдоқ шақиллади-ку, деб албатта гапирар эди. Аммо Стёпка-тентакнинг бахти шу эдики, бундай бегона гаплар унинг у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқиб кетарди. Иудушка қанча гапирса ҳам бариси бефойда эди.

Қисқаси, Степан Владимирич укаларини жуда иноқлик билан кузатди ва шундан кейин қўлига тушиб қолган

иккита йигирма беш сўмлик қоғозни Яков-земскийга хурсанд бўлиб кўрсатди.

— Энди, оғайни, бу менга анчага етади!— деди у.— Тамаки бор, қанд-чойдан бемалол, фақат вино етишмасди, хоҳласак у ҳам бўлади! Лекин ҳозирча сабр қилишга тўғри келади, вақт йўқ, ертўлаларга бориш керак! Бирпас қарамай турсанг, дарров ўғирлашади! Бир маҳал, оғайни, деворнинг ёнида кетаётганимда ялмоғиз кампир мени кўриб қолди-я! Дераза олдида турган экан, ўйлаган чиқар: бодринглар нега кам чиқяпти десам сабаби бор экан-да, деб.

Ниҳоят, октябрь ойи ҳам келди, ёмғир қуя бошлади, кўчалар лой бўлиб, юриб бўлмайдиган ҳолга келди. Степан Владимирич ҳеч қаёққа чиқолмай қолди, чунки оёғида отасининг эски пойабзали, эғнида — отасининг эски чопонидан бўлак нарсаси йўқ эди, у ноилож ўз уйида, дераза олдида лойга ботган деҳқонлар қишлоғига икки қаватли ром ортидан тикилиб ўтирарди. У ерда, ердан кўтарилаётган кул ранг буғ ичида, ёзги дим кунларда ўз ишини битиришга улгурмаган одамлар, гўё қора нуқтадай кўриниб, тез-тез ҳаракат қилардилар. Ёзги иссиқлар ҳали тугаган эмас, фақат бошқача тус олган, офтобли кунлар ўрнини булутли кунлар босган. Кечалари ғарам қуритилар, хирмондан чиққан овозлар теварак-атрофга тарқаларди. Хўжайинларнинг хирмонларида ҳам ғалла янчилмоқда ва идорада, буларнинг жами ғалласини аввал баҳоргача янчиб тамомлаш мумкин бўлар, деярдилар. Ҳамма нарса тунд, хира, ҳамма нарса зулм-истибоддан дарак берарди. Идоранинг эшиклари ҳам ёздагидай очиқ турмасди, уйнинг ичкарисида эса, ҳўл калта пўстиндан чиққан буғ сузиб юрар эди.

Қишлоқнинг кузги иш қайнаган манзараси Степан Владимиричга қандай таъсир этганини ва қизгин ишнинг лой-ботқоқда, тўхтовсиз ёмғир ёғиб турганда давом қилаётганини ҳатто англаган ёки англаганини айтиш қийин эди; аммо кузнинг булутли осмони унинг кўнглини хира қилганлиги аниқ эди. Булут гўё унинг боши устида тургандай ва уни ернинг қаърига итараётгандай эди. Унинг деразадан қараб қора булутларга тикилиб ўтиришдан бошқа иши йўқ эди. Тонг ёриши билан бутун осмонни қалин қора булут қопларди; булутлар гўё қотиб қолгандай қимир этмай турарди; бир соат ўтар, икки ва

уч соат ўтар, ҳамон бир жойда турар, ҳатто ранги ҳам, равиши ҳам ўзгармасди. Ҳўв анави, бошқаларидан пас-роқдаги қорамтироқ булут: боя орқасида оқ булутлар борлигидан равшанроқ кўринар, тарқоқ шаклда (худди жандасини кийиб икки қўлини икки томонга чўзган поп сингари) эди, ҳозирда, тўп вақтида ҳам ўша шаклини йўқотмапти. Дарҳақиқат, ўнг қўли бир оз қисқарипти, аммо чап қўли ҳаддан ташқари чўзилди ва ундан шунчалик кўп ёмғир қуйилмоқдаки, қора булутлар устида ундан ҳам қорароқ йўл пайдо бўлди. Ана ундан ҳам нарироқда яна бир булут турипти: у боя қўшни Нагловка қишлоғи устида ҳурпайиб, қишлоқни бўғмоққа қасд қилгандай эди. Ҳозирда ҳам ўша ҳурпайганича ўз жойида турипти, сакраб тушишга тайёрдай, оёқлари чўкипти. Эртадан-кечгача — ҳамма ёқни булут босган. Тушги овқатдан кейин соат бешга яқин ғалати ўзгариш бўлди: атроф аста-секин булут билан қопланди ва ниҳоят, бутунлай қоронғи бўлди, аввал булутлар ғойиб бўлди ва ҳаммаси бир текис қора парда бўлиб қолди; кейин ўрмон билан Нагловка қишлоғи қаергадир ғойиб бўлди; ундан кейин черков, ибодатхона, яқиндаги деҳқонлар қишлоғи, мева боғи кўздан ғойиб бўлди, энди ажойиб манзарани синчиклаб кўриб турган кўзларгина бир неча саржин узоқликда турган хўжайин қўрғонини кўра олади. Уй ичи қоп-қоронғи; идорада қош қорайган пайт, чироқ ёқилмаган; уй ичида у ёқдан-бу ёққа юриб туришдан бошқа иш йўқ. Толғинлик юракни қисади. Бекорчиликка қарамасдан, сабабсиз, қаттиқ ҳориганлик ҳис қилинади; ўқтин-ўқтин хаёлга ўлим келиши одамни эзар эди. Ана у, боя қора нуқта бўлиб кўринган қишлов хирмони ёнидаги одамларни бу хаёл эзмайди, улар сиқилиш ва ҳорғинликдан ҳалок бўлмайдилар; улар осмон билан бевосита курашмасалар ҳам ҳар ҳолда уринадилар, нимадир ясайдилар, нимадандир эҳтиёт қиладилар, сақлайдилар. Кечаси-кундузи зўр бериб ясаган-қурган нарсаларни эҳтиётлаш, сақлаш зарурми, деган фикр Стёпканинг хаёлига ҳам келмасди, лекин у, ҳатто бу қора нуқта бўлиб кўринганлар ҳам мenden анча юқори туради, мен уринишга ҳам қодир эмасман, эҳтиёт қиладиган ҳам, сақлайдиган ҳам нарсам йўқ, деб ўйларди.

У кечаларни идорада ўтказарди, чунки Арина Петровна ҳамон унга шам бердирмасди. Этик ва калта пусти берилишини бурмистр орқали бир неча...

ган бўлса ҳам унинг учун этик тайёр эмас, ер яхлаши билан кигиз этик берилади, деган жавоб олди. Арина Петровна жонга текканларни боқишдаги: ордан ўлмаса бўлди, деган режасини астойдил амалга оширишга киришганга ўхшарди. Аввал у онасини койиди, сўнгра онасининг борлигини эсидан чиқаргандай бўлди; аввал нималарнидир хотирага оларди, сўнгра хотирга олишга ҳам барҳам берди. Ҳатто идорада ёниб турган шам нури ҳам унга ёқмасди ва у қоронғида танҳо қолиш учун ўз уйининг эшигини бекитиб оларди. Уни келгусида ўзига қаттиқ ром қиладиган ва ҳозирча у чўчиб турган биттагина эҳтиёт чора бор эди. Бу эса — ичиш ва эсни йўқотиш эди. Эс-ҳушни шундай йўқотиш керакки, у бутунлай қайтмайдиган бўлсин, ундан бутунлай қутулмоқ мумкин бўлсин. Аввалги шўхликлари ҳам, ҳозирги бекорчиликка мажбур этилиши ҳам, бўғма йўтали, нафас сиқиши ва кундан-кун кучаймоқда бўлган юрагининг санчиб оғриши, бутун вужуди уни ўша томонга тортарди. Ахири тоқати тоқ бўлди.

— Бугун, оғайни, кечасига бир шиша тайёрлаб қўйиш керак, — деди бир куни земскийга яхшиликдан ҳеч бир асар бўлмаган оҳангда.

Бугунги шиша қанча-қанча янги шишаларни ўзи билан эргаштириб олиб келди ва шундан бери ҳар куни кечаси ичадиган бўлиб қолди. Соат тўққизда, идорадаги чироқлар ўчиб, одамлар ўз уйларига тарқалиб кетишгандан кейин ароқ шишасини ва бир парча туз сепилган қора нонни стол устига қўярди. У, ароққа бирданига тутинмасди. Теварак-атрофдагилар донг қотиб ухларди; фақат девор қоғози орқасидаги сичқонларнинг тиқир-тиқири ҳамда идорадаги соатнинг тиқ-тиқи кишини зериктирарди. У, чопонини ечиб, кўйлакчан ҳолда, иссиқ уйда ҳадеб у ёқдан-бу ёққа юрарди, гоҳ тўхтарди, стол олдига келиб қоронғида пайпаслаб шишани ушлаб қўярди ва яна юрарди. Бир-икки рюмкани тўхталиб, аччиқ бўлса ҳам таъминни тотиб ичарди; кейин юраги тез-тез тепарди; боши қизирди ва тили бир нималар деб бидирлай бошларди. Гангиган мияси ниманидир тасаввур қилишга уринарди, заифлашган эс-ҳушни ўтмишни хотирга олмоқчи бўларди, бироқ хотирасида узук-юлук, маъносиз нарсалар гавдаланар, ўтмиш билан ҳозирги пайт ўртасида ҳеч бир муносабат йўқдек эди. Унинг кўз ўнгида макон ҳамда вақт тушунчасини батамом йўқ

этган, маҳкам бекитилган турма мавжуд эди. Уй ичи, печка, ташқи девордаги учта дераза, ғижирлайдиган ёғоч каравот ва унинг устидаги эзилган юпқа ёстиқ, стол ва ундаги шиша кўз олдида эди. Аммо шиша бўшаб, боши қизиган сари ҳатто бу нарсаларни сезишга ҳам ожизлик қиларди. Аввалги довдираб гапиришлар йўқолиб, қоронғиликда кўришга интилмоқда бўлган кўз қорачиқлари ҳаддан ташқари кенгайди; ниҳоят, қоронғилик ҳам йўқолиб, унинг ўрнига ялтироқ бўшлик пайдо бўлди. Бу эса, ҳаётдан асар ҳам йўқ, бепоён бўшлик эди. Бу бўшлик ҳар қадам босганида унинг кетидан эргашарди, на девор, на дераза, на бошқа нарса кўринарди; фақат беҳад чўзилган нурли бўшлик бор эди. У қўрқиб кетди; у ўзини ҳатто ана шу бўшликни ҳам сезмайдиган даражага келтирмоқчи бўлди. Яна бир ҳамла билан мақсадига етади. Уриниб-суриниб юрган оёқлари қотиб қолган гавдасини гандираклаб у ёқдан-бу ёққа олиб юрарди; кўкрагидан овоз эмас, хириллаш чиқарди, жонсиздек эди. Жуда ғалати бўлиб донг қотиб қоларди. Эс-ҳушни олиб, ҳар қандай шароитдан қатъи назар, авж олиб келаётган қандайдир алоҳида ҳаёт борлиги сезиларди. Унинг кўкрагидан кетма-кет инграш садолари чиқарди, лекин уйқусига ҳеч халал бермасди; афтидан, бадани оғримасди, лекин вужудидаги дарди ич-этини еб борарди.

У эрта билан уйғонарди ва у билан бирга: ғам-ғусса, жирканиш ва нафрат уйқудан бош кўтарарди. Нафратда аниқ бир норозилик йўқ, аниқ бир тарзда эмас эди. Шишган кўзлари гоҳ у нарсага, гоҳ бу нарсага беихтиёр қарар ва узоқ тикилиб қоларди; қўл-оёқлари титрар; юраги гўё пастга тушиб кетаётгандай жим бўлиб қоларди; гоҳ шунчалик қаттиқ урардики, қўли беихтиёр кўкрагини ушларди. Ҳеч қандай фикр ва ҳеч қандай истак йўқ. Кўз ўнгида печка туради, мияси у билан шунчалик бандки, бошқа ҳеч қандай таассуротни қабул қилмасди. Кейин печка ўрнига дераза келади, дераза... Бошқа ҳеч нарса хаёлига келмасди. Трубкага беихтиёр тамаки тўлдириб тортади ва чекиб тамомламасдан қўлидан тушиб кетади; тили одатича нималарнидир бидирлайди, ҳозир яхшиси: ўтириш ва сукут сақлаш, сукут сақлаш ва бир нуқтага тикилиш эди. Бундай дамларда озгина ичиб, бош оғриғини қолдириш яхши бўларди деб ўйларди; жон сақламоқ учун жиндак бўлса-да, баданга бир оз ҳарорат бериш яхши бўларди, аммо кундузи ароқни жуда катта

пулга ҳам топиб бўлмайди. Оёқ остидаги замин кўздан ғойиб бўладиган ва ёқимсиз тўрт девор ўрнига кўз ўнгида бепоён ёруғ бўшлиқ пайдо бўладиган ҳалиги лаззатли минутларда яна рўпара келиш учун кеч киришини пойлаб ўтириш керак бўларди.

Арина Петровна тентакнинг идорада қандай кун кечираётганидан сира хабари йўқ эди. Қонхўр Порфиша билан суҳбат қилган пайтда кўнгилга келган ногаҳоний туйғу ўша онда дарҳол зим-зиё бўлиб кетди ва эсида ҳам қолмади. Мунтазам иш олиб бормаи, эсдан чиқариш унинг хусусияти эди. У, ўз яқинида идорада яшаб турган, ўзига қон-қариндош бўлган, балки ҳаётдан воз кечаётган махлуқни бутунлай унутган. Унинг фикрича, бошқалар ҳам у сингари ҳаёт ўзанига кирганидан кейин уни ўша мазмунда давом эттиришлари керак эди. Ўша ҳаёт мазмуни ҳар хил шароитга қараб ўзгариб туриши ва ниҳоят, бу мазмуннинг бировлар учун (шу жумладан, Арина Петровнанинг ўзига ҳам) ихтиёрий, ўз хоҳишига мувофиқ бўлиши бошқалар учун ёт ва мажбурият бўлиши унинг хаёлига кирмаган эди. Шу сабабдан бурмистр унга «Степан Владимиричнинг аҳволи яхши эмас», — деб бир неча марта хабар берса ҳам бу огоҳлантиришлар унинг бир қулоғидан кириб, иккинчи қулоғидан чиқиб кетарди ва унинг миясида ҳеч қандай таъсир қолдирмасди. У, қулоқ солганда ҳам шундай деб жавоб қиларди:

— Тузалмас дейсанми, ҳали сен билан мендан кўн умр кўради! Новча, отдек махлуққа нима қиларди! Йўталармиш! Бировлар ўттиз йилдан бери йўталади, бало ҳам урмайди!

Кунлардан бир куни эрталаб унга: Степан Владимирич Головлёводан ғойиб бўлипти, деб хабар берганларида, у бирданига ўзига келиб қолди. Дарров ҳаммани қидиришга жўнатди ва жонга теккан ўглининг уйини текшириб чиқиб, ўзи терговга киришди. Уни ҳайрон қолдирган нарсаси стол устидаги ароқ шишаси эди: оёғи куйган товукдай питиллаб қолган хизматкорлар столдан олиб қўйишни эсларидан чиқарган шишанинг ичида озгина ароқ бор эди.

— Бу нимаси?— деб тушунмаган кишидай сўради у.

— Демак... машғул бўлган эканлар-да,— деб тўхтаб-тўхтаб жавоб берди бурмистр.

— Ким олиб келиб берарди?— деб сўрамоқчи эди

Арина Петровна, лекин тўсатдан бир нарса эсига келди-да, жаҳлини босиб, уйни текширишни давом қилдирди.

Уй ичи жуда ҳам ифлос, моғор ва лой эдики, дабдаба нималигини билмаган ва дабдабани умуман тан олмайдиган аёл бўлишига қарамай ўзини ноқулай ҳис қилди. Шифтини қора тутун босган, деворларига ёпиштирилган қоғозлари йиртилиб кетган ва кўп жойларда йиртилган қоғозлар осилиб турар, дераза тоқчаларини тамаки кули босган, ёстиқлар лой, ерга думалаб тушган, каравотда эса ифлос, сарғайиб кетган чойшаб ғижимланиб ётарди. Битта деразанинг қишки роми опқўйилган ва дераза очиқ қолган: кўнгилга теккан ўғли шу ердан чиқиб кетган бўлса керак. Арина Петровна кўчага бир қаради-ю, яна баттар қўрқиб кетди. Ноябрь ойининг бошлари бўлса ҳам бу йил куз чўзилди, ҳали совуқ тушмаган эди. Йўл ҳам, далалар ҳам қоп-қора, қаттиқ лойгарчилик эди. У қандай қилиб ва қаерга кетди экан? Шу он эсига бир нарса келди: устида чопонидан бўлак ҳеч нарсаси йўқ, туфлиснинг биттаси бўлса дераза тагидан топилди, бахтга қарши, кечаси тинмай ёмғир ёғди.

— Мен, азизим, бу ерга кўпдан бери кирмаган эканман!— деб, ҳаво ўрнига қандайдир жирқанч тутун, ароқ ва тер ҳиди билан нафас олиб гапирди у.

Арина Петровна кун бўйи, одамлар ўрмонни қидириб бўлгунга қадар, дераза олдида анграйиб узоқларга тикилиб турди. Тентакни деб шунча тала-тўполон-а! Унга бу ҳодиса беҳосиятдай кўринди. «Уша вақтда мен уни Вологдадаги қишлоққа жўнатиш керак деб айтиб эдим, мени бадбахт Иудушка қўймади: онажон, Голсвлёвода қолдира қолинг, деди. Мана энди бошимга бало бўлди! Уша ерда кўзга кўринмасдан турарди, садқайи сар эди! Уз вазифамни бажарган бўлардим: берилган ҳиссани сотиб-совурган экан, бошқасини ажратгандим! Иккинчисини ҳам шундай қилса худодан эди! Худонинг ўзи ҳам бўлмаганга бўлишолмайди, ахир! Ҳамма нарса тинч, ўз жойида бўларди, энди-чи, қочиб кетипти, яхши иш бўлди-ми! Энди уни ўрмондан қидир, топ! Агар эсон-омон уйга олиб келишса яхши-я, мастлик билан ўзини осиб қўйиши эҳтимолдан холи эмас! Арқон олди, дарахт шохига боғлади, бўйнига солди, вассалом! Онаси кечалари мижжа қоқмай, ўзини тийиб овқат еб юрса-ю, у ўзини осмоқчи бўлса! Унга ёмонлик қилинганда эди, озиқ-овқат бермай, бирор оғир иш қилдирилганда эди, шундай қилса арзирди.

Кун бўйи уйда, егани олдида, емагани кетида эди. Бошқа биров бўлса, тоза ҳам миннатдор бўларди, у бўлса ўзини осармиш, ана фарзанднинг яхшилиги!»

Аммо, Арина Петровнанинг, тентак ўзини ўзи ўлдирган бўлса керак, деган хаёли бу сафар рост чиқмади. Кечқурун иккита деҳқон оти қўшилган соявон арава Головлёво қишлоғига кирди ва қочоқни идора олдига олиб келди. У, ҳушсиз, ҳамма ёғи ёрилган, тирналган, юзлари кўкарган ва шишган бир ҳолда эди. У, кечаси Головлёводан йигирма чақирим наридаги Дубровинодаги қўрғонга етиб борган экан.

Келтирилгандан кейин у, бир кеча-ю кундуз ухлаб, эртасига уйғонди. Одатдагича у, уйда у ёқдан-бу ёққа юрди, гўё эсидан чиқазгандай, трубкасига қўл теккизмади ва ҳамма саволларга бирор оғиз жавоб бермади. Арина Петровнада шундай бир ачиниш туғилдики, ҳатто уни идорадан ҳовлига кўчиринглар деб буюрмоқчи ҳам бўлган эди-ю, лекин кейинчалик ўзини босиб олиб, уйини ювиш ва тозалашга, тўшак, чойшаб ва аёлни алмаштиришга, деразаларига парда тутишга буйруқ берди ва уни яна идорада қолдирди. Эртасига кечқурун, Степан Владимирч уйқудан уйғонгандан кейин, уни уйга чойга чақиртирди ва ҳатто у билан дардлашиш учун мулоим гаплар тайёрлаб қўйди.

— Онанг олдидан қаёққа кетмоқчи эдинг сен?— деб гап бошлади Арина Петровна.— Онангни қандай ташвишга солганингни биласанми? Хайриятки, отангнинг ҳеч нарсадан хабари йўқ. Бўлмаса шу аҳволида унга нималар бўлмасди!

Аммо Степан Владимирч онасининг мулоим гапларига парво қилмай, аста-секин қораяётган шамнинг пилигига тикилиб ўтираверди.

— Вой тентак, тентагей,— деб янада мулоимроқ гапирди Арина Петровна,— сени деб онанг тўғрисида қандай гаплар тарқалишини ўйламабсан-да! Онангни кўролмайдиганлар дунёда жуда кўп. Улар нималар демайдилар! Боқмапти, кийим-кечак ҳам бермапти, дейдилар... Вой, тентак, тентагей.

У эса ҳамон чурқ этмас, бир нуқтадан ҳеч кўзини узмас эди.

— Онангникида сенга нима ёқмади! Худога шукур, қорнинг тўқ, устинг бут! Ётар жойинг иссиққина, яхшигина... ундан яхшисини қидиришнинг нима ҳожати бор!

Зериксанг хафа бўлма, болам, қишлоқ жойи! Томоша ва зиёфатлар йўқ, ҳаммамизам бурчак-бурчакда зеркиб ўтирибмиз! Мана менинг ўзим ҳам ўйин тушардим, ашула айтардим, лекин кўчага қарасанг— лойгарчилик, черковга, ибодатга боришга ҳам ҳафсала қолмайди!

Арина Петровна тентак бирор жавоб қайтарар деган умидда гапини тўхтатди; лекин тентак тошдай қотиб қолган эди. Онасининг қони қайнай бошлади, лекин у ҳамон ўзини босиб турарди.

— Агарда биронта камчилигинг бўлса: эҳтимол, овқатдан, кийимдан сиқилган бўлсанг тўппа-тўғри онангга айта қолмайсанми? Онажон, жигар ёки сузмали кулча буюртирсангиз, десанг онанг йўқ дермиди? Ҳатто вино истасанг ҳам, майли, ичавер! Бир-икки рюмкани онанг сендан қизғанармиди? Сен бўлсанг: онангга бир оғиз ҳам айтиш оғирлик қилиб, қуллардан сўрашга уялмабсан!

Аммо хушомадлар ҳаммаси беҳуда эди: Степан Владимирич кўнгли бўшаши (Арина Петровна, қўлимни ўпса керак, деб ўйларди) ва тавба қилиши бир ёқда турсин, гўё ҳеч нарсани эшитмагандай миқ этмай ўтирарди.

Уша вақтдан бери Степан Владимирич индамас бўлиб қолди. Пешанасини тириштириб, лабларини қимирлатиб, чарчамай эртадан-кечгача уйда у ёқдан-бу ёққа юрарди. Ҳар замонда гўё бир нима демоқчи бўлгандай тўхтаб оларди, лекин сўз тополмасди. Ҳар ҳолда у фикр қилиш салоҳиятини йўқотмаган бўлса керак, лекин мясида таассурот камдан-кам қолар ва дарров уни унутарди. Шунинг учун сўз тополмаганига ҳатто ташвишланмас эди. Арина Петровна эса, у қўрғонга албатта ўт қўйиб юборади, деб ўйларди.

— Кун бўйи индамайди-я!— дер эди у.— Индамаган маҳалида бирор нимани ўйлар, тентак! У қўрғонга ўт қўймоқчи, мени айтувди дерсизлар!

Бироқ тентак мутлақо ўйламасди. У гўё, воқеликкагина эмас, хаёлга ҳам ўрин бўлмаган абадий зулматга чўккандай кўринар эди. Унинг мясида бир нарса бор бўлиб, бунинг ўтмишга ҳам, ҳозирга ҳам, келгусига ҳам ҳеч дахли йўқ эди. Гўё уни қора булут бошидан-оёғигача чулғаб олган. У, ўша булутгагина қараб турар, унинг хаёли ўзгаришни кузатар, вақт-вақти билан сесканиб кетар ва гўё ундан ўзини ҳимоя қиларди. Унинг бутун жисмоний ва ақлий дунёси ўша сирли булут ичида фарқ бўлган эди.

Порфирий Владимирич ўша йилнинг декабрь ойида Арина Петровнадан қуйидаги мазмунда хат олди:

«Қуни кеча эрталаб парвардигор бизнинг бошимизга янги кулфат солди: ўғлим, яъни сенинг аканг Степан вафот этди. Кечқурун жуда соппа-соғ эди, ҳатто кечки овқатини ҳам еди, эрталаб ётган ерида ўлиб қолипти, умр деган шундай экан-да! Она учун энг оғири шуки, ҳеч қандай рози-ризалик тиламасдан дунёдан ўтди.

Бу нарса ҳаммамизга ибрат бўлсинки, кимда-ким оила қонун-қоидаларига итоат қилмаса, ўзидан кўрсин. Ҳаётда омади келишмасликлар ҳам, беҳуда ўлим ҳам, у дунёдаги азобларнинг ҳаммаси ана шундан келади. Чунки бизлар қанчалик ақлли ва ҳатто олижаноб бўлмайлик, агарда ота-онамизни ҳурмат этмасак, айтган гапларига кирмасак, донолик ҳам, олижаноблик ҳам беҳуда кетади. Мана шу қонун ва қоидаларни бу дунёда яшовчи ҳар бир инсон яхши билиб олиши шарт; қуллар эса, бундан ташқари, ўз хўжайинларини ҳам ҳурмат этишга мажбурлар.

Шуларга қарамасдан, дорилбақога рихлат қилган ўғлимизга инъом-эҳсонимизни қилдик, тобут устига ёпилган қимматли зарбофларни Москвадан олиб келтирдик, сенга таниш бўлган поп жаноза ўқиди. Қирқи ва йиллиги одатдагича, христианлик расм-русмларига мувофиқ ўтказилди. Ўғлимга куюнсам ҳам, лекин зорлана олмайман ва болаларим, сизларга ҳам зорланишни маслаҳат бермайман. Ким билади? Бизлар бу ерда зор-ҳасрат чексак, балки унинг жони жаннатда жавлон уриб юрар!»

ҚАРИНДОШЛАРЧА

Жазирама июль кунининг туш пайти. Дубровинодаги бойнинг қўрғонида гўё жон асари йўқдай. Бекорчиларгина эмас, хизматкорлар ҳам ўзларини соя-салқичга олганлар. Итлар қизил қўранинг ўртасидаги катта мажнун толнинг соясига чўзилишган ва уларнинг уйқу аралаш тишларини қарсиллатиб пашша овлаётганлари эшитилар. Ҳатто дарахтлар ҳам толиққандай сира қимирламасдан турибди. Ҳамма деразалар, хўжайинларники ҳам, хизматкорларники ҳам кенг қилиб очиб қўйилган. Тепадан иссиқ ҳарорат уради: офтобда қовжираган па-

таккина ўт босган ер мисдай қизиган; тоқат қилиб бўлмайдиган ёруғлик гўё заррин тутун бўлиб атрофни шунчалик қоплаганки, нарсаларни зўрға ажратиб бўлади. Бир замонлар кул рангга бўялган, ҳозир эса оқариб қолган бойнинг қўраси ҳам, қўра олдидаги кичкина панжара йўлнинг нариги бетидagi қайин дарахтзор ҳам, кўл ҳам, деҳқонлар қўрғони ҳам, қишлоқ орқасидаги жавдар экилган ерлар ҳам — ҳаммаси ёруғ нурга чўмган. Ҳавода гуллаган арғувон дарахтининг хушбўй ҳидидан тортиб то оғилхонадаги бадбўй ҳидгача—ҳар хил ҳид бор. Ҳеч товуш асари йўқ. Фақат ошхонадан кундузги овқатга окрошка билан котлет тайёрланаётганидан дарак берувчи ошпаз пичоқларининг тиқирлаши эшитилади.

Хўжайинларнинг қўрғонида сукунат ичида ташвиш ҳукм сурмоқда. Бой кампир билан иккита ёш қиз емакхонада ўтиришар ва тўқиш ишларини столга қўйиб, гўё бир ҳодисани кутгандай қимирлашмас эди. Қизлар бўлмасида иккита аёл горчичник билан ҳўл латта тайёрламоқдалар, қошиқларнинг овози қора чигиртка чирқирашидай умумий тинчликни бузмоқда. Болохонадан уйга ва ундан болохонага тушиб чиқаётган сарпойчанг қизлар оёқ учи билан юрадилар. Гоҳ-гоҳда юқоридан, «горчичниклар нима бўлди?! Ухлаб қолдингларми? А?» деган овозлар эшитилади-да, шу замоноқ қизлар хонасидан бир қиз югурганича чиқади, ниҳоят, зинапоядан гурсиллаган оёқ товуши эшитилади ва емакхонага полк доктори кириб келади. Доктор — новча, кенг елкали, бақувват ва юзи қип-қизил бир одам бўлиб, соғломлиги намоеън эди. Товушй жарангли, қадам ташлаши шахдам, кўзлари кўк ва ўйноқи, лаблари қалин ва чеҳраси очиқ эди. Бу олифта ёши элликка кирганига қарамай ичкиликдан ҳам, овқатдан ҳам ҳеч қайтмаган ва ҳозирда ҳам ҳеч қайтмасди. У ёзги мавсумга яраша олифта, ярқироқ гербли тугма тақилган оппоқ камзул кийган эди. Уйга кирар экан, лабларини чапиллатар ва тилини сўрар эди. У:

— Қўзичогим, менга қара! Бизга арақ билан озгина газак келтир!—деб йўлакка чиқадиган эшикдан туриб буйруқ берди.

— Хўш? Қандай?—деб хавотирланиб сўрайди бойвучча.

— Худонинг даргоҳи кенг, Арина Петровна!—деб жавоб қайтарди доктор.

— Нега бундай? Демакки...

— Ҳа, шундай, икки-уч кунга чўзилар, кейин, масала ҳал!

Доктор қўли билан маънодор бир имо қилади ва астагина думалаб, думалаб, думалаб ке-та-ди, деб минғирлаб кўяди.

— Нега энди? Докторлар шунча даволаб-даволаб— энди бирданига-я!

— Қандай докторлар?

— Земский билан городской келган эди.

— Докторлармиш! Шишига бундан бир ой илгари каттакон тасма тортилганда эди, йиринги оқиб тузалиб қоларди!

— Энди ҳеч нарса қилиб бўлмайdimи?

— Айтдим-ку, парвардигорнинг дарғоҳи кенг деб, бошқа ҳеч нима деб бўлмайди.

— Балки ёрдам қилар?

— Нима ёрдам қилади?

— Ана у, ҳалиги... горчичниклар-чи...

— Эҳтимол...

Қора кўйлак кийган ва қора рўмол ўраган бир аёл бир графин арақ билан патнисда икки талинка колбаса, балиқ икраси келтирди. У кириши билан суҳбат ҳам тинди. Доктор рюмкага арақ қуяди, уни ёруққа солиб кўради ва тилини чапиллатиб қўяди.

— Холажон, сизнинг соғлигингиз учун!— деб бой кампирга қараб гапиради ва арақни ютиб юборади.

— Саломат бўлинг, азизим!

— Павел Владимирич айни гуллаб турган чоғида худди ана шу арақдан ҳалок бўлмоқда!— деб роҳат қилиб юзини буриштиради ва вилкасини колбасага санчади.

— Ҳа, унинг дастидан кўп одамлар нобуд бўлмоқда.

— Кўп одамлар уни ҳазм қилолмайди — шу сабабдан! Биз бўлсак ҳазм қила оламиз ва шунинг учун такрорлаймиз! Сизнинг саломатлигингиз учун, хоним!

— Олинг, марҳамат қилинг, сизга ҳеч нима қилмайди!

— Менга ҳеч нима қилмайди! Ўпкам ҳам, буйрагим ҳам, жигарим ҳам, талоғим ҳам — ҳаммаси жойида!— Эшик олдида хўжайиннинг гапига қулоқ солиб турган қора кўйлакли аёлга қараб:— Айтмоқчи, бугун тушга нима овқат тайёрланди?— деб сўради.

— Окрошка, котлет ва қовурилган жўжа,— деб жилмайброқ жавоб берди у аёл.

— Тузланган балиғингиз борми?

— Балиқ бўлмайдами, афандим! Осетра ва севрюга балиғи бор... Балиқдан бемалол!

— Бўлмаса, бизга осетрадан қийма қилиб қовуришни буюртиринг, ёғлироқ бўлсин! Отингиз нима, Улитушкамиди?

— Ҳа, Улитка дейишади, афандим.

— Ундай бўлса жадалланг, Улитушка, жадалланг!

Улитушка чиқиб кетди; бир лаҳза оғир сукунат давом этди. Арина Петровна ўрнидан турди-да, Улитушка ростдан ҳам кетдимикан, деб эшикка қаради.

— Унга етимлар тўғрисида гапириб эдингизми, Андрей Осипич?— деб докторга мурожаат қилади.

— Гаплашиб эдик.

— Хўш, натижа нима бўлди?

— Ўша-ўша гап. Соғайишим билан васиятнома билан векселларни ёзиб қўяман, деди.

Уйни яна сукунат босди. Қизлар кашта тўрларини столдан олиб, қўллари қалтираган ҳолда тика бошладилар; Арина Петровна умидсизланиб, чуқур нафас олди; доктор уйда у ёқдан-бу ёққа юриб, думалаб, думалаб, ду-ма-лаб ке-та-ди, деб ҳуштак чалди.

— Сиз унга тузуккина қилиб айтсангиз бўларди!

— Яна нима дейман: етимларни таъминламас экансан, аблаҳ, дедим. Узингиз, онажон, хато қилибсиз! Мени бир ой илгарироқ чақирганингизда эди, мен уни тузатишга ҳам ҳаракат қилардим, васияти ҳақида ҳам иш кўрардим... Энди ҳозир ҳаммаси, чор-ночор, қонуний во-рис бўлган Иудушкага қолади...

— Бувижон! Бу нима деган гап!— деб қизларнинг жуссаси каттароғи кўзидан ёш оқизганича зорланди:— Бу тоғам бизга нима қияптилар!

— Билмадим, жоним, билмадим. Ҳали ўзимнинг ҳам нима бўлишимни билолмай турибман. Бугун — бу ердан, эртага — қаерда бўлишимни билолмайман... Эҳтимол, худовандим биронта саройга жойлаштирар, балки биронта деҳқоннинг уйдан жой берар!

— Эй, худо-е! Қандай тентак экан бу тоғам!— деди жуссаси кичик қиз.

— Сиз, ёш бекач, тилингизни тийсангиз бўларди!— деди доктор ва Арина Петровнага қараб сўзини давом

қилдирди:— Ҳзингиз-чи, онажон! Сиз ўзингиз уни кўндиришга ҳаракат қилиб кўрганингизда бўларди!

— Йўқ, йўқ, асло! Мени кўргиси ҳам келмайди! Тунов куни олдига кириб эдим: мен билан рози-ризолик тилашгани келдингизми?— деди.

— Менимча, ҳаммасини Улитушка қияпти шекилли... Уни сизга қарши гижгижлатаётган ҳам ўша.

— Уша! Худди ўшанинг ўзи! Ҳамма гапни қонхўр Порфишкага етказиб туради! Укасининг бир ёқли бўлишини кутиб, куни бўйи отини қўшиғлиқ тутармиш! Буни қаранг-а. Тунов куни у, эҳтиёт шарт, йўқолиб қолмасин деб, ҳатто уй жиҳози, идиш-товоқ, ҳамма нарсани рўйхат қилиб қўйди! У бизларни ўғри қилиб кўрсатмоқчи-я!

— Сиз-чи, уни ҳарбийчасига... тумтарақай, тумтарақай қилдирсангиз...

Бироқ доктор ўзининг фикрини айтиб битирмасданоқ, уйга шошиб-пишиб кирган қизча кути ўчган ҳолда:

— Хўжайиннинг олдиларига! Докторни хўжайин чақиряптилар!— деб бўғиқ овоз билан бақирди.

Ушбу ҳикояда гапирилаётган оила бизларга илгаридан таниш. Бой кампир — Арина Петровна Головлёванинг ўзи; Дубровино кўргонининг жон талвасасида ётган эгаси Арина Петровнанинг ўғли Павел Владимирич; ниҳоят, икки қиз — Аннинька билан Любинька, Арина Петровнанинг бир вақтлари «ҳисса ажратиб берган» қизи Анна Владимировна Уланованинг қизларидир. Уша биз кўрган вақтдан бери атиги ўн йилча вақт ўтган бўлса-да, иштирокчиларнинг аҳволи шу қадар ўзгарганки, Головлёвлар оиласини мустаҳкам қалъадай қилиб турган сунъий алоқалардан асар ҳам қолмаган. Арина Петровнанинг толиқмас қўллари билан юзага келтирилган оилавий кўргон қулаб тушган, лекин бу кўргон шунчалик аста-секин емирилганки, қандай бўлганини Арина Петровнанинг ўзи ҳам сезмай қолган, ўзи унинг иштирокчиси ва ҳатто бу емирилишни бошлаб берувчи ошкора куч бўлганини ва албатта, бу ишнинг асосий сабабчиси қонхўр Порфишка эканлигини сира тушунолмаётган.

Головлёвлар мулкининг якка-ягона хўжайини бўлиб қолган Арина Петровна кичик ўғлининг кўргонида хўжалик ишларига ҳеч бир аралашолмайдиган ювош, бекорчи нонхўр бўлиб қолди. Унинг боши қуйи солинган,

елкаси букчайган, кўзлари хира, шахдам қадам ташлаб юришлари энди йўқ эди. Қариган маҳалида у бекорчиликдан тўқиш ишини ўрганган эди, лекин ишининг барори бўлмади, чунки фикри бошқа ерда эди, қаердалигини кўпинча ўзи ҳам билмасди, лекин тўқишда эмас эди. Бир неча минут тўқиб ўтирарди-да, кейин қўллари ўз-ўзидан осилиб қолар, боши курсига келиб суянар ва алланималарни эслаб кетарди. Бутун вужудида ҳорғинлик сезганча ўйланиб ўтирарди. Ёхуд ўрнидан туриб уйдан уйга кирар, умр бўйи калитдорлик қилиб, калитларни қаерда ва қандай қилиб йўқотиб қўйганини эслай олмаган аёлдай ҳар томон қараб юрарди.

Арина Петровнанинг ҳукмронлигига дастлаб зарба берган ҳодиса, крепостнойлик ҳуқуқининг бекор қилинишигина бўлмай, ундан олдин кўрилган тайёргарлик тадбирлари эди. Даставвал шунчаки овозалар, кейин дворянлар йиғилиши ва унинг мурожаатномалари, унда кейин губерна комитетлари, сўнгра таҳрир комиссиялари — мана шулар унинг тинкасини қуритар ва аллов-далговга сабаб бўларди. Арина Петровнанинг қаттиқ банд бўлган хаёлига бир қанча арзимас нарсалар ҳам келарди. Гоҳ унга, энди мен Агашкани қандай деб атайман? Агафьюшка дебми... Эҳтимол Агафия Фёдоровна деб ҳурматлашга тўғри келар! Гоҳ у кимсасиз уйда юрармиш, одамлари эса, хизматкорлар уйига кириб олиб, хўб еб-ичиб ўтиришармиш! Ея бериб зериккандан кейин стол тагига иргитиб юборармиш! Гоҳ у, ертўлага кириб кўрганмиш, унда Юлька билан Фёшка деган болалар бетларигача суйкаб очофатдек еб ётганмиш! Уларни койимоқчи бўлган экан, нафаси бўғзига тиқилиб қолипти. «Сен энди уларга ҳеч нима деёлмайсан! Энди улар озод, уларни энди суд ҳам қилиб бўлмайди!»

Бу арзимас нарсалар жуда аҳамиятсиз бўлса-да, лекин улардан одами аста-секин ўз гирдобига тортиб, унинг бутун фаолиятини ишдан чиқарадиган хаёлий воқелик вужудга келади. Арина Петровна идора қилиш жинловини нимагадир қўлидан бой берди ва икки йилдан буён эртадан-кечгача:

— Е у ёқлик, ё бу ёқлик— икковидан бири бўлса эди! Бу ерда эса: дам биринчи мурожаатнома, дам иккинчиси! Дарди ҳарина!— деб юрарди.

Худди ўша маҳалда, комитетлар бузилаётган вақтда Владимир Михайлич ҳам дунёдан ўтди. У Барков билан

ярашиб ва иноқлашиб рози бўлди ва у билан бўлган олди-бердидан кечди. Унинг сўнгги сўзлари қуйидагилар бўлди:

— Мени қуллар билан тенг қилмаганлиги учун худога минг қатла шукур!

Бу сўзлар Арина Петровнанинг кўнглига чуқур таъсир қилди ва эрининг ўлиши келажакдаги турли хаёллар билан бирликда бутун Головлёвлар турмушида қандайдир бир ноумидлик туғдирди. Гўё Головлёвларнинг эски кўраси ва ундаги одамлар— ҳаммаси биратўла ўлмоққа ҳозирлангандай кўринарди.

Порфирий Владимирович Арина Петровнанинг хатларидаги баъзи бир шикоятлардан унинг хаёлидаги ташвишни ажойиб сезгирлик билан англаб олди. Энди Арина Петровна хатларида насиҳатгўйлик қилмасди ва ортиқча сўз ёзмасди, кўпроқ худодан ёрдам кутарди: «Бу ёрдам, ҳозирги ибодат қилишлар камайган даврда, ўз давлати билан черковга таянч бўлганларнигина эмас, қулларни ҳам эътиборсиз қолдирмайди». Иудушка, онаси худога сиғина бoshлаган экан, демак, унинг ҳаётида нуқсон борлигини фаҳмлаб қолди. У ўзига хос муғамбирлик ва абжирлик билан ана шу нуқсондан фойдаланди.

Деҳқонларни тенг ҳуқуқли қилиш иши тугайдиган маҳалда у, кутилмаган бир пайтда, Головлёво қишлоғига келди; бу вақтда Арина Петровна қайғу-ҳасрат ва азоб-уқубат ичида эди.

Ҳол-аҳвол сўрашиб бўлгандан кейин Арина Петровна:

— Хўш? Ишлар қалай? Петербургда нима гаплар бор?— деган биринчи саволини берди.

Порфишка ерга қараб, индамасдан ўтирди.

— Йўқ, сен менинг аҳволимга бир қарагин!— Арина Петровна унинг индамасдан ўтиришидан яхшилик кутиб бўлмаслигини фаҳмлаб, гапини давом қилдирди: — Менда ярамас қизлардан ўттизтаси уйда ўтирипти, уларни нима қиламан? Наҳот улар менга боқим бўлиб қолса, нима билан боқаман? Ҳозир энди менда карам ҳам, картошка ҳам, нон ҳам— ҳаммаси ҳам сероб, аста-секин тирикчилик қилиб турибмиз. Картошка йўғида карам, карам йўғида бодринг билан амаллаяпмиз! Бўлмаса, ҳаммасини сотиб олиш учун ўзим бозорга боришим, ҳаммасига пул тўлашим керак, сотиб олиб етказиб бўладимиз, шунча одамни қандай тўйғаза оламан?

Порфишка меҳрибон онасининг кўзига тикилиб, хайрихоҳлик билдиргансимон жилмайиб қўйди.

— Наҳот уларни, тўрт томонинг қибла, деб бўшатиб юборишса— билмадим унда нима бўларкин! Ахийри нима бўлишини билмадим! Билолмадим!

«Ахийри нима бўларкин» деган гап қизиқ эшитилгандай Порфишка кулимсираб қўйди.

— Йўқ, кулмагин, азизим! Бу иш шундайки, шунчалик жиддийки, худо уларга ўзи инсоф берсин, у маҳалда... Гарчи ўз тўғримда айтсам: мен ҳам одамман-ку, ахир; мени ҳам жойлаштириш керак. Нима қилиш керак? Биз қандай тарбия олганмиз? Ўйин-кулги, ашула айтиш ва меҳмондўстлик одатимиз бор. Харамзодалар бўлмаса меҳмонларни мен ўзим кутаманми? На меҳмон-излом кутолмасам, на ўзимга ул-бул тайёрлай олмасам... ахир, ҳеч нарса қўлимдан келмайди, ҳеч нарса, азизим!

— Худо раҳмдил, онажон!

— Раҳмдил эди, жоним, ҳозир-чи... бўлмаса керак! Раҳмдил бўлганда ҳам чегараси бор-да! Яхши чоғимизда парвардигор ҳам марҳамат қиларди: мазамиз қочиб эди, энди ўзимиздан кўрайлик! Ҳатто ҳаммасини худо йўлига қурбон қилсакми дебам ўйлайман. Рост! Отаннинг гўри олдида битта ҳужра қилиб оламан-да, умр кечиравераман.

Порфирий Владимирич қулоғини диккайтирди, лабларидан сўлаги оқди.

— Мулкларни ким идора қилади, бўлмаса!— деб гўё қармоқ ташлагандай, аста эътироз билдирди.

— Хафа бўлманглар, ўзларинг эпларсизлар! Худога шукур, ғамлаб қўйганман! Ҳамма оғирликларни бир ўзим кўтарайми?..

Арина Петровна мункиб кетгандек бошини кўтарди.

Кўзига: Иудушканинг ёвуз, мой сурқалгандек йилтироқ, сўлаги оқиб турган башараси кўринди.

— Сен мени ҳозирданоқ кўймоқчисан, шекилли!— деб астагина гапирди онаси.— Шошиляпсанми, кўзим! Хато қилма!

Шундай қилиб, биринчи учрашувдан ҳеч қандай мурад ҳосил бўлмади. Лекин бир бошланса тўхтаб қолмайдиган гаплар бор. Бир неча соатдан кейин Арина Петровна яна қайтадан ўша бўлиниб қолган гапни бошлади:

— Мулкимни тақсим қиламан. Сергей-троица ибодат-

хонасига бориб, гўристондан кичкина бир ҳужра олиб, ўз ҳолимча яшайвераман!— деди Арина Петровна.

Бироқ боягидан сабоқ олган Порфирий Владимирич бу сафар индамади.

Арина Петровна яна гапини давом эттирди:

— Утган йил, отанг тириклик чоғида, ётоқхонамда танҳо ўтирганимда тўсатдан «авлиёга боргин! Авлиёга боргин! Авлиёга боргин!» деб шивирлаган овозини эшитдим... Уч марта-я! Айланиб қарасам, ҳеч нарса йўқ! Демак, арвоҳ экан, деб ўйладим. Ихлосдан халос бўлсам тайёрман, дедим. Шунини айтишим билан... Уй ичи шундай муаттар бўлиб кетди. Шундай муаттар бўлдики! Дарҳол йўлга ҳозирлик кўришга буюрдим ва кечқурун сафарга чиқдим!

Арина Петровнанинг ҳатто кўзларига ёш келди. Иудушка бу пайтдан фойдаланиб онасининг қўлини ўпди ва ҳатто белидан кучоқлаб ҳам олди.

— Ана энди, онажон, худога яқинлашибсиз, худога яқин бўлиш қандай яхши! Банда худога ибодат қилади, худо ҳам унга паноҳ бўлади. Шундай, меҳрибон онажон!

— Шошмай тур! Ҳали мен гапимни тугатганим йўқ! Эртасига қабристонга етиб бордим ва тўппа-тўғри дьяконнинг олдига йўл олдим. Унда ибодат қилинаётган экан; шамлар ёқилган, муножот ўқилипти, исирикдондан муаттар ҳид тарқалиб турибди, ердами, жаннатдами эканлигимниям билолмай қолдим! Ибодатхонадан чиқиб тўғри бош монах ҳузурига бордим-да: тақсир, бугун ибодатхонангиз мунча ҳам яхши-я, дедим. У менга: «Шундай, хоним! Бугун ибодат қилаётган маҳалда Аввакум отага фаришта кўринипти! Ибодатга энди қўл кўтараётган экан, қараса, гумбазда ёруғлик пайдо бўлипти ва унда фаришта каптар тусида қараб турар экан!»— деди. Шундан бери мен — қандай бўлмасин, қолган умримни Сергей-троица ибодатхонаси яқинида ўтказай!— деб қўйдим.

— Бизларнинг ташвишимизни ким тортади? Болаларингиз тўғрисида ким гап ейди? Оҳ, онажон, онажон-эй?

— Еш бола эмассизлар, ўзингизни ўзингиз эпланглар! Мен-чи... Аннушканинг етимлари билан авлиёнинг олдига бориб, унинг паноҳида умр кечираман! Эҳтимол, улардан бирортаси худо йўлида хизматга бел боғлар, у ҳолда Хотьков аёллар монастири ҳам йироқ эмас!

Битта ҳовлича сотиб оламан, поллиз қиламан; карам, картошкак мул бўлади!

Бундай беҳуда гаплар бир неча кун давом этди; Арина Петровна бир неча марта ғалати тахминлар қилиб кўрар, улардан қайтарди, яна бир қарорга келарди ва ахийри ишни шу нуқтага етказдики, қайтишга ҳам илож қолмади. Иудушка келиб кетгач, ярим йил ўтар-ўтмас аҳвол қуйидагича бўлди: Арина Петровна Сергей-троица ибодатхонасига ҳам бормади, эрининг қабри олдида ҳам ҳужра қурмади. Мулкни тақсим қилди-да, сармойани ўзига олиб қолди. Бу тақсимотда Порфирий Владимиричга яхши қисми, Павел Владимиричга ёмонроқ қисми ажратилди.

Арина Петровна аввалгича Головлёво қишлоғида қолди, бироқ бунда ҳам кунлар оилавий можаросиз ўтмади. Иудушка кўз ёшларини оқизиб, ўз мулкни идора этишни, даромадини ўз билгича ишлатишни меҳрибон онасидан илтимос қилди: «Даромаднинг озгина қисмини менга бериб турсангиз ҳам рози бўламан», — дерди. Павел эса, аксинча: онасига совуққина («гўё чақиб олмоқчи бўлгандай») ташаккур билдирди, тезда истеъфо бериб («онасининг розилигини олмасдан, шошиб-пишиб, эркинликка чиқди!»), Дубровинога жойлашди.

Ушандан бери Арина Петровна тушунолмаб қолди. Бир вақтлари ҳаддан ташқари ўткир фаросат билан ўзи пайқаган қонхўр Порфишканинг қиёфаси гўё тўсатдан ўзгарди. Гўё у, мулкнинг тақсим бўлишига ва деҳқонларнинг озод этилишига қарамасдан, худди илгаригидек Головлёво қишлоғида яшаб, ҳеч кимга ҳисоб бермасдан умр кечиришдан бошқа нарсани англамагандай кўринарди. Худди ёнгинасида иккинчи ўғли туради, лекин нима фарқи бор! Порфиша ўзини ва оиласини онасининг ихтиёрига топширган бўлса-ю, Павел эса, биронта иш тўғрисида онаси билан маслаҳатлашиш у ёқда турсин, ҳатто учрашган вақтларда ҳам аллақандай чимдиб гапирса!

У тобора кўпроқ тушуна олмай, эрка ўғлига муҳаббатти орта борди. Порфирий Владимирич ундан ҳеч нарса сўрамасди, онаси унинг тилагини ўзи бажо келтиришга ҳаракат қиларди. Арина Петровна Головлёвлар қўрғонининг нуқсонларини кўриб қоларди. Фалон жойда боғ

ичига бегона кишининг ери суқилиб кирипти, ўша ерни сотиб олганда яхши бўларди; фалон жойга алоҳида қўрғон солса бўлади, лекин пичанзор тораяди, ваҳоланки қўшни ерда сотиладиган пичанзор бор, қандай яхши пичанзор-а? Арина Петровна ҳам она, ҳам уддаборон аёл сифатида эрка ўғли олдида ўзининг бор салоҳиятини ишга солишга ҳаракат этарди. Аммо Порфирий Владимиричнинг эса гўё кўзи кўрмас, қулоғи эшитмас эди. Арина Петровнанинг уни мулк сотиб олишга қизиқтиришлари беҳудага кетди, унинг фалон тўқайзорни ёки фалон пичанзорни сотиб олиш тўғрисидаги ҳамма гапларига ҳар сафар: «Меҳрибон онажон, ўз марҳаматингиздан ҳам жуда мамнунман»,— деган жавобни берарди.

Бу жавоблар Арина Петровнанинг гашини келтирар эди. Бир ёқдан, рўзгор ишларига берилиб, иккинчи ёқдан, ўз ёнида туриб унга парво қилмаётган «бадкор Павлушка» тўғрисидаги муноқашали фикрлар билан овора бўлиб, Головлёвога бўлган чинакам муносабатини бутунлай унутиб қўйди. Унинг аввалги мулкни кўпайтириш йўлидаги ҳаваси янада авж олиб кетди, энди ўз ҳисобидан эмас, меҳрибон ўғли ҳисобидан эди. Головлёвларнинг мулки кенгаярди, ошарди ва гулларди.

Худди Арина Петровнанинг сармоясини камайиб, ундан келадиган даромад ҳисобига мустақил кун кўриш мумкин бўлмай қолган пайтда Иудушка жуда эҳтиром билан ёзган хати билан бирга онасига бир талай ҳисобчиллик формаларини юборди,— бу формалар келгусида йиллик ҳисоботни тузиши учун онасига қўлланма бўлиши лозим эди. Бунда хўжаликдаги асосий нарсалар билан бир қаторда: малина, крижовник, қўзиқорин ва ҳоказолар бор эди. Ҳар бир моддада тахминан қуйидаги мазмунда алоҳида счёт бор эди:

*18** йил бошида ... 00 туп малина бўлган.*

Унга қўшимча янги ўтқазилганлари ... 00 туп.

Жами тупдан ... 00 пуд ... 00 қадоқ ... 00 мисқол малина олинган.

Шундан:

*Сиз, онажон, ишлатгансиз ... 00 п ... 00 қ ... 00 м.
Порфирий Владимирович Головлёв жанобларининг ҳовлилари учун мураббога ишлатилган ... 00 п. ... 00 қ. ... 00 м.*

*Боадаблиги учун фалон болага берилган ... 1 қ.
Халққа ейиш учун сотилган ... 00 п. ... 00 қ. ... 00 м.*

Харидор йўқлигини назарга олмасликдан ва бошқа сабаблар билан чириган ... 00 п. ... 00 қ. ... 00 м.
ва ҳоказо ва ҳоказо.

Эслатма: башарти ҳисобот йилининг ҳосили ўтган йилниқидан пастроқ бўлса, унинг сабаблари кўрсатилиши лозим, масалан: қурғоқчилик, ёмғир, дўл ва бошқалар.

Буни кўрган Арина Петровна уҳ деб юборди. Аввало, Иудушканинг хасислигига ҳайрон қолди; Головлёв қишлоғида крижовникнинг ҳисоботга киргизилишини сира эшитмаганди; Порфиша бўлса кўпроқ ўша нарса устида тўхталипти; сўнгра, бу формаларнинг ҳаммаси ўзининг қўл-оёғини боғлаб қўядиган қонун эканлигини яхши фаҳмлаб олди.

Оқибатда, икки орадаги узоқ хат олди-бердилардан кейин таҳқир этилган ва дарғазаб бўлган Арина Петровна Дубровинога кўчиб кетди ва Порфирий Владимирич истеъфо бериб, Головлёвога кўчиб келди.

Ана шундан бошлаб кампир учун мужмал, бекорчилик кунлари бошланди. Бадмуомала Павел Владимирич онасига анчагина инжиқлик қилар эди. У, онасини бирмунча тузук қабул қилди, яъни уни ва жиянларини боқишга ваъда берди, аммо иккита шарт қўйди: аввало, унинг олдига, яъни болохонага чиқмаслик ва сўнгра, хўжалик ишларига аралашмасликни талаб қилди. Кейинги шарт Арина Петровнани жуда ташвишга қолдирди. Павел Владимиричнинг қўрасидаги ҳамма ишнинг тепасида турувчилар: аввало, яширин равишда қонхўр Порфиша билан хат олди-берди қилишда шармандаси чиққан оқсоч хотин Улитушка ва сўнгра, отасининг илгариги малайи, дала ишларидан бутунлай беҳабар ва Павел Владимиричнинг қулоғига ҳар куни ваъз-насихатлар ўқувчи Кирюшка эди. Иккаласи ҳам беҳаё ўғри эди. Қўрадаги ўғирликни кўрган Арина Петровнанинг юраги ачирди! Ўғирланаётган чой, қанд ва мойлар тўғрисида ўғлининг кўзини очиб қўйиш учун неча марта шипшитиб қўймоқчи бўлди! Бундай ишлар жуда кўп бўлиб турар эди ва Улитушка, кампирнинг борлигидан ҳам тап тортмасдан, унинг кўз олдида, ҳовуч-ҳовуч қандни чўнтагига тикар эди. Арина Петровна буларнинг ҳаммасини кўрарди ва бу ўғирликларни индамай томоша қилиб туришга

мажбур эди. Чунки у бирон гапни айтмоқчи бўлиб оғиз очиши билан, Павел Владимирич дарҳол унинг сўзини бўларди.

— Онажон!— дерди у.— Ахир, рўзгорда бир киши хўжайинлик қилиши яхшироқ! Буни менгина айтаётганим йўқ, ҳамма ҳам шундай қилади. Мен буйруқларимнинг бемаъни эканлигини биладан, майли, бемаъни бўлса бўла қолсин. Сизнинг буйруқларингиз маънили бўлса, бўлаверсин! Сиз доносиз, жуда ҳам доносиз. Лекин Иудушка сизни бошпанасиз қолдирди!

Бунинг устига, Арина Петровна ғалати ҳодиса кашф этди; Павел Владимирич ичкилик ичаркан. Бу ҳавас унда қишлоқда танҳо яшаш натижасида аста-секин бошланди ва оқибати албатта ёмон бўладиган даражагача етди. Дастлабки вақтларда, онаси қўрага кўчиб келган чоғда, у бир қадар тортинарди; кўпинча болохонадан тушиб, онаси билан гаплашиб ўтирарди. Тили қалдираганини кўрган Арина Петровна, бу ўзининг нодонлигидан, деб ўйларди. Онаси унинг «ҳамсуҳбат бўлмоқ» учун келишини ёқтирмасди ва буни ўзига қаттиқ азоб, деб биларди. Ростдан ҳам, у жуда кўп беҳуда зорланарди. Гоҳ ҳафталаб ёмғирдан асар йўқ, гоҳ шундай қаттиқ қуядики, гўё ҳамма ёқни остин-устин қилгудай; гоҳ қўнғиз босиб боғдаги дарахтларнинг ҳаммасини кемириб қўйган; гоҳ кўрсичқон пайдо бўлиб, пичанзорни ковлаб ташлаган. Мана шулар зорланиш учун катта сабаб эди. Баъзан болохонадан тушарди-да, онасининг рўпарасига ўтириб олиб, гап бошларди:

— Ҳамма ёқда булутлар юрипти — Головлёво узоқ-дамикан-а? Қонхўрникида кеча қуйиб ёмғир ёғипти! Биз томонда ҳеч ёғмагани нимаси! Ҳамма ёқни булут босипти-ю, бизнинг ҳиссамизга бир томчи тушмаса-я!

Ёхуд:

— Қуйгани-қуйган-а! Жавдар энди гуллапти-ю, тинмай қуяди! Пичаннинг ярми чириб кетди-ю, қуйгани қуйган! Головлёво узоқдамикан-а? Қонхўр аллақачон даладан пичанларини йиғиштириб бўлди, бизлар-чи, қўлни қовуштириб ўтирганимиз ўтирган. Қишда ҳайвонларни чириган пичан билан боқишга тўғри келади!

Бемаъни гапларни эшитган Арина Петровна чурқ этмасди, баъзан эса тоқати тоқ бўлиб:

— Сен кўпроқ қўл қовуштириб ўтиравергин-чи!— деб дўнғиллаб қўярди.

У муддаосини айтиб улгурмасданоқ Павел Владимиричнинг дарров жиннилиги тутарди.

— Нима қилгин дейсиз? Головлёвога бориб ёмғир олиб келайми!

— Ёмғир эмас, умуман...

— Хўш, айтинг-чи, сизнингча, нима қилишим керак? «Умуман» эмас, тўппа-тўғри... Сиз учун об-ҳавони ўзгартиришим керакми? Ана Головлёвода: даркор бўлдими — ёмғир бор, даркор бўлмадими — ёмғир ҳам йўқ. Шунинг учун унда ҳамма нарса ўсаверади... Бизда-чи — ҳаммаси аксига юради! Ейишга ҳеч нарса бўлмай қолса сизнинг қандай жаврашингизни кўрармиз!

— Демак, худонинг хоҳиши шундай экан...

— Худонинг хоҳиши дейсизми! Сиз бўлсангиз «умуман» дейсиз, зап гапни топибсиз-да!

Баъзан гап шу даражага етар эдики, ҳатто у ер-сувидан ҳам зорланарди:

— Нега Дубровино менга тегди? Бунинг нимаси бор?

— Дубровино ёмон кўрган эмас! Ери яхши, ҳамма нарса бемалол... Нега бирдан бундай деб қолдинг?

— Ҳозирги замонда ҳеч мол-мулк қилиш керак эмас экан, деб ўйлайман! Пулнинг йўриғи бошқа! Пулни олдинг, чўнтакка солдинг, қаерга борсанг, бораверсан! Ер-суви бўлса-чи...

— Ер-сув қилиш мумкин бўлмаган замон қандай замон экан?

— Шундай замонки, сиз газета ўқимас экансиз, мен бўлсам ўқиб тураман. Ҳозир ҳамма жойда адвокатлар изғиб қолишди, нарёғини ўзингиз билиб олаверинг. Адвокатлар сизда ер-сув борлигини фаҳмлаб қолишса борми, атрофингизда уймалашиб қолади.

— Ҳамма ҳужжатларинг жойида бўлса, нега атрофингизда уймалашиб қолади?

— Уймалашганда тагин қандай денг. Ёхуд қонхўр Порфишанинг ўзи: адвокат ёллаб қолса, кетма-кет чақирув қоғози юбораверади!

— Сени қара-ю! Нима, юрт беқонунми?

— Беқонун бўлмагани учун чақирув қоғози юборади-да. Беқонун бўлганда-ку, чақирув қоғозсиз ҳам олиб кўярди, ҳозир эса, чақирув қоғози билан олиб кўяди. Горлопатов деган ўртоғимнинг амакиси ўлган экан, аҳмоқлик қилиб, меросини олипти! Мероси бир пақирлик

экану, амакисининг қарзи юз минг сўм экан: ҳамма векселлари қалбаки экан. Ана энди уни муттасил уч йилдан бери суд қилишяпти: аввало, амакисининг ер-сувини олишяпти, кейин унинг ўзиникини «ким ошди» қилиб сотишяпти! Мана сенга мулк!

— Шундай қонунам бор эканми?

— Шундай қонун бўлмаса сотмасдилар. Демак, ҳар қанақа қонун бор экан. Кимки инсофсиз бўлса, унга ҳар қанақа қонун бор экан. Кимки инсофли бўлса, унга қонун йўли ёпиқ. Китоблардан қидириб кўрсин!

Бундай баҳсларда Арина Петровна доим ён берарди. Кўпинча: «Йўқол кўзимдан, бадбахт!» — деб бақирмоқчи ҳам бўларди, лекин ўйланиб-ўйланиб индамасди. Фақат ўзича ичиди:

— Парвардигорим! Қандай нобакорларни туғибман! Биттаси — қонхўр, бошқаси — аллақандай девона! Кимлар учун бойлик тўпладим! Кечалари мижжа қоқмай, тўйиб овқат емай... кимлар учун?! — дерди.

Павел Владимирич ичкиликка кўпроқ берилган сари, гаплари ҳам ғалати бўла бошлади. Ниҳоят, Арина Петровна қандайдир бир гап борлигини сеза бошлади. Масалан: ошхонадаги жавончада ҳар куни эрталаб бир графин тўла арақ пайдо бўлиб қолади, овқат маҳалига бориб ундан бир қатра ҳам қолмайди. Ёхуд меҳмонхонада ўтирганида ошхонадаги ҳалиги жавонча ёнидан чиққан ғичирлаган товушни эшитади: «ким?» деб қичқирса, кимнингдир тез-тез, лекин овоз чиқармасдан болохона томонига қараб юриб кетганини эшитади.

— Вой, ўлай! Унинг ичар эканми дейман? — деб сўради у бир маҳал Улитушкадан.

— Тотиб кўрадилар, — деб заҳархандалик билан жилмайиб қўйди Улитушка.

Онасининг фаҳмлаб қолганини билгандан кейин Павел Владимирич ичишдан ҳеч бир тортинмайдиган бўлди. Бир куни эрталаб жавонча ошхонадан ғойиб бўлиб қолипти. Арина Петровнанинг, қаёққа йўқолди, деган сўроғига Улитушка:

— Болохонага олиб чиқишга буюрдилар; унда бемалодроқ бўлади. шекилли, — деди.

Ростдан ҳам болохонада графинлар пайдар-пай бўшаб турарди. Павел Владимирич хилват хонага кириб олиб одамларга аралашмай қўйди ва ўзига алоҳида ҳаёлий дунё яратди. Бу эса яратилиш, йўқ бўлиш, тўсатдан

бойишлар билан тўла бемаъни қаҳрамонлик романи бўлиб, унинг асосий қаҳрамонлари—ўзи билан қонхўр Порфиша эди. Порфишани ёмон кўриш унда нақадар кучли эканлигини ўзи англамасди. У бутун ниятлари, бутун ички туйғулари билан ҳар лаҳзада ундан нафратланарди. Бу бадкор қиёфаси унинг кўз ўнгида гўё тирикдай кезарди, қулоғида эса, Иудушканинг мунофиқона сафсаталари эшитиларди, бу сафсаталарда мунофиқлик ривоятларида вужудга келтирилган қонунга бўйсунмайдиган, бутун тириклик дунёсига қарши қандайдир қуруқ бир ғазаб эшитиларди. Павел Владимирич ичар ва хотирлар эди. У, Иудушканинг ҳовлида бошлиқ бўлиб қолмоқ учун қилган даъволари орқасида кўрган ҳамма озор ва хўрликларини эсларди. Айниқса мулк тақсимотини эсларди, ҳар бир тийинни ҳисобга оларди, ҳар бир парча ерни солиштириб кўрар ва ғазоби ошарди. Унинг ичкиликдан қизишган хаёлида Иудушкадан олган аламларини ўз ичига сиғдирган бутун-бутун фожиалар туғиларди. У, гўё икки юз минг сўм ютиб олганмиш ва уни Порфишага айтгани келганмиш (икки ўртада бўлган суҳбат манзараси) ва ҳасади келганидан Порфишанинг башараси буришиб кетганмиш. Гўё, буваси вафот қилганмиш (ҳеч қандай буваси бўлмаса ҳам, яна суҳбат манзаралари), унга бир миллион сўмлик мерос қолдирганмиш, қонхўр Порфишага эса, ҳеч нарса. Гўё у, кўзга кўринмас одам бўлиш чорасини топиб, Порфишага турли-туман жабр-жафолар етказармиш ва Порфиша ингрармиш. Бундай майнабозликлар тўқишда у ҳеч чарчамас ва унинг хунук кулги товуши бутун болохонани босарди; буни эшитиб ҳузур қилган Улитушка Порфирий Владимириччи дарҳол бундан хабардор қиларди.

У, Иудушкани жуда ёмон кўриш билан бирга ундан қўрқарди ҳам. Иудушканинг кўзлари жодугар эканини, овози эса, илон сингари, кўнгилга ўрмалаб кириши ва одамнинг иродасини ишдан чиқаришини биларди: шу сабабдан у билан буткул учрашмайдиган бўлиб қолди. Баъзан қонхўр азиз онасининг қўлини ўпмоқ учун Дубровинога келарди (у, онасини уйдан ҳайдаб юборган бўлса ҳам ҳурмат қиларди), шунда Павел Владимирич болохонани қулфлаб олиб, Иудушка онаси билан гаплашиб бўлгунча бекиниб ўтирарди.

Павел Владимирич то ажал билан бетма-бет келгунича кунлар шу тариқа бирин-кетин ўтаверди.

Доктор «номига»гина ётиб қолди-ю, эртасига саҳар пайтида шаҳарга жўнаб кетди. Дубровинодан жўнаш олдиди, беморнинг икки кунгина умри қолди ва энди ҳар қандай «васият» тўғрисида ўйлашга вақт қолмади, чунки у фамилиясини ҳам тўғри ёзолмайди, деб очиқ айтиб қўя қолди.

— У бадхат қилиб қўл қўйса, кейин суд билан ҳам ишингиз битмай қолади,— деб қўшимча қилди:— Иудушка онажонини ҳурмат қилса-да, ҳар қалай қаллоблик қилиши мумкин, башарти қонунга мувофиқ онажонини сургунга юборсалар, у фақат эсон-омон етиб бориши учун дуоғўйлик қилиши ҳам мумкин.

Арина Петровна эрталабданоқ бир нарсасини йўқотган кишидай юрди. Парвардигор нажот бермасмикин, деб ибодат қилмоқчи бўлган эди, ибодат ҳам миясига кирмади, ҳатто тили ҳам калимага келмасди. Кейин: ё, раббим, кечир, раҳм қил, деб ибодат бошларди; иккинчи суранинг сўнгини айтиб юбориб, «Кечир!», «Кечир!» дерди бидирлаб. Хаёлига гоҳ болохона, гоҳ ертўла келарди («кузда қанча бойлик бор эди-я, ҳаммасини талон-торож қилишипти!»), гоҳ узоқ ўтмишни эсларди. Ҳамма ёқ кечки пайт сингарни хира, ана шу хираликда талай одамлар бор, улар ҳаммаси бир нарса билан овора, ҳаракат қиладди, ғамлайди. Зоти бобаракот... зоти бобаракот... Узинг раҳм қил... менга йўл кўрсат... Менга йўл кўрсат... Ана энди тили ҳам аста жим бўлди, кўзлари иконаларга қарайди, лекин ҳеч нимани кўрмайди; оғзи кенг очилган, қўллари қовуштирилган, ўзи гўё қотиб қолгандай, қимир этмайди.

Ахийри у ўтириб олиб йиғлади. Кўзларидан қуйилган ёш қарилик ажинлари орасида тўхтаб-тўхтаб, бужмайиб қолган юзларидан оқиб тушиб, кирлаб қотиб кетган қўйлагининг ёқасига томчиларди. Бу қандайдир нумидлик, айни пайтда заиф қайсарлик билан лим-лим тўла бир ғам-алам нишонаси эди. Унинг қарилиги ҳам, мадори қуриганлиги ҳам, аянч аҳволи ҳам— ҳаммаси ягона оромбахш ўлимга ундарди, бироқ шу билан бирга, аввалги забардастлиги, мамнунлиги ва фароғатли ўтмишининг хотираси уни яшашга ундарди. «Ўла қолсаммикан!» деган сўз хаёлига келса, бир лаҳзада «умр кўрсаммикан!» деган сўз унинг ўрнини оларди. У. на Иудушкани ва на ўлим тўшагида ётган ўғлини эсига келтиради, гўё улар, назарида, йўқдек эди. У ҳеч ким тўғрисида ўй-

ламасди, ҳеч кимдан нолимасди ва ҳеч кимни айбламасди; у ҳатто сармоясини бор-йўқлигини ва қариганида етиш-етмаслигини ҳам унутган эди. Унинг бутун вужудини ҳасрат, жон олғувчи ҳасрат қоплаган эди. Ундан, нега йиғлаяпсиз?— деб сўрасалар,— жирканч! Аччиқ бу ҳаёт!— деб жавоб қайтарган бўларди. Бу кўз ёшлари унда кўпдан бери— Головлёводан кўчганидан бери, Дубровинога келганидан бери тўпланган эди. Энди келгусида нимаки бўладиган бўлса ҳаммасига тайёрланган эди, бўладиган ҳодисаларни кутган ва олдиндан кўрган эди. Лекин кутган ва олдиндан кўрган ҳодисаларнинг тугашини бундай равшан кўрмаганди. Мана энди ҳам-ғусса билан тўлган ва оқибати маҳкумлиқдан иборат танҳоликнинг сўнги ҳам келиб етди. У умр бўйи бир нарса қурди, бир нарсага ҳаракат қилди, лекин бу ҳаракати бекорга кетди. «Оила» деган сўз бир умр тилидан тушмади. Оила, деб бировларга азоб берар ва бировларни мукофотларди; оила, деб азоб-уқубатлар тортарди, қийналарди, умр бўйи ҳаловат кўрмади, ваҳолонки унинг худди ўша оиласи йўқ бўлиб чиқди!

— Ё раббим! Ҳаммада ҳам шундаймикан?—деб ҳайрон бўларди.

У бошини қўлига қўйиб, кўз ёшларидан ҳўл бўлган юзини кўтарилиб келаётган қуёшга ўгирган ҳолда, гўё унга: боқ!!— деярдди, у оҳ-воҳ ва қасамед қилмасди, аммо хўрсиниб-хўрсиниб йиғларди, шу билан бирга:

— Ҳеч кимим йўқ! Ҳеч кимим йўқ! Йўқ! Йўқ!— деб куюнарди. Ниҳоят, кўз ёшлари ҳам тамом бўлди. У юзини ювиб, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ ошхонага кирди, лекин қизлар бунда унга арз қилдилар, бу арзлар унга энди жуда хираликдек бўлиб кўринди.

— Нима бўлади энди, буви! Ростдан ҳам биз ҳеч нарсасиз қолмасак эди!—деб зорланди Аннинька.

— Тоғам жуда тентак экан!—деяр эди унга Любинька.

Туш маҳалига яқин Арина Петровна жон талвасасида ётган ўғли ёнига кирмоқчи бўлди. У оёқ учи билан секин-секин юриб зинапойдан чиқди ва ичкарига қирадиган эшикни пайпаслаб топди. Болохона қоронғи эди; деразаларга кўк пардалар тўсилган ва улар орқали ташқардан сал-пал ёруғлиқ кириб туради; кўпдан бери ҳавосини янгиланмаганлиги сабабли уйдан ҳар хил ҳидлар келар-

ди ва бу ҳидлар орасида гоҳ мева, гоҳ малҳам, гоҳ чи-роқ мойи ва шундай қўланса ҳид бор эдики, уларнинг мавжудлиги касаллик ва ўлимдан дарак берарди. Болохонада фақат икки уй бўлиб, бирида Улитушка мева тозалаб ўтирарди ва крижовник устига ёпирилиб, ўзининг бурун ва лабларига қўниб ётган пашшаларни ҳайдарди. Қия очиқ турган эшик орқали ичкари уйдан ҳадеб қуруқ, калта-калта йўталиш, баъзан зўр билан балғам кўчириш овози эшитиларди. Арина Петровна, қоронғига назар ташлагани ҳолда, у келиши билан Улитушканинг нима қилишини кутиб тургандай тўхтаб қолди. Аммо Улитушка, гўё беморга таъсир этиш йўлидаги барча уринишлар беҳуда эканлигига қаттиқ ишонгандай, жойидан ҳам қимирламади. Лабларининг қимирлашидан жаҳли чиққани билиниб турарди ва Арина Петровна ўзининг: «Шайтон!»— деб шивирлаганини эшитиб қолди.

— Сен, чироғим, пастга тушсанг бўларди!— деди Арина Петровна Улитушкага.

— Буниси нимаси, тағин!— деди Улитушка.

— Мен Павел Владимирич билан гаплашмоқчиман. Қани бўшати!

— Кечирасиз, хоним! Мен у кишини қандай ташлаб кетаман? Башарти бирор нарса бўлиб қолса, унда нима бўлади.

— Нима гап?— деган оҳиста овоз эшитилди ичкаридан.

— Айтгин, азизим, Улита чиқиб турсин, сен билан гаплашмоқчиман.

Бу сафар Арина Петровна қаттиқ туриб енгди. У чўқиниб олиб, ичкарига кирди. Ичкаридаги девор ёнида, деразадан сал нарироқда беморнинг ўрни солинган эди. Бемор оқ адёл ёпиниб, чалқанча ётар ва эси кирарли-чиқарли бўлса ҳам напирос чекарди. Тамаки тутунига қарамасдан, пашшалар унга ёпириларди ва у дам у қўли, дам бу қўли билан пашшаларни қувларди. Бу қўллар шундай нимжон, ориқ ва кафтидан елкасигача ингичка эди. Боши ноумид бир ҳолда ёстиққа қапишган, юзи, аъзойи бадани мисдек қизиган эди. Катта юмалоқ кўзлари ичга ботган ва бир нарсани излагандай ҳар томонга жавдирар эди; бурни чўзилиб ингичкалашган, оғзи ярим очиқ эди. Йўталмас, лекин шунчалик оғир нафас олардики, жони ҳалқумига келгундай эди!

— Бугун аҳволинг қалай?— деб сўради Арина Петровна ундан ва оёқ томонидаги креслога ўтирди.

— Тузук... эртага... бугунми... ҳалиги табиб қачон келиб эди?

— Бугун келган эди.

— Демак, эртага, эртага...

Бемор ниманидир эсламоқчи бўлар эди.

— Жойингдан тура оларсан?— деди Арина Петровна.— Худо дармон берсин, азизим, худо дармон берсин!

Икковлари бир минут жим бўлиб қолишди. Арина Петровна бир нима демоқчи эди, лекин бир нарса айтмоқ учун гап бошламоқ керак. Павел Владимирич билан дуч келганда Арина Петровна сира гап тополмасди.

— Иудушка... тузукми?— деб сўради ахири беморнинг ўзи.

— Унга нима бўларди! Юрибди.

— Укам ўлса, тангрининг марҳамати билан, мулки менга қолади, деб ўйлаб ҳам юргандир.

— Ҳаммамиз ҳам бари бир кунни эмас: бир кунни ўламиз, ҳаммамиздан кейин ҳам мерос... қонуний ворисларга тегади...

— Аммо қонхўрга тегмас. Итларга ташласам ташлайманки, лекин унга эмас!

Яхши фурсат келди: Павел Владимирич ўзи гап очиб қолди. Арина Петровна бу фурсатдан дарров фойдаланмоқчи бўлди. У ўғлига қарамасдан қўлларини ёруққа солиб, гўё улар шу пайтда диққатни жалб қиладиган энг зарур нарсадек уларга қарарди ва шунчаки айтгандек:

— Шу тўғрида бир ўйлаб кўриш керак эди, азизим!— деди.

— «Шу тўғрида»си нимади?

— Ана ўша тўғрида: агар мулкинг акангга қолмасин десанг...

Бемор индамасдан, лекин кўзлари косасидан чиққундай бўлди ва юзлари бўзариб кетди.

— Етим жиянларингнинг ҳам ҳеч нарсаси йўқ, улар тўғрисида ҳам ўйлаб кўриш керак эди. Онанг тўғрисида ҳам...— деб давом қилдирди Арина Петровна.

— Ҳаммасини Иудушкага бердингиз-қўйдингиз-да?

— Нимаям қилай... Биламан, айб ўзимда... Худо билсин, қандай бало бўлди... Уни ҳам ўғлим деб ўйловдим... Энди буни онангнинг эсига солмасанг ҳам бўларди.

Яна жим бўлиб қолйшди.

— Нима қилиш керак! Бир нарса дегин, ахир!

— Сиз мени ажалимдан беш кун бурун кўймоқчимисиз, дейман?!

— Кўмиш эмас, ҳар ҳолда... Бошқа христианлар ҳам... Ҳаммаси ҳам дарров ўлмайди, лекин умуман...

— Ҳа, «умуман!» Ҳар қачон «умуман!» Мени билмайди дейсизми!

— Нимани биласан, жоним?

— Билиб турибман, сиз мени аҳмоқ деб ўйлайсиз! Майли, мен аҳмоқ бўлсам бўла қолай! Ундай бўлса, нега аҳмоқнинг олдига кирасиз? Қирмай ҳам кўя қолинг! Ташвиш ҳам тортманг!

— Ташвиш тортганим йўқ; мен фақат умуман... ҳар кимга бир ажал бор...

— Шундай бўлса, ажалимни кутинг!

Арина Петровна ерга қараб, ўйга ботди. Ишнинг яхши эмаслигини очиқ кўриб турарди, аммо келгусидаги ноумидлик уни шунчалик азоблардики, янада уриниб кўришнинг беҳудалигини аниқ билиши ҳам унинг кўнглига таскин беролмас эди.

— Билмайман, нима учун мени кўргани кўзинг йўқ!— деб яна гап бошлади у.

— Ҳеч-да... мен сизни ҳеч-да! Мен ҳаттоки... Кечирасиз! Сиз бизларни шундай тарбияладингиз... Ҳаммани баравар...

Бу сўзларни у шиддат билан, томоғига бир нарса тиқилгандай бўлиб-бўлиб гапирарди; товушида қандайдир зўрма-зўраки, айни пайтда, тантанавор қаҳқаҳа эшитиларди: кўзлари ёнар, оёқ ва елкалари ҳадеб титрарди:

— Эҳтимол, мен ростдан ҳам айб иш қилгандирман, ундай бўлса кечирасиз, худо ҳаққи!

Арина Петровна ўрнидан турди-да, энгашиб таъзим қилди. Павел Владимирич кўзларини юмиб олди ва индамади.

— Мулк тўғрисида, масалан... Албатта, бу аҳволинг-да васият қилишинг ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас... Порфирий — қонуний ворис; майли, мулк унга қолсин дейлик.... Сармоя-чи? — деб очиқ айта қолди Арина Петровна.

Павел Владимирич титраб кетди-ю, аммо индамади. «Сармоя» сўзини эшитганда у Арина Петровна тухмат

қилаётир, деб ўйламаган бўлиши мумкин, шунчаки: ма-на, сентябрь ҳам етиб келди, процентларни олиш лозим... оятмиш етти минг олти юзни бешга кўпайтириб, сўнг нккига бўлса қанча бўларкин, деб хаёлидан ўтказганди, холос.

— Сен менинг ўлимимни хоҳлаяпти, деб ўйларсан, жоним! Умр кўр, мен кампирга қайғу ҳам кам бўлар! Менга нима керак! Сеникида уй ҳам иссиқ, қорним ҳам тўқ, менга шуниси кифоя; ширинлик хоҳласам, у ҳам бор! Мен демоқчи бўламанки: христианларда шундай одат бор, у дунёда роҳат кўриш учун...

Арина Петровна, бопта бир гап қидиргандай, тўхталиб қолди.

— Уэ қавм-қариндошларини таъминлаш керак,— деб сўзини тугатди деразага қараб.

Павел Владимирич қимирламай ётар, аста йўталар ва эшитаётган ва эшитмаётганлигини ҳеч бир ишора билан билдирмасди. Онасининг йиғлаб-сиқташлари уни зериктирганга ўхшарди.

— Сармойани-ку тириклик чоғида қўлдан қўлга ўтказса бўлади,— деб Арина Петровна азмойиш олгандай ва яна ёруғда қўлларига қараб, гапириб қўйди.

Бемор андак тўлганиб қўйди, лекин Арина Петровна буни сезмай қолди ва сўзини давом қилдираверди:

— Сармойани қўлдан қўлга ўтказиш, жоним, қонунга ҳам тўғри келади. Чунки у фойдали, кеча бор эди, бугун йўқ. Унинг ҳисобини ҳеч ким суриштиролмайди ҳам, кимга хоҳласанг, шунга берасан.

Бирдан Павел Владимирич аччиқ кулиб қўйди.

— Палочкин воқеаси ёдингизга тушаётгандир!— деб шивирлади у.— У сармойасини қўлдан қўлга деб хотинига берган экан, хотини эса ўйнаши билан қочиб кетипти!

— Менинг, жоним, ўйнашларим йўқ!

— Сиз сармойя билан ўйнашсиз ҳам... қочиб кетасиз!

— Мени шундай деб фаҳмлар экансан-да!

— Мен сизни ҳеч нарса деб фаҳмламайман... Сиз мени аҳмоқ деб бугун оламга ёйдингиз, майли, мен аҳмоқман! Аҳмоқ бўлсам аҳмоқман-да! Уни қаранг-а, сармойяни уларнинг қўлига бер эмиш. Қандақа гапни ўйлаб топишипти-я! Узим-чи! Ибодатхонага бориб монах

бўлишимни ва у ердан сармоёга қандай хўжайинлик қилаётганингизни томоша қилиб туришимни истарсиз.

У, шу гапларни жаҳли чиқиб, ҳаяжон ичида тез-тез гапирди-да, чарчаб қолди. Шундан кейин, камида чорак соат бор кучи билан қаттиқ йўталди: бечорада шунчалик куч борлиги ҳатто ажойиб эди. Ниҳоят, у нафас олди-да, кўзларини юмди.

Арина Петровна саросималаниб атрофга кўз ташлади. Ҳозирга қадар ҳар ҳолда умидвор эди. Энди у, ўлим тўшагида ётган беморни ишонтириш учун қилган ҳар бир ҳаракати — Иудушка давронини яқинлаштиришдан бўлак нарса эмаслигига батамом ишонди. Иудушка унинг кўз олдига келиб турарди. Ана, у товут кетидан кетаётинти, ана, у укасини сўнгги марта мунофиқлик билан ўпди ва унинг кўзларидан сиқиб чиқарилган икки томчи ёш ҳам оқиб тушди. Ана товутни ҳам гўрга туширишди; Иудушка эса, лабларини қимирлатиб, кўзларини қисиб ва қайғургансимои овоз билан «алвидо, ука!» дея нидо қилади ва қня боқиб Улитушкага дейди: ҳолва талқонни, ҳолва талқоннинг қолганини уйга олиб боришни унутманг! Уни озода дастурхон устига қўйинг... Укамни яна уйда эслайлик! Ана, худойи маросими ҳам тугади, Иудушка маросим маҳалида марҳумнинг яхшилиги тўғрисида поп билан гаплашиб ўтиради ва унинг мақталларини поп маъқуллайди. «Оҳ, укам! Укам! Бизлар билан яшашни хоҳламадинг!» деб нидо қилади у ва столдан тураётиб, попининг фотиҳасини олиш учун қўлини юқори кўтариб унга узатади. Ана энди, худога шўкур, ҳамма овқатланиб ҳам бўлди ва овқатдан кейин ухлаб ҳам олишди; Иудушка у уйдан бу уйга кириб хўжайинлик қилиб юрмоқда, уй анжомларини қабул қилиб олмоқда, уларни рўйхатга олмоқда ва бирор нарсага кўзи тушиб шубҳаланса, гумон билан онасига қараб қўймоқда.

Келгусида муқаррар бўладиган бу манзаралар Арина Петровнанинг кўз олдидан ўтди. Иудушканинг унга гапирган ёқимсиз овози унинг қулоғи тагида эшитилгандай бўлди:

— Эсингиздами, онажон, укамнинг олтин запонкалари бўлар эди... Яхшигина эди, уларни ҳайит кунлари тақиб юрарди... Ушалар қаёққа кетганикин, сира ақлим етмайди!

Арина Петровна пастга тушганича ҳам йўқ эдики, черков ёнидаги тепаликда тўртта от қўшилган соябон арава кўринди. Араванинг ўртасида бош яланг бўлиб Порфирий Головлёв ўтирар ва черковга қараб чўқинар эди; рўпарасида: Петенька билан Володенька деган унинг икки ўғли ўтирганди. Арина Петровнанинг юраги орқасига тортиб кетди: «Ўлик ҳидини сезипти-да, айёр шайтон!»— деб ўйлади. Қизлар ҳам қўрқиб кетишди ва ёш бола сингари бувиларининг пинжига тиқилдилар. Шу топгача тинч бўлган ўйда бирданига говур кўтарилди: эшиклар қарсиллаб ёпилди, одамлар у ёқдан-бу ёққа югуриб қолишди. «Хўжайин келяпти! Хўжайин келяпти!»— деган овозлар эшитиларди ва қўрғондаги одамлар ҳаммаси ёпирилиб эшикка чиқишган эди. Бир хиллари чўқинарди, баъзилари шундай ўзлигича кутишиб, томоша қилиб туришарди, аммо шу дамгача Дубровинода бўлган гаплар фақат вақтинчалик эканини ва чинакам хўжайин иш бошида туриб, чинакам ишлар энди бошланишини улар ҳаммаси ҳам билар эди. «Илгариги» хўжайин вақтида кекса ва меҳнати сингган деҳқонларнинг кўпларига озиқ-овқат бериларди: кўплари сигирларини хўжайиннинг пичани билан боқарди, кўпларининг полизлари бўларди ва умуман, «бемалол» кун кечирардилар; шунинг учун «янги» хўжайин эски тартиб-қоидаларни қолдирармикан, ё эса янги Головлёвлар тартибини ўрнатармикан, деган масала ҳаммаларини ҳам қизиқтирар эди.

Шу орада Иудушка қўрғонга етиб келди ва ўзининг қарши олинишига қараб, Дубровинода масала ҳал бўлишига яқин қолганини аниқлади. У шошилмасдан аравадан тушди, қўлини ушлаб сўрашмоқчи бўлган хизматкорларга қўл силкиб қўя қолди, кейин қўлларини қовуштириб, шивирлаб дуо ўқиганича секин-аста қадам қўйиб, зинапоядан чиқа бошлади. Юзларида ҳам қайғу, ҳам итоат ифодаси бор эди. Инсон бўлгани учун қайғулар, христиан бўлгани учун нолимас эди. У «худо йўлида» ибодат қилар, лекин худонинг ҳимматидан кўпроқ умидвор эди. Ўғиллари бир жуфт бўлишиб унинг кетидан келар эдилар. Володенька отасини масхара қилар, яъни қўлларини қовуштириб, кўзларини қисар ва пичир-пичир қилиб лабларини қимирлатарди; Петенька эса укасини томоша қилиб, маза қилар эди. Уларнинг кетидан бир тўда хизматкорлар индамай чиқиб боришарди.

Иудушка онасининг қўлини, сўнгра лабини ва яна

қўлини ўпди, кейин белидан қучоқлади ва қайғу билан бошини чайқаб гапирди:

— Сиз ҳамон қайғудамисиз? Бунинг хосияти йўқ, меҳрибон азизим! Хосияти йўқ! Сиз ўзингиздан: бунга парвардигор нима деркан?— деб сўрасангиз бўларди. У, мен ўзимнинг раҳм-шафқатим билан ҳамма нарсани яхшилиқ сари йўлласаму, у бўлса қайғуради, деб айтар эди. Эй, онажон! Онажон-е!

Кейин иккала жиянини ҳам ўпди ва илгаригидек товушида қариндошлиқ оҳанги билан:

— Оббо! Сизлар ҳам кўз ёши тўкяпсизларми?! Бас қилинглар, барака топкурлар! Ҳозирданоқ кулаверинглар, вассалом!— деди.

У, депсингандай бўлиб, уларга ҳазиллашарди.

— Менга қаранглар!— деб сўзини давом эттирди у.— Укамга мен ҳам қайғураман. Неча бөр йиғлаган чоқларим ҳам бўлгандир... Эсиз-эсиз укам, бечора учун кўз ёши тўкса арзийди... Йиғлаб тураман-да, кейин:— Э, худо бор-ку!— деб эсимни йиғиб оламан. Бизлардан кўра худо яхшироқ билади!— дейман. Яна кўнглим таскин топади. Ҳаммаям шундай қилиши керак! Сиз ҳам, онажоним, жиянларим, сизлар ҳам, сиз ҳам,— деб оқсоч хотинга қаради,— ҳаммаларинг шундай қилишларинг керак! Менга қаранглар, қандай азаматман!

У ўзининг ўша сеҳргарлигини қилиб «азаматлигини» кўрсатди, яъни қоматини ростлади, бир оёғини олдинга босиб, кўкрагини кўтарди ва бошини орқага ташлади. Ҳамма гўё: ана энди ўргимчак ин соляпти!— дегандек жилмайиб қўйди.

Айвонда нағмасини кўрсатиб бўлгандан кейин Иудушка меҳмонхонага кирди ва яна онасининг қўлини ўпди.

— Шунақа, азиз онажон!— деди у диванга ўтира туриб,— ана, Павел укам ҳам...

— Ҳа, Павел ҳам...— дея секингина гапириб қўйди Арина Петровна.

— Ҳа, ҳа... Бемаҳал! Мен-чи, онажон, ўзимни тетик тутсам-да, аммо қалбимда... укамга жуда-жуда ачинаман! Укам мени ёмон кўрарди, ҳеч ёқтирмасди. Эҳтимол, худо шунинг жабронасига унга... юбораётгандир!

— Бундай пайтда ҳаммасини эсдан чиқазиш керак. Эски гина-кудуратларни бир чеккага йиғиштириб қўйиш лозим...

— Онажон, мен аллақачон эсимдан чиқазганман! Мен фақат шунчаки айтяпман-да: укам мени ёмон кўрарди, нима учунлигини билмайман! Ахир айб мендами: ундай қилиб ҳам кўрдим, бундай қилиб ҳам кўрдим, «кўзичоғим» деб ҳам, «укажоним» деб ҳам кўрдим, мендан ҳурккани ҳурккан эди! Худо эса билдирмасдангина ажални белгилаб қўйпти!

— Бу тўғрида гапирма, деяпман-ку! Биров ўлар ҳолатда ётипти-я.

— Шундай-а, онажон, ўлим — катта бир сир экан-да! На кунини, на соатини билади киши, қандай сир-а! Ана у, кўп ниятлар қилган эди, қўл ҳам етмайдиган, кўз ҳам илғамайдиган чўққига чиқдим, деб ўйловди. Худо бўлса, бир онда ҳамма ниятларини йўқ қилиб ташлади. Эҳтимол, ҳозир гуноҳларидан тавба қилмоқчи ҳам бўлгандир, бироқ бу гуноҳлар тақдирда ёзилган. Тақдирда ёзилганини эса, онажон, сира ўчириб бўлмайди.

— Балки худо унинг тавбасини қабул қилар!

— Илойим! Укамнинг тавбасини қабул қилсин! Укам мени яхши кўрмасаямки, мен унга яхшилик тилайман! Мен ҳаммага ҳам яхшилик тилайман! Ёмон кўрганларга ҳам, жабр қилганларга ҳам, ҳаммага! У менга адолатсизлик қилар эди, унга мен эмас, худо касал юборди. У, онажон, қаттиқ қийналяптими?

— Унчалик эмас... Зарари йўқ... Доктор келиб эди, ҳатто умидвор ҳам қилди,— деб Арина Петровна ёлғон қўшиб қўйди.

— Жуда яхши! Асло ташвиш тортманг, онажон! Эҳтимол тузалиб қолар! Бизлар бу ерда унинг тўғрисида қайғуриб, худога ёлвориб ўтирибмиз. Эҳтимол, у ўрнида бемалол ўтириб, шифо топгани учун худога шукурлар қилаётгандир!

— Бу гап Иудушкага шунчалик ёқдики, у ҳатто секингина ҳиринглаб кулди.

— Мен-ку, онажон, сизларни йўқлаб келиб эдим-а,— деб гўё онасини ҳайратда қолдирмоқчи бўлгандай сўзини давом қилдирди:— Йўқса, қариндошларча бўлмайди-ку! Худо ўзи билади, ҳар ҳолда, укам бўлгани учун... ҳам юлатиш, ҳам маслаҳат бериш, ҳам васият олиш... сиз-ку, ижозат берсангиз керак?

— Мен қандай ижозат бера оламан! Ўзим ҳам бу ерда меҳмонман-ку!

— Бўлмаса шундай, онажон. Бугун жума бўлгани

учун, сизга малол келмаса, менга гүшт-ёғсиз овқат буюр-тирсангиз. Тузланган балиқми, кўзиқоринчами, карамми, ишқилиб, озгина бўлса бас! Унгача мен қариндошларча.. болохонага укам олдига чиқиб келай — эҳтимол, улгурарман. Танига бўлмаса ҳам, жонига ора кирарман. Унинг аҳволида жонга ора кириш муҳимроқ бўлса керак. Танини-ку, онажон, турли-туман дорилар билан ҳам даволай оламиз, жонига ора кириш учун анчагина ури-ниш керак.

Арина Петровна эътироз қилмади. Албатта ўлади, деган фикр унинг хаёлини шундай чулғаб олган эдики, теваарак-атрофда бўлаётган ҳамма ҳодисаларга анқайиб қарарди. У Иудушканинг ихраб дивандан туришини, унинг энқайини ва оёқ судрашини (баъзан у ўзини мажолсиз қилиб кўрсатишни яхши кўрар: шундай қилса бошқалар кўз ўнгида гўё ҳурматлироқ бўларди) кузат-тарди; у қонхўрнинг тўсатдан болохонада пайдо бўлиб қолиши беморни қаттиқ ташвишга солишини ва ажалидан аввал ўлишини биларди. Лекин бугунги бўлиб ўтган ҳодисалар уни шунчалик бедармон қилдики, ўзини гўё уйқуда деб ҳис қиларди.

Бу ҳодисалар воқе бўлаётганида Павел Владимирич қаттиқ ҳаяжонда эди. У болохонада ёлғиз ўзи ётарди ва ҳовлида аллақандай ғалати ҳодисалар бўлаётганини сезарди. Эшикни очиб ёпишлар, йўлакдаги қадам товушлари унга қандайдир сирли бўлиб туюларди. Анчагача чақирди, бор кучи билан бақирди, лекин бақирришлар фойдасиз эканлигини билиб, бор кучини йиғиб ўрнидан туриб ўтирди ва қулоқ сола бошлади. Нарибери югуришлар ва қаттиқ бақириб гапиришлардан кейин бирдан нига ҳамма ёқ сув сепгандек жимжит бўлиб қолди. Уни аллақандай номаълум кўрқинч чулғаб олди. Дераза пардалари туширилганидан, ташқаридан ёруғлик кам кирарди ва бурчакдаги икона олдида чироқ ёниб турганлигидан уй ичи янада қоронғироқдай кўринарди. У, дастлаб биронта нарсага қараб ажаблангандай, кўзларини ўша сирли бурчакка тиккан эди. Зарҳал рамка ичидаги икона, чироқ шуъласидан, қоронғида тирикдай кўринарди; чироқ ёруғи кучайган ва пасайган сари шифтдаги думалоқ шуъла ҳам гоҳ ярқирарди, гоҳ оқарарди. Пастда, хира ёруғлик ичида соялар ҳаракат қиларди. Чироқ ёқиғлик бурчак ёнидаги деворга осилган чопонга ҳам соялар тушиб тебраниб турарди ва шу сабабдан чопон

ҳам ҳаракат қилгандай кўринарди. Павел Владимирич ҳадеб тикилаверганидан бурчакдаги нарсалар унга ҳаракатга келгандай туюларди. Елғизлик, мажолсизлик, жимжитлик ва бунинг устига кўпгина соялар... бу соялар унга ҳаракат қилаётгандай кўринарди... У, кўзларини ва оғзини катта очгани ҳолда ҳаддан ташқари ваҳимага тушиб бу сирли бурчакка қарарди, қичқирмасди, фақат инграрди. Худди вовиллагандай бўлиб-бўлиб инграрди. У, зинапоянинг гижирлаганини ҳам, биринчи уйдаги оёқ товушини ҳам эшитмади, лекин кўрпа-ёстиғи ёнида бирданига Иудушканинг манфур гавдаси пайдо бўлиб қолганини кўрди. Унга Иудушка худди ҳалиги сирли қимирлаб турган соялар орасидан келиб чиққандай туюлди, бурчакда яна соялар бор... соялар жуда кўп...

— Нимага? Қаердан! Қим қўйиб юборди?— деб бақирди-да, ҳолсизланиб ёстиғига ташланди.

Иудушка беморга қараб туриб, қайғургансимон бошини чайқарди.

— Баданинг оғрияптими?— деб ўзига хос тилёгламлик билан гапирди у.

Павел Владимирич индамади ва фаҳмламоқчи бўлгандай, унга тикилди. Иудушка шу он икона олдига бориб тиз чўкди. Ихлос билан уч марта сажда қилди ва жойидан туриб, яна бемор олдига борди.

— Қани, ука, тура қол! Худо шафқат қилди!— деди гуё бу «шафқат» ўзининг чўнтагида тайёр тургандай шодлик билан креслога ўтираркан.

Павел Владимирич, ниҳоят, унинг олдида соя эмас, Иудушканинг ўзи турганини пайқади. У гуё совқотгандай ғужанак бўлди. Иудушканинг кўзлари қариндошларча меҳрибонлик билан қарарди, аммо бемор бу кўзлар ичиде: отилиб чиқиб унинг бўғзини қисишга тайёр турган «сиртмоқ» борлигини яхши биларди.

— Оҳ, укам, укам! Қандай нимжон бўлиб қолибсан-а!— деди қариндошларча меҳрибонлик билан:— Қасал-пасалларингни йиғиштириб қўй! Туриб, юриб кетавер! Йўрғалаб-йўрғалаб кетавер, бизларнинг қандай азаматлар эканлигимизни онажонимиз кўриб қўйсинлар! Қани! Бўл!— деб ҳазиллашди.

— Жўна, қонхўр, йўқол!— деб бақириб берди бемор.

— Вой! Укам, укам-эй! Мен сенинг олдинга овунтириш ва кўнглиннга далда бериш учун келган бўлсаму, сен... нималар деясан! Гуноҳ бўлади-я! Ўз аканга

шундай гапни айтишга тилинг қандай борди! Уят, чирогим, жуда ҳам уят. Шошма, ёстигингни бир тузатиб қўй!

Иудушка ўрнидан туриб ёстиқдан ушлади-да:

— Мана! Ана энди яхши бўлди! Бемалол ётавер, энди эрталабгача тузатмаса ҳам бўлади!— деди.

— Йўқол... сен!

— Оббо! Қасал тоза ҳам мазангни қочирипти-да! Ҳатто инжиқ бўлиб қолибсан! Йўқол, йўқол, дейсан, мен қандай кетаман! Чанқаб қоларсан, сув берарман; чирогинг бузилган кўринади, уни ҳам тузатиб қўяман, ёғ ҳам қуяман. Сен ётаверасан, мен бўлсам ўтираман; жимжит, тинчлик — вақтнинг ўтганиниям сезмай қоламиз.

— Йўқол... қонхўр!

— Сен мени ҳақорат қиляпсан, мен сени дуо қиламан. Билиб турибман, буни ўзинг қилаётганинг йўқ, касалинг қиляпти. Мен, ука, сира ҳам кўнглимга олмайман, ҳаммани ҳам кечираман. Мана бугун сенинг олдинга келаётганимда йўлда бир деҳқонни кўрдим, у бир бало деб минғирлади. Майли, дедим! Ҳаволанг худога, дедим! У ўз тилини ўзи булғади! Мен унга... хафа бўлиш у ёқда турсин, ҳатто уни чўқинтирдим ҳам, рост!

— Деҳқонни... талагандирсан-да?

— Ким? Менми! Йўқ, дўстим, мен бировни таламайман; катта йўлдаги қароқчилар одам талайди, мен қонун билан иш қиламан. Пичанзорда унинг отини ушлаб олиб эдим — боравер, чирогим, судга, дедим. Башарти суд, бировнинг пичанзорида от боқиш мумкин деса, йўлига кетаверсин! Агарда боқиш мумкин демаса, начора, марҳамат қилиб штраф тўласин! Мен қонунга мувофиқ, чирогим, қонунга мувофиқ!

— Иуда! Мунофиқсан: онангни қувиб юбординг!

— Такрор айтаманки, хафа бўлсанг бўларсан, лекин бу гапнинг ўринсиз! Агар мен христиан бўлмаганимда эди, ҳақорат қилганинг учун сенинг устингдан даъво иши қўзғардим.

— Қувдинг, қувдинг, қувдинг... онангни.

— Бўлди, бас қил! Мана мен худога ибодат қилай, сен балки тинчирсан...

Иудушка ўзини тутишга уринса-да, ўлим тўшагида ётган укасининг ҳақоратлари унга шунчалик қаттиқ таъсир қилдики, лаблари тортишди ва ранги бўзариб кетди. Лекин шунга қарамасдан унинг табиати шу дара-

жа мунофиқона эдики, бир бөшлаган ишини сира қўймасди. Кейинги сўзларини айтиши билан чиндан ҳам тиз чўкди ва чорак соат чамаси қўлларини қўтарганича, бир нималар деб шивирлади. Бундан кейин, хотиржам ва очиқ чеҳра билан яна беморнинг олдига келди.

— Укам, мен-ку, сен билан бир иш тўғрисида гаплашмоқчи бўлиб келиб эдим,— деди у креслога ўтирар экан:— Сен мени ҳақорат қиляпсан, мен бўлсам сенинг ҳақингда ўйлайман. Айт-чи, сўнги марта худога қачон сўнган эдинг?

— Ё, раббим! Бу нима деган гап... обкетинглар уни! Улитка! Агашка! Ким бор?— деб инграрди бемор.

— Ҳай, ҳай, ҳай! Тинчлан, жигарим! Сен-ку, буни айтгинг келмайди, биламан! Ҳа, ука, сен аввалдан ҳам яхши христиан эмас эдинг, ҳозир ҳам шундай экансан. Шундай лаҳзада жонинг тўғрисида гаплашганимизда қандай яхши бўлар эди! Жон бизники-ку... У билан жуда эҳтиёт бўлиб муомала қилиш керак-да, дўстим! Дин бизларга нималарни амр қилмайди? Ибодат қилинглр, шукрона қилинглр... дейди. Яна дейдики: христианларнинг ўлими беозор, маломатсиз, осойишта дейди, дўстим, ана шундай! Ҳозир поппи чақиртириб, унинг олдида сидқидил билан тавба қил... Йўқ, йўқ, бошқа гапирмайман! Лекин шундай қилган-да...

Павел Владимирич қип-қизил бўлиб товланиб ётар ва бўғилиб қолаётган эди. Агар қўлидан келса, шу топда ўз бошини мажақлаб ташларди.

— Мана, мулк хусусида ҳам... балки васият қилган чиқарсан?— деб давом қилди Иудушка:— Мулкинг яхши, жуда соз, зорланадиган жойи йўқ! Ери ҳам Головлёводагидан яхшироқ, қум аралаш соз тупроқ! Яна сармойяг ҳам... мен-ку, укам, ҳеч нарсадан хабарим йўқ. Деҳқонлардан пул олиб бўшатгансан, бунисидан хабарим бор, лекин қанчага ва қандай қилиб, била олмадим. Мана бугун ҳам сеникига келаётиб, ўзимча: «Павел укамнинг сармойяси бўлса керак!»— деб ўйладим. Сармойяси бўлганда ҳам унинг хусусида васият қилиб қўйгандир, дедим!

Бемор тескари ўгирилиб ётди-да, қаттиқ нафас олди.

— Қилганинг йўқми? Қайтага яхши, дўстим! Қонунага мувофиқ бўлипти. Албатта, бегонага эмас, ўз қариндошинга тегади. Менинг ҳам бир оёғим гўрда, лекин васият қилишга шошилмайман, чунки мен учун қонун ўзи

васият бўлади, чирогим! На жанжал, на ҳасад, на игво... қонун, бас!

Бу бир даҳшат эди. Павел Владимирич ўзини тирик-лайн товутга солингандай, беҳуш уйқуга чўмгандай ҳеч бир аъзосини қўзғатолмас ва гавдасини қонхўр ҳақорат қилаётгандай ҳис қилар эди.

— Йўқол... Худо ҳаққи... Йўқол!— деб ниҳоят у ўзига озор берувчига ёлбора бошлади.

— Ҳай, ҳай! Безовта бўлма! Кетаман! Биламан, сен мени ёқтирмайсан... Уят, дўстим, жуда уят, ўз акасини ёқтирмаслик! Мен сени жону дилимдан яхши кўраман! Болаларимгаям доим: Павел укам менинг олдимда айбдор бўлса ҳам мен уни яхши кўраман, дейман. Шундай қилиб, сен васият қилмаган экансан-да, қайтага жуда яхши қилибсан, дўстим! Лекин баъзида шундай бўладикки, тирик чоғингда ҳам сармойани талаб кетишади, айниқса ёлғиз одамникини... Мен-ку, кўз-қулоқ бўлиб тураман-а... А? Нима? Сени зериктириб қўйдимми, ҳа, ҳа, майли, кетаман! Ибодат қилиб олай!

У ўрнидан туриб, ибодат қилишга киришди.

— Хайр, дўстим! Хотиржам бўл! Ухлайвер яхшилаб, эҳтимол, худо хоҳласа! Биз кампир билан маслаҳатлашайлик-чи, балки бирон нарса ўйлаб топармиз! Мен ўзимга гўшт-ёғсиз овқат буюртириб эдим... тузланган балиқ, кўзқоринча, карамдан, кечирасан-да мени! Нима? Ёинки яна зериктиряпманми? Вой, укам, укам-эй! Ҳа, ҳа, ҳа, кетаман, кетаман! Энг зарури, дўстим, безовта бўлма, ташвишланма, ухлайвер, роҳат қил!— деди-да, ниҳоят жўнай бошлади.

— Қонхўр!— деган овоз унинг кетидан шундай қаттиқ чинқирӣқ билан эшитилдики, унинг аъзойи баданидан ўтиб кетди.

Порфирий Владимирич болохонада суҳбатлашган маҳалда пастда Арина Петровна ўз атрофига ёшларни йиғиб олиб (албатта биронта сирни билиб олиш мақсадида), улар билан суҳбат қиларди.

— Хўш, сенинг ишларинг қалай?— деб катта невараси Петенькадан сўради.

— Яхши, буви, келаси йили офицер бўламан.

— Бўлармикансан? Ҳар йили айтасан! Худо биледи, имтиҳонларинг қийинми, дейман-а?

— У-чи, буви, кейинги имтиҳонда диний дарсдан расвоси чиқди. Домла ундан: худо қанақа?— деб сўрапти; у бўлса: худо руҳдир... ва муқаддас руҳга...

— Вой, бечора, бечора! Нега ундай дединг? Ана у етимлар ҳам биледи-ку, буни!

— Бўлмасам-чи! Худо — кўзга кўринмас руҳдир...— деб ўзининг билимдонлигини кўрсатишга шошилди Аннинька.

— Уни-чи, ҳеч ким ҳеч вақт кўрмаган,— деб Любинька унинг сўзини бўлди.

— Худо ҳамма нарсани билувчи, саховатли, қудратли, ҳамма нарсани кўриб турувчидир, ҳамма жойда ҳозир,— деб унинг сўзини давом қилдирди Аннинька.

— Сенинг руҳингдан, сенинг ўзингдан қаёққа ҳам қочиб қутулиб бўлади? Осмонга чиқсам борсан, дўзахга тушсам ҳам борсан...

— Ана, сен ҳам шундай жавоб берганингда — эплетларингни олган бўлардинг. Сен-чи, Володя, нима қилмоқчисан?

Володя қизариб кетди-да, индамади.

— Сен ҳам: «ва муқаддас руҳга» ўхшаш бўлсанг керак! Вой, болаларим, болаларим-э! Кўринишда эпчилга ўхшайсизлару, илм олишнинг уддасидан чиқолмабсизлар-да. Оталаринг ҳам эпчил эди... Ҳозир сизлар билан қанақа?

— Аввалгича, буви.

— Савалаб турадимми? Мен уришини ташлаб юборган, деб эшитувдим?

— Камроқ, лекин ҳар ҳолда... энг ёмони, жуда жонга тегеди.

— Бу ёғини тушунолмай қолдим-ку. Ота бўлса-ю, жонга тегса?

— Жуда ҳам жонга тегеди, буви. Сўрамасдан ҳеч қаёққа кетиб бўлмаса, ҳеч нарсани олиб бўлмаса... жуда ярамаслик-да!

— Сўрасаларинг бўлади-ку! Тилларинг бор-ку!

— Сўраб бўлмайди. Унга гапириб балога қоламиз. Тўхта, шошма, ундай қилу, бундай қил... жуда тинкани қуритади, бувижон!

— У, бувижон, эшик орқасидан туриб гапларимизни пойлар экан. Тунов куни Петенька уни тутиб олди...

— Вой шайтон болалар-эй! Хўш, нима қилди?

— Ҳеч нима. Мен унга: дада, эшик орқасидан қулоқ солиш яхшимас-ку. Эшик билан тумшугингизга туширсак нима бўлади!— дедим. У бўлса:— Ҳа, ҳа! Ҳеч нарса, ҳеч нарса! Мен, чироғим, шунчаки, кечаси ўғри йўқми, деб юриб эдим, дейди.

— У бир куни, бувижон, боғдан битта олма топиб олиб ўзининг жавончасига солиб қўйипти, мен уни олиб еб қўйдим. Кейин у қидирди, қидирди-да, ҳаммани чақириб сўроқ қилди...

— Бу қанақаси! Шунақа хасисми у?

— Йўқ, хасис ҳам эмас, ўзи шундай... майда-чуйдалар билан овора. Қоғозларини яширадими-е, тўкилган меваларни қидирадими-е...

— У ҳар куни эрталаб ўз ҳужрасида ибодат қилганидан кейин бизларга бир бурдадан кулча кесиб берарди. Бир куни биз уни майда қилдик: кулчаларни қаерга қўйганини кўриб олиб, кулчаларнинг мағзини олиб, ўрнига чўчқа мойи солиб қўйдик!

— Ўзларинг ҳам... каллакесар бўлипсизлар-да!

— Сиз унинг эртасига қандай ҳайрон бўлганини кўрсангиз! Ўзи қотган кулча-ю, мойи бор-а?

— Ўзингиз ҳам жазойингизни тортгандирсиз, ахир!

— Ҳеч нарса... «Бадбахтлар!»— деб кун бўйи сўкиниб юрди. Бизлар ҳам билмаганга солдик. У-чи, буви, сиздан қўрқади-я!

— Нега қўрқади... Мен олабўжи эмасман-ку!

— Қўрқади, рост, оқ қиласиз деб қўрқади. Оқ қилишингиздан жуда қўрқади!

Арина Петровна хаёлга чўмди. Бошда унга: ростдан ҳам... Оқ қилсам нима бўлади? Оқ қилсаммикан?!— деган фикр келди. Кейин миясига бошқа муҳимроқ фикр келди. Иудушка нимадир қилади? Юқорида бирор иш қиляптими-кан-а? Гапни айлантираётгандир ҳали! Ниҳоят, миясига яхши бир фикр келди.

— Володя!— деди у.— Сен, чироғим, чаққонроқсан! Сўкин бориб, уларнинг нима дейишаётганига қулоқ солиб эшитиб келсанг-чи!

— Жоним билан, бувижон.

Володя оёқ учи билан кетиб кўздан ғойиб бўлди.

— Қандай қилиб бугун бизникига марҳамат қилдингиз?— деб Арина Петровна сўради Петенькадан.

— Бизлар, буви, аллақачон келмоқчи эдик, бугун Улитушка бировни юборган экан, у айтиптики, доктор

келганмиш ва бугун ёки эртага, албатта ўлади, деганмиш.

— Мерос тўғрисида-чи... ҳеч қандай гап бўлдимиз?

— Кун бўйи мерос тўғрисида гаплашдик, буви. У, ҳаммасини айтиб берди: буваамизгача бўлган гапни ҳам... Ҳатто Горюшкино қишлоғини ҳам гапириб берди. Мана, Варвара Михайловна амманинг болалари бўлмаганда эди, дейди, Горюшкино бизларга тегарди, дейди! Болалариям, худо билсин, кимдан бўлган экан, ҳа, майли, бировлар билан нима ишимиз бор, дейди. Бировнинг келиниям қиздек кўринади дегандек, бировнинг айбини кўрамиз-ку, ўзимизникини кўрмаймиз, дейди.

— Қаранг-а! Аммаси-ку, эрга теккан эди-я, лекин унинг ҳамма нарсасини эри йўқ қилиб юборди-да!

— Рост айтяпсиз, бувижон! Қачонки Горюшкино қишлоғи ёнидан ўтишга тўғри келиб қолса, ўша воқеани гапиргани гапирган. Бувим Наталья Владимировна ҳам, дейди, Горюшкинодан чиққан эди, шунинг учун, жамики қонунларга мувофиқ, бу қишлоқ Головлёвлар наслига қарашли бўлмоғи керак; марҳум отам эса, уни опасига сеп қилиб берипти! Горюшкинода қандай қовунлар битарди. Ҳар бири йигирма қадоқ келарди-я!— дейди.

— Йигирма қадоқли-я! Бунақасини эшитмаган эканман! А хўп, Дубровино тўғрисида нималар дейди?

— Шунга ўхшаш гаплар. Тарвузу қовун... ҳаммаси майда-чуйда гаплар-да! Кейинги вақтларда эса, қандай деб ўйлайсизлар, болалар, Павел укамнинг сармойси кўпмикин!— деб суриштирарди. У, бувижоним, ҳаммасини олдинданоқ ҳисоблаб қўйди: деҳқонлардан озод қилинганлари учун олинадиган пулиннинг қанчалигини ҳам, мулкнинг васийлар кенгаши ихтиёрига қачон топширилганини ҳам, қарзларга қанча тўланганини ҳам... Бизлар унинг ҳисоб қилган қоғозини ҳам кўрдик, уни, бувижон, биз яшириб қўйгандик... Биз, бувижон, бу қоғоз билан уни роса тентиратдик-да! У стол тортмасига солиб қўйса, уни олиб дарров жавонга солиб қўямиз, жавонни бекитиб қўйса, калит топиб очамиз-да, кулчанинг ичига тикиб қўямиз... Бир маҳал у ҳаммомга борса, ҳалиги қоғоз у ерда тахта устида ётипти!

— Сизларникида тоза ҳам томоша экан-да, бўлмаса! Володенька қайтиб келди: ҳамма унга тикилди.

— Ҳеч нима эшитилмайди,— деди у шивирлаб,— фақат дадамнинг: бемалол, уялтирмайди, ювош деганлари,

амакимнинг эса унга: йўқол, қонхўр!— дегани эшитилди, холос.

— «Васият» хусусида-чи... эшитмадингми?

— Бир гап бўлиб эди шекилли, пайқай олмадим!.. Дадам эшикни, бувижон, жуда маҳкам бекитипти, ғўнгиллаган овоз чиқади, холос, кейин амаким: йў-қол!— деб бақирди. Кейин мен шошиб-пишиб... бу ерга қараб чопдим!

— Етимларга бўлганда ҳам майли эди-я...— деб қайғурар эди Арина Петровна.

— Агарда мерос дадамга қолса, у ҳеч кимга ҳеч нарса бермайди,— деди Петенька:— Мен ҳатто: у бизларни ҳам меросдан маҳрум қилади, деб ўйлайман.

— Узи билан гўрга олиб кетадими?

— Йўқ, бирор чора топади. Анави куни попга айтган гапи беҳуда эмас... тақсирим, вавилон минораси қурсак, қанча сарф бўлади?— деди.

— Ҳазиллашиб айтган гапдир-да...

— Йўқ, буви! Унинг аллақандай лойиҳаси ҳам бор. Вавилон минораси қурмаса, Афон монастирига ҳадя қйлар, ишқилиб, бизларга бермайди!

— Буви, амаким ўлса, дадамнинг мулки кўпайиб кетадими?— деб қизиқиб сўради Володенька.

— Ким олдин, ким кейин ўлишини худо билади.

— Йўқ, буви, дадам чамалаётган чиқар бўлмаса. Дубровино жарига етганимизда ҳатто шапкасини олиб: худого шукур, яна ўз еримизга кирдик, деб чўқиниб олди-ку!

— Буви, у ҳаммасини тақсимлаб ҳам қўйди. Урмонни кўриб, бу меники бўлса қандай яхши бўларди, дейди. Кейин пичанзорни кўриб: қандай ажойиб пичанзор-а! Ғарамлари қанча-я! Бу ерда илгари от заводи бўларди!— дейди.

— Ҳа, чироқларим,— деб чуқур нафас олди Арина Петровна.— Урмон ҳам, пичанзор ҳам, ҳаммаси сизларники бўлади! Қаранглар, оёқ товуши эшитиляпти!

— Секинроқ, буви, секинроқ! Уша... кечаси ўғри келгандай... эшик орқасидан туриб гапга қулоқ солаётгандир.

Ҳамма жим бўлди: бироқ ҳаммаси беҳуда, ҳеч гап йўқ экан. Арина Петровна чуқур нафас олди ва: вой, чироқларим, чироқларим!— деб шивирлади. Ёш йигит-

лар етим қизларга еб қўйгудай бўлиб тикилардилар, улар индамасдилар, ҳасад қилардилар.

— Сиз, бўла, Лотар хонимни кўрибмидингиз?— деб Петенька сўз бошлади.

Аннинька билан Любинька: бу ном тарихданми, географияданми, деб сўрагандай бир-бирига қараб қўйишди.

— «Гўзал Елена» пьесасида у Елена ролини ўйнайди.

— Ҳа, тўғри... Елена... Парисми? «Еш ва чиройли бўлганидан маъбудаларни ўзига шайдо қилади»... Биламиз! Биламиз!— деб Любинька хурсанд бўлди.

— Худди ўшанинг ўзи. У-чи: cas-ca-ader, ca-as-ca-der... ни қандай яхши бажаради-я!

— Ҳали бизнига доктор келиб эди, ҳадеб «Думалаб» қўшиғини айтди.

— «Думалаб» деб марҳума Лядовани айтадилар... шундай, бўлажоним, қандай ажойиб гаплар бор экан дунёда! У, ўлганда товути кетидан икки мингча одам эргашипти... одамлар қўзғолон бўлади, деб қўрқийпти!

— Сен театрлар хусусида вайсаяпсанми?— деб Арина Петровна гапга аралашди, — уларга, чироғим, театрга бориш қаёқда, монастырга десанг-чи...

— Буви, сиз бизни ўша монастырга кўймоқчисиз-да!— деб зорланди Аннинька.

— Сиз, бўла, монастырь ўрнига Петербургга боринг! Биз у ерда сизга ҳаммасини кўрсатамиз!

— Улар, чироғим, ўйин-кулги билан эмас, худога тоат-ибодат билан машғул бўлмоқлари лозим,— деб Арина Петровна насиҳат қилди.

— Биз уларни, буви, яхши извошга солиб, Сергиев монастырига олиб борамиз, ана, ибодат ҳам бўлади!

Бу гапларни эшитган етимларнинг кўзлари парпираб бурунларининг учигача қизарди.

— Сергийда жуда яхши муножот ўқишармиш!— деди Аннинька.

— Унисини ўзингизам билсангиз керак, бўла, унда авлиёлар муножотини айтишадики, отамиз ҳам ундай айтолмайди. Ундан кейин биз сизларни учала Подьячий томонларга ҳам олиб бориб айлантириб келардик.

— Биз, бўла, сизларни ҳамма нарсага ўргатардик! Петербургда-чи, сизлар сингари қизлар жуда кўп: улар пошнасини тўқиллатиб юргани юрган.

— Бунга ўргатиб бўладими уларни!— деб Арinna Петровна гапга қўшилди.— Тинч қўйинглар уларни, худо ҳаққи... устозлар-эй! Сизлар ҳам илм ўргатмоқчисизлар шекилли!.. Павел ўлгандан кейин мен уларни олиб, Хотьков монастирига кетаман, ана ўша ерда умр кўрамиз.

— Сизлар ифлос гаплардан гаплашаётган экансизлар-да!— деган товуш эшик орқасидан тўсатдан эшитилди.

Сухбат маҳалида Иудушканинг кечаси ўғри келгандай писиб келиб қолганини ҳеч ким билмай қолипти. Унинг кўзларидан ёш оқар, боши солинган, башараси оқарган, қўллари кўкрагига қовуштирилган, лаблари шивирларди. Теварак-атрофга кўзини жавдиратиб иконани қидирди ва кўриб бир уфлаб қўйди.

Меҳрибон онасини қучоғига ола туриб:

— Оғир! Аҳволи оғир,— деди.

— Наҳотки?

— Жуда ҳам оғир, онажон... эсингиздадир, у қандай азамат одам эди!

— У қачон азамат бўлган эди... Менинг эсимда йўқ!

— Қўйинг энди, онажон! У доим... ҳали эсимда, ўқинини битирганида: қадди-қомати расо, кўкраги кенг, олмадай қип-қизил эди!.. Шунақа, онажон! Ҳаммамиз ҳам худонинг қулимиз! Бугун соғ-саломатмиз, бақувватмиз, тирикчилик қиламиз, ўйин-кулгини истаймиз, ширинлик орзу қиламиз, эртасига...

У қўлини силтади ва жим бўлди.

— Тузукроқ гаплашдимиз?

— Оз-моз, онажон; фақат: хайр, ака!— деди, холос. У, онажон, иш чатоқ эканлигини ўзи сезди-я!

— Кўкрагинг сиқилса, сен ҳам сезарсан!

— Йўқ, онажоним, мен уни айтаётганим йўқ. Мен унинг фаросатини айтяпман; ҳар бир одамга фаросат берилганмиш; ҳар бир ўладиган одам ўлимини олдиндан сезади. Гуноҳкорлар эса буни билолмайди.

— Хўш, хўш! «Васият» тўғрисида ҳеч нарса демадимиз?

— Йўқ, онажон, ҳеч нарса демади. У бир нарса демоқчи эди, мен тўхтатдим. Йўқ, дедим, васият тўғрисида гапирма ҳам! Нимани марҳамат қилсанг, шунга розиман, ҳеч нарса қолдирмасанг ҳам дуойи фотиҳа қиламан.

дедим. Аммо, онажон, унинг ҳечам ўлгиси келмайди!
Яшагиси келади!

— Ҳамманинг ҳам яшагиси келади!

— Йўқ, онажон, мана мен ўз тўғримда гапирай. Башарти худо мени ўз даргоҳига чақириб олмоқни истаса, ҳозироқ тайёрман!

— Худога дуч келсанг-ку, майли-я, нблисга йўлиқсанг нима бўлади?

Шундай гаплар овқатга қадар ҳам, овқат маҳалида ҳам, овқатдан кейин ҳам давом қилди. Арина Петровна тоқати тоқ бўлганидан стулида ҳам тинч ўтиролмади. Иудушка гапирган сари унинг миясига, оқ қилсамми-кан?— деган фикр келарди. Аммо Иудушка онасининг кўнглида нималар борлигидан беҳабар; у ўзининг беҳуда вайсашлари билан онажонини қисиб, азобларди.

— Оқ қиламан! Оқ қиламан! Оқ қиламан!— деб Арина Петровна ҳамон қатъийроқ тақрорларди ичида.

Уйлардан исириқ ҳиди келади, бутун қўрғонга мотам садоси эшитилиб туради, эшиклар катта қилиб очиб қўйилган, марҳумни кўргани келганлар келиб-кетиб турадилар. Тириклигида Павел Владимиричга ҳеч ким эътибор ҳам қилмас эди, вафотига ҳамма ачинди. Унинг «ҳеч кимни хафа қилмаганлигини», «ҳеч кимга қаттиқ гапирмаганини», «ҳеч кимга ёмон ният билан қарамаганини» эсга олдилар. Илгарилари ёмон кўринган бу хислатлар ҳозир негадир яхши кўринарди ва дафн маросимида бўлган бу гаплардан «яхши хўжайин» қиёфаси намоён бўлди. Кўплар нимадандир қайғурардилар, баъзан марҳумнинг соддадиллигидан фойдаланиб, уни хафа қилганликларига иқрор бўлардилар, бу соддадилнинг дунёдан бундай тез ўтишини ким билади? Соддадил-узўк умр кўрар, деб ўйлаган эдилар, лекин у тўсатдан... Агар бу соддадил тирик бўлганда ундан ҳозирда ҳам фойдалана берардилар. Оғайнилар, фойдалана берингла! Берган худога ёқпти! Бир деҳқон Иудушкага уч сўм пул бериб:

— Марҳум Павел Владимиричдан қарздор эдим. Икки ўртада тилхат деган нарса йўқ эди, мана шуни олиб қўйинг!— деди.

Иудушка пулни олиб, деҳқонни мақтаб қўйди ва бу уч сўмга марҳумга бағишлаб икона олдига шам ёқаман деди.

— Уни сен ўзинг ҳам кўрасан, бошқалар ҳам кўради, марҳумнинг рўҳи ҳам шод бўлади. Эҳтимол, у ерда у, сенинг ҳақингда бирор яхши гап дер! Кутмаганинга, худо сенга бахт ато қилар!

Марҳумнинг сифатларига баҳо беришда ака-укаларни бир-бирига таққослаш балки ноўриндир. Лекин одамлар Иудушкани ёқтирмасдилар. Унга илтифотсизлик қилиш мумкин эмаслиги ҳақида гапирмаса ҳам бўлади, аммо у арзимас нарсаларни яхши кўрар, одамни зериктирар ва кишига осилгани осилган эди. Ҳаттоки ундан ижарага ер олувчилар ҳам жуда кам бўларди, чунки у ерни ижарага бергандан кейин ошиқча ҳайдалган, ёинки ошиқча ўрилган ҳар бир қарич ер учун ҳамда пул тўлашдаги ҳар бир кечиккан кун учун ижарага олганларни судга судраб жонига тегар эди. Кўпларини шундай овора қилар ва ўзи ҳам ҳеч наф кўролмас эди (унинг ғийбатчилигини ҳамма ерда ҳам билардилар, ишини кўрмасданоқ унинг даъвосини рад қилардилар), халқни сарсонгарчилик билан ҳам хонавайрон қилар эди. «Кўшнисини билиб ҳовли ол» деган мақол бор, аммо жаноб Головлёвнинг қанақа кўшни эканлигини ҳамма биларди. Суд сени оқласа ҳам, у ўзининг шайтонлиги билан тинканини қурилади. Мунофиқлик пардасига яширинган ғазаб (ҳаттоки ғазаб ҳам эмас, балки ахлоқсизлик) кўшнилари доимо аллақандай ташвишда тутати. Иудушка уларни ҳурмат билан «ҳамсояларим» дер эди. «Ҳамсоялар» қора кийиниб, қўлларини қовуштирган ҳолда юқорига қараб, товут тепасида тик турган қочхўр олдидан ўтаётганда қўрқа-писа унга таъзим қилардилар.

Марҳум уйда ётганида, уйдагилар оёқ учи билан юрар, ошхонага кўз ташлар (товут ошхонадаги овқат столига қўйилган эди), бошларини чайқар ва шивирлашардилар. Иудушка эса, ўзини ғамгин қилиб кўрсатиб, йўлакда у ёқдан-бу ёққа юрар, «марҳум»нинг олдига килрар, товут устига ёпилган нарсани меҳрибонлик билан тузатар ва рўйхат қилиб муҳр босаётган полиция билан шивирлашарди. Петенька билан Володенька товут атрофида айланишиб юрар, шамлар ёқар, исирикдонни узатар ва бошқа шу каби майда ишларни қилардилар. Аннинька билан Любинька кўзларидан дув-дув ёш оқиб, йиғлар ва ингичка овозлари билан попларнинг жаноза марсиясига қўшиларди. Қора сурп кўйлак кий-

ган хизматкор хотинлар кўз ёшларини оқизиб, қизарган бурунларини фартуклари билан артарди.

Арина Петровна Павел Владимирининг жони узилиши биланок, ўз хонасига кириб кетган ва эшигини қулфлаб олган эди. Йиғи билан вақтини ўтказмаслиги, бир қарорга келиши керак эди. Дубровинода қолишини хаёлига ҳам келтирмасди... «асло!» Бинобарин, биргина йўл бор эди: етимлар мулки Погорелкага бориши керак, бу мулкни унинг ўзи бир вақтлар беандиша қизи Анна Владимировнага «сенинг ҳиссанг» деб ажратиб берган эди. Етимлар мулкига боришга қарор қилганидан кейин у, гўё Иудушка унга энди ҳечам забтини ўтказмайдигандай, ўзини анча енгил ҳис қилди. Ўзидаги беш процентли билетларини бемалол ҳисоблаб чиқди (сармойеси: ўзиники ўн беш минг, етимлари учун тўплангани ҳам ўн беш минг экан) ва Погорелкадаги қўрғонни эпақага келтириш учун қанча сарф бўлишини ҳам мўлжаллаб қўйди. Кейин у Погорелка оқсоқолини дарров чақиртириш, дурадгор ёллаш, ўзининг ва етимларнинг лаш-лушларини олиб кетиш учун Дубровинога арава юбориш ва соябон аравани ҳозир қилиш тўғрисида буйруқлар берди (Дубровинода унинг ўз тарантаси бор эди ва бу тарантасининг ўзиники эканлигини тасдиқлайдиган далили ҳам бор эди). Иудушкани у на душман кўрар, на яхши кўрарди: у билан гаплашишга жирканар эди. Ҳатто овқатни ҳам иштаҳа билан емас, чунки шу кундан бошлаб; Павелнинг овқатини емас, Иудушканинг овқатини еяётганидан хижолатда эди. Порфирий Владимирич эса меҳрибон онаси билан гаплашиш мақсадида неча бор унинг уйига кўз қирини ташлади (онасининг жўнашга ҳозирлик кўраётганини жуда яхши биларди-ю, билмасликка соларди), лекин Арина Петровна унга киришга йўл қўймади.

— Бор, азизим, бора қол! Вақтим йўқ,— дерди у.

Уч кундан кейин, жўнаш учун Арина Петровнанинг ҳамма нарсаси ҳозир бўлди. Марсия ва жаноза ўқишди, Павел Владимирични дафн қилишди. Арина Петровна Иудушка Дубровинога келган куни эрталаб қандай ўйлаган бўлса, ўшандай бўлди. Товут гўрга туширилаётган пайтда, Иудушка худди у ўйлагандай қилиб: «алвидо, ука!» деб бақирди ва худди у ўйлагандек, шошилашошила Улитушкага айтди:

— Ҳолва талқонни-чи! Ҳолва талқонни унутманг!

Ошхонага озода дастурхон ёйинг... укамнинг уйида ҳам дуойи-фотиҳасини ўтказишга тўғри келади!

Одатдагича, жанозадан келиниши билан туш пайтида бериладиган худойига учта руҳоний (шу жумладан, хатиб жаноблари ҳам) билан дьяконлар ҳам чақирилди. Дьяк-шоғирдларга даҳлизда алоҳида дастурхон солинди. Арина Петровна билан етимлар сафар кийими кийиб чиқдилар, аммо Иудушка буни ҳам кўрмасликка олди. Порфирий Владимирович стол олдига келиб, хатиб жанобларидан дуо қилишни сўради, кейин ўзига ҳамда попларга бир рюмкадан арақ қуйиб меҳрибонлик қилди ва нутқ ирод этди.

— Марҳумга абадий хотира бўлсин! Оҳ, укам! Укам! Бизларни ташлаб кетдинг. Умр кўришинг керак эди. Яхши қилмадинг, укам! Чакки қилдинг!

Кейин бир чўқиниб олди-да, ичиб юборди. Сўнгра яна бир чўқинди-да, икрадан еди, яна чўқинди, яна балқдан олди.

— Марҳамат қилинг, тақсир, марҳамат!— деб қистарди у.— Булар ҳаммаси марҳум укам йиққан нарсалар! Марҳум таомни яхши кўрар эди! Ўзи ҳам хўрагина эди, бошқаларни сийлашни ҳам жуда яхши кўрар эди! Оҳ, укам, укам, бизларни ташлаб кетдинг-а! Яхши қилмадинг, укам, чакки қилдинг!

Хуллас, гапиравериб ҳатто онасини ҳам эсидан чиқариб қўйди. Қўзиқоринни еб бўлиб, қошиқни ялаётган маҳалда ўзига келиб қолди.

— Онажон, жонгинам!— деб шошилиб қолди у,— мен жинни ўзим еяпман-а! Оҳ, қандай гуноҳ! Онажон! Овқатдан, қўзиқориндан, қўзиқориндан олинг! Булар машҳур Дубровино қўзиқоринидан-ку!

Аммо Арина Петровна фақат индамасдан бош чайқаб жавоб қайтарар ва қимирламай турарди, гўё нимагадир қизиқиб қулоқ солгандай кўринарди. Унинг кўз ўнги аллақандай ёруғ тортгандай бўлди, кейин ёшлигидан ўзи ҳаммиша қатнашиб одатланиб қолган бу такрорий хангамалар бирдан унга бутунлай бошқача бўлиб кўринди.

Овқат ўзаро можаро билан бошланди. Иудушка онасини тўрға ўтқизмоқчи бўларди, Арина Петровна эса кўнмасди.

— Йўқ, бу ерда сен хўжайинсан, хоҳлаган жойингга ўтира қол!— деди Арина Петровна совуққинна қилиб.

— Сиз хўжайинсиз! Сиз, онажон, ҳамма жойда сиз

хўжайинсиз! Головлёвода ҳам, Дубровинода ҳам — ҳам-ма ерда! — деб қистарди Иудушка:

— Ҳеч, бас! Утиравер! Худо қаерда хўжайин қилишни истаса, мен ўша ерда хўжайин бўламан ва истаган жойимга ўтираман! Бу ерда сен хўжайинсан, ўзинг ўтиравер!

— Бўлмаса, — дерди Иудушка, — хўжайиннинг ўрнини бўш қолдирамиз! Укам бу ерда худди биз билан овқат еяётгандай бўлсин... у хўжайин, бизлар меҳмон бўламиз!

Шундай қилишди. Овқат қўйилган фурсатда Иудушка қизиқ мазмунда гап топиб, поплар билан, қисман хатибга мурожаат қилиб суҳбат бошлади.

— Ҳозирда кўплар жоннинг абадий экаллингига ишонадилар... мен ишонаман! — деди у.

— Жуда ҳам жонидан кечганларгина шундайди-да! — деб жавоб қайтаради хатиб.

— Йўқ, жонидан кечганлар эмас, ўзи шундай илм бор экан. Одам ўзича эмиш... умр кўрармиш ва ўзича ўлармиш!

— Шу замонда илмлар ҳам жуда кўпайиб кетипти, камайганда бўларди! Илмга ишонишади, худога ишонишмайди. Ҳаттоки деҳқонлар ҳам илмга ҳавас қўйишмоқда.

— Шундай, тақсир, рост айтадилар. Олим бўлмоқни истайдилар. Менинг деҳқонларим, масалан, сурроқ чиқишди: ейишга озиқ-овқатлари йўқ-ку, тунов кунни мактаб очишга қарор беришипти... вой олимлар-эй!

— Ҳозир илм-фан ҳамма нарсага қарши чиқмоқда. Ёмғирга қарши — фан, об-ҳавога қарши — фан. Илгарилари тузук эди: келиб ибодат қилишарди, худо ҳам берарди. Об-ҳаво керак экан — об-ҳаво юборарди; ёмғир зарур бўлиб қолса, уни ҳам истаганингча юборарди. Худонинг бойлиги чексиз, фан билан яшай бошлагандан буён худо гўё марҳаматини камайтирди, ҳаммаси бемаҳал бўлади. Экай десанг — қургўқчилик, ўриб олай десанг — ёгингарчилик!

— Тўғри, тақсирим, ҳақ гапни айтадилар. Илгари худога кўп сизинилганлик туфайли ер ҳам кўп унум берарди. Ҳосил қандай бўларди-я. Тўрт-беш марта ошиқроқ бўларди. Онамиз ҳам билсалар керак. Эсингиздами, онажон! — Иудушка Арина Петровнаи гапга аралаштириш мақсадида унга қараб гапирди.

— Бизнинг томонларда унақа ҳосил бўлганини эшит-

ган эмасман. Эҳтимол, сен финикаликларнинг ери тўғрисида ўқиган чиқарсан, унда ростдан ҳам бўлган,— деб ётиғи билан жавоб берди Арина Петровна.

— Ҳа, ҳа, ҳа,— деди Иудушка онасининг гапини гўё эшитмагандай,— худога ишонмайдилар, жоннинг абадийлигига иқрор бўлмайдилар... эмоқни эса истайдилар!

— Уларга ейиш-ичиш бўлса бас!— деб хатиб қувватлаб қўйди ва худойи сомсанинг бир бўлагини талинкасига қўйиш учун енгини шимара бошлади.

Ҳамма шўрва ичишга тутинди; анчагача қошиқларнинг овозлари ва иссиқ шўрвани пуфлаётган домлаярнинг пишқирган овозларигина эшитилиб турди.

— Католиклар эса,— деб овқатдан тўхталиб сўзини давом қилдирди Иудушка,— жоннинг абадийлигини рад қилмасалар ҳам, лекин жон тўғридан-тўғри дўзахга ёинки жаннатга кирмасдан, баъзан эса... аллақандай ўрта жойга киради, дейдилар.

— Бу ҳам пуч гап.

— Қандай десам бўлади сизга, тақсир... — деб ўйлаиб қолди Порфирий Владимярич,— ... ҳаҳ, анавиларнинг нуқтай назаридан гапирсак...

— Бекорчи нарсалар тўғрисида гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Муқаддас динимизда нима дейилган? Унда айтилганки: иссиқ ва салқин маконда на қайғу ва на хурсандчилик бўлар... Бунда ҳеч қандай «ўртача» жой тўғрисида сўз йўқ!

Аммо Иудушка қаноат ҳосил қилмай эътироз қилмоқчидай бўлди. Бироқ Арина Петровна бу гаплардан зерика бошлагани учун уни тўхтатиб қолди.

— Бас қил энди, овқатингни ичсанг-чи... диншунос бўлиб қолибсан! Шўрванг ҳам совиб қолгандир,— деди у ва гапни айлантриш учун хатибга қараб,— жавдарни, тақсир, йиғиштириб олдиларми?— деб сўради.

— Ҳа, йиғиштириб олдик, хоним; бу йил жавдар яхши бўлипти, лекин баҳорги экинларнинг мазаси йўқ! Арпа ўтоқ қилинмасдан ўт босиб кетипти. На дон, на похол қилиш умиди бор.

— Бу йил ҳамма жойда арпадан дон дейишади! — деб Арина Петровна чуқур нафас олди ва Иудушканинг қолган шўрвасини қошиқ билан ичаётганини кузатди.

Бошқа таом: чўчка гўшти билан мўхат келтирилди. Иудушка фурсатдан фойдаланиб, бўлинган суҳбатни яна бошлаб юборди.

— Жухудлар мана бу овқатни ейишмайди,— деди у.
— Жухудлар— ярамас одамлар,— деб хатиб ҳам гапга қўшилди,— шу сабабдан уларни чўчқа қулоғи деб масхара қилишади.

— Бироқ татарлар ҳам... Биронта сабаби бўлса керак...

— Татарлар ҳам ярамас, сабаби шу.

— Бизлар от гўштини емаймиз, татарлар эса чўчқа гўшtidан ҳазар қиладилар. Парижда-чи, қамал вақтида каламушни ҳам ейишган дейишади.

— Улар эса французлар!

Овқат маҳали шу йўсиндаги гаплар билан ўтди. Қаймоқ аралаш товон балиқ келди, Иудушка тушунтириб берди:

— Марҳамат қилсинлар, тақсир! Бу балиқлар бошқачароқ: марҳум укам жуда яхши кўрарди!

«Қушқўнмас» келади — Иудушка уни ҳам тушунтиради:

— Мана бу «қушқўнмас» номли ўсимлик! Бундай «қушқўнмас» учун Петербургда бир сўм кумуш пул тўлаш керак. Марҳум укам буни ўзи етиштирарди!

Арина Петровнанинг эса юраги қайнамоқда: бир соат ўтган бўлса-да овқат энди ярмига келипти. Иудушка атайлаб чўзарди: бир-иккита олади-да, қошиқ билан санчқичини қўяди, бирпас гап сотади, кейин яна бир-иккита луқма олиб, яна гапга тушади. Илгарилари Арина Петровна бунинг учун уни: еяверсанг-чи, малъун, деб уришарди, энди онасининг бу танбеҳларини эсидан чиқариб қўйган бўлса керак. Эҳтимол, эсидан чиқармагандир, балки қасдини олиш учун жўрттага қилаётгандир. Эҳтимол, у била туриб қилмас, балки табиатда шундай ёмонлик бордир. Ниҳоят, ҳамма ўрнидан туриб, дьякон ота «саодатли ажал» муножотини айта бошлаган пайтида қовурилган гўшт ҳам тортилди ва йўлакда шовқинсурон бошланиб, муножот овозини босиб кетди.

— Нима шовқин?— деб қичқирди Порфирий Владимирич,— бу ерни нима, майхона деб ўйладингларми?

— Бақирмасанг-чи, барака топкур! Бу мен... бу менинг сандиқларимни ташишяпти,— деди Арина Петровна ва пичинг аралаш:— Кўздан ўтказмоқчимисан?— деб қўйди.

Ҳамма жим бўлди, ҳатто Иудушка ҳам довдираб, ранглари бўзариб кетди. Ҳар ҳолда у, қандай бўлмасин

онасининг бу гинасини беилтифот қолдириш кераклигини дарров фаҳмлаб, хатибга қарата гап бошлади:

— Мана қур гўшти... Россияда жуда сероб, бошқа мамлакатларда эса...

— Тез е, худо ҳақи, бизлар ҳали йигирма беш чақирим йўл юришимиз лозим; ёруғда етиб олишимиз керак,— деб унинг сўзини бўлди Арина Петровна,— Петенька! Айтгин, жоним, сомсани тезроқ беришин!

Бир неча минут жим қолишди. Порфирий Владимирович ўзига қўйилган қур гўштини бир зумда еб, ранги ўчган ҳолда оёқларини полга уриб ва лабларини титратиб ўтирар эди.

— Хафа қиялпсиз мени, онажон! Қаттиқ хафа қиялпсиз,— деб тўнғиллади у ниҳоят онасига қарамасдан.

— Ким хафа қиялпти сени! Нима қилиб мен сени... шунчалик қаттиқ хафа қилдим?

— Жуда-жуда алам қилади... шундай алам қиладики! Шундай пайтда... жўнаб кетиш! Шу вақтга қадар бирга турардик... тўсатдан... Тагин бу сандиқлар... кўздан кечириш... Алам қилмайдими?!

— Ҳаммасини билишни истасанг, сенга айтиб қўя қолай, ўғлим. Павел тириклигида бу ерда турдим; Павел вафот этди, энди кетаман. Сандиқлар тўғрисида бўлса, сенинг амринг билан Улитка кўпдан бери менинг кетимдан пойлаб юрипти. Менимча, илон сингари орқамдан туриб вишиллагандан кўра, даргумон эканлигини тўппа-тўғри юзимга айтсанг яхшироқ бўларди.

— Онажон! Азизим! Сиз... мен...— деб, ингради Иудушка.

— Бас! Мен гапириб бўлдим,— деб Арина Петровна унинг гапини бўлди.

— Онажон, мендан нима озор топдингиз...

— Айтяпман-ку сенга: мен гапириб бўлдим, мени тинч қўй деб, худо ҳақи, мени тинч жўнат. Тарантас ҳам тайёр бўлган чиқар.

Дарҳақиқат, ҳовлида қўнғироқ ва арава овози эшитилди. Арина Петровна ўрнидан турди ва бошқалар ҳам кўзгалишди.

— Ана энди бир минут ўтиришиб оламиз-да, кейин сафарга!— деди ва меҳмонхона томон жўнади.

Индамасдан ўтиришди, бу маҳалда Иудушка ҳам ўзини ўнглаб олди.

— Дубровинода қола қолганингизда бўларди, онажон... онажон... Кўрмайсизми, қандай яхши-я,— у айбдор итдек эркаланиб онасининг кўзига қаради.

— Йўқ, жоним, етар! Хайрлашини маҳалида сенга қаттиқ гапиргим келмайди... Бу ерда қолишим мумкин эмас! Ҳеч нима йўқ жойда! Тақсирим! Фотиҳа беринг!

Ҳамма фотиҳа ўқиб жой-жойидан турди; Арина Петровна ҳамма билан ўпишиб хайрлашди, ҳаммани... қариндошларча дуо қилди, салмоқ билан қадам ташлаб эшикка жўнади. Порфирий Владимирич ҳовлидагиларни бошлаб уни узатгани ташқарига чиқди, аммо бу ерда, тарантасни кўрган замон жон-пони чиқиб кетди. «Тарантас укамийки-ку!» деган фикр ўтди миясидан.

— Хўп, онажон, хайр, яна кўришармиз ахир!..— деди у онасини ўтиргизаётиб тарантасга кўз қири билан қараб.

— Худо хоҳласа... нега энди кўришмайлик!!

— Вой онажон, онажон-ей! Жуда сатангсиз-да, тўғриси! Тарантасга ўтирмай, худога шукур қилиб қадимги ўз уйингизга кириб жойлаша қолинг-да!— деб хушомад қиларди Иудушка.

Арина Петровна эса индамасди; у тарантасга жойлашиб ўтириб олган ва ҳатто омон-эсон етиб олиш учун чўқиниб ҳам қўйган эди, лекин етимлар нимагадир кечикдилар.

Иудушка бу орада тарантасга тикилгани тикилган эди.

— Тарантасни-чи, онажон, нима қиламиз? Ўзингиз олиб келасизми, ёинки олиб келишга одам юборайми?— деди ниҳоят тоқати тоқ бўлиб.

Ҳаззаби келганидан Арина Петровна ҳатто қалтираб кетди.

— Тарантас ўзимники!— деб шундай хаста бир овоз билан қичқирдики, одамлар ҳам ўнғайсиз аҳволда қолишди, ҳам уялиб кетишди.— Меники! Меники! Тарантас меники! Мен уни... менинг исботим бор... гувоҳларим бор! Сен-чи... мен сени... майли, шошилмай-чи... қарай-чи, кейин нима қилар экансан! Болаларим! Қачонгача бу?

— Кечирасиз, онажон, мен даъво қилаётганим йўқ... Тарантас ҳатто Дубровиноники бўлганда ҳам...

— Меники, ахир! Дубровиноники эмас, ўзимники! Гапирма дедим, бўлди... эшитяпсанми?

— Бош-устига, онажон... Шундай қилиб сиз, онажон, бизларни унутиб юборманг... шундайча, биласиз-ку, гап-

сўзсизгина! Биз сизникига, сиз бизникига... қавм-қариндошларча.

— Утирдиларингми? Ҳайда!— деб қичқирди Арина Петровна зўрға ўзини тийиб.

Тарантас кўзгалди ва отлар йўлдан елиб кетди. Иудушка зинапояда туриб дастрўмолини ҳилпиллатар ва тарантас кўздан ғойиб бўлиб кетгунча унинг кетидан:

— Қавм-қариндошларча! Биз сизникига, сиз бизникига... қавм-қариндошларча!— деб бақирарди.

ОИЛА ТАРБИЯСИ НАТИЖАЛАРИ

Бир вақтлар келиб «ортиқча нонхўр» бўлиб қоларман, деган фикр Арина Петровнанинг хаёлига ҳам келмаган эди, лекин ана шу пайт келди, руҳий ва жисмоний қувватидан путур кетган вақтда тажрибада кўриб ишонди. Бундай пайтлар ҳамиша бехосдан келиб қолади; эҳтимол, одамдан аллақачоноқ путур кетган бўлса ҳам, лекин у ҳали чидайди, қоматини тик кўтариб юради, худди шу пайтда ён томондан сўнгги зарба тегади. Бу зарбадан эҳтиёт бўлиш ва унинг яқинлашганини пайқаш жуда қийин; унга ҳеч бир лом-мим демасдан бўйсинишга тўғри келади, чунки бу шундай зарбаки, яқиндагина бардам юрган одамни бир лаҳзада тор-мор келтириб қўяди.

Иудушкадан ажралиб Дубровинога кўчиб келгандан кейин ҳам Арина Петровнанинг аҳволи оғир эди, аммо Павел Владимирич унинг бехосдан келиб қолганлигига қовоқ солган бўлса ҳам, давлати етарлик бўлганидан бир бурда нон бериш унга оғир келмаслигини Арина Петровна у маҳалда яхши биларди. Энди ишлар чаппасига айланиб кетди: у энди ҳамма «луқма»лари ҳисоблик бўлган хўжалик бошида турарди. Арина Петровна эса бу «луқма»ларнинг қадр-қимматини биларди, чунки бутун умрини деҳқонлар билан муомалада қишлоқда ўтказганлигидан, айниқса, усиз ҳам заиф бўлган хўжаликка «ортиқча нонхўр» етказадиган зарарнинг деҳқонлар нуқтаи назардан қандайлигини жуда яхши тушуниб олган эди.

Шунга қарамасдан, Погорелкага кўчиб келганидан кейин, дастлаб у ўзини тетик тутди, янги ерда яхши ўрнашди ва ўзининг илгаригидаги сингари хўжаликни бош-

қариш маҳоратини кўрсатди. Аммо Погорелкадаги хўжалик жуда бесаранжом, майда ва доим қараб, текшириб турилиши лозим эди. Бошда у, чорак тийиндан тийинлар ва тийинлардан сўмлар йиғиладиган майда хўжаликнинг ҳисобини юргизиш ҳеч гап эмас, деб ўйлаган бўлса-да, кейин бу фикрнинг хато эканлигини билди. Дарҳақиқат, бу иш алоҳида донишмандликни талаб қилмаса-да, лекин унда илгариги ҳавас ҳам, куч-қувват ҳам йўқ эди. Шу билан бирга куз вақти, хўжалик яқунларининг қизғин пайти бўлиб, Арина Петровнанинг астойдил бел боғлаб ишлаши лозим эди. Уйдан чиқишига йўл қўймайдиган қарилик ҳам келиб қолди, буткул бекорчиликдан иборат бўлган ва кишини зериктирадиган кузги узоқ кечалар ҳам бошланган эди. Кампир ташвишланар ва уринар, лекин ҳеч нарса чиқара олмас эди.

У, стимларнинг ҳам негадир аҳволи ёмонлигини пайқарди. Улар хафа ва зериккан кўринардилар. Уларни меҳнат билан роҳат аралаш қандайдир келажак турмуш ҳаяжонга солар эди. Бу хаёллар ичида ўзлари тарбия олган институт тўғрисидаги хотиралар ҳам, меҳнат қилувчи одамлар ҳақидаги чала-чулпа фикрлар ҳам, институтдаги алоқаларини ишга солиб, бирон йўл топиб, ўша йўл орқали ёрқин инсоний ҳаётни бошлаш умидлари ҳам бор эди. Шу билан бирга бу қоронғи хаёллар устида яна бир: қандай бўлмасин бу кўнгилсиз Погорелкадан кетиш деган мушкул ва лекин аниқ бир фикр турар эди. Шу сабабдан кунлардан бир кун эрталаб Аннинька билан Любинька Погорелкада қолишни хоҳламаганликларини бувиларига айтдилар, улар бу ерда ҳеч нима йўқ, попдан бўлак ҳеч кимни кўрмаймиз ва умуман «бундай яшаш ярамайди», дейишди. Поп бўлса уларни ҳар кўрганда нимагадир ўз ҳаёт чироғини сўндирган қизлар тўғрисида гап очарди. Қизлар жуда қаттиқ-қаттиқ гапирдилар; улар ғайратга минган сари унинг кўпроқ қаҳрини кўзгашиларини билардилар; бувиларидан кўрқардилар. Аммо уларнинг оҳу зорини эшитган Арина Петровна, аччиқланиш бир ёқда турсин, ҳатто одатдагича панду насихат ҳам қилмади. Ҳайҳот! Бу энди илгариги вақтларда дидиллик билан: «Хотьков монастирига невараларим билан бирга кетаман» деб юрган тетик аёл эмас эди. Бу ўзгариш ичида қарилик дармонсизлигидан бошқа яна аллақандай яхшилик, адолатни англаш бор эди. Тақдирнинг сўнги зарбалари уни итоатли қилиш билан бирга,

шу маҳалгача ақлига сиғмаган баъзи бир фикрларни ҳам уйғотди. У, ҳар бир одамда маълум бир истак бўлиб, бу истак узоқ вақт рўёбга чиқмасдан қолиши мумкин, бироқ бир рўёбга чиқиб қолса, мажбуран, кишини ҳаёт нурлари балқийдиган қувноқ жойга эргаштириши аниқ эканлигини англаган эди. Бу истак қонуний эканлигини тушунганидан кейин унга қаршилиқ кўрсатиш ожиз эди. У невараларини ниятларидан қайтармоқчи бўларди-ю, лекин гаплари ишонтирарли чиқмас эди; уларнинг келажаги тўғрисида ташвиш тортарди, чунки киборлар жамияти билан ҳеч қандай алоқаси йўқ, аммо шу билан бирга, вақти келиб қизлардан ажралиб қолишини ҳам англади. Уларнинг аҳволи нима бўлар экан деган савол уни ҳеч бир тинчитмасди, бироқ эркинликка талпинувчи кишини бу сингари, ҳатто ундан хатарлироқ саволлар билан ҳам тўхтатиб бўлмайди. Қизлар эса Погорелкадан қутулиш тўғрисида гапирардилар, холос. Ҳақиқатда ҳам улар бувиларини ҳурмат қилиб, бир оз иккиландилар ва кетишларини кечиктирдилар, сўнгра жўнаб кетдилар.

Етимлар жўнаб кетгандан кейин Погорелка қўргони жимжит бўлиб қолди. Арина Петровна табиатан қанчалик уйчан бўлмасин, ёнида одам бўлиши унинг кўнглига ҳам таскин берар эди. Невараларини жўнатгандан кейин, эҳтимол, у дастлаб, вужудидан бир нарса ажралгандай, ўзини чексиз эркинликка ва шу қадар чексиз эркинликка чиққандай ҳис қилгандирки, кўз ўнгидан бепоён бўшлиқдан бошқа нарсани кўрмай қолди. Қандай бўлса ҳам бу бўшлиқни кўз ўнгидан йўқ этиш мақсадида у меҳмонхона ва қизлар уйини дарров миҳлаб қўйишни буюрди («ўтин ҳам камроқ кетар», деб ўйлади у). Ўзига фақат иккита уй қолдириб, биттасининг катта тоқчасига икконалар қўйдирди ва иккинчиси ҳам ётоқхона, ҳам кабинет, ҳам ошхона хизматини ўтарди. Тежаш мақсадида хизматкорларга ҳам жавоб бериб юборди ва оёғини зўрға судраб юрувчи калитдор Афимьюшка деган кампир билан овқат тайёрловчи ҳамда кирчи солдат хотини бир кўзли Марковнани олиб қолди, холос. Аммо бу тадбирларнинг ҳам нафи кам бўлди: бўшлиқни ҳис этиш икки уйга ҳам тезда кирди. Рўпара келган икки душмани танҳолик ва ғуссали бекорчилик бўлиб, қариган кунларини шулар билан кечиришга мажбур эди. Бундан ташқари, руҳий ва жисмоний тушкунлик бекорчиликдан тобора ортди.

На майшати бўлмаган, на хўжалик ишлари ва на ақлий ишлар қилиш имконияти бўлмаган қишлоқ ҳаётининг кунлари кетма-кет ўтиб турар эди. Шахсан хўжалик ишларига йўл қўймайдиган ташқи сабаблардан қатъи назар, умрининг охирида дуч келган сариқ чақага арзимас тирикчилик уринишларини Арина Петровна ич-ичидан ёмон кўрар эди. Башарти унинг уринишларини оқлайдиган биронта мақсад кўзда тутилганда эди, эҳтимол у, ўзининг бу нафратланишини даф қила оларди, лекин бундай мақсаднинг ўзи йўқ эди. Ҳамма ундан безор эди. Илгариги ғайратли иш ўрнига ғафлатдан иборат бекорчилик бошланди ва бу бекорчилик аста-секин унинг ихтиёрини олиб, бундан бир неча ойлар аввал Арина Петровнанинг тушига ҳам кирмаган майлларни вужудга келтирди. Ҳеч ким кампир деб айтишга ботинолмайдиган бақувват ва сабрли бир аёлнинг қадди букилди, унинг учун на ўтмиши ва на келажаги қолди, фақат яшаши керак бўлган дақиқалар қолган эди, холос.

Кундузи у кўп вақтини мудраб ўтказарди. Сасиқ ис келиб турган карталар ёйиб ташланган стол ёнидаги креслога ўтириб олиб мудрарди. Кейин сесканиб уйғонар, деразага қарар ва ҳеч нимани ўйламагани ҳолда олис-олисларга узоқ вақт тикилиб турар эди. Погорелка гамхона бир қўрғон эди. Бу қўрғон майшатбоп бўлмай, очик жойда, ҳеч қандай боғи, соя-салқин жойи, ҳатто олдида панжараси ҳам йўқ эди. Қўрғон эса бир қаватли, чўккан, замон ўтиши билан ёғиндан қорайиб кетган: орқасида жуда эскириб ишдан чиқай деб қолган кичкина уйлар ҳам бор; ҳамма ёқ дала, бепоён дала, ҳаттоки уфқда ўрмон ҳам кўринмайди. Арина Петровна болалик чоғиданоқ доимо қишлоқда турганидан, бу мискин табиат унга маънос кўриниши бир ёқда турсин, ҳатто кўнглига ёқарди ва қолган-қутган ҳисларини ҳам уйғотарди. Унинг бутун хаёли ўша яланғоч бепоён далаларни кезар ва кўзлари ҳаминша ўшалардан узилмас эди. У узоқ-узоқ далаларга, уфқдаги онда-сонда қора нуқта бўлиб кўринган қишлоқларга қарар эди; у қишлоқ қабристонларидаги оқ черковларга қуёш нурлари остида адашиб юрган булутлардан пайдо бўлган даладаги қора доғларга, даладаги эгат ичидан юриб келаётган, лекин унга гўё бир жойда қотиб қолгандай туюлган номаълум деҳқонга қараб турар эди. Бу маҳалда у ҳеч нарса тўғрисида

ўйламасди, чунки унинг фикри бутунлай паришон эди. Қариллик мудроғи қулогини шанғиллатмагунча, дала, бутхона, қишлоқ ва узоқда тентираб юрган деҳқон туман ичида қолиб кетмагунча қараб ўтираверар эди.

Баъзан у, афтидан, нималарнидир эсларди; аммо ўтмиш хотираси чала-чулпа ва тарқоқ ҳолда эса келарди. Фикри ҳеч бир нарсада тўхталиб туролмасди ва бир ҳодисадан иккинчисига сакраб юрарди. Баъзан бирор нарса уни таажжублантирарди, лекин шодлик эмас, чунки унинг ўтмишида шодлик жуда кам бўлиб, тоқат қилиб бўлмайдиган аллақандай қаттиқ алам бор эди, бу алам унинг ичини куйдирарди. Шунда гўё унинг ичи ёна бошлар, юрагини қайғу-алам босар ва кўзларига ёш келарди. У йиғлай бошлар, йиғлаганида ҳам хўрсиниб, қариларча, ёмон туш кўрган одамдай бўғилиб, қаттиқ йиғлар эди. Кўз ёшлари қуюлар экан, паришон хотири ўз ишини қилар ва Арина Петровнанинг ўзига сездирмасдан уни бу қайғули кайфиятни вужудга келтирган манбадан четлаштирарди ва бир неча минутдан кейин у, менга нима бўлди, деб ҳайрон қолиб, ўзидан-ўзи сўрарди.

Умуман, у ҳаётга қатнашмасдан, ўз умрининг сўнгги кунларини таназулда ўтказиш, ҳисоблаш ва яқунлаш учунгина яшаётгандай эди. Оқибат-натижаси кўриниб қолган бу вужуд умргузаронлик қилар экан, ҳаёт ўз йўли билан давом этарди, бу нимжон жасад эса хотима нуқтасига етгунча қимирлаб туришга мажбур эди.

Кундузлари беҳуш мудрашлар билан ўтар, кечалари эса бутун азоб эди. Кечаси Арина Петровна қўрқарди: у ўғрилардан, арвоҳлардан, шайтонлардан, қисқаси — ўз ҳаёти ва тарбиясининг самараси бўлган ҳамма нарсадан қўрқар эди. Булардан тузуккина ҳимоячиси ҳам йўқ эди, чунки юқорида айтилмиш қари кампирдан бошқа биргина чўлоқ Федосеюшка бор эди; бу деҳқон эса ойнага икки сўм бадалига кечаси хўжайиннинг кўрғонини кўриқлаш учун қишлоқдан келиб юрарди, одатда йўлакда мудраб ўтирар ва маълум соатларда занг чалиб қўярди. Оғилхонада бир неча эркак ва аёл хизматкорлар бўлсада, лекин оғилхона кўрғондан йиғирма саржин чамасен узоқликда бўлганидан, ундаги одамларни чақириш амри маҳол эди.

Фароғатсиз қишлоқ кечаларида қандайдир оғир ва бетоқат қиладиган ҳис бўлади. Соат тўққиздан ённики

кеч деганда ўндан, гўё ҳаёт тўхталиб қолгандай юракка ваҳима соладиган жимлик бошланади. Қиладиган иш ҳам йўқ, шам ҳам беҳуда ёнмасин деб, ухлашга тўғри келади. Афимьюшка, столдан самовар олиниши билан крепостнойлик ҳуқуқи мавжудлигидаёқ ўрганиб қолган одати бўйича, бойваччанинг ётоқхонасига кирадиган эшикка кўндаланг қилиб кигиз солади, кейин қашинади, эснайди ва ётиши билан ухлаб қолади. Марковна эса қизлар уйида ҳаяллаб қолиб нималарнидир бидирлар, кимнидир қарғар эди; кейин у ҳам жим бўлиб қолар ва бир минутдан кейин гоҳ хуррак тортар, гоҳ уйқусирарди. Қоровул, ўзининг борлигини билдириш учун зангга бир неча марта уриб, кейин анчагача бор-йўқлиги билинмай қоларди. Арина Петровна ёниб битаётган шам олдида ўтирар, уйқусини қочириниш учун карта билан фол очиб кўрарди; лекин картани стол устига ёйиб бўлмасиданоқ мудрай бошларди. «Ҳали уйқусираш билан ёнғин чиқазиб қўйиш ҳам турган гап!» деб, каравотига ётмоққа жазм қиларди. Аммо кечқурундан бери элтиб, озор берган уйқу ёстиққа бош қўйиши билан қочиб кетарди. Уй ичи иситилган; печка оғзидан иссиқ уриб турарди ва пар ёстиқлар исиб, тоқатни тоқ қиларди. Арина Петровна ҳадеб у ёнбошдан бу ёнбошга ағдариларди; аллакимни чақирмоқчи бўларди; лекин товушига ҳеч кимнинг келмаслигини фаҳмларди. Теварак-атроф аллақандай жимжитки, ўткир қулоқ ҳар хил овозларни фарқ қила оларди. Гоҳ бир жой қарсиллайди, гоҳ бирданига увлаган овоз эшитилади, гоҳ кимдир йўлакдан ўтиб кетгандай бўлади, гоҳ уй ичида шамол эсиб, ҳатто афтига теккандай туйилади. Чироқ иконалар олдида ёниб туради ва ўзининг нурлари билан буюмларга соя сингари, ғалати тус беради. Бу сирли ёруғлиқ ёнига нариги уйдаги иконалар олдига ёқиб қўйилган тўрт ёки беш чироқнинг ёруғи ҳам келиб қўшилади. Очиқ эшикдан чиққан бу ёруғлиқ полда тўрт бурчакли сариқ шакл ясаб, уйга, қоронғиликка кирган, лекин қоронғиликка қўшилмаган ҳамма жойда тебранаётган, жимгина ҳаракат этаётган соялар кўринади. Ана, деворга ёпиштирилган гулдор қоғоз орқасида сичқон қитирляпти; «ҳм... расво!» деб Арина Петровна унга бақиради ва яна жимжит бўлади. Яна соялар, яна аллақаердан эшитилаётган шивирлаш овози. Кечанинг ярмидан кўзи бедор мудрашлар билан ўтади ва тонг пайтидагина уйқу ғолиб келади. Кечаси

уйқусизликдан азоб чеккан Арина Петровна соат олти-даёқ ўрнидан туриб олади.

Арина Петровнанинг ачинарли кун кечиришини кўрсатувчи ана шу сабаблар ёнига яна икки сабаб: овқатнинг мазаси йўқлиги ва уйнинг нобоплиги қўшилди. Хўжаликни яхши назорат қилмаслик орқасида келган зарарни қоплаш мақсадида бўлса керак, у жуда кам ва мазасиз овқатлар ерди. Уй хусусида бўлса, бу кўргондаги уй жуда эскирган ва зах босиб кетган бўлиб, Арина Петровна турган уй ҳеч қачон шамоллатилмас ва ҳафталаб тозаланмас эди. Ана шундай ҳеч бир паноҳсиз, ҳеч қандай ҳузур-ҳаловатсиз ва қаровсиз ҳолда унинг мадори қуриб бормоқда эди.

Аmmo қариб мадори кетган сари, умр кўриш орзуси ҳам зўрайди. У яшашдан ҳам кўра, ўлим асари бўлмаган «ҳузур-ҳаловат»ни хоҳлаб қолган эди. У авваллари ўлимдан кўрқарди, ҳозир эса, гўё бутунлай эсидан чиқазди. Унинг турмуш кечириш йўлидаги ниятлари оддий бир деҳқонниқидан кам фарқ қилганидан, «яхши турмуш» деган тасавури ҳам тубан хусусиятли эди. У бутун умри бўйи: яхши ейиш, ором олиш, одамлар билан суҳбатда бўлиш каби одатларнинг ҳаммасидан воз кечиб келди, энди фикри-ёди шу бўлиб қолди, ўта ўрганиб қолган: барча майллари — гап сотиб ўтириши, хайр-эҳсон учун тамагирларча хушомадгўйлик қилиш, очофатлиги — кишини ҳайратга солиб кун сайин кучаймоқда эди. У, хизматкорлари қаторида, эски тузланган гўштлик карам шўрва ичар ва шу билан бирга Головлёвларнинг запаслари, Дубровино кўлларидаги товон балиқлар, Головлёвлар ўрмонида тўлиб ётган қўзиқоринлар, Головлёвлар молхонасида боқилаётган паррандалар тўғрисида хаёл сурарди. «Ҳозир ғоз гўшти, ёинки қаймоқ билан қўзиқорин бўлсайди», деб шунчалик завқ билан ўйлардики, ҳатто лаблари қимирларди. Кечалари ҳадеб у ёқдан-бу ёққа ағдарилар, ҳар қандай шитйрлаш овозидан кўрқиб қотиб қолар ва: «Головлёвода қулфкалитлар ҳам, тиргаклар ҳам маҳкам, қоровуллари ҳам яхши, ҳеч тинмай тақиллатгани тақиллатган — онанг қорнида ётгандек баҳузур ухлайверасан», деб ўйлар эди. Кундузлари неча соатлаб ҳеч ким билан гаплашмас ва бу мажбурий жимлик маҳалида хаёл сурарди: Головлёвода эса одам кўп бўларди, ким билан истасам, шу билан гаплашиб ғам-ғуссамни ёзардим! Қисқаси, дақиқа

сайин Головлёвони ёдига олар, бунга сари Головлёво унга яхши турмушли, аллақандай «яхши мажондай» кўринлар эди.

Головлёвони ўйлаган сари унинг продаси ҳам шунчалик ўзгарар, яқин орадаги аччиқ аламлари аста-секин йироқлашар эди. Рус аёли, ўзининг турмуш ва тарбия маромига қараб, бошидан кечирган қийинчиликларни тезда унутади ва шунинг учун Арина Петровна ҳам, ўтмиши уни шу зулмдан ҳимоя қилиб тургандай бўлишига қарамасдан, шунга мубтало бўлди. Агарда у «қўша вақтда» хато қилмаганида ва ўғилларини ажратмаганида, Иудушкага ишонмаганида эди, у ҳозирда ҳам қаттиқ қўл ва ўжар кампир бўлиб, ўғиллари ҳам унинг қўли остида бўлар эди. Хато қилиниб қўйилганидан кейин ўжарликдан итоат билан хушомадгўйликка кўчиш учун фақат вақт ўтиши керак эди. Дастлаб илгаригидан қолган куч-қуввати бөр кезде бундай кўчиш зоҳирга чиқмасди, лекин у ўзини абадий паноҳсизлик ва танҳоликка маҳкум эканлигини ҳис қйла бошлагач, унда совуққонлик пайдо бўлди ва продаси ўзгарди. Аввал Иудушка Погорелкага келиб юрган кезларида уни жуда совуқ қарши олдилар, ҳозир эса Арина Петровна ундан асло жирканмас эди. Эски гиналар ўз-ўзидан унутилиб кетди, Арина Петровна эса яқинлашиш учун биринчи ҳаракатни ўзи бошлади.

Иш аввал сўраш ва суриштиришдан бошланди. Авваллари Погорелкадан Иудушка олдига чопарлар сийрак борарди, кейин тез-тез қатнаб турадиган бўлиб қолди. Гоҳ Погорелкада қўзиқорин битмас, гоҳ ёмғирдан бодрингларни доғ босар, гоҳ ҳозирги озодлик даврида куркалар қирилиб кетган бўлар эди, «сеп, кўз қорачиғим, Дубровинодан товонбалиқ тутишни буюрганингда бўларди, марҳум ўғлим Павел ҳам кампир онасининг сўзини қайтармасди». Иудушка пешанасини тириштарса-да, лекин жаҳлини очиқ ошқора қилмасди. У, балиқни жуда қизғанарди, лекин онасининг қарганидан жуда қўрқар эди. Бир маҳал онасининг: Головлёвога бориб черкёв очтираман-да, попни чақиртириб, унинг олдида сени оқ қиламан, деган гаплари унинг ёдида эди, ана шу хотиралар уни қўн ёмон қилиқлардан тийиб турар эди, ёмон қилиқларга эса жуда уста эди. Аммо у «меҳрибон онасининг» илтимосларини бажо келтириш билан бирга теварак-атрофдагиларга: ҳар ким худонинг крестини

тақиб юриши шарт, чунки у бежиз эмас; бунн тақмаган киши илтифотсиз қолади ва бузилади, деб шама қиларди. Онасига эса бундай деб хат ёзарди: «Бодрингни, меҳрибон онажон, мумкин бўлганича юбортирдим; курка хусусига келсак, насл олиш учун ажратилгандан кейин хўроз куркаларгина қолади, улар жуда бесўнақай бўлгани ва сизнинг дастурхоншигиз тор бўлганидан, сизга тўғри келмайди. Узингиз Головлёвога таширф қилсангиз-да, меннинг фақирона дастурхоним устида бирга баҳам кўрсангиз; шунда текинхўр (текинхўр дейилгани чин, чунки ошпаз уларни усталик билан бўрдоқига боқмоқда) куркалардан бирини ошпазим Матвейга буюрамиз, жуда бошлаб қовуриб беради ва биргалашиб, онажон, тамадди қиламиз».

Ушандан бери Арина Петровна Головлёвога тез-тез келиб турди. Иудушка билан бирга куркадан ҳам, ўрдаклардан ҳам тамадди қилар эди; кечалари ҳам, овқатдан кейин ҳам тўйганича ухларди; қарилги сабабдан жуда сергап бўлиб қолганидан азалдан сергап бўлган Иудушка билан ҳар қандай майда-чуйда ишлар тўғрисида лақиллашиб ғам-ғуссаларини тарқатар эди. Ҳатто унинг қудогига: Иудушка узоқ бўйдоқ юриб зерикканидан Евпраксея исмли бир руҳонийнинг қизини уйига эконома қилиб олишти, деган хабар киргандан кейин ҳам қатнамай қолмади. Аксинча, бу хабарни эшитгани ҳамона, у Головлёвога қараб жўнади ва тарангасдан тушар-тушмас болаларча бетоқатлик билан: қани, эски гуноҳкор! Ойимтиллангин менга кўрсат-чи!— деб қичқирди. У кун бўйи кайф-сафо қилди, чунки Евпраксея унга овқатни ўзи олиб келар ва овқатдан кейин унга ўрнини ўзи солиб берар эди; кечқурун эса Иудушка ҳамда унинг нозанини билан карта ўйнардн. Бу ҳодисадан Иудушка ҳам хурсанд эди ва онасидан миннатдор эканлигини билдирмоқ учун Арина Петровна жўнаб кетаётган маҳалда тарангаста бир қадоқ икра солиб юборишни буюрди, бу эса одий даража ҳурмат қилганининг ишораси эди, чунки икра ўзиники эмас, сотиб олинган нарса эди. Бу нарса кампирга шунчалик қаттиқ таъсир қилдики, кўнгли юмшаганидан куйидагиларни айтди:

— Баракалла! Раҳмат! Кекса онагни ҳурмат қилганинг ва боққашинг учун худо ҳам сенга шафқат қилади. Энди Погорелкага борсам зерикмайман, икрани яхши кўриб юардим, ана яхшилигинг соясида икрахўрлик қиламан!

Арина Петровнанинг Погорелкага кўчиб борганига беш йил бўлди. Иудушка ўзи туғилган Головлёвосига маҳкам ўрнашиб олиб, ундан ҳеч қаяққа қўзғалмас эди. У анчагина қариб, айниб қолган, лекин илгаригидан беш баттар ҳаромзодалик, алдамчилик ва сафсатабозлик қилар эди, чунки унинг сафсаталарига қулоқ солмоқ учун қариганда бир луқмага шукуронаи неъмат қилувчи онаси тайёр эди.

Иудушка, масалан, Тартюф ёки ижтимоий тузум хусусида булбулигўелик қилувчи бирор ҳозирги замон француз буржуйи сингари ва ўша маънодаги мунофиқ эмас эди. Йўқ, у мунофиқ бўлганида ҳам жуда жоҳил мунофиқ эди, яъни у ҳеч қандай ахлоқий мезони бўлмаган ва алифбедан бўлак ҳеч қандай ҳақиқатни билмайдиган бир инсондир. У ўтакетган нодон, жанжалкаш, ёлғончи, маҳмадона ва буларнинг устига у шайтондан қўрқар эди. Мана шу ёмон сифатларининг ҳаммаси чинакам мунофиқлик қилиш учун ҳеч замин бўлолмас эди.

Францияда мунофиқлик тарбия натижасида ҳосил қилинади, «яхши хулқ»нинг бир қисми деб саналади ва ҳамма вақт деярли аниқ бир сиёсий ёхуд ижтимоий тус олади. Ҳар хил мунофиқлар: диний мунофиқлар, ижтимоий тузум мунофиқлари, мол-мулк, оила, давлат мунофиқлари бўлади, кейинги вақтларда эса «тартиб» мунофиқлари ҳам пайдо бўлди. Бу хил мунофиқликни эътиқод деб айтиш мумкин бўлмаса ҳам ҳар ҳолда у ўша мунофиқлик йўли билан иш кўрувчи одамларнинг байроғидир. Улар ўз байроғи билан била туриб мунофиқлик қиладилар, яъни мунофиқ эканликларини ўзлари ҳам билладилар, ҳатто бошқаларнинг ҳам бундан хабардор эканини биладилар. Француз буржуазиясининг тушунчасига кўра, олам каттакон бир саҳнадан иборат бўлиб, бу саҳнада доимо бўлиб турадиган томошада икки мунофиқнинг бир-бирига луқма ташлаб тортишгани кўрсатишлар экан. Мунофиқлик — одобга, ташқи шароитни безаб кўрсатишга даъватдир ва энг муҳими, мунофиқлик тизгиндир.

Албатта, бу тузоқ жамиятнинг юқори табақаларида мунофиқона найранг қилиб юрувчилар учун эмас, мунофиқлик қилмасдан жамиятнинг пастки табақасида юрганлар учундир. Мунофиқлик жамиятни ортиқча завққа берилиб кетишдан эҳтиёт қилиб туради ва бу завқни жуда озчиликнинг имтиёзига айлантиради. Ортиқча

вавққа берилиш маҳкам уюшиб олган кичкина бирлашмадан ташқарига чиқмаганига қадар хатарсиз бўлиши бир ёқда турсин, ҳатто нафосатни қувватлайди ва озиқлантиради. Агарда расмий мунофиқликдан холи бўлган пайтларда нафосат авж олдириладиган маълум бир миқдордаги cabinets, particuliers¹лар бўлмаганда эди, нафосат барбод бўларди. Бироқ ортиқча завқланиш ҳаммабоп бўлса ҳам ҳар кимга ўз талабини даъво этиш, унинг қонуний ва табиий эканлигини исбот этиш ҳуқуқини бериш билан қўшилгани ҳамано жуда хавfli бўлиб қолади. Шунда эски табақаларни бутунлай чиқариб ташлашга уринмаса ҳам, лекин уларни анчагина чеклаб қўйишга ҳаракат этадиган янги ижтимоий табақалар вужудга келади. Cabinets particuliers¹ларига талаб шунчалик зўраядики, ахири: келгусида буларни четлаб ўтишнинг иложи йўқмикан, деган масала қўзғалади. Француз жамиятини идора қилувчи синфлар одатдаги усулга қониқмасдан махфий усулга кўчадиган ва ахлоқий чегарадан ошиб мажбурий қонунга айланган доимий мунофиқликни ана шундай номатлуб зуҳуридан ва масалаларидан ҳимоя қилиб келади.

Бутун ҳозирги замон француз театри, камдан-кам истиснолар билан, ана шу мунофиқликни ҳурматлаш қонунларига асосланган, французлардаги энг яхши драматик асарларнинг, яъни маиший бузуқликлар ниҳоят даражада ҳақиқатга ўшлагани учун муваффақият қозонган асарларининг қаҳрамонлари, пировардида доим бу бузуқликларни ҳимоя қилмоқ учун уларнинг муқаддаслиги, шавқ-завқи ва яхшилигини барала эълон қилдилар. Адель, тўрт парда давомида эрининг ётадиган жойида бошқа эркаклар билан ишрат қилади, лекин бешинчи пардада, албатта, оилавий турмуш — француз аёли учун ягона бахт-саодатдир, деб барала айтади. Энди ўзингизга: агар асарнинг авторлари бу пьесани яна беш пардага давом қилдирганларида Адель нима қилар экан, деб савол берсангиз, сиз бу саволга ҳеч бир хато қилмасдан: тўрт парда давомида Адель яна эрининг ётадиган жойида бошқа эркаклар билан ишрат қилади ва бешинчи пардада томошабинларга яна ўша сўзларни айтади, деб дадил жавоб беришингиз мумкин. Адель эрининг ўрнини ҳар қаерда ҳам бир хилда булгаётганига ва ҳар қаерда, пировардида, бу ётоқ — номусли француз

¹ Айрим кабинетлар (французча).

аёли учун муқаддас бирдан-бир ибодат меҳробидир, деб айтишга ишониш учун бундай фараз қилмасдан, Theatre Français¹дан Gymnaseга, ундан Vaudeville ёки Varietes²га бориб томоша қилса ҳам бўлади. Бу ҳол феъл-атворга шу қадар сингиб кетганки, унда энг аҳмоқона зиддият борлигини, ҳаётини ҳақиқат билан мунофиқлик ҳақиқати бир қаторда турганлигини ва бу икки ҳақиқатнинг қай бири тўғри эканлигини айтиш қийин бўладиган даражага етгунча бир-бирига аралашиб, қўл ушлашиб бораётганини ҳатто ҳеч ким фаҳмламайди.

Биз русларда жуда безакли махсус тарбия усулимиз йўқ. Бизларни қўпол ва қаттиқ интизом усулида тарбияламайдилар, бизларни биронта ижтимоий тузумнинг келажамдаги тарафдорини ва ташвиқотчисин қилиб тайёрламайдилар, балки девор тағидаги тикан сингари ўз майлимизга қўйиб ўстирадилар. Шу сабабдан бизнинг орамызда мунофиқлар жуда кам, лекин ёлгончилар, қуруқ сўфилар ва маҳмадоналар анча топилади. Бизлар қандайдир ижтимоий қонунлар учун мунофиқлик қилишга муҳтож эмасмиз, чунки ҳеч қандай қонунларни билмаймиз ва уларнинг биттаси ҳам бизларга паноҳ бўлмайди. Бизлар бутунлай эркин яшамоқдамиз, яъни ўз ҳодимизча, ҳеч қандай қонунсиз кун кечирамиз, ёлгон гаширамиз, маҳмадоналик қиламиз.

Бу ҳодиса муносабати билан суюниш керакми, қайғуриш керакми — буни аниқлаш меннинг ишим эмас. Аммо шуни айтаманки, агарда мунофиқлик норозилик ва қўрқув қўзғатар экан, бемаъни ёлгон зериктиради ва нафрат қўзғата олади. Шунинг учун, яхшиси, билиб туриб ёхуд билмасдан мунофиқлик қилишнинг қай бири афзал деган масалаларни бир чеккага қўйиб, мунофиқлардан ҳам, ёлгончилардан ҳам қочиш керак.

Демак, Иудушқада мунофиқликдан кўра, ярамаслик, ёлгончилик ва маҳмадоналик кучли эди. У қишлоққа келгач, ўзини жуда эркин ҳис қилди. Чунки ҳар қаердагида кўра бу ерда унинг одатлари учун кенг майдон очилди. Головлёвода унга бевосита зарба берувчигина эмас, ҳатто унинг андак раъйини қайтарувчи ҳам йўқ эди. Шунинг учун уни фалон ишни моҳов қилардим-у, одамлардан уяламан-да, деб ўйлашга мажбур этадиган

¹ Француз театри (французча).

² Гимназия, Водевиль, Варвета (французча) — томошахоналарнинг номи.

сабаб ҳам топилмас эди. Унга ҳеч қим дашном бермас ва ҳеч қим ёмон بازار билан қараб уни ташвишга солмас эди. Шу сабабдан ўз-ўзини тафтиш қилиб ўлтиришнинг ҳам ҳожати йўқ эди. У ўзига жуда бепарво қарар эди. Ҳар қандай ахлоқий чекланишлардан холи бўлган бу гула эркинлик уни кўпдан ўзига жалб қиларди ва у бекорчиликдан қўрқмаганида қишлоққа илгарироқ кўчиб чиққан бўлар эди. У зерикарли департамент муҳитида ўттиз йилдан ортиқ умр кечирган даврида бекорга бир дақиқа вақти ҳам ортиб қолишга йўл қўймайдаган учтига чиққан тўранинг жамийки одат ва қилиқларини ўзлаштириб олган эди. Аммо ишга разм солиб қараганидан кейин, ишдаги бекорчилик дунёси шундай парсаки, уни бемашаққат ҳар мақомга солган мумкинлигини кўрди. Чундан ҳам, Головлёвога кўчиб келиши биланоқ ҳеч бир ниҳояси йўқ майда-чуйда ишларга киришиб кетди. Эрта биланоқ ёзув столига ўтириб олиб ишга тутинарди; аввало, гоҳ ундай, гоҳ бундай қилиб мол боқар, калитдор ва тумашталарнинг ҳисобларини кўриб чиқарди; сўнгра пул ва ашёлар учун жуда қийин ҳисобот юргизарди; ҳар бир тийинни, ҳар бир буюмни йиғирмата дафтарга ёзар, якуинини чиқарар ва унда гоҳ ярим тийин кам чиқар ёки бутун бир тийинни ортиқ чиқазар эди. Ниҳоят, қўлига қалам олиб суд билан воситачига шикоят ёзишга киришар эди. Наттижада бир дақиқа ҳам бекорчи вақти қолмасди ва шу билан бирга четдан қараган кишига жуда серҳаракат ва банд одамдек кўринарди. Иудушка чопонини ечмасдан кун бўйи кабинетда диққат қилиб ўтирса ҳам, бекорчиликдан эмас, ҳамма ишини қилиб улгуролмаганидан шикоятланар эди. Яхшилаб тикиб қўйилган, лекин ҳали текширилмаган рапортчалар доим унинг ёзув столида уюлиб ётарди ва жумладан, молбоқар Фекла деган аёлнинг ҳисоботи ҳам бор эди; бу аёлнинг иши унга бошдаёқ гумонли кўринган эди, лекин шунга қарамай, унинг ҳисоботини кўриб чиқиш учун бўш вақт тополмасди.

Ташқи олам билан бўладиган ҳар қандай алоқа бутунлай узилган эди. У на китоб, на газета, ҳатто на хат оларди. Унинг Володенька деган ўгли ўзини ўзи ўлдирди. Петенька билан бўлса, пул юборган чоқларидагина қисқа-қисқа хат ёзишиб турар эди. У нодонлик, бидъат ва беҳуда уривнишлар ичида қолиб кетиб, бундан қутулишга ҳам сира ҳаракат қилмасди. Ҳатто, Наполеон

III нинг подшолик қилмай қўйганини унинг вафотидан бир йил ўтгач, полиция маъмуридан эшитди, лекин бунга ҳам ҳеч бир парво қилмади. Чўқиниб бўлиб «Худо раҳмат қилсин!» деб шивирлаб, қуйидаги сўзларни айтди, холос:

— Қандай такаббур одам эди-я! Бошқа подшолар унинг олдига келиб таъзим қилар эдилар, эшигидаги навбатчилар ҳам шаҳзодалардан эди. Худо унинг бутун умидларини бир онда йўқ қилди қўйди!

Сирасини айтганда, у эртадан кечгача ҳисоб-китоб билан банд бўлса ҳам хўжалигида нималар бўлаётганини билмасди. Бу жиҳатдан департамент чиновнигидан ҳеч бир фарқ қилмас эди. Бир идоранинг бўлим бошлиғини кўз олдингизга келтирдингиз, идоранинг хушчақчақ директори унга: «Ошнам! Менинг мулоҳазаларим учун: Россия ҳар йилда қанча картошка олиши мумкин эканлигини билишим керак эди, ана шуни мукамал ҳисоблаб берсангиз!» деса, бизнинг бошлиқ гангиб қолармиди? У ўзига топширилган бу ишни бажармоқ учун қандай усулда иш қилиш кераклиги тўғрисида мулоҳаза қилармиди? Йўқ, у бошқача, осонроқ йўл топарди: Россиянинг харитасини чизиб олар, уни баб-баравар майда катакларга бўларди, ҳар бир катак қанча десятина ерни ташкил қилганини чамаларди, кейин баққолга бориб, ҳар бир десятина ерга қанча картошка кетишини ва ўрта ҳисоб билан қанча ҳосил олинишини билиб келар ва охирида худонинг ҳамда тўрт амалнинг ёрдами билан, об-ҳаво яхши келганда Россия фалонча картошка олади ва об-ҳаво ёмон бўлганда фалонча картошка олади, деярди-қўярди. Ана бу иш унинг бошлиғини ҳам қониқтирган бўлар ва эҳтимол, биронта «Асарнинг» бир юз иккинчи жилдига ҳам ёзилган бўларди.

Ҳатто у экономкини ҳам рўзғорига боптасини топиб олганди. Евпраксея Капелькидаги Никола черкови дьякининг қизи бўлиб, ҳар жиҳатдан Иудушка учун ноёб бир хазина эди. Унинг ақли тўмтоқ, ўзи бефаросаг, ҳатто шалпайган эди. Лекин шу билан бирга ортиқча ғиринг-пирингни билмасди ва индамасдан ишлайверадиган аёл эди. Ҳатто унга «яқинлик қилганидан» кейин ҳам муздек квас ичгим келиб қолса, бесўроқ ичсам бўладими, деганида Иудушка унинг бениҳоя соддалигига раҳм қилиб, квасдан бўлак яна икки бочка ивтирилган

олманн ҳам бутунлай унинг ихтиёрига бериб қўйди. Унинг қадди-қомати ҳеч кимни ўзига кўп ҳам тортмас, лекин ўз ишини билиб қилувчи одам учун монанд эди. Унинг юзлари ялпоқ, ранги оппоқ, пешанаси тор, сийрак ва малла сочлари пешанасига тушган, кўзлари катта ва нурсиз, бурни тўппа-тўғри, оғзи эса ўрганувчи рассомлар чизган суратдаги сингари жилмайиб тургандай кенг ва чўзиқ эди. Унинг кенг ва бақувват яғринидан бўлак ўзига жалб қиладиган ҳеч ери йўқ эди; бу яғринни кўрганда кишининг шаппатилаб уриб қўйгиси келарди. Буни ўзи ҳам биларди ва бунга хафа бўлмасди. Бир маҳал Иудушка биринчи марта унинг семиз яғринига шаппатилаб қўйганида у фақат курагини қимирлатибгина қўйди.

Ана шундай бемаъни, ҳеч қандай ўзгартириш, ҳеч қандай янгиликдан умид бўлмаган бир шаронгта кунлар бирин-кетин ўтаверди. Арина Петровнанинг келишигина бу ҳаётга бирмунча жон киргизарди, ростини айтиш керакки, авваллари Порфирий Владимирич онасининг аравасини узоқдан кўриши билан қовоғини солинтирган бўлса ҳам, аммо кейинчалик бунга одатланиш бир ёқда турсин, ҳатто онасининг келишини ёқтириб ҳам қолган эди. Онасининг келишлари гап сотиш завқини озиқлантирарди, чунки унинг ҳар хил ҳисоб-китоб ишлари юзасидан ўз ўзи билан гаплашиб ўтиришдан кўра, меҳрибон онаси билан бемаъни гапларни гаплашиб ўтириши унга мароқлироқ туюлар эди. Икковлари ўтириб олиб, эртадан кечгача гаплашар, гаплари сира тугамас эди. Улар ҳар тўғрида: илгарилари ҳосил қанақа бўларди-ю, ҳозир қандай; илгарилари помешчиклар қандай яшар эдилару, ҳозир қандай яшамоқдалар; илгариги тузлар яхшироқ бўлардими, ҳозир илгариги бодринглар йўқ, ишқилиб нима балолар тўғрисида гаплашардилар.

Бу гапларнинг бир яхши томони шу эдики, улар сувдек оқиб, дарров унутилиб юбориларди; демак, уларни худди аввалгидай мароқ билан, баайни янги бошлангандай бениҳоя такрорлай бериш мумкин бўлар эди. Бундай суҳбатлар вақтида Евпраксея ҳам ҳозир бўларди; Арина Петровна уни шунчалик яхши кўриб қолган эдики, ҳатто ёнидан бир қадам ҳам силжигани қўймасди. Баъзан улар гапдан зеркиб карта ўйинига тутинар ва ярим кечагача дурак ўйнардилар. Улар Евпраксеяни беш кўтарарга ўргатмоқчи бўлган эдилар. У тушунол-

мади. Головлёвларнинг каттакон қўрғонига бундай кечалари гўё жон киргандай бўлар эди... Ҳамма деразалардан ёруғ тушар, соялар липиллар эдики, ўткинчилар бу қўрғонда тоза томоша бўлаётган экан-да, деб ўйлашлари мумкин эди. Самовар, чойнак, таомлар кун бўйи дастурхондан узилмасди. Арина Петровнанинг ҳам кўнгли хуш, шод ва бир кун ўрнига, уч-тўрт кун меҳмон бўлиб қолар эди. Ҳатто Погорелкага жўнаётган маҳалида ҳам Головлёводаги «хуш маишатга» яна тезда қайтиб келиш учун аввалданоқ баҳоналар қидирар эди.

Ноябрь ойининг охири, бепоён ер юзи оппоқ қор билан қопланган. Қоронғи кеча ва бўрон; қаттиқ совуқ шамол қорни ўраб учирар ва бир онда уюм-уюм қилиб қўярди, йўлида учраган ҳамма нарсани савалайди ва теварак-атрофни гувиллаган овоз босади. Қишлоқ, черков, яқин орадаги дарахтзорни осмонда чирпирак бўлиб учаётган қор кўздан тўсар эди; қадимги Головлёвлар боғи баҳайбат гувилларди. Аммо бойваччанинг уйи ёруғ, иссиқ ва шинам эди. Ошхонадаги самовар атрофида Арина Петровна, Порфирий Владимирич ҳамда Евпраксеялар ўтиришипти. Бир чеккадаги карта столида титиғи чиқиб кетган эски карталар сочилиб ётипти. Ошхонадан икки томонга чиқадиган эшиклар ланг очик турипти; биринчи эшикдан чироқлар ёқилган ибодатхонага ва иккинчисидан — бойваччанинг иконалар олдидан чироқ ёқиғлиқ уйига кирилади. Яхши иситилган уйларнинг ҳавоси дим, ёғоч мойи ҳиди келади ва самовардан кўмир иси чиқиб турипти. Евпраксея самовар олдидан пиёлаларни ювиб-артиб ўтирипти. Самовар қайнаб тошмоқда: ундан гоҳ гувиллаган, гоҳ шинғиллаган овоз чиқади. Қопқоғи тагидан бурқираб чиққан буғ чорак соатдан бери кампиракда турган чойнакни ўраб олган. Утирганлар суҳбат қилишмоқда.

— Қани, бугун неча марта дурак қолдинг?— Арина Петровна Евпраксеядан сўради.

— Ўзим хоҳламаганимда сира қолмасдим, сизнинг вақтингиз чоғ бўлсин дедим-да,— деб жавоб қайтарди Евпраксея.

— Гапир-а. Ҳали сенга учлик-бешликларни ёғдирганимда ундай деб ўйламагандирсан. Мен Порфирий Владимирич эмасман: у сени сийлайди, доим сенинг қўлинига бопини юради. Менинг ундай қилишимга ҳеч бир сабаб йўқ.

— Бўлмасам, хийлаларингизни камроқ ишлатинг-да!

— Менда ундай фирромлик йўқ!

— А, хўп бўлмаса, мен боя кимни қўлга тушириб эдим? Чилликнинг еттилиги тагига таппоннинг саккизлигини қўшиб юбормоқчи бўлган ким эди? Мен-ку, буни ўзим кўриб эдим, ўзим тутиб эдим!

Шу сўзларни гапирар экан, Евпраксея ўрнидан туриб ва Арина Петровнага орқасини ўгириб, самовардан чойнакни олар эди.

— Епирай, яғринингни қара-я... Худо тоза ҳам берган экан!— деган сўзлар беихтиёр Арина Петровнанинг оғзидан чиқади.

— Ҳа, унинг яғрини...— деб дарров гапга қўшилади Иудушка.

— Ҳадеб яғрини, яғрини... уялмайсизларми, ахир! Менинг яғриним сизларга нима қилипти!

Евпраксея ўнг ва сўл томонига қараб жилмаяди. Яғрини — унинг бахти. Боя ҳатто ошпаз чол Савелич ҳам унинг яғринига хуштор бўлиб: вой, зап яғрин эканда! Тахтакачдай-а!— деган эди. У эса ошпаздан Порфирий Владимиричга шикоят ҳам қилмади.

Чойни тоза ичишди ва самоварнинг овози ҳам ўчди. Ташқарида бўрон берган сари зўраяди, гоҳ қорни кўтариб келиб деразага уради, гоҳ печка мўрисидан гувиллаган ғалати овоз чиқади.

— Бўрон астойдил ишга тушди-ку, гувиллагани гувиллаган!— дейди Арина Петровна.

— Гувилласа гувиллай берсин, нима ишимиз бор, маза қилиб чой ичиб ўтираверамиз. Шундай, онажон!— дейди Порфирий Владимирич.

— Шу тобда далада қолган кишини айтгин, худо ўзи сақласин-а.

— Бировлар билан нима ишимиз бор. Бировларга қоронғи ва совуқ бўлса бўлаверсин, ишқилиб ўзимиз ёруғ ва иссиқда ўтирсак бўлди. Чой ичиб ўтираверамиз. Олдимизда қантимиз ҳам, қаймоғимиз ҳам, лимонимиз ҳам бор. Ром виноси қўшиб ичишни истасак, вино ҳам бор, бизга нима.

— Ҳа, борди-ю, ҳозир...

— Кечирасиз, онажон. Мен гапиряпман: ҳозир далада қолган кишининг аҳволи ёмон бўлади. Йўл ҳам йўқ, из ҳам йўқ, ҳамма ёқни қор босиб кетган. Шундай пайтда бўрилар изғиб қолади. Бизлар бўлсак бу ерда —

ёруғда, иссиққина уйда, бамайлихотир уинн-кулги қилиб ўтираверамиз. Карта ўйнашни хоҳласак, карта ўйнаймиз; чой хоҳласак, чой ичамиз. Эҳтиёжимиздан ортиқ ичмаймиз, керагича ичамиз. Нима учун бундай десангиз, меҳрибон онажон, шунинг учунки, бизларга худонинг марҳамати зўр. Парвардигор марҳамат қилмаганида эди, эҳтимол, бизлар ҳам шу тобда далада қолган бўлардик, қоронғи ва совуқдан азоб чекардик... Чипта кавуш, эски чопон кийиб юардик.

— Чипта кавуши қурсин! Дворян насабидан туғилган эканмиз, ҳар ҳолда оёғимизда этигимиз бор!

— Биласизми, онажон, бизлар нима учун дворян насабиданмиз? Шунинг учунки, бизларга худо ўзи марҳамат қилган. Худонинг марҳамати бўлмаганда эди, бизлар ҳозир тор уйда қора чироқ ёқиб, чой билан қаҳвани тушимизда ҳам кўрмасдан ўтирардик! Мен чипта кавуш тўқиб ўтирардим, сиз бўлсангиз карам шўрва пишириб юардингиз, Евпраксея эса пайпоқ тўқиб ўтирарди... Эҳтимол, ўнбоши, бошимизга бало бўлиб, арава-паравада ҳайдаб солармиди...

— Шунақанги пайтда ўнбоши от қўштириб юаркан-да!

— Билиб бўлмайди, онажон! Борди-ю аскарлар келиб қолган бўлса-чи! Мабодо уруш ёки қўзғолон кўтарилиб қолган бўлса, аскарларни ўз вақтида жойига етказиб қўйиш зарур бўлиб қолади-ку! Тунов кунн-чи; полиция маъмури менга айтган эди, Наполеон III вафот этганмиш, энди французлар ҳаракатга тушиб қолган чиқар! Албатта, бизники элбурутдан ҳаракатга тушади, демак отингни қўшавер! У чоқда совуққа ҳам қарамайди, бўронга ҳам, йўл йўқлигига ҳам қарамайди, хўжайинлар буюргандан кейин отингни қўшиб ҳайдайверасан! Бизлар билан ҳозирча иши бўлмайди, от ҳам қўштирамайди!

— Буниси тўғри-я! Бизларга худонинг марҳамати кенг.

— Мен нима деяпман? Худо, онажон, ҳамма ишга қодир. Бизларга исиниш учун ўтин берган ҳам худо, озиқ-овқат берган ҳам худо. Бизлар ҳаммасини ўзимиз пулга сотиб оламиз деб ўйлаймиз; яхшилаб ўйлаб кўрсангиз, ҳаммасини худо қилаётганини биласиз. Агар худо хоҳламаса, ҳеч нарсамиз бўлмайди. Мана мен ҳозир апельсин хоҳлардим, ўзим ҳам ердим, меҳрибон

оамни ҳам сийлардим, бошқаларга ҳам битта-биттадан улашардим, уни сотиб олишга пулимам бор, олардик, ердик! Худо эса йўқ, шошилмагин!— деяпти, ана энди жавраб ўтирибман.

Бу сўздан ҳамма кулади.

— Сиз шундай деяпсиз-ку,— деди Евпраксея,— мана менинг амаким Песочнаядаги Успенье ибодатхонасида қўнғироқчи эди, жуда ҳам художўй эди, демак, худо унга марҳамат этиши керак эди! Аммо бир маҳал далада бўронда музлаб қолипти-я!

— Мен ҳам шу тўғрида гапиряпман. Худо хоҳларкан — бандаси совқотиб ўлади, худо хоҳламаса — тирик қолади. Ибодат тўғрисида ҳам шуни айтиш керак: ибодатнинг ҳам даргоҳида қабул қилинадигани, қабул қилинмайдигани бўлади. Ибодат қабул қилинса, муродга етилади, қабул қилинмаса, ибодат қилинмаган ҳисоб. Амакингнинг ибодати даргоҳида қабул қилинмапти, шунинг учун у мақсадига етолмапти.

— Ҳали-ҳали эсимда: йигирма тўртинчи йилда Павелга ҳомиладорлик чоғимда, декабрь ойида Москвага бориб эдим...

— Шошманг, ойижон. Мен ҳали ибодат тўғрисида гапириб бўлай. Банда ҳар тўғрида худога сиғинади, чунки унга ҳамма нарса зарур. Мой ҳам керак, карам ҳам керак, бодринг ҳам керак, хуллас, ҳамма нарса керак. Гоҳи вақтда бандага ҳеч нарса даркор бўлмагандаям, очкўзлигидан сўрайверади. Худо эса ҳамма нарсани кўриб туради. Сен ундан мой сўрасанг, у сенга карам ёки пиёз беради; сен ундан об-ҳаво билан иссиқ кун сўраб ёлворсанг, у сенга дўл аралаш ёмғир юборади. Сен буни англашинг ва зорланмаслигинг керак. Ана бизлар бултур сентябрь ойида кузги экинларимиз ерда чириб кетмасин деб худодан совуқ сўрай бердик, худо совуқни бермади, натижада экинларимиз хароб бўлди.

— Хароб бўлгандаям яна қандай дегин!— деб унинг сўзини қувватлайди Арина Петровна.— Новинки қишлоғидаги деҳқонларнинг экини бутунлай нобуд бўлиб кетган. Баҳорда қайтадан ҳайдаб экишга тўғри келади.

— Ана холос. Бизлар бу ерда ўтириб донишмандлик қиламиз, хаёл сураамиз, у ёқ-бу ёқни тарозига солиб кўрамиз, худо эса, бизларнинг ҳамма ниятларимизни бир онда йўққа чиқазиб юборади. Сиз онажон, бир нарса

айтмоқчи эдингиз шекилли, йигирма тўртинчи йилда нима бўлувди?

— Ҳайҳот! Эсимдан чиқазиб қўйибман-а! Худонинг раҳмати тўғрисида айтмоқчи бўлсам керак. Эсимдан чиқипти, болам.

— Худо хоҳласа, янаги сафарга айтиб берарсиз. Эшикда бўрон гувиллай берсин, сиз, онажон, мураббодан олсангиз-чи. Бу Головлёводаги олчадан қилинган. Евпраксея ўзи пиширди.

— Еб ўтирибман. Тўғриси айтсам: мен ҳозирда олчани мураббони кам кўраман. Илгарилари тез-тезда еб турардик, ҳозир эса... Головлёводаги олча яхши бўлади, йирик; Дубровинода қанча ҳаракат қилиб кўрсак ҳам мазаси бўлмади. Сен, Евпраксея, мураббога француз арағидан солибмидинг?

— Солмай бўларканми! Ҳа, худди айтганингиздек қилдим. Мен ҳали сиздан сўрамоқчийдим: сиз бодрингни қандай тузлайсиз? Кардамонадан (хуш исли мева) ҳам соласизми?

Арина Петровна озгина ўйланиб қолади ва ҳатто қўлини силтаб қўяди.

— Эсимда йўқ, жоним, илгарилари кардамонадан ҳам солган бўлсам керак. Ҳозир солмайман: энди мазаси йўқ, тузлайпман! Илгарилари солардим, яхши эсимда бёр! Ҳали уйга борганимдан кейин дафтаримни қидириб кўрарман, балки топилар. Мен илгарилари, қувватим борида, ҳамма нарсани дафтаримга ёзиб борардим. Кўнглимга ёққан бирон нарсани кўрсам, дарров суриштирардим, қоғозга ёзиб олардим ва уйда қилиб кўрардим. Бир маҳал мен ажойиб бир сирни билиб олдим, бу сирни билиш учун одамлар минг сўм пул берамиз дейишсаям; сирнинг эгаси уни ҳеч кимга айтмасди! Мен унинг хизматчисига йигирма беш сўм узатувдим, ҳаммасини оқизмай-томизмай айтиб берди.

— Ҳа, онажон, ўша вақтларда худди... министр эдингиз-да!

— Министр бўлмасам ҳам, худога шукур, исрофгарчилик қилмадим, бойлик тўпладим. Мана ҳозирдаям ўзимнинг ҳалол меҳнатимнинг самарасини тамадди қиламан: Головлёводаги олчани мен ўстирувдим-ку!

— Бунинг учун раҳмат, ойижон, катта савоблик иш! Узимдан, авлодларингиздан ҳам минг-минг раҳмат сизга!

Иудушка ўрнидан туриб, онасининг қўлини ўпади.

— Сенга ҳам раҳмат, онангнинг иззат ва ҳурматини жойига келтирганинг учун! Аммо озиқ-овқатни яхши ғамлабсан, яша!

— Бизларнинг ғамлаганимиз нима бўларди? Сизнинг вақтингиздагиси бошқа гап. Қанча-қанча ертўлалар озиқ-овқатга тўлиб ётарди.

— Ҳа, мен ҳам яхши ғамлардим, ростини айтсам, ҳеч қачон муҳтожлик кўрилмас эди. У вақтларда ертўлалар кўп бўлса, одамлар ҳам ўн ҳисса ортиқ эди-да. Хизматкорларнинг ўзи қанчадан-қанча эди, ҳаммасини боқиш керак эди. Унга битта бодринг, бунга бир кружка квас, кейин қарайсанки, кўп деганинг аста-секин соб бўлиб қоларди.

— Ҳа, ўша вақтлари яхши эди. Ҳамма нарса сероб эди. Нон, мева, ҳаммаси мўл эди!

— Гўнг кўпроқ солинарди — ўшанинг учун кўп бўларди.

— Йўқ, онажон, бунинг учун ҳам эмас. Худонинг хоҳиши шундай эди. Ҳали эсимда: бир маҳал дадам боғдан бир апорт олма опкелиб эди, ҳамма ҳайрон бўлди, талинкага сиғмасди-я.

— Менинг эсимда йўқ. Умуман, катта олмалар кўп бўларди-ю, лекин унақанги талинкага сиғмайдигани борлигини билмайман. Бундан олдинги подшони тахтга ўтқизган маҳалда Дубровино кўлидан йигирма қадоқли товоибалиқ тутишувди, ана шу эсимда.

— Илгарилари балиқларам, меваларам, ҳаммасиям катта-катта бўларди. Менинг эсимда бор: Иван боғбон мана бунақанги тарвузларни ўстирарди-я!

Иудушка тарвузни кучоқлаб олишга қўллари етмагандай қилиб кўрсатди.

— Тарвузлар ҳам бўлар эди. Лекин тарвуз, мен сенга айтсам, ҳар йили бўлавермасди. Бир йили ҳам катта, ҳам кўп бўларди, иккинчи йили ҳам майда, ҳам бемаза бўларди, учинчи йили эса бутунлай бўлмасди. Қаерда нима яхши бўлади, шуни ҳам айтиш керак-да. Ана, Хлебниковода Григорий Александричнинг резавор меваси ҳам, боғ меваси ҳам, хуллас, ҳеч нарсаси бўлмасди. Фақат қовуни бўларди. Бўлганда ҳам яна қанақа денг!

— Демак, унинг қовунига худо барака берган экан-да!

— Ҳа, худонинг хоҳишидан ташқари ҳеч нарса бўлмайди!

Арина Петровна икки пиёла чой ичганидан кейин карта столига қарай бошлайди. Евпраксея ҳам дурак ўйнашга ирғиб турди. Аммо Арина Петровнанинг ўзи бунга халал берди, унинг эсига бирданига бир нарса келди.

— Менда янгилик бор эди, кеча етимлардан хат олдим,— деб, янгиликни айтиб берди.

— Хат ёзмай юриб, энди ёзишипти-да! Қийналиб қолиб, пул сўрашиптими?

— Йўқ, сўрашмаяпти. Мана, ўзинг ўқигин.

Арина Петровна чўнтагидан хатни олиб Иудушкага берди ва у ўқий бошлади.

«Сиз, бувижон, бизларга энди курка ҳам, товуқ ҳам, пул ҳам юборманг. Ижарага қўяверинг. Бизлар Москвада эмас, Харьковдамиз, театрга хизматга кирдик, ёзда бўлса ярмаркаларга қатнаймиз. Мен, Аннинька, биринчи марта «Перикола»да саҳнага чиқдим, Любинька эса «Бинафша гул» деган асарда саҳнага чиқди. Мени, айниқса Перикола вақти чоғ ҳолда саҳнага чиқиб: т а й ё р м а н, т а й ё р м а н, т а й ё р м а н!— деган кўринишдан кейин бир неча марта саҳнага чиқаришди. Любинька ҳам жуда ёқди. Директор менга ҳар ойда юз сўм маош ва Харьковда мен учун бир спектакль қўйиб берадиган бўлди, Любинькага эса ҳар ойда етмиш беш сўм маош тайинлади ва ёзда ярмаркада унинг фойдасига бир томоша қўйиб беради. Бундан ташқари, офицерлар ҳамда адвокатлардан инъомлар ҳам тушиб туради. Лекин адвокатлар баъзан сохта пул берадилар, эҳтиёт бўлишга тўғри келади. Сиз-чи, бувижон, Погорелкада ниманки бўлса, ҳаммасидан фойдаланаверинг, биз у ёққа ҳечам бормаймиз, у ерда яшаш мумкинлигини ҳам тасаввур қилолмаймиз. Кеча биринчи марта қор ёғди ва бизлар шу ерлик адвокатлар билан уч от қўшилган аравада томоша қилдик; уларнинг битгаси Плевакага ўхшайди, лекин жуда яхши! Бир стакан шампанскийни бошига қўйиб трепакка рақс қилиб берди, тоза ҳам томоша бўлди! Иккинчиси Петербургдаги Язиковга қонқариндош, унчалик яхши эмас. Шундайки, «Энг яхши рус қўшиқлари ва романслари тўпламини» ўқийвериб

хотири фаромуш бўлган, озиб кетганки, ҳатто суд маҳалида ҳам кўнгли кетиб қолади. Шундай қилиб, деярли ҳар кун гоҳ офицерлар билан, гоҳ адвокатлар билан томоша қиламиз. Сайр этамиз, яхши ресторанларда овқатланамиз, пул ҳам тўламаймиз. Сиз ҳам, бувижон, Погорелкадаги ҳеч нимани аяманг, нимаики бўлса: нонми, жўжами, қўзиқоринми, ҳаммасини ўзингиз еяверинг. Биз ҳали сармояниям жон деб...»

«Хайр, йигитларимиз келиб қолишди, яна уч отлик аравада сайр қилишга чақиришяпти. Меҳрибонимиз! Илоҳий онамиз! Хайр!»

«Анинька».

«Мен ҳам — Любинька».

— Туф-е!— деб Иудушка тупуриб, хагни қайтариб берди.

Арина Петровна ўйланиб қолди ва анчагача жавоб қайтармади.

— Сиз, онажон, ҳеч нима деб жавоб ёзмадингизми?

— Йўқ, хатни ҳам куни кеча олдим, шу сабабдан атайлаб кўрсатай деб келиб эдим-да, айланишиб қолиб, эсимдан чиқаёзибди.

— Жавоб бермаганингиз яхшироқ.

— Жавоб бермай бўладими? Мен уларга ҳисоб беришим керак. Погорелка уларники-ку.

Иудушка ҳам ўйланиб қолди: унинг миясида аллақандай ёмон ниятлар юарди.

— Мен эса уларнинг яхши-ёмонлар ўртасида ўзларини қандай тутишлари тўғрисида ўйлайман,— деб Арина Петровна ўз сўзини давом қилдирди,— қиз боланинг иффати йўқолсами, кейин уни қидириб топ!

— Бе, уларга иффат жуда ҳам керак-да!— деб Иудушка зарда қилди.

— Ҳар ҳолда-да... Қиз бола учун бу нарса бахт. Уларнинг асло эсидан чиқмайдиган умрбод хазинаси шу бўлади... Кейин унақасига ким уйланади.

— Ҳозирги замонда, онажон, эр билан турса ҳам, эрсиз турса ҳам бари бир. Эндиликда дин амрига ҳеч кимам қулоқ солмай қўйди. Дарахтзорга боришади-да, никоҳи ҳам шунда, масаласи ҳам шунда ҳал. Бу уларнинг никоҳи эмиш.

Шу сўзларни айтди-ю, лекин Иудушка пушаймон қилди, чунки ўзи ҳам руҳоний қиз билан бирга умр кечирмоқда эди.

— Албатта, баъзан эҳтиёж...— деб ўзини дарров туйиб қўлади:— башарти бировнинг қўрибидан келар экан, бунинг устига бева бўлса... эҳтиёждан қочун ҳам ўзгариши мумкин!

— Балли, эҳтиёждан қарқуноқдан булбул чиқади. Биздек туноҳкорлар бир ёқда турсин, авлиёлар ҳам туноҳ қилади!

— Ана шундай. Айтмоқчи, мен сизнинг ўрнингизда бўлсам, биласизми, нима қилардим?

— Айтавер, чирогим.

— Мен улардан Погорелкадан кечганликлари учун тилхат олиб қўярдим.

Арина Петровна унга хавотирланиб қаради.

— Қўрғонни идора қилиш учун ҳали ҳам менда уларнинг тилхати бор,— деди у.

— Идора қилиш учунгина эмас-да. Сотиш учун ҳам, гаровга қўйиш учун ҳам, ишқилиб, ўз билганингизча иш қилиш учун-да...

Арина Петровна ерга қаради-да, индамади.

— Албатта, буни яхшилаб ўйлаб кўриш керак. Уйлаб кўринг-чи, онажон!— деб қистади онасини Иудушка.

Аммо Арина Петровна ҳамон индамасди. Қариллиги туфайли муҳокамаси сусайиб қолган бўлса ҳам, лекин Иудушканинг қизлар тўғрисидаги гапи унга алам қилди. Биринчидан, у Иудушкадан қўрқарди, шу билан бирга Головлёводаги иссиқ жойни, эркинлик ва мўлчиликни қўлдан бой бергиси келмасди; иккинчидан, тилхат тўғрисида гап очишидан яна уни қўлга тушириш мақсади борлигини биларди. У оғир аҳволда қолди ва нима учун унга хатни кўрсатдим, деб ич-ичидан хафа бўлди. Хайрият, Евпраксея бор экан, ўша жонга ора кирди.

— Хўш! Карта ўйнаймизми, йўқми?— деб сўради у.

— Ҳа, ҳа!— деб жавоб қайтаришга шўшилди Арина Петровна ва ирғиб ўрнидан турди. Аммо карта столига бораётганида яна бир нарса эсинга тушди.

— Бугун қанақа кун, биласанми?— деб қаради Иудушкага у.

— Йигирма учинчи ноябрь, онажон,— деб ҳайрон бўлиб жавоб берди Иудушка.

— Йигирма учга-ку, йигирма уч-а, ўша йигирма учинчи ноябрь кунини нима бўлгани эсингда йўқми? Хотирлаш кунини унутибсан-да!

Порфирий Владимиричнинг ранги бўзариб кетди-да, чўқина бошлади.

— Аттанг! Иш чатоқ экан-ку!— деди у,— ростданми? Аниқми? Қани, мен числога қараб кўрай-чи.

Бир неча минутдан кейин у календарни олиб келди ва ўша кун варағини очиб ўқиди:

«23 ноябрь. Азиз ўғлим Владимирни хотирлаш кунин».

«Азиз ўғлим, жойинг жаннатда бўлсин!» «Отанг учун худога сиғин, белама, бу куни у сени дуо қилади ва хотирлайди».

— Ана холос!— деди Порфирий Владимирич,— вой, Володя, Володя-эй! Яхши ўвил чиқмабсан! Емон экансан! Дадамиз учун худога сиғинибсан шекилли, ҳатто ўзинг эрдан ҳам чиқибсан. Энди нима қиламиз, онажон?

— Ҳаммасини худога солиб ўтириш йўқ, эртага худойисини ўтказасан. Ҳаммасига мен айбдорман, қарилгим таъсир қилиб, ёдимдан кўтарилипти. Эсига соларман, деб йўл бўйи ўйлаб келиб эдим, йўлда эсимдан чиқипти.

— Гуноҳ, нақадар гуноҳ! Яхшиямки, ибодатхонамизда чироқлар ёқиглиқ экан-а. Илоҳим менга ўзи назар солипти-да. Бизда бугун ҳеч қанақа байрам йўқ, чироқлар бўлса биби Марямни хотирлаш кунинда ёқилганича туринти. Боягина Евпраксея, чеккадаги чироқларни ўчирсақмикан, деб сўраб эди, мени қаранг-а: худди билгандек, бирпас ўйлаб турдим-да: кўявер, ёнаверсин, дедим, қаранг-а!

— Ҳар ҳолда чироқларнинг ёниб туриши яхши бўлипти-я! Одам енгил тортди. Ишқилиб, арвоҳни йўқлаган бўлинади! Сен қаерга ўтирасан энди? Мен яна сенга ўнгай бўлар эканман-да, сен ойимтиллангга мос юрасанми?

— Нима қилишни ҳам билмайман, онажон, менга... бўлармикан?..

— Нега бўлмасин! Утираверсанг-чи! Худо кечирар! Жўрттага, қасддан эмас-ку, унутилган. Бунақангисидьяконларда ҳам бўлади-ку! Эрта саҳарда туриб арвоҳига фотиҳа ўқиймиз. Худойисини ўқитамиз, ҳаммаси жойида бўлади. Она-оналари ва яқин кишилари эса олгани учун унинг ҳам арвоҳи хушнуд бўлади, бизлар ҳам ўз бурчимизни адо қилган бўламиз. Шундай, чиро-

гим. Қайғуриш керак эмас — доим сенга айтиб келяпман, қайғуриш билан уни қайтаролмайсан — парвардигор олдида гуноҳкор ҳам бўласан.

Иудушкага бу сўзлар хуш келди ва у онасининг қўлини ўпиб:

— Оҳ, онажон, онажон-эй! Қалбингиз олтин экан — тўғриси! Сиз бўлмаганингизда мен шу дамда нима қилардим-а! Довдираб қолардим, адо бўлардим!— деди.

Порфирий Владимирич эртага бўладиган маросим тўғрисида буйруқлар берди ва кейин карта ўйнашга ўтиришди. Бир ўйин ўтди, икки ўйин ўтди — Иудушка Евпраксеяга ҳамиша мос юргани учун Арина Петровна ачиқланарди. Ўйин орасида Иудушка ўлган ўглини эслаб:

— Қандай яхши эди-я!— деди у.— Сўрамасдан ҳеч нарсага тегмасди. Қоғоз керак бўлса, дада, қоғоз олсам майлими?— дерди. Олавер, чироғим, дердим. Ёинки, дадам бугун нонуштага қаймоқ билан балиқ буюртирсалар бўлмасмикан?— дерди.— Жоним билан, чироғим!— деярдим. Оҳ, Володя! Ҳамма нарсага ақлинг етарди-ю, фақат отангни ташлаб кетмасликка ақлинг камлик қилипти-да!

Яна бир неча ўйин ўтади, яна бояги хотиралар.

— Нима бўлди унга бехосдан, ҳеч ҳам ақлим етмайди. Яхши яшарди, яхши юрарди, мен ҳам хурсанд эдим, қандай яхши эди! Тўсатдан — ўлим! Қандай гуноҳ! Ўйлаб кўринг, онажон, нима иш қилипти денг! Ўзининг жонига, парвардигор томонидан берилган ҳадяга қасд қилипти-я! Нима учун? Сабаби нима? Нимаси етишмасди? Пул бўлса, мен доимо ўз вақтида юбориб турардим; ҳаттоки душманларим ҳам бу тўғрида менга ҳеч нарса дея олмайди. Агар камдай кўринса — хафа бўлмаслиги керак эди! Дадангнинг ҳам пули ерда ўсмайди! Пулинг оз бўлса — ўшанга яраша сарфи бўлади. Ҳар қачон ширинлик бўлавермайди! Гап шу! Ана, даданг ҳам пул келади, деб умидвор бўлиб ўтирганди, гумашта келиб: Терпенков деҳқонлари оброк тўлашмас экан, деди. Судга арз қилдим, бошқа чора йўқ! Оҳ, Володя! Володя! Яхшимас, дадангни қолдириб кетдинг!

Ўйин қизиган сари хотирлаш ҳам кучая борар эди.

— Қандай ақлли эди-я! Ҳали-ҳали эсимда: етти ёшлик чоғида шекилли, қизамиқ чиқиб ётиб эди, марҳум Саша олдида келиши билан:— Ойи! Қанот фақат фаришталарда бўлади-а! Ростми?— деди. Онаси бўлса:— Ҳа,

фақат фаришталарда бўлади,— деди.— Нимага, бўлма-са, ҳали кирганларида дадамнинг қанотчалари бор эди?

Ниҳоят, қандайдир бир кулгили ўйин бошланди. Иудушка кузур тузи, подшоси ва моткаси — саккизта карта билан дурак қолди. Ундан тоза ҳам кулишди, тоза ҳам ҳазиллашишди, бунинг устига, Иудушка ўзи ҳам қўшилди. Хурсандчилик пайтида Арина Петровна жим бўлиб қолди ва нимагадир қулоқ солиб тинглай бош-лади.

— Шешманглар! Шовқин қилманглар! Қимдир кел-лаётир!— деди у.

Иудушка билан Евпраксея ҳам тинглашди, лекин улар ҳеч нарса эшитишмади.

— Айтяпман-ку, келяпти, деб. Ана... жим! Овозини шамол олиб келяпти. Жим! Келяпти! Ана, яқинлаб ҳам қолди!

Яна қулоқ солишди, ростдан ҳам узоқдан аллақан-дай жиринглаган овоз эшитилди. Беш минут ўтар-ўтмас қўнғироқ жиринглагани аниқ эшитилди ва кейин ҳовли-дан гаплашилган овозлар келди. Даҳлиздан:

— Афандим! Пётр Порфирьич келиб қолдилар!— де-ган сўзлар эшитилди.

Иудушка ўрнидан турди-да, турган жойида қотиб қолди, ранги бўзариб кетди.

Петенька бўшашган ҳолда уйга кирди, дадаси билан бувисининг қўлини ўпди, Евпраксеяга таъзим қилди-да, кейин стулга ўтирди. Йигирма бешларга борган бу йи-гитнинг кўриниши чиройли ва устида йўлга кийиладиган офицер кийими бор. Унинг тўғрисида шуни айтиш мум-кин, холос, лекин Иудушканинг ўзи ҳам шундан ортиғи-ни билмас эди. Ота-ўғилнинг бир-бирига бўлган муно-сабати мўътадил эди. Иудушка ҳужжат бўйича ўзининг ўғли борлигини ва унга ҳар ойда ўзи белгилаган миқдор-да пул юбориб туришини ва бунинг эвазига ундан итот-ли бўлиш ва ҳурмат этишини талаб қилмоққа ҳақли эканини биларди, холос. Петенька ҳам, ўз навбатида, уни истаган маҳалида қиса оладиган отаси борлигини биларди. У, айниқса офицер бўлганидан кейин, ҳадеб Головлёвога келгиси келарди, лекин отаси билан суҳ-батлашмоқни хуш кўриб эмас, олдига ҳеч қандай мақсад қўймагани учун ҳам ўз жойи уни тортар эди. Аммо энди

у бирор муҳтожликдан, заруриятдан желган бўлса керак, чунки у бундай ҳолларда бўладиган хурсандликни сира зоҳирига қиқармасди.

Петенька чамсухан эди. Отасининг: баракалла! Кутилмаганда-я! Марҳамат! Мен ўйлаб эдим, ё раббим, бу қоронғи кечаси ким юрар экан десам, сен экансан-а!— дейишларига у ё сукут билан, ё эса беихтиёр жилмайиш билан жавоб қайтарар эди. Қандай шамол учирди, деган саволга, ҳатто: шундай, ўзим, хаёлимга келиб қолиб, деб қўпол жавоб берди.

— Балли, раҳмат сенга! Яша, ўғлим! Дадангни эсга олибсан! Жуда хурсанд қилдинг! Бувингни ҳам эсингга олгандирсан?

— Шундоқ, эсладим.

— Айтмоқчи, ақанг Володеньканинг бугун бир йиллиги эканини эслабмидинг?

— Ҳа, уни ҳам эслаган эдим.

Суҳбат шу тариқа ярим соатча давом этди: Петеньканинг жавоб беришга тоби йўқмиди, ёинки бўлиштириши шу эдими, сира тушуниб бўлмас эди. Шунинг учун, Иудушка ўғилларига қанчалик хайрихоҳ бўлмасин, ахир у ҳам чидамади ва:

— Ювош-қобил эмассан, чироғим! Сени мулойим ўғил деб бўлмайди!— деб қўйди.

Петенька, отасининг гинасини бош устига, деб жим ўтирса ёинки отасининг қўлини ўпиб: кечирасиз, азиз отам, йўлдан чарчаб келиб эдим!— деганида олам гулистон эди. Лекин Петенька яхши қилмади.

— Бўлган-турганим шу!— деб дағал жавоб берди, гуё марҳамат этиб мени тинч қўйинглар дегандай эди.

Бу эса Порфирий Владимиричга шундай қаттиқ тегдики, индамай туролмади.

— Мен сизларни деб ғам еярдим шекилли!— деб кўинди у.— Ҳатто шу ерда ўтириб ҳам ўйлайман: қандай қилсам яхшироқ бўлар экан, қандай қилсам муҳтожликда, ташвишда қолмас эканлар, дейман... Сиз бўлсангиз ўзингизни мендан четга тортганингиз-тортган!

— Сиз... деганингиз ким бўлади?

— Бўлмаса сен... ҳа... майли, айтмоқчи, марҳумнинг жойи жаннатда бўлсин, у ҳам шундай эди...

— Бўлаверсин! Мен сиздан жуда миннатдорман!

— Ҳеч қандай миннатдорлигингизни, ҳеч қандай марҳаматингизни кўрмаяпман!

— Табиатим шундай экан-да. Нимага энди сиз ҳа-миша сизсирайсиз? Битгамиз ўлсак ҳам...

— Ҳа, ўлди, худо жазосини берди. Итоатсиз фар-зандларнинг жазосини худо беради. Шундай бўлса-да, мен уни эслаيمان. У итоат қилмасди, ҳаммаси эсимда: мана, эртага ис-чиноқ қиламиз, худойисини ўтказамиз. У мени хафа қилди, мен эса бари бир ўз вазифамни ўтайман. Худовандо! Бу нима деган гап! Угли отаси ҳузурига келади-ю, биринчи сўздаёқ тош отади! Бизлар шундай қилармидик-а! Головлёвога келган чоғларимиз-да ўттиз чақирим наридапоқ парвардигорим, қўлингга ўзинг ҳамроҳ бўл!— деб нола қилардик. Ана, онамизам тириклар, айтсинлар! Ҳозир-чи... Ҳайрон-ҳайрон қола-сан киши!

— Мен ҳам ҳайронман. Эсон-омон келдим, эсонлаш-дим, қўлингизни ўпдим, ҳозир эса чой ичиб ўтирибман, марҳамат этсангиз овқат ҳам берасиз, овқатланаман, сизга бир нима деганим ҳам йўқ. Бу гапларнинг нима ҳожати бор эди?

Арина Петровна креслода тинглаб ўтирарди. У гўё аллақачонлари бошланган бир ҳикоянинг давомини эши-тиб ўтиргандай эди. У ҳикоя унинг эсидан чиқай деб қолган экан, ана энди яна ўша тўхтаган жойидан бош-ланмоқда. Ҳар ҳолда у ота-боланинг бундай рўпара ке-лишидан ҳеч қандай яхшилик кутиб бўлмаслигини фаҳмлаб, аралашмоқни ва уларни яраштирадиган гап айтмоқни лозим топди.

— Ҳай-ҳай, жўжа хўрозлар!— деди у ўз насихатини ҳазиллашгандай қилиб кўрсатишга ҳаракат қилиб:— Бир-бирини кўрган замон олишишяпти-я! Бир-бирига ирғигани ирғиган-а! Ҳазир бўлинглар, патларинг учиб кетмасин! Вой боласи тушқурлар-эй! Тузуккина гапла-шиб ўтирсаларинг бўлмайдим, барака топқурлар, мен кампир ҳам баҳузур эшитиб ўтирардим! Сен Петенька, жим бўлсанг-чи! Даданга доим итоат қилмоқ керак, чунки у сенинг даданг бўлади! Дадандан биронта қат-тиқ гап эшитсанг, бош устига, дегин, бўйсунгин, иззат қилгин, чунки сен ўғилсан! Эҳтимол қаттиқ деганинг юмшоқ бўлиб чиқар — унда сенинг омадинг! Сен бўлса, Порфирий Владимирич, меҳрли бўл! У сенинг ўғлинг, ҳали ёш, уйланмаган. У етмиш чақирим ўнқир-чўнқир йўлдан юриб келган: чарчапти, совқотипти, уйқуси кела-ди! Чойни ичиб бўлдик, овқатни буюргин ва кейин уйқу-

га! Шундай, чироқларим! Кейин жой-жойимизга тарқаламиз, худога сиғинамиз, гам-гуссаларимизам босилади. Мияларимизда бўлган жамики ёмон ниятлардан ухлаган чоғимизда худо халос қилади! Эртага эса саҳарда туриб марҳумнинг дуои фотиҳасини қиламиз. Кейин худойисини ўтказамиз, ибодатга борамиз ва кейин келиб суҳбат қилишамиз. Дам олгандан кейин ҳар ким ўз ишидан гапириб беради. Сен, Петенька, Петербург ҳақида, сен-чи, Порфирий, қишлоқдаги ишлар ҳақида гапириб берасан. Ҳозир бўлса, овқат еймиз-да, ҳар ким ўз жойига марҳамат!

Бу насиҳат ишонарли бўлмаса ҳам таъсир қилди, чунки Иудушка ҳам ўзининг бемаъни қилиғини фаҳмлаб қолди ва яхшилиқча битишини лозим топди. Шунинг учун у жойидан туриб, онасининг қўлини ўпди, «сабоқ» бергани учун ундан миннатдор бўлди ва овқат келтиришни буюрди. Овқат маҳали жиддий ва сукунат билан ўтди.

Ошхонада ҳеч ким қолмади, ҳамма жой-жойига тарқалди. Уй ичини аста-секин сукунат босди ва энг охирида Иудушкага ҳам навбат келди. Ниҳоят, у икона олдида узоқ ибодат қилгандан кейин ўрнига ётди.

Порфирий Владимиричнинг кўзига уйқу келмади. Ўғлининг келишидан қандайдир бир ҳодиса бўлишини кутарди ва илгаритданоқ ҳар хил бемаъни ўғит-насиҳатларини миясига келтирди. Бу ўғит-насиҳатларнинг яхшилиги шуки, уларни ҳар қачон ҳам ишга солса бўлади, чунки улар бир бутун фикрни ўз ичига олмайди. Улар учун тил қондалари ҳам зарур эмас: улар парча-парча ҳикматли гаплар шаклида мияда тўпланиб, тилга келган сайин ташқарига отилиб чиқади. Шунга қарамасдан, турмушда бирор кутилмаган воқеа юз бериши билан мияда ҳикматли гапларнинг кўпайиб қолишдан тўс-тўполон кўтарилади ва ҳатто уни уйқу ҳам тинчита олмай қолади.

Иудушка сира ухлай олмади: сон-саноқсиз арзимаган нарсалар миясига келиб, уни эзарди. Тўғрисиани айтганда, Петеньканинг сирли келиши уни кўпда ташвишга солмасди, чунки нима бўлса-да, Иудушка энди ҳар бир ҳодисага тайёр. У ҳеч нарса уни гафлатда қолдиролмаслигини ва ўзини бошдан-оёғигача ўраб олган бемаъни ва чирик ҳикматлардан воз кечиришга уни ҳеч нима мажбур қилолмаслигини биларди. Унинг учун

ҳеч нарса йўқ: на қайғу, на шодлик, на ғазаб ва на муҳаббат. Назарида, бутун олам унинг маҳмадоналиги учун бениҳоя манба бўлган товутдай кўринади. Володянинг ўзини ўзи ўлдирганида қаттиқ қайғуриши керак эди, лекин у бунда ҳам бағритошлик қилди. Бу ҳол эса икки йил бўйи чўзилиб келган қайғули бир ҳодиса эди. Володя икки йил бўйи чидади; аввал ўзини такаббур ва отасининг ёрдамига муҳтож эмасдай тутди, кейин бўшашди, ёлвора бошлади, исбот этди, дўқ қилди... Ҳар сафар у отасидан, баайни оч одамга тош узатгандай, аввалдан тайёрланган ҳикматли сўзларнигина олди. Бунинг нон эмас, тош эканлигини Иудушка фаҳмлаганми, йўқми — униси номаълум; ҳар ҳолда унинг бермоқчи бўлган бошқа нарсаси йўқ эди. У бу тошни бирдан-бир имкониятим деб узатар эди. Володя ўзини ўзи отгандан кейин унга хайр-худойи қилди, унинг ўлган кунини числога ёзиб қўйди ва ҳар йили 23 ноябрь кунини хайр-худойи қилишга ва бутхонага бориб ибодат этишга аҳд қилди. Аммо гоҳи унинг миясида: ҳар ҳолда оилада ўзини ўлдириш ҳодисаси рўй бериши яхши эмас, деган фикр туғилиб қоларди, у чоқ Иудушка «бебош фарзандларни худо ўзи жазолайди», «мағрурларни худо ёқтирмайди» ва шу сингари бир қанча тайёр ҳикматли гапларни ишлатарди ва овунарди.

Ҳозир ҳам худди шундай. Шак-шубҳа йўқки, Петеньканинг бошида қандайдир бир ташвиш бор. Аммо Порфирий Головлёв нима бўлганда ҳам бундай тасодифлардан юқори туриши лозим. Эртага ўғли нимаики деса, бари бир: ўзинг чатоқ қилибсан, ўзинг тўғрила, ўзинг бошлабсан, ўзинг тамомла, роҳатини кўрибсан, азобини ҳам торт, дейди. Петенька ҳам Володяга ўхшаб нон ўрнига тош ғириллашини хоҳламаса нима бўлади? У ҳам... Иудушка бу хаёлдан чўчиб кетади ва уни шайтон васвасаси деб тинчийди. У бошқа томонга ўгирилиб ётади ва ухламоқчи бўлади, лекин ухлай олмайди. Эндигина уйқуга кетай деганда, қўлимдан келса нималар қилмас эдим ёки кўрпангга қараб оёқ узат ва шу сингари яна ўша бош-оёғи йўқ хаёллар унинг миясини боса бошлайди. Шундай қилиб, Иудушка эртаги ташвишларни тарқатишга ёрдам берадиган маҳмадонагарчиликлар орқасида ухлаёлмай ётади.

Йўл азоби — гўр азоби бўлишига қарамасдан, Петеньканинг кўзига ҳам уйқу келмайди. Унинг фақат Го-

ловлёвода бир ёқлик бўладиган бир мушкул иши бор, аммо шундай ишки, унга ботиниб киришинига худо ўзи тўзим берсин. Тўғриси айтганда, бу ишдан умид йўқлигини ва Головлёвога бориши баттар хунук бўлишини ўзи ҳам яхши фаҳмлар эди. Аммо одамзодда бўладиган ўзини сақлаш туйғуси уни: «ётиб қолгунча отиб қол» қабилида иш кўришга ундади. Ана энди бу ерга келди, бироқ ҳар балога шай турмоққа ўзини чиниқтириш ўрнига, биринчи қадамдаёқ сал нарсага дадаси билан аразлашай деб қолди. Бу сафардан нимадир унадими? Тошни нон қиладиган мўъжиза рўй берадими ёки йўқми?

Ундан кўра, тўппончани чаккага тираб:— Афандилар! Мен сиз кийгазган мундирда юришга лойиқ эмасман! Мен идора пулини ишлатиб қўйдим! Шунинг учун ўзимга-ўзим адолатли ва қатъий ҳукм чиқазаман!— деб қўя қолиш яхшироқ эмасми? Нақ этди — иш тамом! Рўйхатдан ҳам поручик Головлёв вафот этди, деб ўчирилади-қўяди! Ростдан ҳам, бу қандай ваҳимали ва... чиройли чиқарди. Уртоқлари ҳам: сен бахтсиз эдинг, жуда ўйинга берилиб кетгандинг, аммо сен олижаноб зот эдинг!— дейишарди. Аммо у, бошдаёқ шундай қилиш ўрнига, айбини ҳаммага ошкора қилди ва натижада, қилган исрофгарчилигини маълум муддатда албатта қоплаш шarti билан унга вақтинча жавоб беришди. Кейин эса — полкдан ҳайдалади. Эндигина бошланган мансабининг шармандаларча тугашидан иборат бўлган ана ўша мақсадга эришув учун у, Головлёвога жўнади, лекин нон ўрнига тош олишига имони комил эди!

Эҳтимол, бирор нарса чиқиб қолар! Гоҳо-гоҳо бўлиб туради-ку... Бирдан ҳозирги Головлёво йўқ бўлиб, унинг ўрнига янгича шароитли янги Головлёво пайдо бўлиб қолса, бу ҳолда у... Отаси... вафот бўлгани учун эмас... умуман янги «шароит» туғилар... балки бувиси ҳам... — унинг пули бор! Фалокат рўй бериши мумкинлигини билгач, зора пулини берса! Мана ол, тезроқ жўна, муддати ўтиб қолмасин, деса-я! Ана, у жўнаб кетди, аравакашларни қисталанг қилиб, муддатига икки соат қолганда, полкка етиб боради! Офарин Головлёв, — дейди ўртоқлари, — қўлингни бер, олижаноб зот! Бундан буён бу воқеа унутиб юборилсин! Ана энди у, аввалгича полкда қолишгина бир ёқда турсин, ҳатто аввал штабс-капитан ва кейин капитан қилиб кўтарилади, полк адъютанти

қилиб тайинланади (илгари хазиначи эди) ва ниҳоят полкнинг юбилейида...

Оҳ! Тезроқ тонг отса экан! Эртага... майли, нима бўлса бўлаверсин! У эртага эшитиши керак... нима гапларни эшитмасикин! Эртагамиш... а, хўш, эртаганинг нима зарури бор? Ҳали анча вақт бор-ку... Ишонтириш, кўнглини юмшатиш учун унинг ихтиёрида атиги икки кун бор... Бўлмаган гап! Ишонтириб бўладими, кўнглини юмшатиб бўладими, ахир! Бўлмайди...

Шунда ўйлай бериб мияси ғовлаб кетди, чорак соатдан кейин Головлёвлар қўрғони огир уйқуга толди.

Эртасига ҳамма барвақт уйқудан турди. Йўлда ҳориб келдим, деган баҳона билан уйда қолган Петенькадан бошқа ҳамма черковга жўнади. Ниҳоят, ибодат ва дуои фотиқа қилиб қайтиб ҳам келишди. Петенька, одатдагича, дадасининг қўлини ўпмоқчи бўлиб борган эди, Иудушка қўлини кўришгани узатди ва ҳатто ўғлини чўқитирмаганини ҳамма сездди. Нонушта ҳам қилиб, ҳолва талқон ҳам ейилди; Иудушка қовоғини солиб юрар, оёқларини судраб босар, гаплашгиси келмас, чуқур-чуқур нафас олар, ҳадеб қўлларини қовуштиради ва ўғлига сира қарамас эди. Петенька ҳам шумшайиб кетма-кет папирос чекарди. Кечаги кўрслиқлар камайиш бир ёқда турсин, аҳвол шу даражага етдики, Арина Петровна қаттиқ ташвишда қолди ва бирон воқеа содир бўлмадимикан, деб Евпраксеядан суриштирмоққа киришди.

— Нима бўлипти уларга? Эртадан буён бир-бирига худди душмандай хўмрайишади?

— Қайдам? Мен уларнинг сирини билармидим?— дейди Евпраксея.

— Балким, сен сабабчидирсан? Ёинки, неварам сенга тегишяптими?

— Нега тегишади! Боя, йўлакда пойлаб турган экан, Порфирий Владимирич кўриб қолиптилар!

— Шундай дегин!

Ростдан ҳам аҳволи мушкуллигига қарамасдан, Петенька азалги енгилтаклигини қўймапти. У ҳам Евпраксеянинг кенг яғринига хуштор бўлиб, унга гап отмоқчи бўлипти. Унинг, Евпраксея экономка бўлгани учун уйда қолса керак, деб черковга бормаслигининг сабаби ҳам шунда эди, қўрғонда ҳамма ёқ тинчигандан кейин шинелини елкасига солиб йўлакда бекиниб ўтирибди. Икки-

уч минут ўтар-ўтмас даҳлиздан қизлар уйига кирилади-ган эшик қарсиллаб очилипти ва йўлакнинг нариги чек-касида қўлига нонуштага иссиқ тешик кулча солинган патнис ушлаганича Евпраксея кўриниб қолипти. Петень-ка унинг куракларидан ушлаб тортишга ва зап яғрин экан-да, деб айтишга ҳам улгурмаган экан, ошхона эши-гидан дадаси чиқиб қолипти.

— Агар сен аҳмоқ бу ерга расвогарчилик қилгани келган бўлсанг, ҳозир зинапоядан улоқтириб ташлашга буюраман!— деб аллақандай ҳаддан зиёд ғазаб билан бақириб берипти.

Албатта, Петенька қаттиқ хижолат бўлипти.

Аммо у эрталабки ҳодиса ўзининг ишига зарар етка-зишини билган эди ва шунинг учун бугун индамасдан, мушкулини айтишни эртасига қолдирадиган бўлди. Шу билан бирга, отасининг қаҳрини босмоққа ҳаракат этиш бир ёқда турсин, аксинча, ўзини анча бепарво ҳамда аҳмоқона тутарди. Уйни димқитириб юборган папирос тутунини қўли билан ҳайдаётган отасига илтифот этмас-дан пайдар-пай чекар эди. Яна четдангина кулимсираёт-ган Евпраксея томонига дақиқа сайин телбаларча кўз қирини ташлар, буни эса Иудушка фаҳмлаб турар эди.

Кун узоқдай туюлди. Арина Петровна Евпраксея билан дурак ўйнаб ҳам кўрди, бўлмади. Уйин жуда суст борар, ҳеч ким ҳеч нима гапирмас ва ҳатто энг оддий нарсалар ҳам асло ақлига кирмас эди. Овқатдан сўнг Арина Петровна Погорелкага жўнамоқчи бўлган эди, лекин Иудушка азиз онажонининг бу ниятидан ҳатто чў-чиб ҳам кетди.

— Худо хайр берсин, онажон,— деб ёлборди у,— бу... жинни ўғлим билан мени юзма-юз қилиб ташлаб кетмоқ-чисизми? Йўғ-эй! Уйламанг ҳам! Жавоб ҳам бермай-ман!

— Нима бўлди? Ораларингда бир гап ўтдими дей-ман, гапирсанг-чи!— деди онаси.

— Йўғ-е, ҳозирча гап ўтгани йўқ, лекин кейин кўрар-миз... Йўқ, мени ташлаб кетманг! Сиз борингизда бўл-син... Беҳуда эмас! Кўп ҳам бекорга келмагандир... Би-рор ҳодиса бўла қолса, сиз гувоҳ бўласиз!

Арина Петровна бошини тўлғади-да, қолмоқчи бўлди.

Овқатдан кейин Порфирий Владимирич Евпраксеяни қишлоққа попни олиб келгани юбориб, уйқуга ётди; Ари-на Петровна ҳам кетишни йиғиштириб қўйиб ўз хонаси-

га кирди ва креслога ўтириб мудрай бошлади. Петенька эса, фурсатни ганимат билиб ва бувисидан умид кутиб, унинг олдига кирди.

— Ўзи нима гап? Кампир билан дурак ўйнагали келдингми?— деди Арина Петровна.

— Йўқ, бувижон, сизда ишим бор эди.

— Қани айт-чи.

Петенька турган жойида бир дақиқа сукут қилди-да, тўсатдан:

— Мен, бувижон, идора пулини ютқизиб қўйдим.

Капалаги учиб кетганидан Арина Петровнанинг кўз олдини қоронғилик босди.

— Кўпмиди?— деб сўради бўғиқ овоз билан ва унинг кўзларига тикилди.

— Уч минг.

Бир минут жим бўлиб қолишди; Арина Петровна ёрдам кутгандай бўлиб, ҳар томонга жавдирар эди.

— Бунинг учун Сибирга сургун қилинишинг ҳеч гап эмаслигини билмасмидинг?— деди ниҳоят у.

— Биламан.

— Вой, шўрлиг-эй! Шўрлик!

— Мен, бувижон, сиздан қарз сўрамоқчи эдим... фойдаси билан яхшилаб тўлайман!

Арина Петровнанинг жони ҳалқумига келаёзди.

— Нималар деяпсан, нима!— деб довдираб қолди у.— Менда ўлимлигим билан кафанимга яраша пул қолган, холос! Ўзим ҳам невараларимнинг яхшилиги орқасида ва ўғлимникида қорин тўйгазиб юрибман! Ҳай, ҳай, мени тинч қўй! Ишқилиб, тинч қўй! Ундан кўра дадангдан сўра!

— Бе, бу қурумсоқдан бир нима умид қилиб бўлади-ми! Бувижон, мен сизга умид боғлаб эдим.

— Нима қилай, иложим йўқ! Жон деб берардим-ку, менда пул нима қилсин! Сен дадангга йўриғи билан, иззатини жойига келтириб айтиб кўр! Дадажон, дегин, аҳвол шунақа, шунақа: айб менда, ёшлиқ қилиб қўйибман... дегин. Кулиб, жилмайибгина, қўлини ҳам ўп, таъзим қил, йиғлаб ҳам юбор, бунақани у яхши кўради, ана шунда даданг ўзининг азиз фарзанди учун ҳамёнини катта очиб қўяди.

— Бувижон! Бундай қилсак нима дейсиз? Шошманг! Мабодо унга: агар бермасанг — оқ қиламан!— десангиз. У бундан азалдан қўрқарди-ку!

— Ҳай, қай, оқ қилишнинг нима кераги бор! Шундай сўраб кўргин. Елвориб кўргин, чирогини! Дадаинга таъзим қилганинг учун ўлиб қоласанми? Дадаинг-ку! У ҳам кўриб... шундай қила қол! Хўп де!

Петенька, гўё алланималарни ўйлагандай, у ёқдан-бу ёққа юрарди ва ниҳоят, тўхталиб гапиради:

— Йўқ, бари бир — бермайди. Нимаики қилсам, ҳатто бошимни тошга урсам ҳам, бари бир бермайди. Агар сиз оқ қиламан, деб кўрқитганингизда... нима қилсам экан-а, бувижон?

— Қайдам. Синаб кўр-чи, балки бўшашар. Қандай қилиб сен бундай ишга йўл қўйдинг: идора пулини ютқизиши ҳазил гапми? Ёки биров ўргатдим?

— Нима бўлса ҳам, ютқиздим-да. Ўзингизда пул бўлмаса, етимларникидан бериб туринг!

— Ҳой! Нима деяпсан? Етимларнинг пулини берармишман-а! Уни қара-я! Бу тўғрида, худо ҳаққи, оғзингни оча кўрма!

— Бермайсизми? Чаққи қиласиз. Яхши фойда берардим. Ҳар ойда беш процент бўладими? Йўқми? Бўлмаса бир йилдан кейин сўмига сўм?

— Овора бўлма!— деб Арина Петровна қўл силтади,— худо ҳаққи, мени тинч қўйгин! Ҳали дадаинг эшитиб қолиб, уни сиз қутуртирган экансиз, демаса! Е, раббим! Мен, кампир, боёқиш ором олмоқчи эдим, кўзим уйқуга ҳам кетган экан, у бўлса бошимга ташвиш билан келиб безовта қилди-я.

— Яхши, бўлмаса мен кетай. Демак, иложи бўлмас экан-да? Майли эиди. Она-болачилик шунақа экан-да. Уч минг сўм учун невараси Сибирга жўнаса ҳам майли. Оқ йўл тилаб дуо қилишни эсингиздан чиқарманг!

Петенька эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди. Унинг хом хаёлларидан бири пучга чиқди — энди на илож? Бирдан-бир чора: отасига сирини очиб айтиш. Эҳтимол... Балки бирон нарса...

— Ҳозир бориб ишни бир ёқлик қилиб қўя қолсамми-кан,— деди ўз-ўзига,— ё йўқми? Йўғ-е, бугун нима кераги бор... Балки бирон нарса чиқар... нима бўларди? Йўқ, яхшиси эртага... Ҳар ҳолда бугун... Ҳа, майли, эртага! Айтаману кетавераман.

Эртага бўлса бўлгани, бўлмаса, ҳол хароб...

Бувиси билан гаплашгандан кейин яна ҳам бўшашиб кетди. Петеньканинг келиш сабабини билиб қолганидан

кейин Арина Петровна ҳам жим бўлиб қолди. Иудушка, энаси билан суҳбатлашмоқчи бўлган эди, унинг хаёл сураётганини кўриб индамай қўя қолди. Петенька ҳам бекор ўтириб, тинмай чекарди. Кечки овқат маҳалида Порфирий Владимирич ундан:

— Хуш, сен қандай иш билан келганингни айтасанми-йўқми?— деб сўраб қолди.

— Эртага айтаман,— деди Петенька қовоғини солиб.

Петенька бутун кечаси билан кўз юммай чиқиб, яна саҳарда ўрнидан туриб олди. Уни ҳамиша ўша икки ёқлама хаёл тинч қўймасди — бошда: эҳтимол, берар! Кейин: нимага келдим бу ерга, дерди. Эҳтимол, отасининг феълини билмагандир, ҳар ҳолда у отасидан ўзи фойдалана оларлик бўшанглияк бор, деб билмас эди. У фақат, отаси ҳузурда бўлганидан ниманидир тушуна олмаганлигини ҳис қилар эди. Ҳайиқмаса ҳам, лекин бесаранжомлиги туфайли қай тариқа йўл тутиш ва гапини нимадан бошлаш кераклигини билмасди. У болалик чоғидаюқ шундай эди ва ақлини танигандан бери биронта ишни қилмоқ учун отасига ялингандан кўра ўша ишнинг ўзидан воз кечган яхшироқ дейишга одатланган эди. Ҳозирда ҳам худди шундай бўлди. Нимадан бошласам экан? Қандай бошласам экан? Нима деяркан?.. Аттанг, нима деб бу ерга келдим-а?

Уни ҳам босди. Шунга қарамасдан, у ихтиёрида бир неча соатгина вақт қолганини ва бирор чора кўриш кераклигини биларди. Шундай қилиб, камзулининг тугмаларини қадаб олди-да, бир балоларни шивирлай-шивирлай шахдам қадам ташлаб, отасининг уйига қараб йўл олди.

Иудушка ибодат қилмоқда эди. У художўй бўлиб, ҳар кун бир неча соат вақтини ибодатга бағишларди. Аммо худога меҳр қўйиб, тоат-ибодат билан худонинг марҳаматига эришмоқ мақсадида эмас, шайтондан қўрқанидан ва ундан худо халос қилади, деган умидда ибодат қиларди. У кўпгина дуоларни биларди ва айниқса ибодат вақтида қандай туриш, яъни қайси пайтда лабларини қимирлатиш, қайси вақтда кўзларни юмиш, қўлкафтларини жуфтлаштириш, қўлларни кўтариш, қайси вақтда сажда қилиш, тик туриш ва қайси вақтда чуқи-

ниш лозимлигини яхши билиб олган эди. Маълум вақтларда унинг кўзлари қизарар ва бурни терлар эди. Лекин қилган ибодатлари унда бирор янгилик туғдирмас, унинг дилини ёритмас ва зулматдай ҳаётига ҳеч қандай нур сочмас эди. У ибодат маҳалида ҳар қандай тан ҳаракатларини қилиш, шу билан бирга, бирор кимсанинг ертўлага сўроқсиз кирганини ва бошқа ишларни деразадан кузатиб туришга ҳам қодир эди. Бу эса бошқалар билан биргаликда кун кечиришдан холи бўлган унинг ўзигагина хос танҳо яшаш усули эди.

Петенька кирганида Порфирий Владимирич қўллари юқори кўтарган ҳолда тиз чўкиб турарди. У, ўз қиёфасини ўзгартмади, ибодатни ҳали тамом қилмаганлигини англатиш учун бир қўли билангина ишора қилди. Петенька дастурхон тузоғлиқ ошхонага чиқиб, пойлаб ўтирди. Ярим соатлик кутиш унга жуда кўпдай туюлди, бунинг устига, отасининг жўрттага куттираётганлигига имони комил эди. Дастлаб кирганида дадил бўлса ҳам, кейин секин-аста хўрлиги кела бошлади. Аввал жимгина ўтирган бўлса, кейин у ёқдан-бу ёққа юра бошлади ва ахири негадир ҳуштак чала бошлаган эди, ўша соатда уйнинг эшиги очилиб, Иудушканинг ғазаб аралаш товуши эшитилди:

— Ҳуштак чалмоқчи бўлган одам отхонага чиқиб чалсин!

Бирпасдан кейин Порфирий Владимирич, гўё бирор тантанали маросимга тайёрлангандай, қоп-қора ва озода кийиниб чиқди. Гўё эндиgina «одамшаванда» бўлгандай афт-башараси мулойим ва хурсанд эди. У ўғлининг олдига келиб, уни чўқинтирди ва ўпди.

— Хуш келибсан!

— Хушвақт бўлинг!

— Уйқу қалай бўлди? Урин тузуккинами? Қандалабурга чақмадимми?

— Сизнинг сояи давлатингизда яхши ухладим.

— Ухлаган бўлсанг жуда соз. Ота-она уйдагина киши яхши ухлайди. Мен буни ўз тажрибамдан билман: Петербургда нақадар яхши ўрнашиб олган бўлсам ҳам, аммо Головлёвода жуда яхши ухлардим. Бу ерда бешикда ётгандай бўласан. Хўш, нима қиламиз: олдин чой ичамизми ё айтмоқчи бўлган гапингни ҳозир айтиб қўя қоласанми?

— Йўқ, ҳозир гаплашаверганимиз маъқул. Олти

соатдан кейин жўнашим керак, унгача у ёқ-бу ёқни ўйлаб олишга ҳам вақт керак бўлади.

— Майли, чироғим. Аммо мен ҳеч ўйлаб-нетиб ўтирмайман: бўлганини айтаман қўяман. Менда доим жавоб тайёр. Агар илтимосинг тўғри бўлса — бажону дил! Тўғрисини ҳеч қачон қайтармаганман. Баъзан оғир бўлса ҳам, қурбим етмаса ҳам, лекин тўғри бўлса — илтимосни қайтаролмайман! Менинг табиатим шундай. Борди-ю, нотўғри илтимос қилсанг, кейин ўзингдан кўр! Сенга ачинсам ҳам, бари бир қайтараман! Менда гапни айлантириш одати йўқ. Ҳамма ишим — ойнадай равшан. Қани бўлмасам, уйга кирайлик-чи! Сен гапирасан, мен тинглайман! Қани, эшитайлик-чи, нима гаплар?

Икковлари ҳам уйга кирганларидан кейин Порфирий Владимирич эшикни қия қилиб очиқ қолдирди ва ўзи ҳам ўтирмасдан, ўғлини ҳам ўтқизмасдан, уй ичида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Унга гўё, ишнинг чатоқлиги маълумдай ва бундай ишлар тўғрисида юриб туриб гаплашмоқ энгилдай туюлар эди. Башарани яшириш ҳам осон ва башарти иш хунуклашгудай бўлса, гапни тўхта-тиш ҳам қулай бўлади. Эшик қия очиқ туриши орқасида гувоҳ кўрсатиш ҳам осон бўлади, чунки кампир билан Евпраксея овқат тайёрлаш учун тезда ошхонага кирсалар керак.

— Мен, дадажоним, идоранинг пулини ютқизиб қўйдим,— деб бирданига тўмтоқ қилиб айта қолди Петенька.

Иудушка ҳеч нарса демади. Лекин лабларининг титрагани кўриниб турарди. Кейин у, одатдагича, шивирлай бошлади.

— Уч минг ютқизиб қўйдим,— деди яна Петенька,— агар индинга обориб тўламасам, ҳолим хароб бўлади.

— Нима қилипти, тўлай бер!— деди Порфирий Владимирич оҳиста.

Ота-бола бир оз жим қолишди. Петенька гапни давом қилдирмоқчи эди, лекин нафаси бўғилиб қолди.

— Пулни қаердан оламан мен ахир?— деди у ниҳоят.

— Мен, чироғим, қаердан олишингни билмайман. Карта ўйнаб идора пулини ютқизаётганинда нимага ишонган бўлсанг, ана ўшандан тўлай бер.

— Бундай вақтларда қаердан олишни ҳар кимам эсидан чиқазиб қўяди, буни ўзингиз ҳам яхши биласиз!

— Мен ҳеч нарсани билмайман, чироғим. Ҳеч қачон

пул тикиб карта ўйнаган эмасман, фақат кампирга эрмак бўлсин деб дурак ўйнаймиз, холос. Сен мени зинҳор унақанги чатоқ ишларга аралаштирмагин, ундан кўра, юргин, чой ичайлик. Чой ичиб, балки бирор тўғрида гаплашиб ўтирармиз, лекин худо ҳаққи, бу тўғрида эмас.

Иудушка ошкона томонга чиқиб кетмоқчи бўлган эди. Петенька уни йўлдан тўхтатди.

— Ҳар ҳолда, кечирасиз,— деди у,— ахир мен, қандай бўлмасин, бундай аҳволдан қутулишим керак-да!

Иудушка кулимсираб, Петеньканинг афтига қаради.

— Ҳа, шундай қилишинг керак, чирогим!— деб қўшилди у.

— Шундай бўлса ёрдам қилинг-да!

— Буниси бошқа масала. Бундан қандай бўлмасин қутулиш керак деган гапинг тўғри. Аммо қанақасига қутулиш меңинг ишим эмас!

— Нега энди ёрдам қилишни истамайсиз?

— Аввало, шунинг учунки, менда сенинг чатоқ ишларингга тўлайдиган аҳмоқ пул йўқ, сўнгра эса, умуман, бундай ишларга аралашушга сира тобим йўқ. Ўзинг мохов қилсан, ўзинг чора топ. Роҳатини кўрибсан — азобини ҳам торт. Ана шундай, чирогим. Мен боя ҳам ўша тўғрида гап бошлаб эдим, агар тўғри иш ҳақида илтимос қилсанг...

— Биламан, биламан. Баҳона топаверасиз...

— Шошма, қўполлик қилмай тур, мен гапириб бўлай. Бу гаплар баҳона эмаслигини мен сенга ҳозир тушунтириб бераман... Хўш, боя мен сенга: агар сен тўғри, яхши иш тўғрисида илтимос қилсанг, бош устига! Сен учун доим тайёрман, деб айтгандим. Мабодо чатоқ иш билан келган бўлсанг, кечирасан, чирогим, деб эдим. Чатоқ ишлар учун менда пул йўқ, вассалом! Бўлмайди ҳам, буни ҳам билиб қўй! Шунинг учун бу сўзларни «баҳона» демагин, бу сўзлар ҳаммаси рост, буни тушуниб ҳам ол.

— Аҳволимни ҳам ўйлаб кўринг-да, ахир!

— Худонинг айтгани бўлар,— деб жавоб берди Иудушка, кўз қири билан иконага қараб ва қўлларини узатиб.

Ота-бола уй ичини яна бир неча марта айланиб чиқишди. Иудушка, ўғли гўё уйдан чиқармагани учун ши-

коят қилгандай, зўр-базўр юрарди. Петенька эса белги таяниб, мўйловини тишлаган ва тажанг бир ҳолда қулимсираб, унинг кетидан юрар эди.

— Мен сизнинг сўнгги ўғлингизман, шуни эсингиздан чиқазманг!— деди у.

— Юнус пайғамбарнинг ҳамма фарзандларини ҳам худо обқўйган, лекин у сира оҳ-зор қилмаган: худоё, ўзинг бердинг, ўзинг олдинг, ихтиёр ўзингда!— деган, холос. Шунақа, чирогим!

— Уларни худо олипти, сиз эса ўзингиз оляпсиз. Володя...

— Сен энди бемаъни гапларни гапира бошладинг шекилли!

— Ҳеч-да, бу бемаънилик эмас, балки ҳақиқатдир. Ҳаммага маълумки, Володя...

— Йўқ, йўқ, йўқ! Бемаза гапларингни эшитишга сира тобим йўқ! Бас қил. Бор-йўғингни айтдинг. Мен ҳам сенга жавоб қайтардим. Ана энди чиқиб чой ичайлик. Утирамиз, гаплашамиз, кейин хайрлашиб ичамиз, вассалом! Кўряпсанми, худо сенга қандай раҳмдил! Ҳаво ҳам тинчиди, йўл ҳам яхши бўлиб қолди. Ҳаш-паш дегунча станцияга ҳам етиб оласан!

— Ахир, эшитинг-да, илтимос қиламан! Башарти сизда заррача оталик ҳисси бўлса...

— Йўқ, йўқ, йўқ! Бу тўғрида гаплашмайлик! Ошхонага чиқайлик — кампир зерикиб қолгандир. Қарн одамни куттириб қўйиш яхши эмас.

Иудушка шартта орқасига бурилиб, шошиб-пишиб эшикка қараб юрди.

— Ҳо кетинг, ҳо кетманг, мен бари бир бу гапни сира қўймайман!— деб унинг орқасидан бақирди Петенька.— Гувохлар ҳузурда гаплашганимизда ўзингизга ёмон бўлади!

Иудушка орқасига қайтди ва ўғлининг рўпарасига келиб турди.

— Менга нега осияпсан, аблаҳ... айтавер!— деб сўради у. дарғазаб бўлиб.

— Мен ютқизган пулни тўласангиз бас.

— Ҳеч қачон тўламайман!

— Бу сизнинг қатъий жавобингизми энди?

— Кўряпсанми?— деб қаттиқ гапирди Иудушка, бурчакда осиб қўйилган иконани бармоғи билан кўрсатиб.— Кўряпсанми буни? Бу отангнинг фотиҳаси бўлади... Ана,

мен сенга унинг олдида айтаман: ҳеч қачон!— деб шахдам қадам ташлаб, уйдан чиқиб кетди.

— Одамхўр!— деган сўз унинг қулоғига кирди.

Арина Петровна стол ёнида ўтиради, Евпраксея чойга ҳозирлик кўрмоқда. Кампир ўйчан, индамас ва ҳатто Петенькадан уялиб ўтиргандай эди. Иудушка одатдагича унинг қўлини ўпди ва онаси уни одатдагича чўқинтирди. Кейин одатдагича суриштиришлар бошланди: соғ-саломатми, яхши ухладими; ҳаммасига одатдагидай жавоб бир хилда бўлади.

Арина Петровна ўтган кун кечқуруноқ хафaroқ эди. Петенька ундан пул сўраб, «оқ қилиш» тўғрисида эсига солгандан буён у аллақандай аҳволда қолди ва: ростдан ҳам оқ қилсам нима бўлади? деган фикр унинг миясидан чиқмас эди. Эрталаб, уйда суҳбат бўлаётганини эшитиб, Евпраксеядан илтимос қилди:

— Секин бориб эшикдан қулоқ солмайсанми, нималар дейишяпти экан!

Аммо Евпраксея қулоқ солиб кўрса ҳамки, тентаклигидан ҳеч нарса фаҳмлай олмади.

— Шундай, ўзлари гаплашиб ўтиришипти!— деб жавоб берди у қайтиб келиб.

Кейин Арина Петровнанинг тоқати тоқ бўлиб, ошхонага ўзи кириб кетди, унда самовар ҳам тайёр экан. Аммо суҳбат пировардига келиб қолган эди; у Петеньканинг бақираётганини, Порфирий Владимирич эса фингиллаб жавоб қайтариб турганини эшитди, холос.

— Фингиллагани фингиллаган!— деб эслади у.— Уша вақтда ҳам шундай фингилларди! Уша вақтда ҳам ҳеч нарса тушунолмагандим!

Ниҳоят ота-бола ошхонага чиқишди. Петенька қипқизариб кетган ва оғир нафас олар эди; кўзлари олайган, сочлари тўзиган ва пешанасини майда тер босган эди. Аксинча, Иудушка оқарган ва дарғазаб; у ўзини ҳеч нарса бўлмагандай қилиб кўрсатмоқчи эди, лекин қанча уринса ҳам, пастки лаби титрар эди. Меҳрибон онасига эрталабки саломини зўр-базўр бера олди.

Ҳамма жой-жойига ўтирди, Петенька сал нарироққа ўтирди-да, курсига ташланди, оёқларини чалмаштириб, папиросини чекар экан, истеҳзо билан дадасига қараб кўяр эди.

— Ана, онажон, ҳаво ҳам очилиб қолди,— деб бошлади Иудушка,— кечагина қанақа тўс-тўполон эди, худонинг хоҳиши билан қарабсизки, ҳамма ёқ сув сепгандай бўлипти, шундаймасми, онажон?

— Қайдам, мен бугун ташқарига чиққанам ҳам йўқ.

— Айтгандек, бизлар бугун азиз меҳмонни кузатамиз,— деб сўзини давом қилдирди Иудушка,— мен ҳали деразадан қараб эдим, худованди каримнинг фаришта-си учиб келиб, кечаги тўс-тўполонларни қаноти билан бир силкиб йўқ қилиб ташлагандай, ҳамма ёқ тип-тинч бўлиб қолипти!

Иудушканинг мулоим гапларига ҳеч ким жавоб ҳам қайтармади; Евпраксея пуфлаб-пуфлаб, хўриллатиб чой ичарди; Арина Петровна пиёласига қараб индамай ўтирар эди; Петенька эса, стулда тебраниб ўтириб, кулиб юборишга тайёр тургандай дадасига истехзо билан кўз ташлар эди.

— Башарти Петенька зудлаб бормаса ҳам,— деб яна гап бошлади Порфирий Владимирич,— кечгача бари бир темир йўл станциясига етиб олади. Отлар ўзимизники, яхши отлар, Муравьёвода бир-икки соат ем бериб дам олдирилса, кўз очиб-юмгунча етиб олади. Ундан кейин паровоз ғириллатиб обориб қўяди, иш тамом. Эҳ, Петенька! Чакки қилипсан! Меҳмон бўлиб қолганингда яхши бўларди-да! Бизларга ҳам яхши бўларди, ўзинг ҳам бир ҳафта деганда семириб кетардинг!

Аммо Петенька ҳамон стулда тебраниб ўтирар ва отасига тикилар эди.

— Менга мунча тикиласан?— деди ниҳоят Иудушканинг жаҳли чиқиб.— Нима, томоша борми?

— Яна нима дер экансиз, деб қараб турибман-да.

— Овора бўласан, чирогим! Нима деган бўлсам ўша. Менинг гапим битта!

Бир минутлик сукунатдан кейин:

— Иудушка!— деган шивирлаш равшан эшитилди.

Порфирий Владимирич бу сўзни шубҳасиз эшитди (ҳатто бўзариб ҳам кетди), аммо ўзини эшитмаганликка солди.

— Оҳ, болаларим, болаларим!— деди у.— Ачинаман сизларга, эркалаш ва сийпалашим керак эди-ю, лекин чора йўқ, пешаналарингга ёзилгани шу экан-да! Ота-оналарингиздан ўзларинг четлашяпсизлар, ота-онала-

рингиздан ҳам қадрдон дўстлар топиб олибсизлар. Бошқа чора ҳам йўқ! Уйлаб-уйлаб, тақдирга тан беришга тўғри келади. Албатта, сизлар ёшсизлар, ёшлар мингилдоқ чолдан кўра ёшлар билан бўлишни маъқул кўрадилар! Шунинг учун ҳам ўзингни овутирасан, оқ-воҳ демайсан; ё худо, билганингни қил!— деб парвардигордан сўрайсан, холос.

— Қотил!— деб Петенька яна шивирлади, бу шундай аниқ эшитилдики, Арина Петровнанинг капалаги учиб кетди. Унинг кўз ўнгидан, Стёпка-тентакнинг соясидай, бир нарса лип этиб ўтиб кетди.

— Сен ким тўғрисида гапиряпсан?— деб сўради Иудушка. титраб-қақшаб.

— Шундай, бир танишим тўғрисида.

— Ҳа! Шунақа дегин-да! Миянгдагини ким билади, бу ердагиларнинг биронтасига тил теккизаётганга ўхшадинг!

Ҳамма жим қолди: стаканларга қуйилган чойлар қимирламай турарди; Иудушка ҳам стулга суяниб асабийлашиб тебрана бошлади. Петенька бўлса, умидлари пучга чиққанидан, ўлим олдидаги сингари алам чекади ва шунинг таъсири билан энг охирги чорани кўришга ҳам тайёр турарди. Ота-бола қандайдир сирли бир жилмайиш билан бир-бирларининг кўзига тикилишарди. Порфирий Владимирич ўзини қанчалик тиймоқчи бўлса-да, лекин унинг ҳам сабр косаси тўлиб-тошиш пайтига яқинлашмоқда эди.

— Сен ақлинг жойдалигида жўнасанг тузукроқ бўларди!— деди ахири у.

— Бари бир жўнайман.

— Кутиб ўтиришнинг нима ҳожати бор бўлмаса! Билиб турибман, сен жанжал чиқармоқчисан, мен ҳеч ким билан ҳам жанжаллашишни хоҳламайман. Бизлар бу ерда бежанжал, беғавго, тип-тинч яшамоқдамиз, мана, буving ўтириптилар, буvingдан уялсанг бўларди! Қани, хўш, нега келдинг бу ерга?

— Нима учунлигини айтдим-ку.

— Агар шунинг учунгина келган бўлсанг, беҳуда овора бўлибсан. Жўнай бер, чирогим! Ҳай, ким бор унда? Бойваччага аравани тайёрланг. Яна қовурилган жўжа, икра, яна тагин... тухумми... қоғозга ўраб беринглар. Манзилда, чирогим, отлар дам олгунча бир тамадди қилиб оларсан. Худо оқ йўл берсин, омин!

— Йўқ! Ҳали ҳозир жўнамайман. Мен ҳам черковга бориб, худонинг ўлдирилган қули бўлган Владимирга дуон фотиҳа қилдираман.

— Уз-ўзини ўлдирган, яъни...

— Улдирилганнинг арвоҳига.

Ота-бола бир-бирларига қаттиқ тикилиб қарашди. Иккови ҳам ўрнидан сакраб туришга тайёрдек. Иудушка, ўзини зўрға тутиб туриб, столга қараб ўтириб олди.

— Таажжуб!— деди у бўғилиб.— Та-аж-жуб!

— Ҳа, ўлдирилганнинг арвоҳига,— деб дағал гапирди Петенька.

— Ким ўлдирипти уни?— деб қизиқсинди Иудушка; ахир, ўғлим ўзига келар, деб ҳамон умидвор бўлса керак.

Бироқ Петенька, ҳеч тап тортмасдан, боплаб:

— Сиз!!— деди.

— Мен?!

Порфирий Владимирич эсини йўқотиб қўйди. У, ирғиб ўрнидан турди-да, иконага ўгирилиб ибодат қилди.

— Сиз! Сиз! Сиз! — деб такрорлади Петенька.

— Ана холос! Худога шукур, ана энди ибодат қилиб анча енгил тортдим!— деди Иудушка яна стулга ўтириб.— Хўп, шошма, шошмай тур бирпас, отанг бўлганим учун сен билан пачакилашиб ўтирмаслигим керак эди, ҳа, майли, бўлганича бўлсин! Демак, сенингча, Володенькани мен ўлдирипман-да?

— Ҳа, сиз!

— Менимча, бундай эмас. Менимча у, ўзини ўзи отиб ўлдирди. Уша вақтда мен бунда, Головлёвода эдим, у эса Петербургда эди. Бунга менинг нима дэхлим бор? Етти юз чақирим берида туриб. мен қандай қилиб уни ўлдироламан?

— Билмаганга соласиз-а?

— Тушунолмайман, худо гувоҳ, ҳеч ҳам тушунолмайман!

— Володяни бир тийинсиз қолдирган ким эди! Унинг ойлигини бермай қўйган ким эди? Ким?

— Ҳа, ҳа! Нега бўлмаса дадасининг ижозатисиз уйланган?

— Ўзингиз ижозат бермаганмидингиз?

— Қим? Мен-а? Худо сақласин. Ҳеч қачон рухсат берганим йўқ! Ҳеч қачон!

— Ҳа, энди сиз бу ерда ҳам ўз одатингизга кўра иш қилибсиз. Сизнинг ҳар бир сўзингиз ўнта маъно билдиради; қай бири тўғрилигини худонинг ўзи билади!

— Мен ҳеч қачон рухсат берганим йўқ, ахир! Уша маҳалда у: дада, мен Лидочкага уйланишни *хоҳлайман* деб ёзган эди. Тушунапсанми: «*хоҳлайман*» деган эди, «ижозат беринг» демаган эди. Кейин мен жавоб қайтардим: агар *хоҳласанг* уйланавер, мен қаршилик қилмайман! дедим. Бўлган гап шу.

— Бўлган гап шу,— деб Петенька уни масхара қилди, —хўш, бу ижозат бериш бўлмай, нима?

— Йўқ-да, бутун гап шунда-да. Мен нима дебман? Мен қаршилик кўрсатолмайман, деган эдим, холос. Ижозат бераманми, йўқми—буниси бошқа гап. У мендан ижозат сўрамадиям, у тўғридан-тўғри: мен, дада, Лидочкага уйланишни *хоҳлайман* деб ёзди, мен эса, ижозат бериш тўғрисида ҳеч нима демадим. *Хоҳлар экансан* — худо ёр бўлсин! Уйланавер, чироғим, Лидочкагами, Лидочкагами— мен қаршилик қилолмайман!—дедим.

— Бир бурда нонсиз қолдиришга-ку, қолдирдингиз. Бўлмаса сиз бундай деб ёзишингиз керак эди; сенинг бу ишинг менга ёқмаяпти, шунинг учун, мен сенга қаршилик қилмасам ҳам, лекин айтиб қўяйки, минбаъд мендан пул кутмагин. Ана шундай деб ёзганингизда, бутун гап равшан бўларди.

— Йўқ, мен ҳеч қачон бундай қилмайман! Балоғатга етган ўғлимни ҳеч қўрқитмайман! Менинг шундай одатим борки, ҳеч кимга қаршилик қилмайман! Уйланишни *хоҳласанг* — уйланавер! Оқибатини ўзингдан кўр! Узи ўйлаши керак эди, буниг учун унга худо ақл берган. Мен, чироғим, бировларнинг ишига аралашмайман. Ўзим ҳам бировларнинг ишига аралашмаганим учун, бошқаларни ҳам ўз ишимга аралаштиришни *хоҳламайман*. *Хоҳламайман* ҳам, сўрамайман ҳам, ҳатто... ман қиламан. Эшитяпсанми, тентак, ноинсоф бола, ман қиламан, деяпман!

— Ман қилаверинг-чи! Ҳамманинг оғзини беркитол-массиз, ахир!

— Тавба қилса ҳам майлийди-я! Отасини хафа қилганини тушунса экан! Аҳмоқлик қилган экансан, майли, тавба қил! Кечиршимни сўрагин! Дадажоним, дегин, сизни хафа қилиб қўйдим, кечиринг, дегин. У қандай қилди!

— У сизга хат ёзиб, тирикчилигим учун ҳеч нарсам йўқ, бундан кейин чидашга мадорим қолмади, деган эди.

— Киши дадаси билан айтишмайди. Дадасидан кечиришни сўрайди, вассалом.

— Шуниси ҳам бор эди. У шунчалик азоб чеккан, афв сўрашга мажбур бўлганди. Ишқйлиб, ҳаммаси ҳам бўлган эди.

— Ушандай бўлганда ҳам уники нотўғри. Бир карра кечиришни сўраш керак, мабодо отаси кечирмаса, яна иккинчи марта узр айт!

— Бе, сизни қаранг-а!

Шу сўзларни айтиб, Петенька тебранишдан тўхтади. Стол томонга ўгирилди ва иккала тирсаги билан столга таянди.

— Мана мен ҳам...— деб эшитилар-эшитилмас деди у.

Унинг ранги аста-секин ўзгара бошлади.

— Мана мен ҳам...— деб ҳўнграб йиғлай бошлади.

— Қим айбли экан...

Аммо Иудушка насиҳатини тамомлай олмади, чунки шу пайтда сира кутилмаган бир ҳодиса рўй берди. Икки ўртада низо бўлаётган кезде Арина Петровна гуё эсдан чиқазилган эди. Лекин у бу оилавий можароларга бепарво қараёлмас, аксинча, унга бир назар ташлагандаёқ, унда аллақандай галати бир нарса борлигини, ўз ҳаётининг ҳар томонларини кўз олдига келтираётганини кўрса бўлар эди. Унинг юзларига жон кирди, кўзлари кенгайди, товланди, лаблари эса, бирон сўзни айтмоқчи бўлиб, лекин айтолмайдигандай қимирлаб турар эди. Тўсатдан. Петенька ҳўнграб йиғлаб бутун ошхонани бошига кўтараётганида, Арина Петровна ваҳшат билан жойидан кўзгалди-да, қўлини пахса қилди ва кўкрагидан:

— Оқ қилдим,— деган нидо чиқди.

Ж И Я Н Ч А

Иудушка, гарчи яхши ота сифатида Петенька жўнаётганда аравасига жўжа, бузоқ гўшти ва сомса солиб қўйишни буюрса ҳам, лекин бари бир пул бермади. Кейин у, совуқ шамол эсиб туришига қарамасдан, ўғлини кузатиш учун ташқарига ўзи чиқди, яхши жойлашиб олганлигини ва оёқларини яхши ўраганлигини сурши-

тирди ва уйга қайтиб кирганидан кейин дераза олдига келиб чўқинди ва Петенькага оқ йўл тилади.

— Оҳ, Петенька, Петенька!— деярдн у.— Аҳмоқ ўғил чиқдинг! Емон ўғил! Қандай мохов ишларни қилдинг! Ҳай-ҳай-ҳай! Отанг ва буving билан, отанг яхши, онанг яхши, деб тинчгина яшай берсанг бўлмасмиди-я! Йўқ, ундай қилолмайсан! Уям пуф сассиқ, буям пуф саессяқ! Бизнинг калламизда ўз ақлимиз бор! Биз ўз ақлимиз билан яшаймизмиш! Ақлинг шу экан-да! Эҳ, қандай қайғуларга қолдинг-а!

Аммо бу пайт унинг юзлари заррача ҳам ўзгармади, унинг овозида адашган ўғлини инсофга чақирадиган ҳеч қандай оҳанг эшитилмас эди. Лекин унинг сўзларини ҳеч ким эшитмади, чунки уйда Арина Петровнадан бошқа ҳеч ким йўқ эди. У бўлса ҳозиргина бўлиб ўтган воқеанинг таъсири остида ўзининг бутун куч-қувватини бир-биринга йўқотиб қўйди ва оғзини отганича қулоғига ҳеч нарса кирмасдан ва ҳеч хаёл сурмасдан, самовар панасида олдинга қараб тикилиб ўтирар эди.

Сўнгра умр яна илгаригидек бекорчилик ва маҳмадонагарчиликлар билан ўтаверди...

Петенька кутганининг акси бўлиб, Порфирий Владимирич онасининг оқ қилганига парво қилмади ва ўзининг миясида олдиноқ тайёр турган ниятларидан заррача ҳам қайтмади. Лекин унинг юзлари бир оз оқарди ва онасининг олдига югуриб бориб, бўқирди:

— Онажон! Жонгинам! Худо ҳаққи, тинчланинг! Худонинг марҳамати кенг! Ҳаммаси ўнглаиб кетади,— деди.

Аммо унинг бу сўзлари ўзидан ҳам кўра онаси учун ташвишланишдан иборат эди. Арина Петровна шунчалик бехосдан ҳаракат қилдики, ҳатто Иудушка ўзини қўрққанликка ҳам сололмай қолди. Онаси кечагина унга раҳмдил эди, ҳазиллашарди, Евпраксея билан дурак ўйнарди, демак, унинг олдинданоқ ўйлаб қўйган нияти бўлмасдан, фақат бир минутлик аччиқланиш натижасида бу сўзни гапириб қўйгандек бўлди. У ростдан ҳам онасининг оқ қилишидан қўрқарди, лекин у оқ қилиш бутунлай бошқача бўлар, деб ўйлаганди. Унинг бекорчи тасавурида бу ҳодиса қуйидагича бўлар эмиш: иконалар олдига шамлар ёқиб қўйилган, юзлари қорайган даҳшатли онаси унинг ўртасида туриб... уни оқ қилармиш! Кейин: момақалдироқ, шамлар ўчади, нарда йиртилиб

кетадн, оламни зулмат босади, юқорида, булутлар орасида яшин нури ичнда қаҳр билан турган тангрининг қиёфаси кўринади. Аммо бундай ҳодиса бўлмади, демак, онаси ҳовлиқиб қолган, унинг кўзига бирон нарса кўриган, холос. Дарҳақиқат, унинг «астойдил оқ қилиш»ига ҳеч қандай сабаб ҳам йўқ эди, чунки кейинги вақтларда у билан машмаша қилишга биронта баҳона ҳам йўқ эди. Тарантас кимники эканлигига гумонсирлаганидан бери ҳам кўп сувлар оқиб кетди. (Иудушка мен ўша вақтда айбдор эдим ва онамнинг оқ қилишига ҳам сазовор эдим, деб биларди); Арина Петровна тинчиб қолди, Порфирий Владимирич эса, ҳамон меҳрибон онажоннинг юпатишга ҳаракат қиларди.

— Кампирнинг дармони кетиб қолипти-да! Вақтни ҳам эсидан чиқариб қўядиган бўлиб қолди!— деб оуларди ўзини у.— Бечора, дурак ўйнагани ўтиради-ю, бир мақал қарасанг, мудраб ўтирган бўлади!

Сирасини айтганда, Арина Петровнанинг қариб қолганлиги ҳатто уни ҳам ташвишга солар эди. У ҳали ўлим маросимига тайёргарлик кўргани йўқ, ҳеч нарса тўғрисида ўйлагани ҳам йўқ, Дубровинодан кетганида онасининг қанча сармойаси бўлганлигини, бу сармойанинг бир йилда қанча даромад келтиришини, бу даромаддан қанчасини онаси харажат қилган бўлиши ва ёнига қанча қўшиб қўйилиши мумкинлигини Иудушка ҳисоблаб чиққанича йўқ эди. Қисқаси, ўзи энг зарур деб ҳисоблаган энг бемаъни ва арзлмаган майда-чуйда ишларини у ҳали бажармаган эди.

— Кампир ҳали бардам,— деб ўйларди у баъзан,— албатта, ўлгунича ҳаммасини сарф қилиб қўймас, ахир! Бизларни бўлак қилган маҳалида сармойаси тузуккина эди! Эҳтимол, етимларга бергандир, йўғ-е, етимларга ҳам кўп бермас! Демак, кампирнинг пули бор!

Аммо унинг бу хаёллари ҳали жиддий эмас ва эсида қолмасдан тарқалиб кетарди. Қундалик майда-чуйда ишлар керагидан ортиқ бўлганидан, ҳозирча янги ташвишнинг кераги йўқ эди. Порфирий Владимирич хаёлларига ортиқча ўрин бермай келди ва тўсатдан онаси оқ қилганидан кейингина ишга киришиш пайти келганлигини эслаб қолди.

Бу фалокат унинг мўлжалидан ҳам олдинроқ бошланди. Петенька кетгач, эртасига Арина Петровна ҳам Погорелкага жўнаб кетди ва Головлёвога сира келмади.

Бир ойга қадар уйдан ҳам чиқмасдан, бутунлай хилватда кун кечирди; ҳаттоки оқсочи билан ҳам унча гаплашмас эди. У, эрталаб тургандан кейин одатдагича ёзув столи ёнига ўтирарди, одатдагича, карталарни ёйиб қўярди, аммо ҳамма вақт деса бўлади, бу бошлаган ишини тугатолмасдан кўзларини деразага тикиб, жойида қотиб ўтирарди. Унинг нима тўғрисида хаёл сураётганини ва умуман бирон нарса тўғрисида ўйлаган-ўйламаганлигини, ҳатто одамнинг кўнглида нималар борлигини жуда яхши биладиган тажрибали, доно киши ҳам билолмас эди. У биронта нарсани, масалан, бу ерга, бу деворлар орасига қандай келиб қолганлигини эсламоқчи-ю, лекин эслай олмай ўтиргандай кўринади. Индаманидан ташвиш тортган оқсоч Афимьюшка унинг уйига кирди, креслога қўйилган ёстиқни тузатди, бирон иш тўғрисида гаплашмоқчи бўлди, лекин ундан тажанглик билан қайтарилган қисқа жавоб эшитади, холос. Шу вақт ичида Порфирий Владимирич Погорелкага икки марта келиб кетган эди, онасини Головлёвога чақирарди; кўзиқорин, товонбалиқ ва Головлёводаги шу хилдаги нарсалар билан уни қизиқтириб кўрарди, лекин ўғлининг бу таклифларига онаси сирли қилиб жилмайиб қўя қоларди.

Бир куни эрталаб Арина Петровна, одатдагича, ўридан турмоқчи бўлган эди, лекин жойидан қимирлай олмади. Унинг ҳеч қаери оғримасди ҳам, ҳеч бир нолимасди ҳам, лекин ўридан туролмади. Бу ҳодиса, уни, гўё одатда бўлиб турадиган ҳодиса сингари, ҳеч бир ажаблантирмасди. Кеча кечқурунгина стол ёнида ўтирар, юришга қуввати етар, бугун эса, «кўзғалолмайман», деб ёстиққа бош қўйиб ётарди. Унга бу нарса ҳатто беозордай кўринди. Бироқ оқсоч Афимьюшканинг юрагига гулгула тушиб қолди ва унга билдирмасдан Порфирий Владимиричга одам юборди.

Иудушка эртасига эрталаб етиб келди; Арина Петровнанинг аҳволи анча оғирлашиб қолган эди. У оқсоч кампирдан онасининг нима еганлигини суриштириб, бирон ортиқча нарса еб қўймадими, деди ва Арина Петровнанинг бир ойдан бери овқатни тузук емаганини ва кечадан бери ҳеч нарса тоғимай қўйганини билди. Иудушка хафа бўлди, қўлларини силтади ва ўзининг совуқлиги билан хастани шамоллатиб қўймай, деб яхши ўғил сифатида, қизларнинг уйига кириб, печкада исиниб

олди. Уша жойдаёқ жанозага тайёргарлик юзасидан буйруқлар берди (у, кишининг ўлимини шайтондай сезарди). Мабодо бир ёқли бўлиб қолса, деб попнинг қаердалигини сўради, онасининг қоғозлар солган қутиси қаерда, қулфланганми-йўқми, билди, ва булардан кўнгли тўқ бўлганидан кейин, ошпазни чақириб, ўзига овқат қилишга буюрди.

— Озгина бўлса бас!— деди у.— Товуқ борми? Бўлса, товуқ шўрва қилинг! Агар тузланган гўшт бўлса, уни ҳам пиширинг! Озроқ қовурма бўлса... бўлди, бас!

Арина Петровна, оғзи очилган ҳолда, оғир нафас олиб, чалқанчасига ётарди. Кўзлари катта очиқ, бир қўли эса, қуён терисидан қилинган кўрпа тагидан чиқиб, ҳавода осилиб қолган эди. У ўғли келишидан пайдо бўлган шовқин-суронга қулоқ солиб ётган бўлса керак ва балки Иудушканинг буйруқларини ҳам эшитиб ётгандир. Дераза пардалари туширилганлигидан уй ичи қоронғи эди. Ёғи соб бўлган чироқлар липиллар ва пилиги сувга тегиб чирсилларди. Ҳаво оғир ва аччиқ эди; гуруллатиб ёқилган печкаларнинг иссиғига, чироқларнинг тутунига ва одамлардан чиқаётган рутубат ҳидига чидаб бўлмас эди. Порфирий Владимирич кигиз этиклари билан худди илондай тўлганиб, онаси олдига кирди; унинг узун ва қоқсуяк гавдаси қоронғилик ичида аллақандай кўринарди. Арина Петровна хавотир олибми, таажжубга тушибми, уни кузатар ва кўрпага бурканарди.

— Менман, онажон,— деди ўғли,— нега бўшашган кўринасиз? Бай-бай-бай! Шунинг учун бугун кечаси ухлолмай чиққан эканман-да; кечаси билан ўйланиб, чиқдим: қани, Погорелкадаги жонажонлардан бир хабар олай-чи, дедим. Бугун эрталаб турдим-да, от-аравани қўштирдим — мана, етиб ҳам келдим!

Порфирий Владимирич хушмуомалалик билан қиқирлаб ҳам қўйди, аммо Арина Петровна ҳеч жавоб қайтармасдан, кўрпага яна бурканди.

— Худонинг қудрати кенг, онажон!— деб сўзини давон эттирди Иудушка.— Ишқилиб, ўзингизни ранжитмасангиз бас! Қасалликни писанд қилманг, ўрнингиздан туринг-да, мана бундай қилиб юриб кетаверинг!

Порфирий Владимирич ўрнидан туриб, юриб кўрсатди.

— Қани, шошманг-чи, деразанинг пардасини очиб,

сизни бир кўрай-чи. Баракалла! Яхшисиз, онажон! Бир ҳафсала қилиб, худога ибодат қилсангиз, яна олифта бўлиб олсангиз — бизмга бемалол бораверасиз! Мана, мен сизга оби замзам обкелиб эдим, ичиб кўринг-чи!

Порфирий Владимирич, чўнтагидан кичкина бир шишача олиб, рюмкага қуйди ва беморга ичирди. Арина Петровна бошини кўтармоқчи бўлиб эди, лекин дармон етмади.

— Етимларни...— деб ингради у.

— Ана энди етимлар ҳам эсга тушиб қолди! Оҳ, онажон, онажон-эй! Бирданига бой бериб қўйибсиз-а! Зигирдек касал бўлсиз-ку, шунгайм ноумид бўляпсиз! Ҳаммасиям бўлади! Етимларни ҳам чақиртирамиз, Петешкани ҳам Петербургдан олиб келтирамиз — ҳаммаси ҳам бўлади! Шошилич эмас-ку; сиз билан биз ҳали яшаймиз! Ез келю қолса, сиз билан ўрмонга қўзқорин, малина, маймуножон теришга берамиз! Бўдмаса, Дубровишгога бориб тавоибалиқ овлаймиз! Қари саманчани аравага қўшиб олиб, аста-секин, қасир-қусур қилиб жўнайвераимиз!

— Етимларни...— деб такрорлади Арина Петровна қайғу билан.

— Етимлар ҳам келишади. Озроқ муҳлат беринг, ҳаммасини чақирамиз, ҳаммаси келади. Баримиз йнгилишиб, олдингизда ўтирармиз. Сиз она товук бўласиз, бизлар жўжа... ма ту-ту, ту-ту-ту! Сиз ўйлаб иш қилсангиз, ҳаммаси ҳам бўлади. Ана бу касал бўлишингиз чакки. Сизни қараи-а, шунақа ҳам бўладими... бошқаларга ўрناق бўлиш ўрнига, ўзингиз ётибсиз! Яхшимас, онажон! Яхшимас!

Порфирий Владимирич, онасининг кўнглини кўтармоқ учун ҳазилкашлик ҳам, қизиқчилик ҳам қиларди, лекин онаси тобора ҳолдан кетмоқда эди. Табиб олиб келиш учун шаҳарга одам юборилди ва бемор етимларни соғиниб тилга олаверганидан Иудушка Аннинька билан Любимькага ўз қўли билан хат ёзди; хатида улардан гина қилиб, ўзини христиан деб, уларни эса бемурувватлар деб атади. Кечаси табиб етиб келди, лекин вақт ўтган эди. Арина Петровнанинг бир кунда масаласи ҳал бўлди. Кечаси соат ўнлардан ошганда ўлим талвасаси бошланди ва эрталаб соат олтида Порфирий Владимирич онасининг олдида тиз чўкиб:

— Онажон! Жонгинам! Рози бўлинг!— деб фарёд чекарди.

Аммо Арина Петровна эшитмас эди. Унинг хиралашган кўзлари, бир нарсани тушунишга ҳаракат қилгандай, атрофга тикилар эди.

Иудушка ҳам тушунолмас эди. У кўз ўнгида қазилаётган гўр, унинг тирик олам билан бўладиган энг сўнги алоқасини, ўз жасади билан ҳамсухбат бўлган бирдан-бир тирик зотни олиб кетаётганини ҳам тушунмас эди. Бундан буён бу наслдаги бошқа тирик зотга ўлим навбати йўқлигини, навбат уники эканини ҳам тушунмас эди.

У одатдаги ҳовлиқмалиги билан жаноза маросимига доир барча майда-чуйда ҳаракатларга киришди. Марҳуманинг арвоҳига фотиҳа ўқир, дуои такбир қилдирар, поп билан суҳбатлашар, қаттиқ-қаттиқ юриб бир уйдан иккинчисига ўтар, марҳума ётган ошхонага кирар, чўқинар, кўзларини осмонга тикар, кечалари ўрнидан турар, қориннинг мунгли овозини тингларди ва ҳоказо. Шу билан бирга у ёнидан бўладиган харажатнинг камлигига хурсанд бўлиб ажабланди, чунки Арина Петровна, қаерда ва қанча кетишини тўла-тўкис ҳисоблаб, ўлими учун тирик чоғидаёқ пул ажратиб қўйган эди.

Онасини дафн қилганидан кейин Порфирий Владимрич дарҳол унинг ишларини аниқлашга киришди. Қоғозларни ахтариб, ўнга яқин ҳар хил васиятномаларни топди (уларнинг бирида онаси уни «юзсиз» деб атаган), лекин буларнинг ҳаммаси ҳам Арина Петровна давр сурган маҳалида ёзилган бўлиб, лойиҳа тарзида, расмийлашмасдан қолиб кетган экан. Шу сабабдан Иудушка жуда хурсанд бўлди, чунки ҳар хил хаёллар билан ўзини қийнашдан ҳам қутулди ва онасидан қолган мулкка ўзини бирдан-бир ворис деб эълон этишга имкон ҳам туғилди. Бу мулк ўн беш минг сўм пул ва ер-сув, иморат каби нарсалардан иборат эди; ўша мол-мулклар ичида сал деганда она-бёла ўртасида жанжал чиқишига сабаб бўлган машҳур тарангас ҳам бор эди. Арина Петровна ўзи билан ворислар ўртасидаги ҳисоботни яхши тутарди, шунинг учун ўзига нималар ва етимларга нималар тегиши аниқ эди. Иудушка дарров ўзи ворис бўлган нарсаларни эълон этди, ворисларга доир қоғозларни конвертга солиб, конверт очилмаслиги учун муҳрини босиб қўйди, онасининг энгил-бошини хизматкор аёлларга берди;

Арина Петровнанинг рўйхатида «меники» деб ёзилган тарантас билан иккита сигирни Головлёвога юборди ва онасининг еттисини ўтказиб, ўз йўлига жўнади.

— Эгаларини кутинглар,— деган эди у ўзини узатиш учун даҳлизда тўпланган одамларга,— келишса, марҳамат! Келишмаса — ўзлари билади! Мен ўз вазифамни адо қилдим; ворислар ҳисобини тартибга солдим, ҳеч нарсани яширмадим, ҳамманинг кўз ўнгига иш қилдим. Онамдан қолган сармоя қонунга мувофиқ менга тегишли; Головлёвога юборган тарантас билан иккита сигир ҳам, қонунга мувофиқ, меники. Балки бу ерда менга тегишли нарсалардан баъзиси қолгандир, ҳа, майли! Етимларга худо ҳам инъом-эҳсон қилишни буюрган! Эсизгина онамиз! Яхши кампир эди! Жонкуяр эди! Ана сиз, хизматкорлар хусусида ҳам ғам епти: энгил-бошини сизларга ҳада қилипти! Оҳ, онам, онам-эй! Яхши қилмадингиз бизларни етим қолдириб! Начора, худонинг буюрганига итоат этишимиз шарт! Ўзингиз тинч бўлсангиз бас, биз эса... бизнинг тўғримизда қўяверинглар!

Биринчи товут кетидан тезда иккинчиси ҳам йўл тутди.

Ўғлининг воқеасига Порфирий Владимирич жуда ғалати қаради. У газета олмасди, ҳеч ким билан хат олди-берди қилмасди, шу сабабдан, Петёньканинг суд бўлганидан беҳабар эди. Унинг бу ҳақда билмоқни исташи ҳам даргумон эди. Умуман, бу одам ўзини ҳар қандай шовқин-суронлардан четга тортарди, ўзини ҳимоя қилиш учун энг ярамас пасткашликлар билан овора бўлар, оқибат, ундан ҳеч қаерда ва ҳеч қандай нишона қолмасди. Бундай одамлар оламда кўп бўлиб, уларнинг ҳаммаси ўзларича яшайдилар, бирор ишга киришишни билмайдилар ва истамайдилар, эртасига нима бўлишини билмайдилар, оқибат, ҳалок бўладилар. Уларнинг ошна-оғайнилари ҳам бўлмайди, чунки дўстлик учун икки ўртада умумий манфаатлар бўлиши шарт; уларнинг амалий алоқалари ҳам бўлмайди, чунки улар мурдор тўрачилик ишларида ҳам аллақандай ҳаддан зиёда мурдорлик қиладилар. Порфирий Владимирич муттасил ўттиз йил департаментда айланишди, кейин бир кун эрталаб бирданига ғойиб бўлиб қолди. Буни ҳеч ким ҳам сезмади. Шунинг учун ўғлига нима бўлганини бу тўғридаги хабар хизматкорлар орасида тарқалгандан

кейингина билди. Шунда ҳам ўзини ҳеч нарсани билмаганга ва кўрмаганга солди ва бир маҳал Евпраксея Петенька тўғрисида гап очмоқчи бўлганида Иудушка унга қўлини силтади-да:

— Йўқ, йўқ, йўқ! Билганим ҳам йўқ — эшитмайман ҳам! Мен унинг ифлос ишларини эшитмоқни истамайман ҳам! — деди.

Ниҳоят, бари бир билишга тўғри келди. Петенькадан хат келди, бу хатида у яқин ўртада узоқдаги бир губернияга жўнаб кетишини билдирган ва аҳволи сал бошқачароқ бўлиши муносабати билан дадагинаси уни таъминлаб турадими-йўқми, шуни сўраган эди. Шундан кейин Порфирий Владимирич нима қилишини билмай довдираб қолди, бир уйдан иккинчисига, иконалар қўйилган уйга кириб чўқинар ва оҳ-воҳ қиларди. Бироқ, кечқурун ўзига келиб, ўғлига хат ёзди:

«Жиноятчи ўғил Пётр!

Содиқ фуқаро бўлганим учун қонунларни ҳурмат этиб, хатингга жавоб ҳам қайтармаслигим керак эди. Аммо одамгарчиликка мансуб нуқсонли бўлганим учун, ўз айби билан ўзини ёвузлик гирдобига ташловчи фарзандимга раҳмдиллигим орқасида яхши ўғит бермасликка чорам йўқ. Хўш, бу иш юзасидан менинг қисқача фикрим қуйидагича. Сенга берилган жазо, албатта, қаттиқдир, лекин сен шунга лойиқсан, мана бу биринчи ва энг асосий фикр ҳаётингда доим ҳамроҳинг бўлиши лозим. Жамики бошқа хоҳишларингни, ҳатто хотираларингни ҳам бир ёққа йиғиштириб қўй, чунки сен шундай аҳволда экансан улар ғашингни келтиради ва зориқтиради, холос. Гердайишликнинг аччиқ самарасини тотиб кўрдинг, энди итоатли бўлишинг ҳам самарасини тотиб кўр, чунки бари бир, истиқболингда бошқа ҳеч қандай йўл йўқ. Жазонгдан зорланма, чунки бошлиқларинг сени жазолаётгани ҳам йўқ, тузалишинг учун сенга йўл-йўриқлар кўрсатмоқдалар. Бунинг учун шукур этиб, жиноятдан қутулишга тиришмоғинг керак, сен доим ана ўша тўғрида ўйламоғинг лозим. Яйраб-яшнаб яшамоқ тўғрисида сира ўйлаб ҳам кўрма, айтгандек, ҳеч қачон судланмаганим туфайли, ўзим ҳеч қачон ундай ҳаётни тотганим йўқ. Мана шу эзгу насихатни кўнглингга маҳкам жо қилиб олгин, янги ҳаётга ўзингни кўниктир-

гиз, бошлиқларнинг нимаики марҳамат этса, шунга рози бўлиб, тузалишга ҳаракат этгин. Мен ўз томонимдан эса, худо сенга тўзим берсин ва итоатли бўл, деб доим дуоингни қиламан, ҳатто шу сўзларни ёзган кунда ҳам черковда сени дуо қилдим. Сўнгра, сенга оқ йўл тилайман. Ғазабнок бўлиб қолдим, лекин сени ҳамон севаман.

Отанг Порфирий Головлёв».

Бу хат Петенькага тегдими-йўқми, номаълум, аммо шундан бир ой ўтар-ўтмас, Порфирий Владимирич, ўғли сургун қилинган жойга етмасданоқ йўлдаги шаҳарларнинг бирида касалхонада вафот этди, деган расмий хабарни олди.

Иудушка ёлғиз ўзи қолди, аммо у бу жудоликдан кейин ўзининг маҳмадонагарчилигидан бошқа ҳеч кими қолмаганини ҳозирча тушунмади. Бу ҳодиса у Арина Петровнанинг вафотидан сал фурсатдан кейин, ҳисоб-китобга берилиб ўтирган пайтида рўй берди. У марҳуманинг қоғозларини қайта-қайта ўқирди, ҳар бир майда-чуйдани ҳисобга оларди, ўзи айтгандек, бировнинг ҳақини ҳам ўзига ўтказмаслик ва ўзининг ҳақини ҳам бировга кетказмаслик учун ҳар бир тийинининг етимларники билан алоқадор жойи борми-йўқми, солиштириб кўрар эди. Бу алғов-далғовлар ичида ким учун мен бунчалик жон куйдирылман, бундан ким фойдаланади, деган саволни хаёлига ҳам келтирмас эди. Эртадан-кечгача ёзув столи ёнида диққат бўлиб ўтирарди, марҳума онасининг буйруқларини танқид қилар ва ҳатто миясига турли хаёлларни келтирар эди; бу оворагарчиликлар орқасида ўз хўжалигининг ҳисоб-китобини ҳам аста-секин бўшаштириб юборган эди.

Қўрғондагилар ҳам тинчиб қолишди. Оқсоч эса, илгарилари ҳам хизматкорлар уйида умр кечиришни яхшироқ кўрганлигидан уйга деярли кирмай қўйди, жанобнинг уйига кирганда ҳам оёқ учи билан юрар ва шивирлаб гапирар эди. Бу ҳовлида ҳам, бу одамнинг ўзида ҳам қандайдир вориссизлик, қандайдир номаълум даҳшат туғдирадиган ҳис борлиги сезиларди. Иудушкани илгариеқ чирмаб олган жаҳолат кун сайин, борган сари ортмоқда эди.

Аза маросимлари ўтиб бўлгандан кейин Головлёвога

Аннинька келди, у: Любинька мен билан бирга келолмади, чунки илгаридан рўза ўтгунча шартнома тузиб қўйган эди, шунинг учун у Ромна, Изюм, Кременчук ва бошқа шаҳарларда концерт ва томошалар қўйгали жўнаб кетди, деб айтди.

Қисқа муддатли артистлик даврида Аннинька анчагина кўркамлашиб қолган эди. Энди у илгаригидай Дубровино билан Погорелкада ўзини қаёққа қўйишни билмай, бошини эгиб, минғирлаб ашула айтиб, у уйдан бу уйга сандирақлаб юрадиган лапашанг ва бемажол қиз эмас эди. Ҳозир энди у ўз кунини ўзи кечира оладиган ва гапдон бир қиз бўлган эди. Унинг ташқи қиёфаси ҳам ўзгарган ва Порфирий Владимиричга ҳам анча ёққан эди. Унинг ҳузурнда сарвқомат, хушрўй, кўкраги келишган, шаҳло кўз, гўзал сочлари белигача тушган, офицер жанобларини шайдо қилган «Гўзал Елена»нинг ўзи турар эди. Аннинька Головлёвога эрта саҳарда келди ва алоҳида уйга ўрнашди; чиройли шойи кўйлак кийиб ва этакларини судраб, ажойиб ноз-карашмалар билан ўз уйдан ошхонага нонуштага чиқди. Иудушка художўй одам бўлса ҳамки, гўзал ва айниқса йирик аёлларга майли бор эди. Шунинг учун у аввал Аннинькани чўқинтириб, сўнгра иккала юзидан иштаҳа билан ўхшатиб ўпди ва кўкрагига ғалати суқланиб кўз қирини ташладик, Аннинька кулимсираб қўйди.

Ҳаммалари нонуштага ўтиришди; Аннинька қўлларини юқорироқ кўтариб, керишиб қўйди.

— Тоға, бу ерда одам зерикиб қолар экан-ку!— деб гап бошлади секингина эснаб.

— Ана холос! Ҳозиргина келиб, дарров зерикиб ҳам қолипти! Бизлар билан бир-икки кун тургин, кейин кўра-миз: эҳтимол, кўнгилли ҳам бўлиб қолар!— деб жавоб қайтарди Порфирий Владимирич ва бирданига кўзлари чарақлаб тикилди.

— Йўқ, қизиқадиган ери йўқ! Бу ерда нима бор, ҳамма ёқ қор, қўни-қўшнилариингиз йўқ... Бу ерда полк турса керак-а?

— Полк ҳам туради, қўни-қўшнилари ҳам бор, лекин мен бунга қизиққанамча йўқ! Мабодо, зарур...

Порфирий Владимирич унга қараб томоғини қириб қўйди, гапини айтиб тамомламади. Эҳтимол, у атайлаб тўхтагандир, унинг хотинлик ҳиссини уйғотмоқчи бўлгандир; ҳар ҳолда Анниньканинги юзида боягидек сезилар-

сезилмас жилмайиш пайдо бўлди. У столга суяниб Евпраксеяга тикилиб қаради, Евпраксея эса уялганидан қип-қизариб стаканларни артарди ва у ҳам катта, хира кўзларининг қирини унга ташларди.

— Бу киши менинг янги эконоккам бўлади... жуда серҳаракат аёл!— деди Порфирий Владимирич.

Аннинька бошини сал-пал чайқаб қўйди-да, аста: ah! Ah! Due j'aime... que j'aime... les mili-mili-mili-taires!..¹ деб гингиллади, бели ўз-ўзидан қимирлаб қўйди. Сўнгра, ҳаммалари жимжит бўлиб қолишди; шу пайтда Иудушка секингина ерга боқиб, чой ича бошлади.

— Зерикдим!— деб яна эснади Аннинька.

— Ҳадеб зерикдим деяверма! Шошма, бир оз туриб кўргин... чана қўштириб берамиз, бемалол томошангни қилаверасан.

— Тоға! Нима учун сиз отлиқ аскар офицери бўлма-гандингиз?

— Чунки, азизим, ҳар кимга худонинг ўзи йўл кўрсатган. Биринчисига отлиқ аскар офицери, иккинчисига амалдор, учинчисига савдогар бўлишни, тўртинчисига...

— Ҳа, ҳа! Тўғри, тўртинчисига, бешинчисига, олтинчисига... эсимдан чиқазибман-а! Буларнинг ҳаммасини худонинг ўзи амр қилади... шундай эмасми?

— Бўлмаса-чи, худонинг худди ўзгинаси! Бунинг, азизим, куладиган ери йўқ! Биласанми, ҳадисда нима дейилган; худонинг хоҳишидан ташқари...

— Соч тўғрисидами? Буни ҳам биламан! Ҳамма бало шундаки, ҳозирги замонда ҳамма хотин-қизлар улама соч тақишади, буни худо амр қилмаган бўлса керак! Айтмоқчи, тоға, сочимга бир қаранг-а... қандай ажойиб-а?

Порфирий Владимирич (негадир оёқ учи билан) унга яқин келди ва сочини ушлаб кўрди. Евпраксея ҳам қўлидаги чой билан оғзида қанд тишлаганича, илгарилаб:

— Улама-а?— деб сўради.

— Йўқ, улама эмас, ўзимники. Мен, тоға, сизларга бир тараб кўрсатарман!

— Ҳа, жуда ажойиб соч,— деб Иудушка мақтаб юборди ва лабларини ялаб қўйди, лекин дарров ўзига келиб, бундай ҳолларда васвасага берилмаслик керак, деган хулосага келди.— Вой сенинг сатанглигинг-ей!

¹ Оҳ, ҳарбийларни мен нега бунчалик севаман-а! (Французча.)

Билганинг шу соч билан этак экан-а, энг зарури, энг асосийси тўғрисида сўраш эсингга ҳам келмайди-я!

— Ҳа, бувим тўғрисида... У киши ўлганми?

— Қазо қилди, азизим! Қазо қилганда ҳам тағин қандай дегин! Тинчгина, осонлик билан, ҳеч ким эшитмади ҳам! Иззату ҳурмат билан ўлди! Ҳаммани эсга олди, ҳаммани дуо қилди, попни чақиртирди. Кейин осонгина кўз юмди. Ҳатто, азизим, ўзи айтди: бирданига яхши бўлди деб. Энди буни кўргин: шу сўзни айтиш биланоқ чуқур нафас ола бошлади! Бир марта, икки марта. ва учинчи марта нафас олди-ю, қарасак, жон берипти!

Иудушка ўрнидан турди-да, иконага юзини ўгирди, қўлларини қовуштириб ибодат қила бошлади. Шу қадар бошлаб ёлғон гапирдики, ҳатто кўзларига ёш ҳам келди! Аммо Аннинька бунақа гапларни кўпдан парвойига келтирмасди. Тўғри, у бир минут хаёлга толди, аммо у бутунлай бошқа нарса тўғрисида ўйлар эди.

— Эсингиздами, тоға,— деди у,— у, синглим билан мени кичиклигимизда қатиқ билан боқарди? Кейинги маҳалда эмас... кейинги маҳалда у жуда яхши эди... ҳали бой вақтида...

— Ўтган ишга салават! Қатиқ билан боқибдилару қара-я, қандай бўлибсан. Қабристонга борасанми?

— Борсам дейман!

— Лекин, биласанми, ҳалиги! Сен аввал мусаффо бўлиб олсанг бўларди!

— Қандай... мусаффо бўлиш?

— Ҳар қалай... артисткасан-да... бу ишинг бувингга ёққан дейсанми? Қабристонга боришдан олдин ибодат қилиб, мусаффо бўлиб олсанг! Мен попни эртага эртароқ туриб ибодат қилишга буюраман, сен ҳам ибодат қиласан, кейин оқ йўл!

Иудушканинг таклифи қанчалик бемаъни бўлса-да, Аннинька аввал хижолат тортди. Сўнгра дарров қовоғини солинтириб:

— Йўқ, мен шундайича... ҳозир бораман!

— Қайдам, ихтиёринг! Менинг маслаҳатим шуки: эртага ибодат қилиб, нонуштадан кейин, иккита отни бошлаб қўштириб, бирга жўнардик-қўярдик. Сен ҳам мусаффо бўлардинг, бувинг учун ҳам...

— Вой тоға-ей, сиз тентак экансиз-ку. Қандай бўлмағур гапларни гапиряпсиз-а, яна қистайсиз-а!

— Ҳа, нима? Ёқмадими дейман? Кечирасан, мен дангалчи одамман! Ёлгонни ёмон кўраман, рост гапни қайтармайман, ўзим ҳам тинглайверама! Тўғри гап туққаннингга ёқмаса ҳам тинглайверган маъқул! Тинглаш керак, чунки у ҳақиқат, ахир. Шунақа, азизим! Ана энди ўзинг бизлар билан, бизча яшаб кўргин, гитара ушлаб у ярмаркадан бу ярмаркага овора бўлиб юргандан кўра, шундай яшаш яхшироқ эканлигини ўзинг ҳам пайқарсан.

— Нима деяпсиз, тоға! Гитарангиз нимаси?!

— Ҳа, хўп, гитара бўлмаса шунга ўхшаши-да. Тамбуридир бўлмаса. Айтмоқчи, тентак, деб сен мени биринчи бўлиб хафа қилдинг, мен кекса одам сенга тўғрисиини бемалолроқ айтишим мумкин.

— Майли, тўғри бўлса бўла қолсин; бу тўғрида оғиз ҳам очмайлик. Ундан кўра, айтнинг-чи, бувимдан ҳеч мерос қолдими?

— Нега қолмасин! Қонуний ворисга тегди!

— Яъни сиз... Яхши бўпти. У, бу ерда, Головлёвода дафн қилинганми?

— Йўқ! Погорелка яқинида, Вовлдаги Никола черкови этагида. Ўз васияти билан ўша ерга қўйилди.

— Бўлмаса мен жўнай. Отларингизни кира қилсак бўладими, тоға?

— Кираси нимаси? Отлар ўзимизники-ку! Сен бегона эмассан-ку! Жияним... Жияним бўласан, ахир!— дея, «қариндошларча» хушомадгўйлик қиларди Порфирий Владимирич.— Иккита от билан... чана-я! Худога шукур, унчалик камбағал бўлмасак керак! Ўзим ҳам бирга борсам бўларди! Қабристонга ҳам борардик, Погорелкага ҳам кўз ташлардик! У ёқ-бу ёғини ўйлашиб ҳам олардик... Қўрғонингиз чакки эмас, фойдали жойлари бор!

— Йўғ-е, сиз нима қиласиз? Ўзим ҳам боравераман. Айтмоқчи, Петенька ҳам ўлганми?

— Ўлган, азизим, у ҳам ўлган. Бир жиҳатдан жуда ачинаман, ҳатто кўз ёшларимни тўкаман, иккинчи жиҳатдан эса, айб ўзида! Отасини доим беҳурмат қиларди, шунинг учун худо жазосини берди! Худонинг амри шундай экан, сен билан бизнинг иложимиз йўқ!

— Албатта, иложимиз йўқ. Мен фақат шуни билмоқчиман, тоға, қандай қилиб қўрқмасдан яшаяпсиз?

— Нимадан қўрқай? Кўряпсанми теварагимдагиларни?— деб иконаларни кўрсатди Иудушка:— Бунда ҳам,

ҳужрамда ҳам шулар, ибодатхонам бўлса, бамисоли жапнат! Қанча паноҳларим бор-ку!

— Ҳар ҳолда... Доим ёлғизсиз... Қўрқинчли!

— Қўрқинчли бўлса, дарров тиз чўкаман-да, сиғинаман, қарабсанки, ҳеч гап йўқ! Нимадан ҳам қўрқай? Кундузлари ёппа-ёруғ, кечалари бўлса ҳамма уйларимда чироқ ёнса! Қош қорайиши билан кўчадан қарасанг, баайни базм дейсан! Базм бўлганда тағин қандай де! Ҳимоячиларим билан худонинг эзгу зотлари, ана менинг базмим!

— Гапингизни оғзингиздан олдим, эсингиздадир: Петьенка вафотидан аввалроқ бизга хат ёзган эди.

— Тўғри, шунга ҳам раҳмат, қариндошлигини эсидан чиқармапти!..

— Ёзган эди. Суд бўлгандан кейин, ҳукм чиққандан кейин: уч минг сўм ютқизганини, сиз унга бермаганингизни ёзган эди. Сиз, тоға, бадавлатсиз-ку?

— Бировнинг ҳамёнидаги пулини санаш осон нарса, азизим. Бировнинг тилласи тоғдай уюлиб ётгандай кўринади-ю, ҳақиқатни текширсанг, чироғидаги ёғи ҳам ўзиники эмас, худоники!

— Демак, биз сиздан кўра бойроқ эканмиз-да, бўлмаса. Бор-йўғимизни тўплаб, йигитларимиздан ҳам пул олиб, олти юз сўм юбордик.

— Улар қандай «йигитлар» экан?

— Вой тоға-ей! Бизлар, ахир... артистлармиз-ку! Сиз ҳозир ўзингиз ҳам менга «мусаффо бўлиш» керак дедингиз!

— Шундай десанг, ёмон кўраман!

— Начора! Яхши кўрасизми, ёмон кўрасизми, бўлар иш бўлган, уни қайтиб олиб бўлмайди. Сизча, бу ҳам худонинг иши-ку!

— Аммо худога тил тегизиш асло ярамайди. Нима десанг ҳам деявер-ку, лекин худога тил тегизма... йўл қўймайман! Ҳўш, пулни қаерга юбордингиз?

— Эсимда йўқ. Қандайдир бир шаҳарга... Узи айтганича.

— Ҳайронман. Агар пул юборилган бўлса, унинг вафотидан кейин у пул менга тегиши керак эди! Ҳаммасини дарров сарф қилиб қўймагандир, ахир! Лекин мен ҳеч нарса олмадим. Нозирлари билан қоровуллари боплаб қўйгандир-да!

— Бизлар уни талаб қилаётганимизча йўқ-ку, гап

ўрни келиб қолди-да. Ҳар ҳолда, тоға, даҳшат: уч минг сўм учун одам ўлиб кетса-я!

— Уч минг сўм учун эмас-да, барака топкур! Уч минг сўм учун — бизга шундай туюлади. Кейин биз уч минг сўм, деб гап сотиб юрамиз! Худо эса...

Иудушка қандай қилиб худо... тақдир... кўзга кўринмас йўллар билан... анавнақа, манавнақа, деб мукамал тушунтирмоқчи бўлган эди-ю, лекин Аннинька ҳеч тап тортмасдан бир эснаб олди ва:

— Вой тоға-ей, жуда диққинафас-ку, бу жойлар!— деб гапни бўлди.

Бу сафар Порфирий Владимирич ростдан хафа бўлди ва лекин ҳеч нарса демади. Улар ошхона ичида у ёқдан-бу ёққа юриб турардилар; Аннинька ҳадеб эснарди, Порфирий Владимирич эса ҳар бурчакка борганида чўқинарди. Ниҳоят, отлар тайёр, деб хабар беришди ва одатдагича кузатиш ҳаракатлари бошланди. Головлёв пўстинини кийиб ташқарига чиқди, Аннинька билан ўпишди-да, одамларга: оёқларини яхшилаб ўранглар! Еки оёғини ўрашга ул-бул олдиларингми? Унутиб қолдирманглар!—деб қичқирди. Кейин ҳавони чўқинтириб қўйди.

Аннинька бувисининг қабрига борди, қабристонда дуои фотиҳа қилдирди, дуои фотиҳа садоларини эшитиб йиғлаб юборди. Қабристон манзараси жуда кўнгилисиз эди. Арина Петровна дафн қилинган жойдаги черковдан путур кетган эди; кўп жойининг сувоқлари кўчиб тушган ва очилиб қолган ерида ямоқ-ямоқ бўлиб гишталари кўриниб турарди; қўнғироқ овози паст эди; ибодат ўрни кўримсиз. Қабристонни қалин қор босган, қабрга ўтиб бориш учун курак билан йўл очишга тўғри келарди; ҳали мрамартош қўйилмаган, унинг ўрнига оддий оқ бут қўйилган бўлиб, унда ҳеч қандай ёзув ҳам йўқ эди. Қабристон қишлоқдан бир чеккада эди; черковга яқин жойда поп ва сўфининг қорайган кулбалари турарди, ёйилиб ётган ошпоқ қор даласи устидан онда-сонда дарахт шохи чиқиб турарди. Март ойининг қаттиқ шамоли қабристон устида гувилларди, попнинг чопонини бетўхтов ҳилпиллатар ва дьякнинг товушини узоқларга олиб кетарди.

— Кўримсизгина черков яқинидаги мана шу кўримсизгина оқ бут тагида бир замонлар уездда энг бадавлат бўлган аёл тинч ётади, деб ким ўйлаши мумкин, хоним!— деди поп маросим тугагандан сўнг.

Шу сўзларни эшитиб Аннинька тагин йиғлаб юборди. Унинг ёдига: кечаги тўй бугун азага айлан-ди, деган гап келди, кўз ёшлари дарё-дарё бўлиб оқди. Сўнгра у. попнинг уйига борди. Поп хотини билан суҳбатлашди, яна: ҳамманинг пешанасида ўлим бор, деган гап эсига тушиб, тагин узоқ йиғлади.

Анниньканинг келганлиги ҳақида Погорелкага хабар етмаган эди, шу сабабдан уй ҳам иситилмаганди. Аннинька пўстинини ечмасдан ҳамма уйларни айланиб чиқди ва фақат бувисининг ётоқхонаси билан ибодатхонасида бир минутча тўхтаб турди. Бувисининг ётоғидаги доғ-дуғ пар тўшак, кўрпа ва жилдсиз ёстиқлар палапартиш ётар эди. Ёзув столида йиртилган қоғоз парчалари ётипти; пол супурилмаган ва ҳамма нарсани қалин чанг босганди. Аннинька бувисининг креслосига ўтириб хаёлга чўмди. Аввал ўтмишни хотирлади, кейин сўнги манзаралар кўз олдига келди. Эски манзаралар узуқ-узуқ ҳолда мияда тўхталмасдан йўқоларди; кейингилари эса мияга маҳкам ўрнашиб олган. Бир замонлари у эркинликка талпинарди, бир замонлари Погорелка унга кўнгилсиз кўриган эди, ана энди тўсатдан мана шу кўнгилсиз ерда яшаш орзуси унинг қалбини ром қилди. Бу жой жимжит, кўнгилсиз ва жимжит бўлганда ҳам шундайки, гўё жонсиздай эди. Баҳаво, бепоён. Э-ҳа, даланинг чексизлигини, кўкрагинг тўлиб-тўлиб қаттиқроқ нафас олиш учун шунчаки, орқага қарамай югургинг келади. Ҳозиргина қутулиб чиққан ва яна қайтиб бориши л о з и м бўлган у ё қ д а г и ҳаёти-чи? У ёқда уни нималар кутади? Ундан қандай натижа олди? — Бадбўй ҳидли меҳмонхоналар, ошхона билан биллиардхонадан тўхтовсиз эшитилиб турадиган шов-шувлар, ювуқсиз ва ифлос официанткалар, қўл теккизишга жирканарли қоронғи ва ифлос саҳналарда, шамол эсиб турган зах жойларда репетициялар ҳақидаги эсдаликлардан бошқа ҳеч нарса! Ундан кейин: офицерлар, адвокатлар, ҳаёсиз нутқлар, бўшаган шишалар, вино тўкилган дастурхонлар, қуюқ тутун, шов-шувлар! Улар унга нималар демасди! Унга қандай ҳаёсизлик билан тегишардилар!.. Айниқса анави, кўп ашула айтаверганидан овози хириллаб қолган, кўзлари қизарган, доим отхона ҳиди келиб турадиган мўйловли... нималар демасди! Буларни эсига олганида Аннинька сесканиб кетар, кўзларини юмарди. Кейин ўзига келди ва чуқур бир нафас олиб иконалар

турган уйга чиқди. Шкафдаги иконалар жуда камайиб қолган, шубҳасиз, онасига қарашли бўлганларини Иудушка мерос тариқасида Головлёвога олиб кетган. Иконалар олиниб, ўрни бўшаб қолган жойлар ўйилган кўзга ўхшарди. Ҳатто чироқларни ҳам опкетганди. Шамдонда ёпишиб қолган сариқ мум-шам қолдиғи бор эди, холос.

— Улар икона шкафини ҳам обкетмоқчи бўлиб, опамнинг сепимиди бу, деб тоза суриштирдилар,— деди Афимьюшка.

— Майли, уни ҳам опкетақолганларида бўларди. Афимьюшка, бувимиз ўлар олдидан кўп қийналдими?

— Унчаликмас, бир кундан сал ошиқроқ ўз-ўзлари билан овора бўлиб ётдилар. Ҳеч қандай оғриқлари ҳам йўқ эди! Ҳеч нима демадилар, фақат сизларни бир-икки эслаб қўйдилар.

— Иконаларни, демак, Порфирий Владимирич олиб кетдимми?

— Ҳа, ўша киши олиб кетди. Онамнинг ўзлариники, деди. Тарантасни ҳам, иккита сигирни ҳам олиб кетди. Бойвуччанинг қоғозларида, сизларники деб эмас, ўзлариники деб ёзилган ҳамма нарсани олиб кетдилар. Отлардан ҳам биттасини олмоқчи бўлган эди, лекин Федулч: бу от бизники, эскидан Погорелкага қарашли, деб бермади; шундан кейин, қўрқди шекилли, олмади.

Аннинька ҳовлига чиқиб саройларни, хирмонни, оғилхонани кўрди. Унда, гўнлар орасида йигирматача ориқ сигир билан учта отдан иборат «сармой» турар эди. Ҳақини мен тўлайман, деб нон олиб келишга буюрди ва ҳар бир сигирга бир бурдадан нон берди. Кейин молбоқар аёл уни ўз уйига бошлаб кирди, стол устида бир хурмада сут турарди, бурчакда, печка ёнида, пастаккина гов орқасида янги туғилган бузоқ ётар эди. Аннинька сутни ичди-да, югуриб бузоқнинг олдига борди ва суюниб унинг тумшуғидан ўпди, лекин жирканиб, дарров лабларини артди ва бузоқнинг тумшуғи қўланса, сўлак экан, деб қўйди. Ниҳоят, кармонидан учта сариқ қоғоз олиб, кекса хизматкорларга улашиб берди ва жўнашга ҳозирлик кўрди.

— Хўш, нима қилмоқчисиз энди?— деб сўради аравага ўтира туриб, қўлларини қовуштириб ўзини узатаётган Федулч чолдан.

— Нима ҳам қилардик! Тураверамиз-да!— деб соддагина жавоб берди Федулч.

Аннинькани яна гам босди: Федуличнинг сўзлари унга пичингдек туюлди. У, турган жойида чуқур нафас олиб:

— Хўп, хайр!— деди.

— Аттанг, биз бўлсак қайтиб келиб бизлар билан турарсиз, деб ўйловдик,— деди Федулич.

— Йўғ-е... Бари бир... Тураверинглар!

Унинг кўзларидан яна ёш оқди, бошқалар ҳам йиғлашди. Ғалаги бир ҳол: ҳеч нарсага ачинмасди ҳам, эсга оладиган ҳам ҳеч нарса йўқ эди, лекин йиғлайверарди. Бошқалар ҳам шундай; одатдаги гаплардан бўлак ҳеч қандай янги гап айтилмаган бўлса ҳам ҳаммаларига оғир бўлди, «ачинишди». Уни аравага ўтиргизиб, оёқларини ўрадилар ва бараварига хўрсиниб қўйдилар.

— Оқ йўл!— деган овозлар эшитилди арава қўзғалиб кетганидан кейин.

Қабристон ёнидан ўтиб кетаётганда яна тўхтатишни буюрди ва ёлғиз ўзи ҳалиги қори куралган йўлдан юриб, бувисининг қабри олдига борди. Қоронғи ҳам тушган, черков аҳлларининг уйларида чироқларнинг ёруғи кўринди. У бир қўли билан қабр устидаги бутни ушлаб турарди, лекин йиғламасди, тебранарди, холос. Бир нарса тўғрисида ўйламас, хаёлига аниқ бир фикр ҳам келмасди, унга фақат алам қиларди ва оғир эди. Бувисига эмас, балки ўзига ачинар эди. У, ўз-ўзича тебраниб, қалтираб, чорак соатча туриб қолди ва бирданига Любинька эсига тушди: балки у, шу пайтда Кремленчук деган бирор шаҳарда роҳат қилиб, шериклари орасида булбулдай сайраётгандир...

Ah! Ah! que j'aime, que j'aime!

Que j'aime les mili-mili-taïrest¹

У ерга йиқилиб кетаёзди. Югуриб бориб аравага ўтирди ва мумкин қадар тезроқ Головлёвога ҳайдашга буюрди.

Анницька тоғаси ҳузурига маъюс ва индамас бўлиб қайтди. Шундай бўлса ҳам қорни очлигини сезарди (тоғаси довдираганидан товуқ солиб юборишни ҳам эсидан чиқаришти), шунинг учун чой тайёр эканлигини кўриб хурсанд бўлди. Порфирий Владимирич тезда гап бошлади.

¹ Оҳ, ҳарбийларни мен нега мунчалик севаман-а! (Французча.)

— Хўш, бордингми?

— Бордим.

— Қабр устида ҳам арвоҳига фотиҳа ўқигандирсан?
Дуои фотиҳа ҳам қилгандирсан?

— Ҳа, шундай.

— Поп уйида экан-да?

— Албатта, бўлмаса дуои фотиҳани ким бажо келтиради!

— Ҳа, ҳа... иккала дьяк ҳам бормиди? Марсия ҳам ўқилдимми?

— Ҳа, ўқилди.

— Ҳа. Худо раҳмат қилсин! Худо раҳмат қилсин марҳумани! Жуда ғамхўр, жуда жонкуяр кампир эди-я!

Иудушка ўрнидан турди-да, иконаларга юз ўгириб ибодат қилди.

— Погорелкада нима гаплар бор экан? Тинчликми?

— Яхши билолмадим. Ҳаммаси жойида шекилли.

— Ҳа, «шекилли!» Бизларга доим «шекилли»дай кўринади, диққат билан қарасанг, текширсанг, у ёғинг бузуқ, бу ёғинг чуруқ. Бошқаларнинг давлати тўғрисида ҳам биз «шекилли», нуқул «шекилли!» деб фараз қилаверамиз. Айтгандек, қўрғонларинг чакки эмас, марҳума онам қўрғонингизни ҳам яшнатди, ўз сармоясидан ҳам унга анча сарфлади. Ҳа, майли-да, етимларга ёрдам қилса гуноҳ бўлмайди-ку!

Бу мақтовларни эшитган Аннинька юмшоқ кўнгил тоғасининг гашига тегмай туролмади.

— Тоға, сиз нега Погорелкадан иккита сигирни олиб келдингиз?— деб сўраб қолди.

— Сигирларни? Қанақа сигирларни? Чернявка билан Приведенка номли сигирларними? Улар, чирогим, онамники эди-ку!

— Ҳа, сиз унга қонуний ворисмисиз? Ундай бўлса олаверинг! Агар истасангиз, бир бузоқни ҳам қўшиб беришни буюриб қўя қолай?

— Ана, холос! Қизишяпсан-ку, сен! Ҳақиқатни гапирсанг-чи! Сенча, у сигирлар кимники!

— Мен қаёқдан билай! Погорелкада эди-да!

— Мен биламан, улар онамники эканлигига далилим бор. Ўз қўли билан ёзилган дафтарчасини топиб олдим, унда: «меники» дейилган.

— Майли, буни қўя қолайлик. Гапиришга ҳам арзимайди.

— Ана, Погорелкада бир қашқа от ҳам бор, лекин унинг кимникилигини аниқ билмайман. Онамники бўлса керак, лекин билмайман! Билмаганингдан кейин бир нима дейиш қийин.

— Бу ҳам майли, тоға!

— Нимага майли! Мен, чироғим, тўғри одамман, ҳар ишнинг пишиқ бўлишини яхши кўраман! Нега гапирмаймиз, гапираверамиз! Ҳар ким ўзиникига ачинади: мен ҳам, сен ҳам — шунинг учун ҳам гаплашайлик! Агар гаплашар эканмиз, мен сенга тўғриси айтмай: менга бировники даркор эмас, ўзимникини ҳам бировга бермайман, чунки сен менга бегона бўлмасанг ҳам...

— Иконаларни ҳам обкетибсиз-а?!— деб яна чидаб туролмади Аннинька.

— Иконаларни ҳам олдим, мен онамнинг қопуний вориси бўлганимдан кейин менга нимаки тегадиган бўлса, ҳаммасини олдим.

— Энди иконалар солинган шкаф бўшаб қолипти...

— Нима илож! Ушанинг олдида ҳам ибодатингни қилавер! Парвардигорга ибодат қилиш керак! Агар сен сидқидилдан ибодат қилар экансан, ёмон икона олдида қилган ибодатинг ҳам инобатга ўтаверади! Борди-ю, сен у ёққа-бу ёққа қараб, майнабозлик қилсанг, яхши иконалар ҳам сенга нажот бермайди.

Шундай дея, Иудушка ўрнидан туриб, «яхши» иконалар борлиги учун худога шукрона қилди.

— Мабодо эски шкаф сенга ёқмай қолса, янгисини қилдир. Ёинки кўчириб олинган иконалар ўрнига янгиларини ўрнатгин. Илгаригиларини марҳума онам қилдирган эди, янгиларини энди ўзинг қилдиргин!

Порфирий Владимирич ҳиқиллаб кулиб ҳам қўйди, чунки бу мулоҳаза унга жуда боп ва маъқул кўринди.

— Айтинг-чи, ахир, мен энди нима қилишим керак?— деб сўради Аннинька.

— Ҳали сабр қил. Аввал дам ол, тўйгувингча ухлагин. Маслаҳатлашамиз, у ёғини-бу ёғини ўйлаб кўрамиз — эҳтимол, икковлашиб бирор фикрга келармиз!

— Бизлар вояга етганмиз шекилли?

— Ҳа, вояга етгансизлар. Ўз-ўзларингни ва ер-мулкларингни ўзларинг идора қилсаларинг бўлаверади!

— Худога шукур-а!

— Қуллуқ, табриклаймиз!

Порфирий Владимирович ўрнидан туриб ўпиша бошлади.

— Вой, тоға-ей, мунча галатисиз! Упишганингиз ўпишган!

— Нега ўпишмай. Сен менга бегона эмассан, ахир — жиянимсан! Азизим, мен қариндошларча! Мен қариндошларим билан ўпишмоққа доим тайёрман! Боболаримиз ва ҳатто боболаримизнинг оталари, қариндош бўлса ҳам мен доим...

— Яхшиси айтинг: нима қилай? Ҳаракат қилиш учун шаҳарга борсаммикан?

— Шаҳарга ҳам борамиз, ҳаракат ҳам қиламиз — ҳаммасини ўз фурсати билан қиламиз. Аввал дам ол, пича тургин! Худога шукур, мусофирхонада эмассан, тоғангникида турибсан! Таом ейсанми, чой ичасанми, мураббо хоҳлайсанми, ҳаммаси бемалол! Биронта таом ёқмаса — бошқасини сўра! Сўрагин, талаб қил! Қарам шўрва ёқмаса, шўрва буюртиргин! Котлет, ўрдак гўшти, чўчқа боласи гўштини тайёрлашсин... Евпраксеянинг ёқасидан ушлайверасан!.. Айтмоқчи, Евпраксея! Мен чўчқа боласи деб мақтандим-ку, бор-йўқлигини ўзим ҳам билмайман, борми?

Шу пайтда иссиқ чой ичаётган Евпраксея бор ишорасини қилиб, бурнини қимирлатиб қўйди.

— Баракалла! Чўчқа боласи ҳам бор экан! Демак, кўнглинг нима хоҳласа — сўрайвер! Гап шундай!

Иудушка яна Анниньканинг ёнига келди ва қариндошларча унинг тиззасига уриб эркалади, албатта, бир оз айланишиб қолди, шунинг учун Аннинька беихтиёр нарироққа сурилиб ўтирди.

— Мен жўнашим керак, ахир, — деди у.

— Мен ҳам шу тўғрида гапиряпман. Маслаҳатлашамиз, гапиришамиз, кейин жўнайверамиз. Ҳадеб ҳар қаёққа ирғишлайвермасдан, худога сизгиниб, фотиҳа қилиб, кетаверамиз! Шошилган қиз эрга ёлчимас! Ут кетганда шошилса бўлади, бизда ҳали, худога шукур, ўт кетганича йўқ. Ана, Любинька ярмаркага шошилиши керак, сенга нима! Энди мен сендан бир нарсани сўрай: Погорелкада қолмоқчимисан?

— Йўқ, Погорелкада қолиб нима қиламан.

— Мен ҳам сенга шуни айтмоқчи эдим. Меникига кўчиб келавер. Бирга тураверамиз — турганда ҳам тагин қандай дегин!

Шуни айтганда Иудушка Аннинькага шундай тикилиб қарадики, Аннинька хижолат чекди.

— Йўқ, тоға, мен сизникига келолмайман, бу ер зерикарли.

— Вой, тентагим, тентагим-эй! Шу гапингни сира қўймадинг-де! Нуқул зерикарли дейсан, нимаси зерикарлилигини ўзингам билмайсан шекилли! Кимики машғулоти бўлса, кимики ўзини идора қила билса — у киши ҳеч қачон зерикмайди, жоним. Мана, масалан, мени олайлик: вақтнинг ўтганини ҳам сезмайман! Иш кунларида рўзгор билан овора бўламан; у ёқни кўраман, бу ёқни кўраман, у ёққа бораман, бу ёққа келаман, чақчақлашаман, гаплашаман, қарабсанки, кеч кирипти! Байрам кунлари бўлса — черковга марҳамат! Сен ҳам худди шундай қиласан! Бизлар билан тураверсанг — иш топилади, иш бўлмаса Евпраксея билан дурак ўйнайверасан, ёинки чана қўштириб, истаганингча томошангни қилаверасан! Ез келганда эса, ўрмонга қўзиқорин теришга борамиз! Кўм-кўк ўт устида ўтириб чой ичамиз!

— Йўқ, тоға, таклифингиз беҳуда!

— Ҳар ҳолда, қолганингда бўларди.

— Йўқ. Билсангиз, йўл юриб чарчаганман, дам олсам бўларди.

— Бош устига. Жой ҳам тайёр сенга, ҳаммаси жойида! Истасанг, ётаверасан. Худо ҳамроҳинг бўлсин! Ҳар ҳолда ўйлаб кўргин: бизлар билан Головлёвода қолганингда қандай яхши бўларди-я!

Аннинька кечаси нотинч бўлди. Погорелкада орттирган асабийликдан қутулолмаган эди. Маълум даврга қадар тинчгина яшаб келган одам учун шундай пайт келадикки, тинч умр суришдан ташқари, ҳаётда яна аллақандай жароҳат ҳам борлигини англайди. Бу жароҳатнинг қаёқдан келганини, қандай қилиб ва қай маҳалда пайдо бўлганини киши кўпинча билолмайди ва аксари жароҳатнинг келиб чиқишини воқеликдагидан бошқа сабаблардан кўради. Аммо унинг учун буни билиши ҳам керак эмас: жароҳатнинг борлигини билса бас. Бирданига ошкора бўлган бу жароҳат ҳар кимга ҳам ёмон таъсир қилади ва амалий натижаси эса, ҳар бир кимсанинг табиатидаги хусусиятларига қараб, ўзгача бўлади. Баъзи одамларнинг онгини ўстиради, янги асосда янги ҳаёт бошламоқ учун жасорат бағишлайди; бошқа бировларга эса, вақт-вақти билан азоб беради ва келажакда ҳеч

қандай яхшилик келтирмайди; бироқ, дастлаб, у жуда уқубатли бўлади, виждонан қийналган одамнинг тадбирлари орқасида келажакнинг саодати бўлиши қисман кўринади.

Аннинька жароҳатга турмушни ўзгартириш учун бирдан-бир сабаб деб қаровчилар жумласидан эмасди, аммо шу билан бирга у ақлсиз ҳам эмас эди. Погорелкадан умрбод кетиб қолишига сабаб бўлган меҳнат қилиб кун кўриш хаёли билан ҳозирги провинция артисткаси бўлиб қолганлиги ўртасида жуда катта тафовут борлигини яхши тушунар эди. Тинчгина меҳнат қилиб умр суриш ўрнига у беҳад айш-ишратлар, очикдан-очиқ ҳаёсизликлар, тартибсиз ва беҳуда оврагарчиликлар билан тўлиб-тошган шовқин-суронли ҳаёт гирдобига тушиб қолди. Аммо илгарилари у маълум даражада муҳтожлик ва қийин шароитга кўникиб келган бўлса, энди маълум даражада мўлчиликка дуч келди, бироқ буларни эслаганда юзлари қизарар эди. Бу ўзгаришнинг қандай бўлганини ўзи ҳам сезолмай қолди: у аллақандай яхши жойга кетаётган эди, лекин нариги эшикдан кириш ўрнига, берёги эшикдан кириб қолди. Ҳақиқатан ҳам унинг тилаклари уйчалик катта эмас эди. Погорелкадалик чоқларида уйчада ўтириб, ўзини меҳнатга, маърифатли бўлишга интилувчи, саодатли бўлиш (бироқ, «саодат» сўзининг маълум маъноси йўқ эди) учун, бардош билан муҳтожлик ва қийинчиликларни бошидан кечирувчи жиддий бир қиз тарзида тасаввур қилар эди; аммо мустақилликнинг кенг йўлига чиқиш билан ўз-ўзидан ҳосил бўлган шундай тажрибага дуч келдики, натижада унинг илгариги ўйлари шамолга созурилиб кетди. Жиддий меҳнат ўз-ўзидан келмайди, уни зўр бериб қидириш ва бу қидиришга бир қадар ёрдам берадиган яхши тайёргарлик кўриш зарур бўлади. Аммо Анниньканинг табиати ҳам, тарбияси ҳам бу талабларга мос эмас эди. Унинг табиатида завқ-шавқ эмас, енгил-елпи ҳавас бор эди, холос. У меҳнат ҳаётига кирмоқчи бўлар, лекин унга берилган тарбиянинг замини шу қадар заиф эдики, унинг бирон жиддийроқ касб эгаллашига йўл қўймас эди. Унинг тарбияси оперетта институти усулида деса бўларди, бу тарбияда оперетка мақомлари устун эди. Бунда парвоз қилаётган ғозлар галаси тўғрисидаги масала ҳам, рўмол ёпиниб рақс қилишлар ҳам, Пётр Пикардскийнинг ваъз-насиҳати ҳам, гўзал Еленанинг қилгиликлари ҳам, Фели-

ценинг мадҳияси ҳам, аслзода қизларнинг бошлиқлар билан ҳимоячиларга миннатдорлик изҳор қилишлари ҳам — ҳаммаси бир-бири билан аралаш-қуралаш бўлиб кетган эди. Бу тартибсизликлар ичида (бундан ташқарида у ўзини бемалол *tabula rasa*¹ деб аташи мумкин эди) чигалли текшириш бир ёқда турсин, ҳатто унинг учини ҳам топиб бўлмади. Унинг ҳаётга ана шу хилда тайёргарлиги унда меҳнатга меҳр уйғотмади, балки киборлар жамиятига интилиш, атрофига одамлар тўпланмоғини орзу қилиш, йигитларнинг хушомадларини эшитиш ва умуман, киборлар ҳаётининг барча шовқин-суронлари, ялтироқликлари ва гирдобларида фарқ бўлиш муҳаббатини уйғотган эди.

Агарда у ўзини диққат билан кузатиб борганида эди, илгариги хаёллари меҳнатли турмушга сира ўхшамасдан, балки киборлар ҳаётига ўхшаганлигини Погорелкадалик чоғларидаёқ фаҳмлаб олган бўлур эди. Албатта, бу хаёлларни сурган одамлар ақлли ва гаплари маъноли эди, ammo уларнинг ҳаёти ҳар ҳолда бекорчилар ҳаётидан иборат эди. Уларнинг камбағаллиги ҳам ҳашаматли, муҳтожлигида эса, фақат ортиқча сарф-харажат йўқ эди. Шунинг учун меҳнат қилиб нон топиш деган хаёлини амалга оширмақ учун унга вилоят театрида оперетта ролини таклиф қилганларидан кейин ўз хаёлига зид бўлишига қарамасдан, кўп ўйланиб ҳам ўтирмади. У Еленанинг Менелайга бўлган алоқаси ҳақидаги институтдан олган маълумотларини эсига олди. Ажойиб князь Тавриданнинг таржимаи ҳолидаги баъзи бир тафсилотларни унга қўшимча қилди ва «Гўзал Елена»ни, «Герцогиня Герольштейнская асарининг парчалари»ни губерня шаҳарларида ҳамда ярмаркаларда кўрсатиш учун бу маълумотлар бемалол етарли деган фикрга келди. Шу билан бирга у ўз кўнглини тинчитиш учун Москвада танишган бир студентнинг ҳар қадамда, муқаддас санъат! деган нидосини хотирга жойлаб буни ўзининг ҳаёт шиори қилиб қабул этган эди; бу сўзлар унга яхшигина эркинлик берар ва бутун вужуди билан интилаётган ҳаёт йўлига кирмоғи учун бир умид чироғи бўлиб кўринар эди.

Артистлик ҳаёти унинг руҳини кўтарди. У танҳо, мувофиқ бир тайёргарликсиз ва аниқ мақсадсиз, ёлғиз ўз

¹ Тоза тахта (лотинча).

табиати билан шов-шувлар, ялтироқликлар ва мақташларга берилиб, бир-бири билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган ва тезда алмашилиб турадиган ҳар хил одамлар дуч келадиган аллақандай тартибсизликлар ичида қолиб кетди. Булар эса ҳар хил табиатли ва ҳар хил маслакдаги шахслар бўлиб, уларнинг ҳар бири билан яқин бўлиш сабаблари турлича эди. Шунга қарамасдан уларнинг ҳаммаси ҳам унинг учун баб-баравар, бир хил одамлар доирасини ташкил қиларди ва бунда ҳеч қандай сабаблар суриштирилмас эди. Демак, унинг ҳаёти ўзини ёш ва шўх деб ҳис қилувчи ва маълум миқдорда моддий сармоясини бор бўлган ҳар бир одам эшигини тақиллатадиган қандайдир бир мусофирхонага ўхшаб қолди. Демак, бу ерда масала ўзига муносиб жамиятнинг танилашда эмас, балки ёлғизликдан қутқазилган қандайдир бирор жамиятга суқулиб олишда эди, холос. Зотан, «муқаддас санъат» деган сўзлар уни ифлос бир йўлга олиб кирдики, миясини ғовлаб, буни ҳатто ўзи ҳам сезмай қолди. Йўлакда ишловчи ходимларнинг юқсиз афти башаралари ҳам, кирликдан қотирмага айланган пардалар ҳам, меҳмонхона билан мусофирхоналарнинг бадбўй ҳиди, шов-шуви, ғала-ғовури ҳам, хушторларнинг ҳаёсиз қилиқлари ҳам, унинг эс-ҳушини ҳеч бир жойига келтирмади. Ҳатто у ўзининг доим эркаклар ичида юрганни ва ўзи билан доимий бир ҳолда яшовчи бошқа аёллар ўртасида аллақандай катта бир фарқ борлигини ҳам фаҳмламас эди...

Головлёвога келишигина уни бир минутга кўзини очди.

Эрталабдан келишининг биринчи минутларидаёқ, уни аллақандай бир нарса ташвишга солар эди. Таъсирчан қиз бўлганлигидан янги туйғу ва янги аҳволга дарров берилиб кетди. Шунинг учун Головлёвога келганидан кейин у ўзини «бой қиз» деб ҳис қилди. Ўзининг кўрғонли, ўзининг қабристонини борлигини эслади ва яқиндагина ташлаб қочиб кетган жойини яна кўргиси, ҳавосидан нафас олгиси келиб қолди. Аммо Головлёводаги воқеликни кўрганидан кейин бу таассурот дарров тарқалиб кетиши керак эди. Бу жиҳатдан уни, кўпдан бери кўрмаган кишилари орасига мулоим бўлиб кириб, лекин унинг мулоимлигига улар қандайдир ғалати назар билан қараганини фаҳмлаган кишига ўхшатса бўларди. Иудушканинг хунук назар ташлаб қўйишлари ўтмишда

ёмон ва осонликча қутулиб бўлмайдиган ҳодисалар ўтганини унинг эсига солди. Шу сабабдан, Погорелкадаги хизматкор аёлнинг соддагина саволларидан кейин, қабристондаги поп ва унинг хотини айтган ибратли сўзлардан кейин ва Иудушканинг янги ўғит-насиҳатларидан кейин ёлғиз бир ўзи хилватда қолиб, кундузги таассуротларини бирма-бир текшириб чиққач, ўзининг илгариги «бой қизлиги» умрбод йўқолганини, бундан буён қолақ бир вилоят театрининг артисткаси бўлиб қолганини ва рус артисткасининг аҳволи фоҳиша аёлнинг аҳволидан кўп ҳам фарқ қилмаганини шак-шубҳасиз ҳақиқат деб билди.

Шу дамгача кечирган умри гўё тушдагидай кўринди. «Гўзал Елена»да яланғоч, «Перикола»да маст ҳолатини тасвирлаб саҳнага чиқарди. «Герцогиня Герольштейнская асаридан парчалар»да ҳаёсиз ашулалар айтарди ва ҳатто *la chose* билан *la trougning* театр саҳналарида кўрсатилмаганлигига афсус қиларди, чунки унда ўзининг белларини қимирлатишларини ва қуйруғини ликиллатишларини хаёлига келтирар эди. Аммо қилаётган ишларини ўйлаб кўришни ҳеч қачон хаёлига келтирмас эди. У фақат: «ёқимли» бўлиш, «танноз» бўлиш ва шу билан бирга, шаҳарда жойлашган полкнинг офицерларига ёқиш тўғрисида ўйларди, холос. Аммо қичқикларни офицерларга қандай таъсир этиши тўғрисида сира ўйлаб ҳам кўрмасди. Офицерлар шаҳарда асосий томошабин ҳисобланарди ва ўз муваффақияти ўша офицерларга боғлиқ эканлигини биларди. Улар саҳна орқасига бостириб кирар, у безаниш хонасида ярим яланғоч ўтирганида эшикни тақиллатар, эркалатиб чақирардилар ва у. бу ҳодисаларга, ўз касбида одатдагича юз берадиган бир нарса, деб бепарволик билан қарарди ва фақат: бу шароитда ўз ролини «яхши» ёки «ёмон» бажаришини ўз-ўзидан сўрарди, холос. Аммо у на баданини ва на жонини ҳозирча фаҳш йўлида деб ҳисобламасди. Ана энди ҳозир, ўзини бир лаҳзага «бой қиз» деб ҳис қилган маҳалида жуда хижолатда қолди. Ўзини халойиқ олдида қип-яланғоч тургандай ҳис қилди; ўша вино ва отхона ҳиди билан бурқиб турган дамлари кўз олдида келди; гўё бутун баданини тер босган қўллар ушлагандай, сўлакайли лаблар қимирлагандай ва очиқ баданига тикилиб: *la chose* нимада деган саволга жавоб кутгансимон ваҳшиёна ҳирс тўла олчоқ кўзлар қараб тургандай эди.

Қаерга бормоқ керак? Елкасини босиб турган бу оғир юкдан қандай қутулмоқ керак деган савол миясида тентирабгина юрарди, лекин жавобини тополмасди ва ҳатто уни қидирмасди ҳам. Бу ҳам ўзи бир туш эди; илгариги ҳаёти ҳам туш, ҳозирги уйғониши ҳам туш эди. Қизча бир оз хафаланди, хижолат тортди, холос. Бу савдолар ҳам ўтиб кетар, ахир. Яхши кунлар ҳам бўлади, оғир пайтлар ҳам бўлади, булар бўлиб турадиган ҳодиса. Аммо булар бирин-кетин сирғаниб кета беради, ҳаётни ўзгартира олмайди. Ҳаётни бошқа йўлга солиш учун, ахлоқий жиҳатдангина эмас, жисмоний жиҳатдан ҳам кўп куч керак. Буни ўз-ўзини ўлдириш билан барабар деса бўлади. Гарчи киши ўзини ўзи ўлдиришдан олдин ўзининг ҳаётига лаънат ўқиса ва ўлим ўзи учун озодлик эканини билса ҳам, лекин унинг қўлида ўлим қуроли бари бир қалтирайди, пичоқ бўлса бўғзидан сирғаниб кетади, тўппонча эса қоқ пешанага отилиши ўрнига пастроққа отилади ва майиб қилади. Бунда ҳам худди шундай-ку, лекин бир оз мушкулроқ. Бунда илгариги ҳаётни ўлдириш, лекин ўзини тирик қолдириш керак. Одатдагича ўз-ўзини ўлдиришлардаги «ҳеч гап эмаслик» тўппончанинг тепкисини босиш билан ҳал бўлади, «янгилаш» деб аталган бу бошқача ўз-ўзини ўлдиришдаги «ҳеч гап эмаслик» эса, бир қанча қаттиқ азоблар чекиш билан амалга ошади. Ҳар ҳолда бу «ҳеч гап эмаслик» амалга оширилади, чунки уриниш, азоб-уқубат чекиш ва сабр-тоқатдан иборат бўлган кун кўришни нормаль ҳаёт кечириш деб ҳисоблаш мумкин эмас. Кимики иродасини бўшаштирган бўлса, енгил кун кечиришга одатланиб қолган бўлса, бундай кишининг «янгилаш» имконияти борлигини эшитиш билан мияси қотиб қолади. Бундай киши ўз-ўзича бошини тескари ўгириб, кўзларини қисиб, хижолатга қолиб ва ўзини қўрқоқликда айблаб, яна ўша эски йўлидан кетаверади.

Оҳ! Меҳнат қилиб кун кўрадиган ҳаёт — қандай улуг нарсас! Аммо у билан фақат бақувват ва меҳнатга табиий майли бор одамларгина яшай олади. Ана шундай одамларгина ундан кўрқмайди. Биринчилари — шунинг учунки, меҳнатнинг маъносини ва қудратини фаҳмлаб, ундан роҳат қила бошлайдилар; иккинчилари учун меҳнат, аввало, табиий мажбурият бўлиб, сўнгра бунга одатланиб қоладилар.

Погорелка ёки Головлёвога жойлашиб олиш Анниньканинг хаёлига ҳам келмаган эди. Унга мажбурият юклаган ва у ўзидан-ўзи ташлаб кетолмайдиган амалий ишларнинг барчаси бу масалада катта ёрдам берди. Унга отпуска берилган эди ва у Головлёводан жўнаш кунигача бўлган ҳамма вақтни тақсимлаб қўйганди. Ҳаётнинг икир-чикирлари енгил табиатли одамлар учун анча енгилликлар беради. Ожиз одамлар бошларига мушкул иш тушган пайтларда ўша икир-чикирлар билан овуниб кетаверадилар. Аннинька ҳам худди шундай қилди: у, Головлёводан мумкин қадар тезроқ жўнаб кетмоқчи бўлди ва мабодо тоғаси қўймаса, вақтида етиб бориш кераклигини важ қиладиган бўлди.

Эртасига уйқудан тургандан кейин Аннинька Головлёвларга қарашли катта қўрғоннинг ҳамма уйларини айланиб чиқди. Ҳамма жой ҳувиллаб қолган, ётлик, вориссизлик сезилиб турарди. Бу қўрғонга доимий кўчиб келиш фикри уни батамом чўчитиб қўйди. «Асло! Асло!»— деб минғирларди у ич-ичидан ҳовлиқиб.

Порфирий Владимирич уни эртасига ҳам марҳамат кўрсатиб қарши олди, лекин бу марҳамати билан уни эркалатмоқчи ёки қонини ичмоқчими, билиб бўлмасди.

— Ҳўш, шошмачоғим, ухлаб тўйдингми? Бирон ёққа шошилаётгандирсан-а?— деб ҳазиллашди у.

— Шошиляпман-да; мен, тоға, отпускадаман-ку, вақтида етиб боришим керак.

— Яна ўша масхарабоз бўлиб юриш учундир-да? Қўймайман!

— Қўясизми, қўймайсизми, ўзим кетавераман!

Иудушка хафанамо бўлиб бошини чайқаб қўйди.

— Марҳума бувинг арвоҳи хушнуд бўладими?— деб сўради у мулойимгина қилиб.

— Бувим тирик чоғида ҳам биларди. Тоға, сиз нега бундай дейсиз? Кеча гитара ушлаб ярмаркаларда дайдиб юрасан, дедингиз, бугун бўлса масхарабоз деяпсиз. Менга қаранг, тоға! Бундай гапларни эшитишга тобим йўқ!

— Э-ҳа! Тўғрисини айтса алам қилади шекилли! Мен шунақа дангалчимадан-да! Менинг учун, агар тўғри бўлса...

— Йўқ, йўқ! Эшитмайманам, қўйинг! Тўғрингиз ҳам керак эмас, нотўғрингиз ҳам! Бунақа гапларингизга сира тобим йўқ, дедим-ку!

— Ҳай, ҳай, жаҳлинг чиқмасин! Ундан кўра ҳамжиҳат ўтириб чой ичайлик! Самовар кўпдан бери столда варақлаб ётипти!

Порфирий Владимирич «масхарабоз» деган сўзнинг таъсирини ҳазилкашлик ва кулги билан йўқотмоқчи, ҳатто ярашмоқ ниятида жиянининг белидан қучоқлаб олмоқчи ҳам бўлган эди, аммо бунинг ҳаммаси Аннинькага шундай аҳмоқлик ва қабиҳлик бўлиб кўриндики, бу эркалашдан жирканиб, ўзини бир четга олиб қочди.

— Мен сизга ростини айтяпман, тезда жўнашим керак, ахир!— деди у.

— Қани юр-чи, аввал чой ичайлик-чи, кейин гаплашармиз.

— Чойдан кейин бўлиши шартми? Ҳозир гаплаша қолсак бўлмайдими?

— Чунки ҳамма нарса ўз вақтида фарз. Илгарни бирига, кейин иккинчисига навбат келади. Олдин чой ичамиз, бир оз вақиллашамиз, кейин иш тўғрисида ҳам гаплашамиз. Ҳаммасига ҳам улгураемиз.

Бундай ўжар маҳмадонгарчилик олдида бош эгишдан бўлак чора қолмади. Чой ичиш ҳам бошланди. Лекин Иудушка, чойни оз-оз ичиб, чўқиниб олиб, ўзининг сонига уриб, марҳума онаси ҳақида вайсаб ва бошқа шу хил бўлмағур гапларни айтиб, жўрттага вақтни чўзар эди.

— Ана энди гаплашсак бўлади,— деди у ниҳоят:— Хўш, бизникида қачонгача меҳмон бўлиш ниятинг бор?

— Бир ҳафтадан ошиқ туролмайман. Ҳали Москвада ҳам бўлишим керак.

— Бир ҳафта, азизим, анча бўлади; бир ҳафтада маромига қараб жуда кўп иш қилиш ҳам мумкин, оз иш қилиш ҳам мумкин.

— Биз, тоға, кўпроқ иш қилайлик.

— Мен ҳам шуни айтмоқчиман-да. Кўп ҳам, кам ҳам қилиш мумкин. Қай вақт кўп иш қилмоқчи бўласан-ку, лекин кам бўлиб чиқади. Қай вақт эса, оз иш қилгандай бўласан, аммо худонинг ёрдами билан, ўзинг ҳам сезмасдан, ҳамма ишингни бажариб қўйибсан. Мана, сен шошиляпсан, Москвада ҳам бўлишинг керак экан, нега, деб сўрасанг, ўзинг ҳам айтиб беролмайсан. Менимча, Москвадан кўра, бошқа зарур ишни қилиш керак.

— Москвада албатта бўлишим керак, чунки биз у ердаги театрға ишга кирмоқчи эдик. Иш тўғрисиға келганда эса, сиз ўзингиз ҳам айтяпсизки, бир ҳафтада анча иш бажариш мумкин деб.

— Қандай бел боғлашингга қарайди-да, жоним. Агарда астойдил киришсанг — ҳаммаси жойида бўлади, борди-ю бесўнақай киришсанг — иш узоққа чўзилиб, ётиб қолади.

— Хўп бўлмасам, менга йўл кўрсатасиз-да! Тоға!

— Баракалла. Қандай керак бўлса, «тоға, шундай раҳбарлик қилинг!» дегин, бўлмаса, тоғангникида кўнгилсиз ҳам бўлади, уникидан тезроқ жўнаб кетгинг ҳам келади! Ё нотўғрими?

— Сиз айтинг-да, нима қилишим керак, ахир?

— Хўп, шошмагин! Мана мен айтяпман: тоға керак бўлса — отанг яхши, онанг яхши, керак бўлмаса — дум тутқизиш ҳам йўқ! Тоғасидан: сиз нима дейсиз, тоғажон, Москвага бориб келсам бўлармикан? — деб маслаҳат сўралса бир гап бўларканми?

— Жуда галатисиз-да, тоға! Мен Москвада албатта бўлишим керак, сиз бирдан, йўқ, борма, деб қоларсиз?

— Агар йўқ десам, ўтиравер! Бегона киши эмас, тоғанг айтяпти, тоғаннинг гапига қулоқ солсанг бўлади. Оҳ, жоним, жоним-эй! Ҳали... яхшики сизларнинг тоғангиз бор. Ҳар ҳолда, гамингизни ейдиган, қайгуриб турадиган кишингиз бор! Бошқа бировларнинг эса, ҳеч кимни йўқ! Уларнинг гамхўри ҳам, қайгуриб турувчиси ҳам йўқ, тўрт томонлари қибла. Ана уларнинг бошига, жоним... турли ташвишлар тушади!

Аннинька эътироз қилмоқчи эди, аммо ишнинг бешбаттар бўлишини фаҳмлаб, жим бўла қолди. У, тобора авжига чиққан Порфирий Владимиричга ҳайрон бўлиб қараб ўтирарди.

— Кўп вақтдан бери мен сенга бир гап айтмоқчи эдим, — деб сўзини давом қилдирди Иудушка: — Сизларнинг ўша... ярмаркаларга қатнаб юришларинг менга сира ёқмайди! Менинг гитара тўғрисида айтганларим сенга номаъқул бўлса ҳам, ҳар ҳолда...

— Менга ёқмайди дейишингиз билан иш битмайди! Бирорта йўл-йўриқ ҳам кўрсатишингиз керак-да!

— Меникида тураверсан, ана сенга йўл-йўриқ!

— Йўғ-е... ҳеч қачон!

— Нега ундай?

— Чунки бу ерда қиладиган ишим ҳам йўқ. Нима қиламан бу ерда! Эрталаб туриб чойга бор, чойдан кейин: тушлик овқат, тушлик овқатдан кейин кундузги овқат тўғрисида, кундузги овқатдан кейин эса кечки чой тўғрисида, ундан кейин овқат тўғрисида ўйлаш ва ухлаш... Бу ерда одам зерикиб ўлиб қолади-я!

— Ҳамма ҳам шундай қилади, жоним, олдин чой ичадилар, кимики эрталаб овқатланишга ўрганган бўлса, овқатланади; мана мен эрталаб овқатланишга одатланганман; кейин кечки чойни ичадилар ва охири ухлайдилар. Хўш, нимаси бор, бунинг ҳеч қандай айби ҳам бўлмаса керак! Башарти мен...

— Ҳеч қандай айби йўқ, лекин менга ёқмайди.

— Башарти мен бировни хафа қилган бўлсам, ёки айбласам, ёхуд биров тўғрисида ёмон гап гапирган бўлсам, унда бошқа гап! Бунинг учун ўзингни айбласанг ҳам арзийди! Сен бўлсанг, чой ичишу эрталабки овқат, кундузги овқат тўғрисида... Худовандо-ей! Қандай сатанг бўлсанг ҳам бари бир овқатсиз яшай олмайсан-ку!

— Ҳа хўп, ҳаммаси тўғри-ю, фақат менга ёқмайди.

— Кўрпангга қараб оёқ узат-да, катталарни ҳам эсингдан чиқармагин! «Менга ёқади, менга ёқмайди» дейиш мумкинми, ахир! Ундан кўра: «Худога хуш келади» ёки «худога хуш келмайди» деб айтганингда бошқа гап эди! Мабодо бизнинг Головлёвомизда ишлар худога ёқмаган тарзда бўлса, агар бизлар худонинг продасига қарши иш қилсак, гуноҳ қилсак, шаккоклик қилсак, ёхуд ҳасад қилсак, ёинки бошқа ярамас ишлар қилсак, у чоғда бизлар ҳақиқатан ҳам гуноҳкор бўламиз ва бизларни қоралаш ҳам мумкин бўлади. Аммо бунда ҳам бизларнинг ҳақиқатан ҳам худога ёқмайдиган иш қилганимизни исбот этиб бериш керак бўлади. Ҳа! «Менга ёқмайди»миш! Энди мен ҳам: «Менга ёқмайди» десам бўлаверар экан-да! Мана сенинг мен билан бундай гап-лашувинг сира менга ёқмайди, бунинг устига, менинг нон-тузимни баҳам кўриб ўтирибсан, мен ҳеч нарса демай ўтирибман! Шошмай-чи дейман, мен унга яхшилик билан тушунтирай-чи, балки ақли кириб қолар, дейман! Эҳтимол, сенинг қилиқларингга ҳазилкашлик билан жавоб қайтараётган пайтда ҳимоячи фариштанг сени тўғри йўлга солиб қўяр! Мен-ку, ўзим учун эмас, сенга жабр бўлмасин деяпман! Оҳ, жоним, яхши эмас!

Мен сенга бирор ёмон гап айтган бўлсам эди, ё эса сен мендан бирор ёмонлик кўрган бўлсанг эди, унда сеники тўғри! Худо катталардан ўғит-насиҳат олгин деган, лекин мен сени хафа қилган бўлсам, майли! Мендан хафа бўлавер! Мен бўлсам ювошгина, жимгина ўтираман, ҳеч нарса демайман, фақат: қандай қилсам ҳаммамиз учун ҳам яхшироқ, қулайроқ, роҳатроқ, тинчроқ бўлар экан, деб ўйлайман, холос! Сен-чи! Сени қара-ю. Ҳай, энди менинг мулойим гапларимга қандай жавоб берар экансан, кўрайлик! Сен ҳаммасини бирданга айта қолма, жоним, олдин ўйлаб кўргин, худога сизингин, ундан ўзингга ақл сўрагин! Агарда...

Порфирий Владимирич тоза ҳам вақиллади. Сўзлар унинг оғзидан гўё сўлакайдай тўхтовсиз оқиб чиқарди. Аннинька унга ҳайрон бўлиб қарарди. Бироқ Арна Петровнанинг вафоти муносабати билан унинг нима қилиши кераклигини тоғаси айтмади. У бу масала тўғрисида овқат маҳалида ҳам, кечки чой маҳалида ҳам гап очарди-ю, лекин ҳар сафар Иудушка эзмалик қилиб, гапни чўзарди. Аннинька бу тўғрида гап очганига пўшаймон қилди ва фақат:— Бу гаплардан қачон қутулар эканман?— деб ўйлади.

Овқатдан кейин, Порфирий Владимирич уйқуга киргач, Аннинька Евпраксея билан қолди ва тоғасининг экономакиси билан дардлашмоқчи бўлди. У қандай қилиб Евпраксея кўркмасдан Головлёвода яшаб турганини ва эртадан кечгача тоғасининг оғзидан тўхтовсиз оқиб чиқаётган сафсаталарни эшитишга қандай тоқат қилишини билмоқчи эди.

— Евпраксея, Головлёвода зериксангиз керак?

— Нега зерикайлик? Бизлар жаноблардан эмасмиз-ку!

— Ҳар ҳолда... доим ёлғизсиз... ҳеч қандай томоша, ўйин-кулги бўлмаса!

— Бизларга қандай томоша керак! Сиқилсам — деразага қараб томоша қиламан. Мен дадамникида, Капелькидаги Николаникида, оз-моз ўйин-кулгини ҳам кўрганман!

— Ҳар ҳолда ўз ўйингизда яхшироқ бўлса керак дейман... Уртоқларингиз ҳам бўлгандир, бир-бирингизникига меҳмондорчиликка боргандирсизлар, ўйин-кулги ҳам қилгандирсизлар...

— Ҳа, энди!

— Тоғам билан-чи... У ҳамина зериктирадиган қилиб узоқ гапиради. У доим шунақами?

— Доим шунақа, кун бўйи шундақа гапираверади.

— Зерикмайсизми сиз?

— Менга нима! Қулоқ ҳам солмайман!

— Ҳеч қулоқ солмай бўладими. У билиб қолиб, кейин хафа бўлиши бор.

— У қаёқдан билсин! Мен унга қараб ўтираман-да, у гапираверади. Шу пайтда ўз ишимни ўйлайман.

— Сиз нима тўғрисида ўйлайсиз?

— Ҳамма нарса тўғрисида ўйлайман. Бодринг тузлаш керак бўлса — ўша тўғрида ўйлайман, шаҳарга чойга одам юбориш керак бўлса — ўша тўғрида ўйлайман. Рўзгор тирикчилиги учун нимаики керак бўлса — ҳаммаси тўғрисида ўйлайман.

— Демак, сизлар бирга турсаларинг ҳам ҳақиқатда ёлғиз экансиз-да?

— Ҳа, пешанамизга шу ёзилган экан. Ҳар замонда кечқурунлари дурак ўйнашга ҳафсала қилиб қолади — ўйнаймиз, шу. Унда ҳам ўйин ўртасида картани йиғиштириб қўйиб, гапга тушиб кетади. Мен унга қараб ўтиравераман. Марҳума Арина Петровна борларида яхшироқ эди. У киши борларида кўп гапиришга қўрқарди: йўқ, йўқ, деб кампир уни тўхтатаверарди. Ҳозир бутунлай бошқача бўлиб қолди, жуда талтайиб кетди.

— Кўрдингизми! Евпраксея, бу жуда хунук-ку! Бир одам гапираверса, гапираверса, нима гапирганини ҳам билмасанг, қачон тўхтар экан, деб ўтирсанг, ёмон-да, ахир! Ёмон ҳам, ўнғайсиз ҳам, шундай эмасми?

Евпраксея худди миясида ажойиб бир фикр тутилгандай, Аннинькага қаради ва:

— Битта сизгина эмассиз, кўплар шунинг учун уни ёмон кўради, — деди.

— Шундай денг?

— Ҳа. Ҳаттоки хизматкорлар ҳам у билан чиқишолмайдилар. Ҳар ойда янгилаймиз. Гумашталар ҳам, ҳаммаси шунинг учун.

— Жонга тегадими дейман?

— Жонга текканда қандай денг, жабрлайди. Пиянистлар яшай беради. Унга қулоғининг тагида ногора қоқсангиз ҳам бари бир. Пияниста бўла қолса ҳам майли эди дейсиз, у киши пиянисталарни ёмон кўради.

— Оҳ, Евпраксея-ей! Ҳали мени у Головлёвада қо-
лишга кўндирмоқчи-я!

— Яхши бўларди-я! Ростдан ҳам қола қолсангиз-чи,
бизлар билан! Зораки сиздан бир оз тортинса!

— Йўғ-эй! Жонгинам! Унинг кўзига қарашга тоқат-
тим йўқ.

— Нима ҳам дер эдик! Сизлар-ку — бойвуччасизлар!
Ихтиёрингиз ўзингизда! Бироқ ихтиёр — ихтиёр-ку, бари
бир бировнинг ноғорасига ўйнашга тўғри келади!

— Балли! Кўпинча шундай бўлади!

— Мен ҳам шундай деяпман. Айтмоқчи, ҳали мен
сиздан бир нарса сўрамоқчи эдим: артистка бўлиш яхши
эканми?

— Уз понини ўзи топади, яхши.

— Порфирий Владимирич менга: артисткаларни но-
маҳрамлар белидан қучоқлайди, деди, ростми шу?

Анииньканинг бир оз жаҳли чиқди.

— Порфирий Владимирич ҳеч нарсани тушунмайди-
да,— деди у аччиқланиб,— шунинг учун валдирайди.
Саҳнада ўзини бўлаётганини ҳам тушунмайди, чиндан
ҳам шундай воқеа рўй бераётир, деб ўйлайди.

— Ҳар ҳолда, Порфирий Владимиричнинг ўзи ҳам...
сизни кўриши билан тамшаниб қолди! «Жиянча, жиянги-
нам» эмиш! Кўзларининг ўйнаб туриши беҳудага
эмас-да!

— Евпраксея-эй! Бўлмаган гапларни гапирасиз-да!

— Мен-а! Менга нима? Туриб кўринг-чи, кейин ўзин-
гиз биларсиз! Менга-ку бари бир-а! Ҳайдасалар — ўз
уйимга кетавераман. Айтганингиз тўғри, бу ерда одам
зерикиб кетади.

— Менинг бу ерда қолишимни хаёлингизга келтири-
шингиз ҳам беҳуда. Головлёво зерикарли, бунга шубҳа
йўқ. Бу ерда киши қанча турса шунча зерикади.

Евпраксея бир оз хаёл суриб қолди ва кейин эснаб
олиб:

— Мен дадамникида турганимда жуда озғин эдим.
Ҳозир кўринг — қандай бўлибман! Йшим жойида! Демак,
зерикарли деган нарсамиз менга боп келар экан-да!

— Бари бир кўпга чидамайсиз. Айтганим келар,
эсингизда бўлсин.

Шу билан гап тамом бўлди. Хайрият, Порфирий Вла-
димирич бу гапларни эшитмади, йўқса унинг ўғит-наси-
ҳатлари бешбаттар авжига чиққан бўлар эди.

Порфирий Владимирич Аннинькага яна икки кун азоб берди. Шошмагину шошмагин! Аста-секину аста-секин! Худога сифингину унақа-бунақа, деб тоза шақиллади. Бечорани ҳолдан тойдириб қўйди. Ниҳоят, бешинчи кун деганда шаҳарга тайёргарчилик кўра бошлади, лекин бунда ҳам жиянининг жиғига тегишини қўймади. Аннинька жўнашга тайёр бўлиб даҳлизда кутиб ўтирса ҳам жўрттага айланишарди. Кийинар, ювинар, сонига уриб ўтирар, чўқинар, юрар, бир жойга бориб ўтирар ва «шунақа, оғайни!» ёки «сен, чироғим, ҳазир бўл... иш чатоқ бўлиб қолмасин!» деб вайсар эди. Умуман, у Головлёводан бир неча соатга эмас, бутунлай жўнаб кетадиган одам сингари иш қилар эди. Одамларни ҳам, қўшиб қўйилган отларни ҳам бир ярим соатча кутдириб қўйгандан кейин, ахири, гап сотавериб томоғи қақраб қолгач, жўнашга қарор берди.

Саройда отлар ем еб бўлгунча шаҳардаги ишлар ҳам тамом бўлди. Порфирий Владимиричнинг топширган ҳисоботига мувофиқ Арина Петровнанинг вафот этган кунига қадар етимларнинг сармояси беш процентли қоғозлар бўйича сал кам йигирма минг сўмга бориб қолган экан. Шундан кейин етимларнинг балоғатга етганликлари тўғрисидаги қоғоз билан ворисликни бекор қилиш ҳақидаги ариза ҳам қабул қилинди ва шу ондаёқ ворислик кенгаشمасини бошқариш иши тугагани ҳамда ер-сув билан сармояларни эгасига топшириш тўғрисида буйруқ ҳам чиқазилди. Шу кун кечқуруноқ Порфирий Владимирич томонидан тузилган қоғоз ва рўйхатларга Аннинька қўл қўйди ва ниҳоят, енгил нафас олди.

Қолган кунларни Аннинька жуда ҳам нотинч ўтказди. У Головлёводан дарҳол жўнаб кетмоқчи бўлган эди, аммо тоғаси ўзининг ташқи кўринишда мулоийм, лекин енгиш учун ҳеч қандай инсон қудрати етмайдиган аҳмоқона қайсарлик ва ҳазилкашликлари билан ишни пайсалга солди.

— Ўзинг айтиб эдинг-ку, бир ҳафта тураман деб, туравермайсанми,— дерди у.— Сенга нима энди! Уй ҳақи тўлагин деяётганимиз йўқ, марҳамат, чой ичасанми, овқат ейсанми — ҳаммаси тайёр!

— Жўнашим зарур-да, тоға!— деб ёлворарди Аннинька.

— Сенинг қолгинг келмайди, мен от қўштириб бермайман,— деб ҳазиллашарди Иудушка,— бизникида қа-

малиб ўтираверасан! Мана, бир ҳафта ўтсин—кейин бош устига! Ибодат қилиб оламиз, от қўшиб чиқамиз, чой ичамиз, гаплашамиз... Бир-биримизнинг дийдоримизга тўямиз, кейин оқ йўл! Ундан кейин: қабристонга яна бир бориб келсанг бўлмасмикан-а? Балки буvingнинг арвоҳи сенга мададкор бўлар.

— Маъқул!— деди Аннинька.

— Бўлмасам бундай қиламиз: чоршанба куни эрта-лаб ибодат қилиб оламиз, йўлга қоринни тўйғизамиз, кейин менинг отларим сени Погорелкага обориб қўяди. Погорелкадан Дворикигача ўз отларинг билан борарсан, чунки ўзинг ҳам бойвучча бўлиб қолдинг-да! Ўзингнинг отларинг бор!

Хўп дейишга тўғри келди. Тубанлик катта кучга эга: янги одамни ҳамма вақт ўз гирдобига тортади, кишини довдиратиб қўяди ва у эс-ҳушини йиғиб олгунча уни ўраб-чирмаб қўлади. Сассиқ ахлат чуқури ёнидан ўтиб кетаётган киши бурнини бекитиш билан нафас олмасликка ҳам ҳаракат қилади; маҳмадонагарчилик ва тубанликка дуч келиб қолган одам ҳам бундан қутулиш учун худди шундай қилишга мажбур бўлади. Бундай киши кўрмасликка, эшитмасликка, ҳидламасликка ва татимасликка ҳаракат қилади; ўзининг жамики таассуротини бир ёққа йиғиштириб қўйишга мажбур бўлади. Ана шундагина уни тубанлик рутубати бўғолмайди. Аннинька, гарчи кеч бўлса ҳам, буни пайқаган эди; ҳар ҳолда, у, ўзининг Головлёводан қутулиб чиқиб кетишини ўз ҳолига ташлаб қўйган эди. Ўзининг ўтакетган маҳмадонагарчилиги билан Иудушка уни шу даража енгдикли, ана энди ақлли бўлибсан!— деб қариндошларча елкасини сийпалаб, қучоқлаб олганида ҳам у ҳеч қандай қаршилик кўрсатмади. Тоғасининг ориқ қўллари орқасини сийпалар экан, у сесканиб кетди ва: ё раббим! Бир ҳафтадан кейин жавоб берганида ҳам майлийди-я!— деб, бошқа ёмон туйғуларини кўз олдига келтирмасликка тиришди. Унинг бахтига; Иудушка ҳазар қиладиган киши эмас эди ва жиянининг бетоқатлигини кўриб ҳам индамади. У эр-хотинлар муносабати тўғрисида: хоҳ сев, хоҳ севма, лекин ундан кўзингни узма, деган мақолга яраша иш қилаётганга ўхшарди.

Ниҳоят, сабрсизлик билан кутилган жўнаш куни ҳам келди. Аннинька соат олти бўлар-бўлмасдан ўрнидан турди, аммо Иудушка ундан ҳам олдинроқ туриб олган

эди. У одатдагича ибодат қилиб олди ва бутхонанинг қўнгироқ овози қачон эшитилар экан деб, сарпойчанг ҳолда у уйдан бу уйга кириб юрар, қулоқ солиб тинглар ва бошқа шу сингари беҳуда ишларни қилар эди. У ташвишда қолган бўлса керак: Аннинька билан учрашишганида унга аллақандай кўз қири билан қараб қўйди. Эшик ёп-ёруғ бўлиб қолган эди-ю, лекин ҳаво очиқ эмас эди. Осмонни қоп-қора булут қоплаган ва ундан баҳор ёмғири қор аралаш тушарди. Далада кўклам сувлари тўпланган, қишлоқ йўлидаги ўнқир-чўнқирда сувлар йиғилиб ётар эди; жанубдан эсан қаттиқ шамол, кунлар исиб қор эришидан дарак берарди; қордан қутулган дарахлар нам шохларини чайқалтириб у ёқдан-бу ёққа тебранарди; хўжайин кўрғонидаги иморатлар ҳўлланган сингари қорайган эди. Порфирий Владимирич Аннинькани дераза олдига олиб келиб, қўли билан кўклам манзарасини кўрсатди.

— Ҳалиям кетмоқчимисан? Қолсанг бўлмайдими-а?— деб сўради у.

— Йўқ, йўқ!— деб чўчиб кетди Аннинька:— Бу... бу... ўтиб кетади-ку!

— Номаълум. Агарда соат бирда жўнасанг. Погорелкага соат еттидан илгари боролмайсан. Қор эриётган маҳалда кечаси юриб бўладими, бари бир Погорелкада ётиб қолишга тўғри келади.

— Йўқ! Мен кечаси ҳам юравераман, ҳозир жўнаб қўя қоламан... Мен, тоға, кўрқмайман! Ундан кейин, соат бир бўлганини кутишдан нима фойда? Тоғажон! Барака топинг! Мени ҳозир жўната қолинг!

— Бувингнинг арвоҳи нима дейди? Ана холос, бу қанақа невара! Келиб бирпас ўйнади-ю, дуои фотиҳа қилишни ҳам истамади!— дер.

Порфирий Владимирич сукут қилди. Оёқларини ўйнатиб, гоҳ Аннинькага, гоҳ ерга қаради. У бирон фикрга келиб, айтишга журъат қилмай тургандек эди.

— Шошма-чи, мен сенга бир нарса кўрсатай?—деб ниҳоят ботирлик қилди у ва чўнтагидан ўроғлиқ бир варақ почта қоғози чиқазиб, Аннинькага узатди,— мана, ўқиб кўргин-чи!

Аннинька ўқий бошлади:

«Мен бугун эрталаб ибодат қилдим ва менинг Аннинькамни қолдириб бер, деб худога ёлвордим. Худо

менга: Аннинькани белидан кучоқлаб олгин-да, бағрингга босгин, деди».

— Шундай эмасми?— деб сўради Иудушка ва юзлари оқара бошлади.

— Вой, тоға! Бу қандай разиллик!— деди Аннинька, довдираганича унга қараб.

Порфирий Владимирич янада бўзариб кетди ва «сизларга отлич аскарлар офицери керак экан-да!» дея мингирлаб чўқиниб олди ва оёқларини судраб босиб эшикка чиқиб кетди.

Орадан чорак соат ўтгандан кейин яна қайтиб келди ва ҳеч нарса билмагандай, Аннинька билан ҳазиллаша бошлади.

— Хўш,— деди у,— қабристонга бориб бувинг мазорини тавоф қиласанми? Тавоф қилиш керак, жоним, тавоф! Бувингни йўқлаганинг яхши бўлади! Қавм-қариндошларни ҳеч қачон эсдан чиқариш ярамайди, айниқса бизлар учун жон куйдирган кишиларимизни!

Қампирнинг ҳақиға дуон фотиҳа қилишди, черковга бориб ҳолва-талқон ейишди, кейин уйга келиб яна ҳолва-талқон ейишди ва чой ичгали ўтиришди. Порфирий Владимирич, жўрттага қилгандек, чойни одатдан ташқари секин ичар, бир хўплам чой ичиб, бир қанча вақт вайсар эди. Шундай бўлса-да, соат ўнларда чой тамом бўлди ва Аннинька яна ёлвора бошлади:

— Тоға! Энди жўнасам бўладими?

— Овқат-чи! Йўлга овқат еб олишинг керак-ку? Тоғанг сени овқатсиз жўнатиб юборади, деб ўйладингми! Бир қадам ҳам! Хаёлингга ҳам келтирма! Бунақа одат Головлёвода ҳеч бўлгани йўқ! Ўз жиянимни йўлга қуруқ чиқариб юборсам, марҳума онамнинг арвоҳи хушнуд бўладими! Хаёлингга ҳам келтирма! Бўлмайди ҳам!

Яна кўнишга тўғри келди. Орадан бир ярим соат ўтса-да, лекин овқатдан дарак йўқ эди. Ҳамма тарқалиб кетган: Евпраксея, қўлидаги калитларини шилдиратиб, омбор билан ертўла атрофида айланиб юрипти; Порфирий Владимирич бўлса, гумаштасига бидирлар, қандайдир бемаъни буйруқлар бериб, унинг тинқасини қуритар, сонларига урар ва умуман фурсатни ўғирлашга уринар эди. Аннинька ёлғиз ўзи қолиб ошхонада у ёқдан-бу ёққа юрар, соатга қараб секундларни ва бир, икки, уч... деб босган қадамларини санарди. Ҳар замонда дераза-

дан кўчага кўз ташлаб, йўлда қор сувлари борган сари кўпаяётганини кўрар эди.

Ниҳоят, қошиқ, пичоқ ва лаганларнинг тақиллаган овози эшитилди, Степан деган хизматкор ошхонадаги столга дастурхон солди. Лекин Иудушканинг таъсири унга ҳам юққандай кўринарди. Лаганларни зўр-базўр қимирлатар, стаканларга пуфлар, уларни ёруғликка солиб қарар эди. Соат расо бир деганда овқатга ўтиришди.

— Ана энди жўнайверасан!—деб Порфирий Владимирич кузатишга яраша гап бошлади.

У, олдида турган лагандаги шўрвага қўл ҳам тегизмасдан, Аннинькага шундай суқланиб қарадики, ҳатто бурун учи қизариб кетди. Аннинька эса шошиб-пишиб овқат ичарди. Порфирий Владимирич ҳам қошиғини олиб шўрвага тикмоқчи бўлган эди-ю, яна қайтиб столга қўйди.

— Сен энди мен қари чолни кечирасан!—деди у,—мана сен мусофирхонадаги сингари ҳаш-паш дегунча шўрвангни ичиб бўлдинг, мен эсам, шошилмасдан ичман. Худонинг берган неъматига бепарволик билан қарашни ёмон кўраман. Худо бизга нонни ризқ-насиба қилиб берган, биз уни сочмаслигимиз керак—ана сен қанчасини увотиб ташлабсан? Умуман, мен диққат билан иш қиламан, шунда пишиқроқ бўлади. Менинг овқат устида гап айтишимга балки аччиғинг келар, нима қилай! Аччиқлансанг аччиқланарсан-да! Аччиқланиб-аччиқланиб, кечирарсан-қўярсан! Сен ҳам ҳамон ёшлигингча турмассан, сенга ҳам эс кириб қолар, ана шунда: тоғам тўғри айтган экан, деярсан. Шунақа, азизим. Ҳозир сен менинг гапларимга қулоқ солиб ўтириб: тоғам валақ-валақ! Қари эзма!—деб ўйлаётган бўлсанг керак. Менинг ёшимга етганигда бошқача ўйларсан: вой тоғам-эй! Мени яхшиликка ўргатган экан-ку!—деярсан.

Порфирий Владимирич чўқиниб олди ва шўрвадан икки қошиқ ичди. Шундан кейин қошиғини столга қўйди ва курсига суяниб, яна гап сотишга ҳозирланди.

«Қонхўр!» деган сўз Анниньканинг тил учиди ўйнарди. Лекин у ўзини тийди, стаканга тез сув қуйиб, бирдан ичиб юборди. Иудушка эса унинг ичида нима борлигини фаҳмлагандай бўлди.

— Хўш! Ёқмадим! Начора, ёқмаса ҳам тоғанг гапига қулоқ соласан-да! Мана мен сенинг шошқалоқлигинг

тўғрисида аллақачондан буён гаплашмоқчи эдим, лекин фурсат бўлмасди. Уша шошқалоқлигинини ёмон кўраман-да, чунки бунинг ичида енгилтаклик билан мулоҳазасизлик ҳам бор. Бошда бунингизни ташлаб кетишингиз ҳам ноўрин бўлди, кампирни хафа қилишдан ҳам тортинмадингиз. Сабаби нима энди?

— Вой, тоға-эй! Нега энди буни қўзғайсиз! Утган ишга салавот! Бундай қилишингиз асло ярашмайди!

— Шошма! Мен унинг яраш-ярамаслигини айтаётганим йўқ, мен айтяпманки, бу иш ўтиб кетган бўлса ҳам, уни тузатиш мумкин. Банда бу ёқда турсин, худонинг ўзи ҳам ишини ўзгартириб туради: бугун ёмғир берса, эртага ёғинсиз кун беради! Шундайми? Сенинг театринг билан худонинг иши ҳам йўқ! Қани! Энди нима дер экансан!

— Йўқ, тоға! Қўйинг бунингизни! Худо ҳақи!

— Яна сенга шуни йтмоқчиманки, енгилтаклигинг яхшимас. Катталарнинг насиҳатига енгилтаклик билан қарашинг, ундан баттар. Тоғанг сенга яхшилик истайди, сен бўлсанг: қўйинг! дейсан. Тоғанг сенга мулойимлик, хушдилик қилади, сен бўлсанг унга пишқирасан! Бундан ташқари, биласанми, сенга тоғангни ким берганини? Қани, айтиб кўр-чи! Сенга ким тоға берган?

Аннинька унга қараб ҳайрон бўлар эди.

— Тоғангни сенга худо берган! Худо! Тоғанг бўлмаганда ўтирардинг бир ўзинг, нима қилишингни билмасдинг, қаерга боришни, нима илтимос қилишни ва бу илтимосингдан нима чиқишини билмасдан ўтирардинг. Тўқайзорда адашиб юргандай бўлардинг, биров сени хафа қиларди, бошқаси алдаб кетарди, учинчиси бўлса, сени масхара қилиб куларди! Тоғанг борлиги учун, худонинг қудрати билан, бир кун ичида ишларингни бажариб ҳам олдинг. Шаҳарга бордик, васийлар маҳкамасига ҳам кирдик, илтимосимизни ҳам қилдик, буйруқни ҳам олдик! Шундай, азизим! Тоғанг борлиги қандай фойда!

— Сиздан миннатдорман, тоға!

— Тоғангдан миннатдор бўлсанг, демак, унга пишқирма, унинг гапига қулоқ солиш керак. Тоғанг сенга яхшилик тилайди, сен эсанг бошқача.

Аннинька зўрға чидаб ўтирар эди. Тоғаннинг ўнгит-насиҳатларидан қутулиш учун яна бир йўл қолган эди; у ҳам бўлса: унинг Головлёвода қолиш тўғрисидаги таклифига асосан кўниш эди.

— Хўл, тоға,— деди у,— ўйлаб кўрай-чи. Қариндошлардан узоқда якка-ёлғиз юришнинг ноқулайлигини мен ўзим ҳам тушунапман... Ҳар ҳолда, ҳозир ҳеч нима деёлмайман. Яхшилаб ўйлаб кўрай.

— Баракалла! Ана кўрдингми, ўзинг ҳам тушуниб қолибсан. Энди нимасини ўйлайди! Отларни чиқартирамиз, чамадонларингни олишади, ана, ўйлаганинг шу бўлади-қўяди!

— Йўқ, тоға, синглим ҳам борлигини эсингиздан чиқарманг!

Бу важ Порфирий Владимирични қондирдимми ё бутун бу гаплар унга фақат одоб юзасидан керакмиди?— буни си номаълум; эҳтимол, Анниньканинг Головлёвода қолиши унинг учун зарур ё нозарурлигини ўзи ҳам яхши билмас, балки шунчаки кўпроқ вайсаш учун гапиргандир. Ҳар ҳолда, шундан кейин овқат тезроқ ейилди, Анниньканинг ҳамма гапига хўп деярди ва маҳмадонагарчилигига йўл қўймайдиган жавобларни бериб ўтирар эди. Шундай бўлса ҳам, овқат тугаганда соат икки ярим бўлиб қолган эди. Аннинька ўрнидан отилиб турди ва тоғаси билан хайрлашмоқ учун унинг олдига келди.

Ун минутдан кейин Иудушка устига пўстин ва оёғига айиқ тери этик кийгани ҳолда кузатиш учун ташқарига чиқди ва Анниньканинг чанага қандай жойлашганини ўзи кузатиб турди.

— Йўлда эҳтиёт бўлиб ҳайда!— деб амр қилди у кучерга.

Ниҳоят, Аннинькани ўрадилар, жойлаштирдилар ва чодирни беркитдилар.

— Қола қолганингда бўларди!— деб яна бир карра қичқирди Иудушка унга, одамлар олдида қариндошларча кузатаётганини кўрсатмоқ учун:— Албатта яна келарсан? Айт!

Аммо Аннинька энди ўзини эркин ҳис қилди ва тоғасининг жиғига тегиб кетмоққа қарор берди. У аравадан бошини чиқазиб ва ҳар бир сўзини чертиб:

— Йўқ, тоға, келмайман! Ёмон одам экансан!— деди.

Иудушка эшитмаганга солди, лекин лаблари оқариб кетди.

Головлёводаги тутқунликдан қутулганига Аннинька шунчалик хурсанд бўлдики, жўнаб кетган заҳоти тирик одамлар билан алоқаси умрбод ўзилган кишини сира эсига ҳам келтирмади. У фақат ўзининг қутулиб чиққан-

лиги ва эркин нафас олаётгани тўғрисида ўйлар эди. Унинг бу озодлик туйғуси шу қадар кучли эдики, қабристонга иккинчи марта борганида биринчи дафъадаги асабийлашуви бутунлай йўқ эди. Бу сафар дуои фотиҳани тинчгина тинглади, кўз ёшларини тўкмасдан гўрга таъзим қилди, поп уйига чойга таклиф қилган эди, Аннинька хурсандлик билан борди.

Қабристондаги поп анчагина қашшоқ турмуш кечирар эди. Уйининг меҳмонхона хизматини ўтайдиган бирдан-бир хонаси серҳашам эмас. Бўялган, жун қопламаси анчагина титилиб кетган ўн икки стул деворга тақаб тизилган, улар ёнида суянчиқлари қадимги генералларнинг кўкрагидай дўппайган диван ҳам туради. Икки дераза орасидаги деворга тақалган ва кир мовут ёпилган стол устида диний китоблар ётарди; китоблар орқасида сиёҳдонга суқилган ручка турипти; уйнинг кун чиқиш томонидаги бурчагида ота-онаси яхши ният билан берган иконалар солинган шкаф қўйилган; унинг олдида чироқ ёқилди; бунинг тагида устига айниган кул ранг мовут ёпилган поп хотинининг сепи солинган иккита сандиқ турипти. Деворларга гулдор қоғоз ҳам ёпиштирилмаган; бир деворнинг ўртасига авлиёларнинг бир неча ранги ўчган суратлари осиб қўйилган. Уй ичидан қандайдир пашша ва ҳашаротлар ҳиди келади. Поп ҳали ёш бўлса ҳам анча мазаси қочиб қолган. Оқсимон сийрак сочлари мажнун тол шохлари сингари осилиб тушган; ҳаво ранг кўзларида нур қолмаган; овози титрайди, соқоли чўққи; устидаги эски чопони худди қозикда тургандек эди. Хотини ҳам ёш, лекин ҳар йил туққанидан эрдан ҳам баттар рангсиз.

Аннинька бу камбағал одамлар ҳам унга адашган деб қараётганини сезди.

— Тоғангизникида бўлдингизми?— деб сўз бошлади поп, хотини узатган патнисдан бир пиёла чой олатуриб.

— Ҳа, бир ҳафтача турдим.

— Ҳозир Порфирий Владимирич бутун атрофда энг катта помешчик бўлиб қолди, ундан бадавлат одам йўқ. Фақат турмушда омади паст кўринади. Аввал бир ўғли вафот этди, кейин иккинчиси ва охирда онаси ҳам вафот бўлди. Ажабки, қандай қилиб у киши сизни Головлёвода қолдиришни ўйламадилар.

— Тоғам таклиф қилган эди-ю, ўзим кўнмадим.

— Нега энди?

— Эркинроқ яшаш яхши-да.

— Эркин яшаш яхши-ку, хоним, лекин хавф-хатар бор-да. Ундан ташқари, Порфирий Владимиричнинг яқин қариндошлиги сабабли унинг жамаки ер-мулкига бево-сита ворис бўла олишингизни назарга олганда, эркин яшашликдан бир оз воз кечиб турсангиз ҳам бў-ларди.

— Йўқ, тақсир, ўз ноним ўзим билан. Ўзим бемалол яшайвераман, биров бир нарса деёлмайди.

Поп гўё ундан: «ўз ноним» деган сўзнинг маъносига тушуна оласанми деб сўрамоқчи бўлгандай Аннинькага нурсиз кўзларини тикди, лекин уялтирмаслик учун инда-май этақларини йиғди.

— Артисткалигингиз учун кўп мояна оласизми?— деб поп хотини гапга аралашди.

Поп яна ортиқроқ хижолат тортди ва хотинига кўзи-ни қисиб ҳам қўйди. У бунга Аннинька хафа бўлар деган эди. Аммо Аннинька ҳеч хафа бўлмади ва сира тортиниб турмасдан жавоб берди:

— Ҳозир ойига бир юз эллик сўм, синглим эса юз сўм олади. Бундан ташқари, бизларнинг фойдамизга то-мошалар қўйиб берадилар. Бир йилда икковимиз бўлиб олти мингча оламиз.

— Синглингизга нима учун кам беришади? Ё у ки-шининг лаёқати пастроқми?— деб поп хотини қизиқсиниб сўради.

— Йўқ, синглимнинг касби бошқачароқ. Менинг ово-зим яхши, мен ашула айтаман, ашулани томошабинлар яхши кўради; синглимнинг овози пастроқ, у ўйин-кулги-ли томошаларда иштирок қилади.

— Демак, ундаям бирови поп, бирови дьякон, бирови дьякча бўлиб хизмат қилар экан-да?

— Лекин бизлар баравар бўлишамиз; бизлар бошда-ноқ топган пулни баравар бўлишамиз деб ваъдалашиб қўйганмиз.

— Қариндошларча экан-да? Баравар баҳам кўриш-дан яхшиси борми? Мисол учун попга қанча тегади? Олти мингни ойга тақсим қилганда бир ойга қанчадан тушади?

— Бир ойга беш юз сўм сўлкавойдан, иккига тақсим қилинса — икки юз эллик сўмдан тегади.

— Қанча пул-а! Бизлар бир йилда ҳам бунча сарф қилмаймиз. Мен яна бир нарсани сўрамоқчи эдим:

артисткаларга ёмон муомала қилишар экан, дейишади, шу тўғрими?

Поп шошиб қолди ва ҳатто жандасининг этаклари-ни ёзиб ҳам юборди; бироқ Анниньканинг бу масалага бепарволик билан қараганини кўриб: «Епирай, буни ростдан ҳам сира енгиб бўлмас экан-ку!»— деб ўйлади-да тинчиб қолди.

— Қандай «ёмон муомала» экан?— деб сўради Аннинька.

— Ўпишармиш, қучоқлашармиш... Ҳатто хоҳламаса ҳам, улар...

— Ўпишмайди-ку, ўпгандек қилиб кўрсатишади. Хоҳ-лайсанми, йўқми, бари бир бажаришга тўғри келади, чунки пьесада қандай ёзилган бўлса, ўшандай қилинади.

— Пьесадагидек бўлганда ҳам, ҳар ҳолда... Қай бири сўлакайини оқизиб осилади, чор-ночор унга лабларингни тутиб боришинг керак!

Аннинька қизариб кетди. Ҳайҳот, довиорак ротмистр Папковнинг пьесада ўлмаса ҳам сўлакайини оқизиб «осилишни» дарров эсига тушди.

— Саҳнада бутунлай бошқача бўлади, сиз тушун-маяпсиз,— деб соддагина жавоб берди Аннинька.

— Албатта, бизлар театрларга бормаймиз, у ерда ҳар бало бўлса керак. Баъзан биз икковимиз сизлар тўғрингизда ўйлашиб қўямиз; сизларга ачинамиз, жуда ҳам ачинамиз.

Аннинька индамасди; поп бир нарса айтмоқчи бўлиб, соқолини сийпалаб ўтирар эди.

— Албатта, хоним,— деб гапга киришди ниҳоят у,— ҳар қандай кишида ҳам роҳат ва ташвиш бўлади, аммо одамзод ўзининг бўшанглиги орқасида роҳатга берилиб кетади-да, ташвишни эсидан чиқаришга ҳаракат қилади. Нима учун эсидан чиқаришга ҳаракат қилади? Шунинг учунки, хоним, бундай киши соф ҳаётини кўз олдига келтиргиси ҳам келмайди.

Поп кейин нафас олиб:

— Энг зарури, хоним, ўз иффатингизни сақлашингиз керак!— деди.

Поп устоздай Аннинькага қаради; поппнинг хотини «Қаёқда!» дегандай қилиб бошини чайқади.

— Ана шу иффатни артистлик ҳаётида сақлаб қо-лиш жуда даргумон!— деб, сўзини давом қилдирди поп.

Аннинька бу сўзларга нима жавоб беришни ҳам билмасди. Аста-секин унга бу соддадил одамларнинг «иффат» тўғрисидаги гаплари «шу шаҳарда жойлашган полк» офицер жанобларининг «la chose» тўғрисидаги гаплари билан бир хилга ўхшаб кўринди. Умуман, худди тоғасиникидаги сингари бунда ҳам паст назар билан қараш ва шу билан бирга унга «ёмон ишга аралашмаслик» тарзида қаралаётганини у сезарди.

— Нима учун, тақсир, церковнигиз бунчалик кўрimsиз?— деди у гапни бошқа ёққа буриш учун.

— Келимининг мазаси йўқлиги учун. Помешчиклар ҳаммаси хизматга жўнаб кетишди, деҳқонлар бошини кўтаролмайди. Маҳалламизда улар кўп эмас, икки юздан сал ортиқ, холос!

— Ҳаммасидан қўнғироғимиз жуда ёмон!— деб чуқур нафас олди поп хотини.

— Қўнғироғимиз ҳам, ҳаммаси ҳам. Қўнғироғимиз, хоним, атиги ўн беш пуд келади, у ҳам бахтга қарши ёрилиб кетган. Овози ўчибди, жингиллайди, холос. Марҳума Арина Петровна янгисини ваъда қилган эдилар, тирик бўлганларида янги қўнғироқлик бўлардиқ.

— Бувимнинг ваъдасини тоғамизга айтганингизда бўларди!

— Айтиб эдим, хоним, аммо тўғрисини айтиш керакки, гапимга астойдил қулоқ солиб турди, лекин қониқарли жавоб бермади. Онамдан ҳеч нарса эшитганим йўқ!— деди. Марҳума унга ҳеч нима демаганмиш! Агар эшитган бўлганимда эди, албатта, қилиб берардим!— деди.

— Эшитмай бўпти! Бутун халойиқ билар экан-ку, у киши эшитмаганмиш!— деди поп хотини.

— Ана бизнинг турмушимиз шундай. Илгарилари ишончимиз бўларди, ҳозирда ҳеч қандай умидимиз ҳам йўқ. Баъзан, ўзимиз нари турайллик, худойи учун кулча билан қизил вино ҳам топилмайди.

Аннинька ўрнидан туриб хайрлашмоқчи бўлган эди, лекин столда янги патнис пайдо бўлди; патнисда бир талинка қўзиқорин, бир талинка икра ва бир шиша модера-вино бор эди.

— Утиринг! Марҳамат! Айбга буюрмайсиз!

Аннинька кўнди, шошиб-пишиб иккита қўзиқорин еди, лекин винодан ўзини тийди.

— Сиздан яна бир нарса сўрамоқчи эдим,— деб поп хотини гапирди:— Бизнинг маҳалламизда Лишчевский

деган бой хизматкорининг бир қизи бор; бу қиз Петербургда бир артистканикида оқсоч бўлиб хизмат қилган экан. Артистканинг турмуши жойида экан, лекин ҳар ойда соғлиги учун гувоҳнома тўғрилаб туриш керак экан. Тўғрими шу гаплар?

Аннинька чақчайиб қаради, лекин ҳеч нарса тушунмади...

— Эркин муомалада бўлиш учун, — деб тушунтирди поп: — Лекин у қизинг ёлгон гапирган бўлиши ҳам мумкин. Аксинча, эшитишимизга кўра, артисткалар қилган хизматлари учун ҳатто хазинадан нафақа ҳам олармишлар.

Аннинька қараса, гапнинг поёни йўқ, шунинг учун ўрнидан туриб хайрлашмоққа қарор берди.

— Бизлар бўлсак, сиз энди артисткалигингизни ташлар экансиз, деб ўйлаб эдик, — деб поп хотини яна гапирди.

— Нима учун?

— Ҳар ҳолда сиз бой қизсиз-да. Энди вояга ҳам етдингиз, ер-сувингиз ҳам бор, тагин нима ҳожат! Бундан ташқари тоғангиздан кейин бирдан-бир вориссиз, — деб қўшимча қилди поп.

— Йўқ, мен бу ерда турмайман.

— Бизлар шундай умидда эдик! Икковимиз ўйлагандек, бизнинг бой қизларимиз, албатта, Погорелкада турсалар керак! — деб. Ёзда бу жойлар жуда яхши бўлади: ўрмонга қўзиқорин теришга бориш мумкин! — деб қизиқтирди поп хотини.

— Бизда ёғ игарлик бўлмаган йилда ҳам қўзиқорин жуда кўп бўлади! — деб поп ҳам қўшимча қилди.

Ниҳоят, Аннинька жўнаб кетди. Погорелкага келган ҳамон у: отлар қани! Дарров тайёр қилинглар, — деб шошилди. Бироқ, Федулич бунга кифтини қоқиб:

— «Отлар!» дейсиз-а, биз ҳали уларга ем-хашак ҳам берганимиз йўқ! — деб бидирлади.

— Нимага энди? Ё раббим! Булар ҳаммаси тил бириктирганга ўхшайди.

— Тил бириктирганмиз. Тил бириктирмаса бўладими, эриб-тошиб ётган маҳалда кечаси йўл юриб бўлмаслигини ҳар ким ҳам билади-да. Йўлда бари бир сувдан ўтолмай ўтирасиз, ундан кўра уйда ўтирганингиз яхшироқ бўлар дейман!

Бувисининг уйи иситилган экан. Ётоқхонада ўрни со-

либ қўйилган, ёзув столи устида эса самовар биқиллаб қайнаб турипти; Афимьюшка сандиқча тагидаги Ариня Петровнадан қолган чойни йиғиб олаётир. Чой дамлагунча Федулич қўлларини қовуштириб, эшик ёнидан хонимга қараб турарди; унинг икки томонида молбоқар аёл билан Марковна, гўё бир қўл силталаш билан тум-тарақай учиб кетишга тайёр қиёфада турардилар.

— Бу чой ҳам бувингиздан қолган,— деб аввал гап бошлади Федулич,— марҳуманинг сандиқчаси тагида қолган экан. Порфирий Владимирич ўша сандиқчани ҳам олиб кетмоқчи эдилар, лекин мен кўнмадим. Хонимлар келгандан кейин, дедим, ўзларини эплагунча чой ичиб ўтиришар дедим. Кейин менга ҳазиллашиб қўйдилар: сен, дедилар, қари шайтон, ҳали ўзинг ичиб қўярсан, билгинки, кейин сандиқчани Головлёвога обориб бера-сан!— дедилар. Ҳали кўрармиз, эртагаёқ одам юбориб қоларлар!

— Ўша кездаёқ бермаганингиз чакки бўлипти.

— Нега берамиз, ўзида ҳам чойи кўп. Энди муҳтож бўлсак, сиздан кейин ичармиз. Ундан кейин, хоним, сиз бизларни Порфирий Владимиричга топшириб кетмоқчиси-сиз?

— Хаёлимга келтирганим ҳам йўқ.

— Ундай бўлса, майли-я. Бизлар ҳали тўполон кўтар-моқчи эдик. Башарти, бизларни Головлёво бойваччаси-нинг қўл остига топширишса, ҳаммамиз кетмоқчи бўлган эдик.

— Нега энди? Тоғам шунчалик ёмонми?

— Ёмонлигидан эмас, жуда қийнайди, оғзидан чирик гап чиқади. Одамни гапи билан ўлдиради.

Аннинька ночор жилмайиб қўйди. Иудушканинг саф-сатабозлигидан ҳақиқатан бадбўй чиринди ҳиди келар-ди! Унинг маҳмадонагарчилиги қуруқ эмас, ўлим заҳ-рини сочарди.

— Хўш, энди ўзингиз нима иш қилмоқчи бўлдингиз, хоним?— деб суриштирди Федулич.

— Яъни, масалан, ўзим нима «қилмоқчи бўлай!»— дея Аннинька бир оз ўнғайсизланиб қолди, чунки бу ерда ҳам «иффат» тўғрисида эзмалик бўлишини фаҳмлаб қол-ган эди.

— Артисткаликдан чиқмайсизми энди?

— Йўқ... мен ҳали бу тўғрида ўйлаганим йўқ... Ўз хонимни ўзим топиб есам ёмон бўларми?

— Бе, нимаси яхши! Ярмаркама-ярмарка тўрва кўтариб юриш-а! Мастларни овунтириб! Сиз асилзодасиз-ку, ахир!

Аннинька ҳеч жавоб қайтармади, фақат қовоғини солиб қўйди. Унинг мясида фақат: ё раббим! Бу ердан қачон жўнаб кетар эканман!— деган хаёл ўйнарди, холос.

— Албатта, нима қилишингизни ўзингиз яхшироқ биласиз-ку, лекин бизлар қайтиб келармикинсиз, деб ўйлаб эдик. Қўрғонимиз иссиқ, кенг-мўл, беркинмачоқ ўйнасаям бўлади! Марҳума бувингиз уни жуда жойига келтирган эди! Зериксангиз, чана қўшамиз, ёзда эса ўрмонга қўзиқорин теришга борса бўлади!

— Бизнинг жойимизда минг хил қўзиқорин бор, киши истаганини ейди!— деб минғирлади Афимьюшка.

Аннинька иккала қўли билан столга таяниб, ўзини эшитмаганга солар эди.

— Бу ерда бир қиз Петербургда хизматкорлик қилган экан,— деб жигига тегарди Федулич,— айтадики, ҳамма артисткалар соғлиги учун гувоҳномаси бўлар экан. Улар ҳар ойда маҳкамага гувоҳномаларини кўрсатишлари керак эканмиш!

Анниньканинг бирдан ғазаби қўзиди: кун бўйи ўша сўзларни эшитади-я!

— Федулич!— деб ҳайқирди у.— Нима қилдим сизларга мен? Мени масхаралаш сизларга роҳатми?

Аннинька ўзини зўрға ушларди. У бўғилиб қолиш даражасига етганди, яна шундай бир қаттиқроқ сўз эшитса — тоқат қилолмай қоларди.

НОЖОИЗ ОИЛА ҚУВОНЧИ

Арина Петровна, Петеньканинг ҳалокатидан сал аввал, Головлёвода меҳмондалиги чоғида Евпраксеянинг қорни дўппайиб қолганини фаҳмлаган эди. Арина Петровна, хизматкор қизларнинг ҳомиладорлиги кўпдан-кўп гапларга сабаб бўладиган ва буни батафсил текширишларга муҳтож бўладиган крепостнойлик ҳуқуқи даврида тарбия олганлиги сабабли, Евпраксеянинг гавдасига бир қараш билан аниқлади. Евпраксея эса айбини ўз бўйнига олгандай индамай, анордек қизарган юзини тескари ўгирди.

— Шошма-чи, шошма-чи, бекач! Менга қаранг! Ҳомиладорсан-а?— деб тажрибали кампир айбдор нав жувонни сўроқ қилар эди; аммо унинг овозида ҳеч қандай таъна оҳанги йўқ, аксинча, у ҳазилнамо, ўзининг илгариги бахтли даврини хотирасига келтириб суюнгандай кўринар эди.

Евпраксея уялганиданми, ўзидан мамнун бўлганиданми сира индамасди ва фақат Арина Петровнанинг ўткир қарашларидан юзлари қизарар эди.

— Ҳа, ана! Сенинг баъзан бирдан қимтиниб қолганингни кечаёқ билган эдим. Касални яширсанг иситмаси ошқор қилади! Мени-ку, алдаёлмайсан-а! Сизларнинг қизлик ҳазилларингизни беш чақирим жойдан кўраман! Қимдан бўлди? Қачондан буён? Уялма! Айтавер!

Кейин батафсил сўроқ бошланди ва худди шундай батафсил тушунтириб берилди. Биринчи аломатлари қачон билинди? Доя кампир мўлжаллаб қўйдингми? Порфирий Владимирич бу суюнчдан хабардорми? Евпраксея ўзини эҳтиёт қиладими, бирон оғир нарса кўтармайдими, ва ҳоказо. Евпраксеянинг ҳомиладор бўлганига беш ой бўпти; доя кампир ҳали мўлжаллаган эмас экан; Порфирий Владимиричга билдирган бўлса ҳам, ҳеч нарса демаспти, фақат кафтларини ишқалаб, лабларини қимирлатиб, жамики нарса худодан ва худо ўзи подшо дегандай, иконага топинипти; ниҳоят, бир кунни Евпраксея эҳтиётсизлик билан самоварни кўтаришти ва шу ондаёқ қорнида бир нарса узиягандай бўлипти.

— Вой, сизларга қараб турса тоза бўлгани бўлар экан-да!— деб, бу хабарни эшитган Арина Петровна ғам септи:— Бу ишга ўзим аралашмасам бўлмайдиганга ўхшайди! Буни қара-я, беш ойлик бўлипти-ю, ҳанузгача улар доя кампирни мўлжаллашмаспти! Сен тентак, ҳеч бўлмаганда, Улиткага кўринсанг бўларди-ку!

— Мен ҳам шундай қилмоқчи эдим, лекин афандим Улитушкани унчалик ёқтирмайдилар.

— Бўлмаган гап, бекач, бўлмаган гап! Улитка афандинг ҳузуринда айб қилган бўлса, бу бошқа гап! Бу ёқда аҳвол бошқача-ю, унинг қилганини қаранг! Биз Улитка билан оғиз-бурун ўпишиб ўтирармидик? Йўқ, бу ишга ўзим аралашмасам бўлмас экан!

Арина Петровна қариб қолган чоғимда ҳам шундай оғир ташвишларни кўтаришга тўғри келади, деб ҳасрат қилмоқчи эди, лекин бу суҳбат мавзуи уни шунчалик

қизиқтириб қўйган эдики, лабларини чўпиллатиб гапни давом қилдирди:

— Хўш, бекач, ана энди белингни маҳкам боғлайсан! Роҳатини татидинг, азобини ҳам татиб кўр! Синаб кўр-чи! Мана мен уч ўғил билан бир қиз ўстирдим, бештасини ёшлигида кўмдим, мен-ку, биламан-а! Эрлар бизларни товуқдай таппа босиб, ўз ишларини қилиб кетадилар,— дегандек, хўрознинг ишини тасвишлаб, мушти билан бўйнига уриб кўрсатди.

Арина Петровна бирданига шошиб қолди.

— Вой ўлай! Улуғ айём кунни бўлган экан-ку! Шошма! Шошма! Ҳисоблаб кўрай-чи!

Бармоқ билан санай бошлади, бир санади, икки санади, уч санади — ҳомиладор бўлган пайти улуғ айём кунига тўғри келарди.

— Ана холос! Тақводор киши улуғ айём кунини шунадай иш қилипти-да! Шошмай турсин-чи, бир адабини берай! Художўй одамни қара-я! Қандай гуноҳ қилипти-я. Бир ўйнатайки! Агар адабини бермасам — одам эмасман! — деб ҳазиллашди кампир.

Ҳақиқатан ҳам шу куннинг ўзидаёқ кечки чой маҳалида Евпраксея олдида Арина Петровна Иудушкага ҳазиллашди.

— Бизнинг мўмин-қобил кишимиз! Нима иш қилипти денг! Ёинки нозанининг ростдан ҳам қорни шамолдан дўппайиб қолганмикан! Қойилман!

Иудушка аввал онасининг ҳазилига бурнини жийриб қаради, лекин Арина Петровнанинг «қариндошларча», «чин кўнгилдан» айтаётганини кўриб, аста-секин кайфи жойига кела бошлади.

— Жуда шайтонсиз-да, ойн! Жуда шайтонсиз! — деб у ҳам ҳазилга олди; лекин ўз одатича, бу масала тўғрисида гапиришдан ўзини четга оларди.

— Нимаси «шайтон!» Бу тўғрида жиддий гаплашиб олишимиз керак! Ҳазил эмас-ку! Бу, мен сенга айтсам, «сир!» Бутунлай бўлмаса-да, ҳар ҳолда... Йўқ, бу тўғрида астойдил маслаҳатлашиш керак! Сен қандай деб ўйлайсан: шу ерда тугсин дейсанми ёки шаҳарга обора-санми?

— Билмайман, онажон, ҳеч нарса билмайман! — деб ўзини четга тортарди Порфирий Владимирч. — Шайтонсиз-да! Жуда ҳам шайтонсиз!

— Энди бекач сен билан! Биз бу тўғрисида иккови-

миз гаплашармиз! Нима қилиш, қандай қилиш керак — ҳаммасини аниқлаб чиқармиз! Бу эркаклар деганинг: ишим битди, эшагим лойдан ўтди, деб юраверадилар. Кейин ҳамма қийинчилик аёллар бошида бўлади!

Бу сирни очганидан кейин Арина Петровна ўзини жуда эркин ҳис қилди. Евпраксея билан бутун кеча гаплашиб, гапи тугамади. Ҳатто унинг юзлари қизиб, кўзлари ярқиради.

— Бу, бекач, сен қандай ўйлайсан? Муқаддас иш-ку!— деб насиҳатгўйлик қилди у.— Чунки тўғри йўл билан бўлмаса ҳам, лекин ҳақиқий иш... Аммо сен ҳушёр бўл! Мабодо улуг айёмда бўлган экан, сени худо урди! Сени ҳам расво қиламан! Кўчага ҳайдайман!

Маслаҳатга Улитушкани ҳам чақиришди. Аввал асосий иш тўғрисида маслаҳатлашишди: нима қилиш керак, ювиш керакми, ўсимлик мойи билан қоринни ишқаш керакми. Шундан кейин яна ўша гап бошланди: бармоқ билан бирма-бир санаб чиқардилар, яна ўша улуг айём кунига тўғри келар эди. Евпраксея лоладай қизарарди, лекин тонмасди: фақат ўзининг тутқунлигини вақ қиларди.

— Менга нима!— деярдн у.— Улар нима десалар — шу-да! Бой афанди буюрганларидан кейин биздақалар қарши турармидик!

— Ҳай, ҳай, секинроқ! Гапни айлантирма!— деб ҳазиллашарди Арина Петровна.— Сен ўзинг...

Қисқаси, бу ишга аёллар эҳтиётлик билан киришишди. Арина Петровна ўзининг ўтмишидаги бир қанча воқеаларни эслаб, уларни бирма-бир айтиб борди. Дастлаб ўзининг ҳомиладорлиги тўғрисида сўзлаб берди. Қандай қилиб Стёпка-тентак учун азоб чекканларини, сўнгра Павел Владимиричга ҳомиладор бўлган ҳолда Дубровино қўрғонини «ким ошди» савдосида қўлдан бой бермаслик учун ҳар бекатда отларни алмаштириб Москвага борганини ва бунинг орқасида ўлаёзганини ва ҳоказоларни бирма-бир гапириб берди. Ҳар тугишда бир ҳодиса рўй берган, фақат Иудушкани енгилроқ туққан.

— Заррача ҳам қийналмагандим!— дерди у.— Ё раб-бим! Иккиқат бўлганим ростмикан!— деб хаёл суриб ўтирардим. Вақти келганда бирпасга каравотга ётдим, кейин ўзим ҳам билмай қолдим, қарайманки, бирдан қутулибман-қолибман! Бу ўғлимни жуда осон, жуда осон туққанман!

Кейин хизматкор қизлар тўғрисида гап бошланди: қанчасини ўзи «ушлабди», қанчасини сирдош одами орқали, кўпинча Улитушка орқали ушлаганини айтарди. Қари кампир бу ҳодисаларни эсида жуда яхши сақлапти. Унинг бойлик йиғиш йўлида зикналик билан ўтган нурсиз ўтмишида хизматкор қизларни таъқиб қилиб юришлари, ҳаётининг бирдан-бир жонли саҳифаси эди.

Бу эса қуруқ туманлар ва Овидийнинг қаерга дафн этилгани тўғрисидаги тадқиқотлар ёзилган кўнгилсиз бир журнални ўқиган маҳалда: *Ана учта азамат отлар қўшилган арава келаётир...* деб бошланган ибора чиқиб қолгандай эди. Ишқий муносабатлари билиниб қолган хизматкор қизларга жуда қаттиқ ва ҳатто жуда шафқатсиз чоралар кўриларди (айбдор қизни узоқ қишлоқдаги бола-чақаси кўп бева бир деҳқонга эрга берардилар; айбдор йигитни эса молбоқар қилинар ёки солдатликка бериб юборардилар); аммо бу ишқий ҳодисалар негадир унутилган (маданий кишилар бунга паст назар билан қарайдилар), лекин ошиқларнинг изидан тушиб таъқиб этишлар баайни ҳозиргидек кўз олдига келиб турарди. Шундай бўлиши бежиз эмас! Ҳозирги вақтда ошиқларга бағишланган энг қизиқ романларни ўқувчилар қандай завқ билан ўқийдиган бўлса, ўша замондаги ошиқларни ҳам худди ўшандай завқ билан таъқиб қилардилар.

— Улар билан қанча азоб чекмадим!— деб сўзини давом эттирди. Арина Петровна:— Қай бирлари тилёгламалик қиларди ва алдаш умидида охирги дақиқагача уринарди! Бироқ, чирогим, мени сира алдай олмайсан. Мен бу ишларда жуда пишганман!— деб жиддий қилиб қўшиб қўйди у бировга дўқ қилиб айтгандай.

Ниҳоят, сиёсатга доир, ҳомиладорлик ҳақидаги ҳикоялар бошланди; бу ҳикояларда Арина Петровна таъқибчи эмас, балки йўл қўйиб айбни бекитувчи сифатида майдонга чиқар эди.

Мана, масалан, етмиш яшар дадаси Петр Ивановичнинг ҳам «бекачи» бўлган ва у ҳам иккиқат бўлиб қолган экан. Олижаноб мулоҳаза билан бу ҳодисани чолдан яшириш зарур бўлиб қолган. Бахтга қарши, ўша маҳалда Арина Петровна ўзининг укаси Петр Петрович билан бир тарзи бўлиб қолган экан, укаси эса, қандайдир сиёсий мулоҳазалар билан бу ҳомиладорликнинг изига ту-

ниб олиб, бу «бекач» тўғрисида чолнинг кўзини очмоқчи бўлган экан.

— Сен нима деб ўйлардинг! Бизлар бу ишни даданинг кўз олдларида деярли бажариб қўйдик. Чоли тушгур ўзининг ётоғида ухламоқда, бизлар эса худди унинг ёнгинасидамиз! Шивирлаб гаплашамиз, оёқ учи билан юрамиз! «Бекач» додламасин деб, мен ўз қўлим билан унинг оғзини бекитдим, кийим-кечақларини олдим, ўғилчасини денг, ўзи шундай яхшигина, бақувватгина экан, арава қўштириб тарбияхонага обориб топширдим! Укам, бир ҳафтадан кейин билиб: вой опамнинг шайтонлиги-е!— деб ҳайрон қолипти.

Барвара Михайловна деган синглимда ҳам сиёсатга доир ҳомиладорлик бўлган эди. Унинг эри турклар билан бўлган урушга кетган экан, ўшанда синглим ўзини сақламапти. Опа, қутқаз мени!— деб, шошиб-пишиб Головлёвога келди.

Бизлар ўша вақтда бир-биримиз билан чиқишмай юрган бўлсак ҳам мен сирни бой бермадим: уни яхши кутиб олдим, тинчитдим ва меҳмон бўлиб ётиш баҳонаси билан уни шундай қойил қилдимки, эри ҳеч нарсадан беҳабарлигича ўлиб кетди!

Арина Петровна ана шундай ҳикоя қилиб берди. Аммо шуни ҳам айтиш керакки, Евпраксея унинг ҳикоясини диққат қилиб тинглади, қандайдир бир ажойиб сеҳрли эртани эшитиб ўтиргандай бир сўзини ҳам тушириб қолдирмас эди; бу айтиб берилган воқеаларнинг кўпларига ўзи қатнашган. Улитушка эса, фақат лабларини чўпиллатиб тасдиқлаб қўярди.

Улитушкага ҳам энди анча жон кириб, дамини олиб қолди. Унинг ҳаёти жуда нотинч эди. У ёшлигиданоқ хизматкорлик шуҳратига ҳаваскор эди, қандай қилиб жанобларга хизмат кўрсатсам экан, қандай қилиб ўз тенгларим устидан ҳукмронлик қилсам экан, деб ҳам тушида, ҳам ўнгида валдирарди, лекин ҳамма уринишлари беҳуда кетарди. Ўз тенгларимдан бир поғона юқори чиқдим деса, аллақандай куч уни чуқурга улоқтириб ташларди. Бойлар учун боп келадиган сифатлар унда мавжуд эди. У ичи қора, тили заҳар бир ёвуз бўлиб, ҳар қандай сотқинликка доим тайёр ва шу билан бирга, бирон нарсага қаттиқ берилиш натижасида ўзининг ёвузлигини йўқотар эди. Биронта қизларнинг ишини яширин равишда текшириш, ённки умуман бирор гумонли ишни билиб

олиш зарур бўлган пайтларда Арина Петровна жон деб уни ишга соларди, аммо ҳеч қачон ҳам унинг хизматларини назар-писанд қилмасди ва ҳеч қачон уни юқори вазифага қўймасди. Натижада Улитка, ҳам шикоят қиларди, ҳам тили билан заҳар сочарди; лекин унинг шикоятларига ҳеч ким қулоқ ҳам солмасди, чунки унинг ёмон эканлигини ҳар ким биларди; ҳозир бировни қарғаб турган одам бир минутдан кейин бармоғи билан имлаб чақирса, унинг олдига чолиб келарди ва тиз чўкиб қуллук қилишга тайёр турарди. Крепостнойлик ҳуқуқининг йўқ бўлиши натижасида унинг қуллик шўхратига чек қўйилганга қадар у ҳеч қандай натижага эриша олмасдан шундай саргардон бўлиб юрарди.

Унинг ёшлигида ўзи катта умид боғлаган бир ҳодиса бўлган эди. Бир сафар Головлёвога келганида Порфирий Владимирич у билан алоқа боғлабди ва ҳатто, Головлёвлар ҳақидаги ривоятда айтилишича, ундан бола ҳам бўлипти, ана шунинг учун ҳам у кўп вақт Арина Петровнанинг ғазаби остида юрди. Кейинчалик Иудушка кўрғонга келиб юрган чоғларида бу алоқа яна бошланганми, йўқми, буниси номаълум эди; ҳар ҳолда, Порфирий Владимирич Головлёвога бутунлай кўчиб келгандан кейин Улитушканинг бор умиди пучга чиқди. Иудушка кўчиб келиши билан у Арина Петровнани муттаҳамгарчиликда айблаб, Иудушка олдига бир қучоқ гийбат кўтариб келди; аммо «жаноб» унинг гийбатларини мулоҳимлик билан тингласа ҳам, ҳар ҳолда Улитушкага совуққонлик билан қаради ва унинг илгариги «хизматларини» эсга олмади. Бор умиди кесилган ва жабрланганича Улитушка Дубровинога йўл тутди. Акасини ёмон кўрганидан Павел Владимирич уни жон деб қабул қилди ва ҳатто уни ўзига экономка қилиб олди. Бунда у ўзини бирмунча ўнғариб олди. Павел Владимирич болохонада пайдар-пай арақ ичиб ўтирарди, Улитушка эса, калитларини шилтиратиб эртадан-кечгача омбор билан ертўла атрофида югуриб юрарди ва Арина Петровнага қарши аллақандай фитналар қилган эдики, унинг нариги дунёга сафар қилишига оз қолди.

Аммо Улитушка ҳар қандай хиёнатларни яхши кўргани сабабдан яхши ўрнашиб олган ҳаётидан фойдалана олмади. Бу вақтларда Павел Владимирич ичкиликка берилиб, ёмон оқибати яқинлашиб қолган эди. Порфирий Владимирич эса бундай шароитда Улитушканинг яхши

иш кўрсата олишини фаҳмлаб, уни яна бармоғи билан имлаб чақирди. Унга Головлёводан қаттиқ буйруқ берилиб, севикли қурбони ёнидан бир қадам жилмаслик, ҳеч нарсага, ҳатто акаси Порфирий Владимириччи ҳақорат қилганда ҳам қаршилиқ кўрсатмаслик, Арина Петровна ишга аралаштирмаслик учун қўлдан келган бор чорани кўриш топширилди, Иудушка қариндошларига қарши бундай ёвузликни қилишда кўп ўйланиб ҳам турмасдан, оддий бир ишдай бажарар эди. Бу топшириқларни Улитушка жойига етказиб бажарганлиги ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Павел Владимирич эса, акасини тинмай ҳақорат қиларди, аммо унинг акасига нафрати қанчалик кучая борса, шунчалик кўпроқ ичарди ва Арина Петровнанинг «васият» ҳақидаги огоҳлантиришларини тушунишни ҳам истамасди. Унинг ажал тўшагида ётганда қилган ҳар бир ҳаракаги ва ҳар бир айтган сўзи дарҳол Головлёвога етказиларди, шундай қилиб, Иудушка ўзи майдонга келтирган бу аҳволнинг тўла хўжайини бўлиб, бирданига отилиб чиқиш пайтини тўғри аниқлаш имкониятига эга эди. Шунинг учун ҳам у бундан фойдаланиб, Дубровино қўрғони худди ўзидан ўзи унинг қўлига кираётган маҳалда тўсатдан пайдо бўлиб қолди.

Порфирий Владимирич бу хизматлари учун Улитушкага бир кўйлакли жун газлама ҳадя қилди, лекин уни бари бир ўзига яқин йўлатмади. Улитушка юқори даражадан яна қулаб тушди ва бу сафар оламда ҳеч ким ҳам уни бармоқ билан ўз ҳузурига имлаб чақирмайдиганга ўхшаб қолди.

«Энг сўнгги даврда укасига қарашиб тургани учун» алоҳида яхшилиқ кўрсатмоқ ўрнида Иудушка крепостнойлик ҳуқуқи битгандан кейин хизмат кўрсатган ходимлари турадиган хоналардан биттасини унга ажратиб берди. Ушандан кейин Улитушка бутунлай мўмин бўлиб қолди, шунинг учун у, Порфирий Владимирич ўзига Евпраксеяни танлагандан кейин, ўжарлик қилиш бир ёқда турсин, ҳатто «жаноб бекач»и олдига аввал келиб таъзим қилди ва унинг елкасидан ўпиб қўйди.

Ўзининг унутилганлиги ва четга чиқариб ташланганлигини ўзи ҳам тушунган бир пайтда бирданига яна бир қувонч пайдо бўлди: Евпраксея ҳомиладор бўлипти. Қардадир хизматкорлар уйида «қимматли одамзод» борлигини эсга келтиришди ва бармоқ билан имлаб чақи-

ришди. «Жанобнинг» ўзи чақирмаган бўлса ҳам, лекин унинг бунга қаршилиқ кўрсатмаслигининг ўзи кифоя эди. Улитушка жаноб қўрғонига дастлаб киришида Евпраксеянинг қўлидан самоварни олиб, қилиқларини ўхшатиб ва бир оз энгашиб, ошхонага олиб кирди, шу пайтда Порфирий Владимирич ҳам ўша ерда ўтирган эди. «Жаноб» ҳам ҳеч нарса демади. Бошқа бир сафар Улитушка самовар кўтариб келаётиб, уни йўлакда кўриб, узоқдан:

— Тақсир! Қочинг, куйдириб қўяман!— деб бақирганида ҳатто жилмайгандай туюлди.

Арина Петровна томонидан оилавий маслаҳатга чақирилган Улитушка бошда ўтиргиси келмай тик турди. Аммо Арина Петровна мулойимлик билан унга:

— Утирсанг-чи! Утиравер! Олифтагарчиликнинг нима ҳожати бор! Худо ҳаммамизни ҳам тенг яратган, ўтиравер!— деб бақирганидан кейин ўтира қолди: аввал ювош бўлиб ўтирди, кейин тили ҳам чиқиб қолди.

Бу аёл ўтмишини эслар, крепостнойлик турмушида кўрган кўп воқеа унинг эсида сақланиб келган эди. Ошиқ қизлар кетидан пойлаб юриш каби назокатли топшириқларни адо этишдан ташқари, Улитушка Головлёвлар қўрғонида дориларни сақлар ва табиблик қиларди. Қасалларга горчичник, қориқ, клизмани умрида жуда кўл қўйган! У, клизмани кекса жаноб Владимир Михайличга ҳам, кекса бойвучча Арина Петровнага ҳам, ёш бойваччаларнинг ҳаммасига қўйган эди ва бу ҳақда энг яхши эсдаликларни сақлар эди. Ана энди бу эсдаликларни сўзлаш учун кенг имконият топилди...

Головлёвлар қўрғони аллақандай сирли тусда жонланди. Арина Петровна Погорелкадан «меҳрибон ўғли» никига тез-тез бориб-келиб турар ва унинг назорати остида ҳозирча ном берилмаган тайёргарликлар кўрилмоқда эди. Кечки чойдан кейин учала аёл ҳам Евпраксеянинг бўлмасига кириб хонаки мураббо едилар, дурак ўйнадилар ва ярим кечагача ўтган-кетгандан гаплашиб ўтирдилар; вақти-вақти билан бу гаплар орасида «бекач» лоладай қизариб кетарди. Ҳар қандай арзимас ҳодисалар янгидан-янги ҳикояларнинг бошланишига сабаб бўлар эди. Башарти Евпраксея малинали мураббо олиб келиб қўяр экан, Арина Петровна дарров Сонька номли қизига ҳомиладорлигида малина ҳидига тоқат қилолмаганлигини гапириб кетар эди:

— Уни уйга олиб келишлари билан — ҳидини билиб қоламан-да, кейин: йўқотинглар уни, йўқотинглар,— деб бақираман. Сўнгра бўшалганимдан кейин, яна яхши кўриб қоламан.

Евпраксея дастурхонга икра олиб келиб қўйса, Арина Петровна икра тўғрисида ҳам бирон ҳодисани эслайди.

— Менда икра ҳақида ажойиб бир ҳодиса юз берган эди, ажойиб деганда тагин қанақа денг! Уша маҳалда эрга текканимга бир-икки ойгина бўлган эди, тўсатдан кўнглим икра хоҳлаб қолди, бетоқат бўлдим. Омборга аста кириб олардим-да, икрани хўп ердим. Сирдошим эримга: Владимир Михайлович, нимага бунақа экан, ҳадеб икра ейман, холос, деб айтдим. У эса, жилмайиб туриб: «Бўлмаса бўйингда бўлиб қопти-да!» деди. Ушандан кейин роппа-роса тўққиз ой бўлди деганда бўшалиб, Стёпка-тентакни туғдим!

Порфирий Владимирович Евпраксеянинг ҳомиладорлигига аввалгидай ғалати қаради ва бу ишга ўзининг аралашishi тўғрисида ҳам аниқ бир нима айтмади. Табиий, бу ҳодиса аёлларни танг қилар ва уларга халақит берарди, шунинг учун улар Иудушкани бутунлай ўз ҳолига ташлаб қўйишди ва кечқурунлари Евпраксеянинг ёруғ уйига кирганида ҳечам тортиниб турмасдан уни ҳайдаб чиқаришарди.

— Қани, чироғим, жўнаб қол-чи!— деб хурсандлик билан айтарди Арина Петровна.— Сен ўз ишингни қилдинг, энди бизнинг, аёлларнинг ишига навбат келди! Эрга навбат, шерга навбат!

Иудушка аста жўнаб қолар, лекин онаси мурувватсизлик қилгани учун пичинг отмасдан кетмасди, аммо ўзини безовта қилишмаганига ва ўзи учун мушкул бўлган бу шароитга Арина Петровнанинг қизғин иштирок қилаётганига жуда хурсанд эди. Борди-ю Арина Петровна аралашмаганида эсига тушса жирканадиган бу қабиҳ ишдан, худо билади, қандай қилиб қутуларди. Энди-чи, Арина Петровнанинг тажрибаси ва Улитушканинг чаққонлиги орқасида бу «бало» овоза бўлмасдан ўтиб кетар ва балки ўзим ҳам иш тамом бўлгандан кейингина унинг натижасини биларман, деб умид қиларди.

Аммо Порфирий Владимировичнинг чамаси тўғри чиқмади. Бошда Петенька фалокатга учради, ундан кейин кўп ўтмай Арина Петровна вафот этди. Шу сабабдан шахсан Иудушканинг ўзига орани очик қилишга тўғри

келди ва бунда ҳеч қандай ҳийла йўллари ни ҳам ишла-тишга имкон бўлмади. Ошиқчалик қилди деб Евпрак-сеяни қариндошлариникига жўнатиб юбориш ҳам мум-кин эмас эди, чунки Арина Петровнанинг аралашуви туфайли иш жуда чуқур илдиз отган ва овоза бўлиб кетган эди. Улитушканинг уринишларига ҳам кўпда ишониб бўлмасди, чаққон бўлса ҳам унга ишониб иш топширсанг, кейин суд терговидан ҳам қутулиш мушкул бўлиши мумкин. Иудушка умрида биринчи марта ўзининг ёлғизлигидан жиддий ва чин кўнгилдан нолиди, атрофи-даги одамларни ҳар доим майна қилавериш ҳам ярамас-лигини умрида биринчи марта бир оз тушунди.

Онасининг ўлганига:

— Бирпас шошилмаганида ҳам бўларди!— деб зор-ланарди у.— Ҳамма ишни билдирмасдангина созлаб жо-йига етказарди, ажал вақти келгандан кейин чора йўқ! Кампир шўрлик, лекин худо шуни истар экан, бизлар-нинг кўз ёшларимиз ҳам, докторлар ҳам, дорилар ҳам, ҳаммамиз ҳам худонинг иродасига қарши кучсизмиз! Умр кўрди кампир, роҳат қилди! Ўзи ҳам умрбод бой бў-либ ўтди, ўғилларини ҳам бой қилиб кетди! Яшади, бўл-ди-да!

Одатга кўра, унинг бирор қийинчилик тўғрисида бош қотиришини ёқтирмайдиган ҳовлиқма фикри енгил ва истаганча маҳмадонагарчилик қилиш мумкин бўлган бошқа нарсага тез кўчарди.

— Қандай вафот этди десанг, худди худога яқин одамлардай, жуда беозор!— деб ўз-ўзини алдарди, аммо гапи ёлғонми, ростми — ўзи ҳам билмасди:— Ҳеч қандай дардсиз, тўс-тўполонсиз... шундайинча! Бир нафас олди-ю, қарасак, масала ҳал! Оҳ, онажоним, онажоним! Кулиб туриб; ранг-рўйи қип-қизиллигича... қўлларни худди ибодат қилмоқчи бўлгандай, қовуштирилганича, кўзлари юмилганича... худо раҳмат қилсин!

Ана шу шафқатли сўзларни айтаётган пайтда она ҳа-лиги қабиҳ иш уни тикандек санчиб олади... Туф! Туф! Туф! Онаси озгина сабр қилганда нима бўлар эди-я! Ати-ги бир ой экан, балки ундан ҳам камроқдир, қани энди!

Улитушканинг саволларига ҳам, анчагача, худди она-сига айтганидек:— Билмайман! Ҳеч нарса билмайман!— деб ўзини четга олиб кўрди. Аммо сурбет ва шу билан бирга ўз кучига ишонган Улитушка билан бундай муо-мала қилиш фойдасиз эди.

— Бўлмаса мен биламанми! Қоринни мен қаппайтирибманми!— деб Улитушка бир жеркиган эдики, Иудушканинг воқеага аралашмасдан, ўйнашлик оқибатини бир чеккадан томоша қилиб тураман деган хаёли кўкларга созурилиб кетди.

Ҳозирданоқ сезилаётган, қутулиб бўлмайдиган фалокат ҳамон яқинлашмоқда эди! Бу фалокат уни сира қўймасди ва энг ёмони шуки, хом хаёл суришларига йўл бермасди. У буни хаёлига келтирмаслик учун ҳар қандай маҳмадонагарчиликларни ҳам қиларди, лекин у ҳам қўпда фойда бермасди. Кенг йўл кўювчи олижаноб қонунларга ҳам суяниб кўрди, одатдагича, бу қонунлардан минг хил хулосалар чиқарди, одамнинг бошидан сира тушмайдиган соч ва тулки устига қурилган бино тўғрисидаги эртақларини ҳам шунга аралаштириб юборди; ана ўшандай хом хаёлларга фарқ бўлиб, ҳалиги фалокат энди эсдан чиқай деган бир пайтда, тўсатдан миясида «ўйнаш!» деган сўз пайдо бўлиб, унга шундай таъсир қилдики, Иудушка бунга ўз ичида иқрор бўлишни ҳам истамас эди.

Фалокатдан қутулиш имкони йўқлигини билганидан кейин, уни қайғу босди. Уй ичида у ёқдан-бу ёққа юрар, ҳеч нарса тўғрисида ўйламас, ичини нимадир тирнарди.

Бу эса, маҳмадонагарчилигига умрида биринчи марта зарба урилиши эди. Шу маҳалгача унинг маҳмадонагарчилиги ҳеч бир чегарасиз ҳар томонга ёйилаверар, ҳар хил хаёллар туғдирарди. Ҳатто Володька билан Петеньканинг ҳалокати, ҳатто Арина Петровнанинг вафоти ҳам унинг маҳмадонагарчилигига халал беролмади. Булар эса одатдагича умумий ҳодисалар бўлиб, уларга азалдан қабул этилган қондалар қўлланиларди. У ҳамма хурофотларни — жаноза, еттиси, йигирмаси, қирқи ва дуои фотиҳаларни бажарарди, шу билан одамлар ҳам, арвоқлар ҳам хушнуд эди. Аммо ўйнаш... буниси нима бўлади? Ахир бу нарса бутун ҳаётини фош қилиш, унинг бутун қаллоблигини очиб ташлаш демакдир! Аммо уни одамлар аввалдан жанжалкаш, ҳатто «қонхўр» деб юрсалар ҳам, лекин бу овоза гапларнинг асоси йўқ эди ва шунинг учун ҳам у: исбот қил!— деб рад қилишга тўла ҳақли эди. Ана энди бирданига... ўйнашлиги фош бўлиб қолди! Унинг, шубҳасиз, ўйнаш эканлиги ва бунинг устига-улуғ айём кунда бу ишни қилганлиги фош бўлди (у, ох онажон! Жонгинам! деб юриб, Арина Петровна

аралашгани сабабдан ҳатто ҳеч қандай чора ҳам кўролмади, ёлгон гапиришга ҳам улгуролмади)... Туф! Туф! Туф!

Унинг ўз-ўзи билан қилаётган бу суҳбатидида ҳатто номус асари ҳам кўрина бошлаган эди. Энди бир савол туғилади: Иудушка келгусида ҳам шу йўлдан борармикин, ённки унинг маҳмадонагарчилиги яна ўз хизмати-ни қилиб, ҳар вақтдагидек сувдан қуруқ чиқармикан?

Иудушка ўзининг шундай хом хаёллари остида азоб чекиб юрар экан, Евпраксеяда ҳеч қутилмаган ички ўзгаришлар юз бера бошлади. Яқинда она бўлишини кутганидан бўлса керак, унинг илгари ишламай қолган мияси ишга тушди. Шу маҳалгача, у, ҳамма нарсага совуққонлик билан қарарди, Порфирий Владимирични эса, ўз «хўжайини» деб билар эди. Энди Евпраксея ўзи ҳам баъзи бир ишларда зарур киши эканлигини ва энди унга илтифотсиз қараш ярамаслигини умрида биринчи марта тушунди. Шунинг натижасида унинг илгарилари қўпол ва бемаъни бўлган чеҳраси ҳам нечундир равшан ва идрокли бўлиб қолди.

Дастлаб унинг кўзини оча бошлаган ҳодиса Арина Петровнанинг ўлими бўлди. Унинг бола туғишида Арина Петровна қари бойвачча Иудушка сингари ўзини қабиҳлик билан четга тортмасдан, ҳар ҳолда хайрихоҳлик кўрсатди. Шунинг учун Евпраксея, Арина Петровна, гўё ўзига қарши тайёрланаётган ҳужумдан ҳимоя қилувчи бир тирак, деб таний бошлаган эди. Бу ҳужум нимадан иборат эканлигини билишга фаҳми етмаганлигидан унинг қўрқуви баттар ошар эди. Унинг фаросати бу ҳужум қаердан келиб чиқишини ва ўзи нимадан иборат эканлигини тўппа-тўғри ажрата олмас эди: аммо ички туйғуси шунчалик ўсган эдики, Иудушкани кўрган ҳамон юраги орқасига тортиб кетар эди.— Ҳужум унинг томонидан келади!— деб айтарди ички туйғуси.— Ана ўша сен оддий оқсоч бўлиб унинг ёнида турган ва қандайдир мўъжиза билан сенинг чақалогининг отаси бўлиб қолган ўша зотдан келади!— Шу кейинги фикр унинг хаёлига келган тобда унда нафрат туйғуси уйғонган ва агар Арина Петровна ёқимли сўзлари билан уни овунтирмаганида қаттиқ нафратланиши аниқ эди.

Ана энди Арина Петровна аввал Погорелкага жўнаб кетди ва кейин бутунлай сўнди. Евпраксея даҳшат ичида қолди. Сукунат ичида қолган Головлёвлар қўрғонининг

тинчлигини йўлакда этакларини кўтариб, қочиб-писиб, эшик орқасида қулоқ солиб тинглаб юрувчи Иудушканинг шитирлашигина бузарди. Вақти-вақти билан хизматкорлардан бирортаси ҳовлидан чопиб кирар, қизлар уйининг эшигини очиб-ёпиб унда ғойиб бўлар ва ҳамма ёқ яна жимжит бўлиб қолар эди. Бу жимжитлик одамзодни қандайдир хурофий ташвишга соларди. Евпраксея оғирлашиб қолганидан рўзгор ишларини ҳам қилолмасди, ваҳоланки илгарилари оғир ишдан шунчалик чарчардики, кечкурунларига бориб мудраб қоларди. Баъзан у Порфирий Владимиричнинг олдига бориб эркаланиб ҳам кўрарди, аммо ҳар сафар икки ўртада аччиқ-тиззиқ пайдо бўлар ва бу ҳодиса унинг табиатига қаттиқ таъсир қилар эди. Шу сабабдан қўл қовуштириб ва хаёл суриб, яъни хавотир олиб ўтиришдан бошқа чора йўқ эди. Хавотир олиш сабаблари эса кундан-кун кучаяр, чунки Арина Петровна ўлганидан кейин Улитушка Головлёвлар қўрғонида яна ғийбатга киришди, Иудушка эса бундан ором оларди.

Улитушка Порфирий Владимирич қўрқаётганини ва унинг хом хаёлли ҳамда ёлғончи табиатидаги қўрқоқлик нафрат билан тенг эканлигини англаб олди. Бундан ташқари у Порфирий Владимиричнинг хушторликка қобил эмасликдан ташқари бировга ачинишга ҳам тоби йўқлигини ҳамда Евпраксеяни асрашга ҳовли ишлари белгиланган маром билан бориши сабаб эканлигини ҳам яхши тушуниб олган эди. Бу оддий маълумотларга эга бўлган Улитушка, ҳалиги «бало» ҳар сафар Иудушканинг эсига тушган пайтда унинг нафратини кучайтирар ва унга монанд сўзларни айтарди.

Орадан кўп ҳам вақт ўтмай Евпраксеяни ҳар томондан ғийбат чулғаб олди. Улитушка хўжайинига ҳар қандай «хабарларни» етказиб турди. Гоҳ у ҳовлидаги озиқ-овқатнинг нотўғри истеъмол этилаётганидан шикоят қилиб келарди.

— Афандим, давлатингиз жуда ошиб-тошиб кетганга ўхшайди! Ҳали тузланган гўшт учун ергўлага кирган эдим; янги бочка яқиндагина очилган бўлса керак, деб ўйлаб қарасам, бочканинг тагида икки-уч бўлак гўшт қолипти!

— Наҳотки...— деб таажжуб билан тикилди унга Иудушка.

— Уз кўзим билан кўрмаганимда ишонмас эдим!

Бунча нарса қаёққа кетди, деб киши ҳайрон бўлади! Мой, сўк, бодринг — ҳаммаси ҳам! Бошқа бойларникида хизматкорларга бўтқани ҳам ғоз ёғи билан аралаштириб берадилар! Бизникида бўлса — донм мой билан, тагин чўчка ёғи билан-а!

— Шунақа дегини?— деб капалаги учди Порфирий Владимиричнинг.

Ғоҳида у жанобнинг ички кийими тўғрисида сўз бошларди.

— Сиз афандим, Евпраксеяни жиндак тергаб қўйсангиз бўларди. Албатта, у ҳали ёш, кўп нарсага ўрганмаган, лекин ички кийим масаласида... У, ички кўйлак-лозимларнинг бир талайини бузиб, чойшаб билан йўргак қилдирди, юпқа нарсадан-а!

Порфирий Владимирич бунга жавобан кўзларини олайтирарди, бироқ бу сўзлардан кейин унинг қуруқ сафсатаси ишга ярамай қолар эди.

— Биламиз, ўзининг чақалоғини аяпти-да!— деб гапини давом қилдирди Улитушка:— У ўйлаётгандир... бирор шаҳзода туғилиб қоларми деб! Унинг чақалоғи ўз насабига яраша бўз чойшабда ҳам ухлайверади!

Баъзан у Порфирий Владимирични гижгижлаб ҳам қўярди.

— Мен ҳам сиздан сўрамоқчи эдим, афандим,— деб бошларди гапини,— чақалоқни нима қиласиз? Ўзингиз ўғил қиласизми, ёинки бошқалар сингари тарбияхонага топширасизми?..

Аммо Порфирий Владимирич бу гап бошланишидаёқ ўқрайиб қарарди, Улитушка жим бўлиб қоларди.

Хуллас, нафрат билан тўлган шу муҳитда муштдай йиғлоқни «худо қули»нинг дунёга келиши Головлёвлар қўрғонинда ҳукм сурган ахлоқий можарони ҳал этадиган ва шу билан бирга оламда яшаб турган бошқа «худо қули»дан иборат йиғлоқлар сонини оширадиган пайт борган сари яқинлашмоқда эди.

Кеч соат етти эди. Порфирий Владимирич тушки овқатдан кейин бир оз ухлаб олиб, ўз уйида бир варақ қоғозга ҳисобларини ёзиб ўтирар эди. Бу сафар у: агар онаси Аршна Петровна у туғилганида буваси Пётр Иванович суюнчига берган юз сўм пулни ўзи олиб қолмасдан чақалоқ ўғли Порфирий номига гаровхонага ижарага

берганида ҳозир қанча бўларди, деган масалани ечиш билан овора эди. Лекин кўп эмас: атиги саккиз юз сўм бўлар экан.

— Олайлик, бу сармоя унчали кўп ҳам эмас экан,— деб хом хаёл сураверади у:— Ҳар ҳолда эҳтиётнинг бўлса, кўнглинг тўқ бўлади. Керак бўлдимки, олиб ишлата-верардинг. Ҳеч кимга ялинмасдинг, ҳеч кимга бош эгмасдинг, ўзингникини, ҳалоллини, буванг ҳадя қилганини олардинг! Оҳ, онажон, онажон! Уйламасдан иш қилибсиз-да!

Ҳайҳот! Порфирий Владимирич ҳам яқиндагина ўз бекорчи вайсашларига йўл қўймай келган ҳамма ташвишлардан тинчиб қолди. Евпраксеянинг ҳомиладорлиги ва Арина Петровнанинг бемаҳал вафоти таъсири остида эндигина уйғониб келаётган виждон туйғуси ҳам аста-секин инига кириб кетди. Унинг калласида ҳеч вақо йўқлиги ҳам иш кўрсатди ва Иудушка сафсата гаплар ёрдами билан «бало» тўғрисидаги ташвишни йўқ қилолди. Онгли равишда бирор чора кўрди, деб бўлмайди, аммо у эскидан яхши кўрган: «ҳеч нарса билмайман! Ҳеч нарсага йўл қўймайман, ҳеч нарсага ижозат бермайман!» деган гапларини тўсатдан эсига келтирган эди. Бу гапларини у мушкул ҳолга тушганида ишлатар ва ҳозир ҳам уни ишлатиб, вақтинча ташвишга солган ғалваларни тезда тарқатиб юборди. Энди у бола тугилиш ҳодисасига ҳеч қандай алоқаси йўқ киши сингари қарайдиган бўлиб қолди ва шу сабабдан ўз қиёфасига ҳам бепарволик ифодаси беришга ҳаракат қилар эди. У Евпраксеяга илтифот ҳам қилмас ва ҳатто унинг номини ҳам атамас эди, мабодо унинг тўғрисида сўрашга тўғри келиб қолса: «Ана у-чи... ҳали ҳам бетобми?»— деяр эди. Хуллас, у шунчалик зўравон бўлиб қолдики, ҳатто, крепостнойлик даврида муомала соҳасида етарли тажриба орттирган Улитушка ҳам ҳар ишга тайёр ва ҳамма нарсага рози бундай одамга бас келиш мутлақо мумкин эмаслигини тушунди.

Головлёвлар кўрғони тим қоронғи, фақат хўжайиннинг ва Евпраксеянинг уйида бир оз ёруғлик милтиллаб туради. Иудушка томонида ҳам жимлик, фақат онда сонда чўт овози ва Порфирий Владимиричнинг рақамлар ёзаётган қаламининг шитирлаган овозигина эшитилади. Ҳамма ёқ жимжитлик пайтида бирданига унинг уйида инграш эшитилди. Иудушканинг капалағи учиб, лаблари

пириллади, қўлидаги қалами ажи-бужи чизиқлар чиза бошлади.

— Бир юз йигирма бир сўму ўн икки сўм ўн тийин...— деб шивирлади Порфирий Владимирич ёқимсиз инграш таъсирини босиш учун.

Аммо инграш борган сари тезлашиб, ниҳоят, чидаб бўлмайдиган даражага етди. Ишлаш мумкин бўлмай қолганидан Иудушка жойидан турди. Бошда у эшитмасликка уриниб, уй ичида у ёқдан-бу ёққа юриб турди; ахири Иудушканинг бепарволигини қизиқиш енгди. У, уйининг эшигини аста очиб ва қоронғи ён бўлмага бош суқиб, жимгина туриб қулоқ солди.

— Аттанг! «Таскин бер» деган икона олдига чироқ ёқишмапти-ку!— деган хаёл бошига келди.

Ана, йўлакда кимнингдир ҳовлиқиб тез-тез юриб келаётган оёқ товуши эшитилди. Порфирий Владимирич шошиб-пишиб бошини уйи ичига тортди, аста эшикни ёпиб, оёқ учи билан югуриб икона олдига борди. Бир лаҳза ичида у «ўз қиёфасига» кириб олди ва эшик очилиб Улитушка югуриб кирганида Иудушка қўлларини қовуштириб ибодат қилмоқда эди.

— Евпраксея ўлиб қолмаса эди!— деди Улитушка Иудушканинг ибодатини бузишдан ҳам қўрқмасдан.

Аммо Порфирий Владимирич унга қайрилиб ҳам қарамади, фақат лабларини одатдагидан кўра тез-тез пичирлатиб, жавоб бериш ўрнига хира пашшани ҳайдагандай бир қўлини силтаб қўя қолди.

— Қўл силташингиз нимаси! Евпраксеянинг ҳоли хароб деяпман, ўлиб қолиши эҳтимол!— деб қаттиқ гапирди Улитушка.

Бу сафар Иудушка ўгирилиб қаради, аммо унинг авзойи худога жуда берилиб кетиб, ҳамма нарсани унутган, нима учун уни безовта қилганларига тушунолмаётган кишидай эди.

— Ибодат кезида койиш гуноҳ бўлсаям, бир оз койимасам бўлмайдиганга ўхшайди: ибодат маҳалида мени безовта қилманглар, деб неча марта айтганман-а?— деди у ибодат қилувчи кишининг овозига монанд қилиб.— Хўш, яна нима гап бўлди?

— Нима бўларди: Евпраксея жуда қийналяпти, туғолмаяпти! Худди энди эшитаётган одамга ўхшайсиз-а... вой, сизни қаранг-а! Ҳеч бўлмаса бирров кўриб чиқсангиз бўларди!

— Нимасини кўрай! Докорманми? Нима маслаҳат бера олардим? Лекин билмайман, сизларнинг ишларинг-ни сира билмайман! Уйда касал ётганини биламан, холос, лекин, қандай касал, нимадан касал бўлганини, тўғ-рисини айтсам, суриштирмадим ҳам, қизиқсинмадим ҳам! Беморнинг аҳволи оғир бўлса попни чақиртиришга маслаҳат бераман! Ўзларинг ҳам у билан бирга ибодат қиласизлар, икона олдидаги чироқларни ҳам ёқарсиз-лар... кейин биз поп билан ўлтиришиб чой ичишармиз!

Шундай қийинчилик пайтида қаттиқ туриб олганига Порфирий Владимирич жуда хурсанд бўлди. Энди у, Улитушка гўё: қани энди менга бир нарса дегин-чи!— дегандай, жуда мулойимлик ва ботирлик билан қарар эди. Бундай хайрихоҳликка Улитушка нима дейишини ҳам билмай қолди.

— Бир кўриб чиққанингизда бўларди!— деб такрор-ладн у яна.

— Бормайман, боришимнинг ҳожати ҳам йўқ. Бирон иш чиқиб қолганда, сен айтмасанг ҳам бораверардим. Иш-пиш чиқиб қолса, беш чақирим бўлса — беш чақиримга боравераман; ўн чақирим бўлса — ўн чақиримга ҳам боравераман. Қаттиқ совуқ ва бўронга ҳам қарамас-дан боравераман! Биламанки: иш бор, бормай бўл-майди!

Улитушка мен туш кўряпман, тушимда бир шайтон олдимга келиб гап сотяпти, деб ўйлаган эди.

— Ана, попга юбораман десанг — унисн бўлак гап. Ибодат, биласанми, ибодат тўғрисида ҳадисда нима-лар дейилган? Ибодат — хасталиклардан шифо *топтира-ди*, дейилган, ана шундай! Сен ҳам шундай қилавер-энди! Попни опкелнинглар, бирга ибодат қилинглар... шу кезде мен ҳам ибодат қиламан! Сизлар у ёқда, икона-лар қўйилган уйда ибодат қиласиз, мен бу ерда, ўз уйимда худога сиғинаман... Сизлар у ёқда, мен бу ёқда, ҳаммамиз кўплашиб киришсак, қарабсанки, тоатимиз худонинг даргоҳида қабул бўлипти!

Попга одам юборишди, аммо у етиб келгунича Евпраксея қаттиқ қийналиб туғиб ҳам қўйди. Порфирий Владимирич қизлар томонидан эшикларнинг қарсил-лаб очилиб-ёпилиши ва одамларнинг нари-бери югуриш-ларидан, ишнинг бир ёқли бўлганини фаҳмлади. Чиндан ҳам бир неча минут ўтиши билан йўлакда шошиб-пишиб юрган оёқ товуши эшитилди ва кейин латтага ўроғлик

муштдай нарсани кўтарганча уйнинг эшигидан отилиб Улитушка кирди.

— Мана! Қаранг-чи!— деди у бақириб, чақалоқни Порфирий Владимиричнинг башарасига тутиб.

Иудушка бирон нима қилишини билмай довдираб қолди, ҳатто гавдаси олдинга ташланди, кўзлари милтиллаб кетди. Аммо бир оздан кейин жирканиб чақалоқдан юзини тескари ўгирди ва унга қарата иккала қўлини силтади.

— Йўқ! Йўқ! Мен улардан қўрқаман... Ёмон кўраман! Жўна... Жўна!— деб бидирлади у бутун вужуди билан ўз ифлослигини кўрсатиб.

— Ҳеч бўлмаса: ўғилми, қизми деб ҳам сўрамай-сиз-а?— деб қўймади Улитушка ҳам.

— Йўқ, йўқ... ҳожати йўқ... Менга дахли йўқ бу ишнинг! Бу сизларнинг ишингиз, мен билмайман... Мен ҳеч нарса билмайман, билишим ҳам керак эмас... Қоч, жўна. олдимдан, худо хайр берсин!

Улитушка яна туш кўргандай бўлди, яна шайтонга дуч келди, ҳатто унинг тоқати тоқ бўлди.

— Бўлмаса, диванингизга ташлаб кетавераман... боқинг ўзингиз!— деб қўрқитди у.

Аммо Иудушка тепса-тебранмас одам эди. Улитушка дағдаға қилаётганда у юзини иконаларга ўгириб, қўлларини осмонга чўзди. У ҳаммаси учун худодан кечирим сўрарди: «ҳам билиб, ҳам билмасдан гуноҳ қилувчиларни», «ҳам сўз билан, ҳам амал билан, ҳам фикри билан гуноҳ қилувчиларни», ўзининг эса: ўғри бўлмагани, пора-хўр бўлмагани, ўйнаш бўлмагани, айни вақтда ўзи авлиёлар йўлидан боролгани учун худога шукурлар қилар эди. Тоат қилиб, эриб кетганлигидан, ҳатто бурни қимирлай бошлади, унга қараб турган Улитушка ерга бир тупурди-ю, жўнаб қолди.

— Мана, худо бир Володькани олиб эди, иккинчи Володькани берди!— деган фикр келди мясига жуда бемаҳал; бироқ, бунни дарров сезиб, ичидагина: Туф! Туф! Туф!— деб қўйди.

Поп ҳам келди, дуоларини ўқиди, исприқ тутатилди. Иудушканинг ҳам ҳафсаласи келиб, «Паноҳимизсан» деган поп айтган муножотга қўшилди. Улитушка яна чопиб келиб:

— Володимер деб от қўйдик!— деб бақирди.

Боягина мясига келган фикрдан кейин рўй берган,

ҳалок бўлган Володька ўглини эслатувчи ҳодисанинг ғалати бир тарзда тўғри келиб қолиши Иудушканинг кўнглини юмшатиб юборди. У буни худонинг иродаси деб, бу сафар тупурмасдан ўз-ўзига айтди:

— Ана энди худога шукур! Битта Володькани олди-ю, иккинчисини берди! Худонинг қудрати қандай-а! Бир жойда йўқотасан, тополмайман, деб ўйлайсан, бир кун қарайсанки, худо юз қатла ошиғи билан мукофотлаб қўйипти!

Ниҳоят, самовар қайнади, поп ошхонада кутиб ўтирипти, деб хабар қилишди. Порфирий Владимирични кўнгли таскин топди ва кайфи жойига келди. Александр ота, Порфирий Владимирични ошхонада ҳақиқатан кутиб ўтирган эди. Головлёво қишлоғининг попи тадбирли-тажрибакор одам эди. Иудушка билан киборларча муносабатда бўлишга ҳаракат қиларди; лекин бойнинг қўрғонида ҳар ҳафта ва катта байрам арафаларида кечки ибодат бўлишини, бунинг устига, ҳар ойнинг биринчи кунинда черковда ибодат қилинишини, буларнинг ҳаммасидан эса йилда камида бир юз сўм даромад келишини жуда яхши биларди. Бундан ташқари, черковга қарашли ер ҳали чегараланмаганлигини, попнинг пичанзор ёнидан ўтган чоғларида Иудушканинг «зап пичанзор-да!» деб қўйгани ҳам унга маълум эди. Шунинг учун поп Иудушка билан учрашса ўзини хушчақчақ тутар, ундан бир оз чўчиганлигидан баъзан унинг муқаддас нарсаларни масхара қилиб кулишларига илтифот қилмасди.

Иудушка кириши билан поп дарров уни дуо қилди ва қонхўр тишлаб олмасин дегандай, унга узатган қўлини ҳам тезда тортиб олди. У Иудушкани янги туғилган Владимир билан қутламоқчи бўлган эди-ю, лекин бу ҳодисага унинг ўзи ҳали қандай қарар экан, деб ўйланди-да, индамай қўя қолди.

— Бугун кўча қоронғи экан,— деб гап бошлади поп,— аммо қисман бидъатчи халқ тажрибасига қараганда бундай ҳаво куннинг исишини билдирар экан.

— Балки совуқ бўлар; бизлар иссиқ бўлади деймиз, худо эса совуқ юбориб қолади!— деб эътироз қилди Иудушка ва хуш кайфлик билан стол ёнига ўтирди; бу сафар чойни хизматкор Прохор қуйиб бериб ўтирар эди.

— Гапингиз тўғри: кўп маҳал одамлар қўлдан кел-

майдиган ва эришиб бўлмайдиган ишларни қилишга уринадилар. Оқибатида эса ўқинишлари, ёки бошларига бир балолар келиши мумкин.

— Шунинг учун ҳам бизлар ҳар қандай фараз ва ҳаёллардан ўзимизни олсироқ тутганимиз керак, ҳамда худонинг хоҳишига шуқрона қилиб ўтиришимиз лозим. Иссиқ юборса — иссиққа шукур қилайлик; совуқ юборса — унга ҳам шукур қилайлик! Печкаларни яхшироқ ёқишни, сафарга чиқаётганларга эса, пўстинга яхшироқ ўралишни буюрамиз, ана шунда бизга иссиқ ҳам бўлади!

— Ҳақ гап!

— Ҳозир кўплар бир ишнинг ёни-верида айланишиб юрадилар: бири ундай эмас дейди, бири бундай эмас дейди, бошқаси эса, мана бундай қилиш керак дейди; мен буни ёқтирмайман: ўзим фараз ҳам қилмайман, бунинг учун бошқаларни мақтамайман. Ўзига бино қўйиш, — мен уларга шундай назар билан қарайман!

— Бу ҳам тўғри.

— Бу дунёда ҳаммамиз ҳам мусофиримиз: мен ўзимни ҳам шундай деб билмаман! Мана, чой ичишимиз, бирон овқат ейишимиз, енгил-елпи ишлар учун бизларга ижозат берилган! Бунинг учун худо бизларга бадан ва бошқа аъзолар берган... Буни бизга ҳукумат ҳам ман этмайдди: енглар, ичинглар, лекин тилларингни тийинглар, дейди.

— Бу ҳам жуда тўғри гап! — деб томоғини қириб ва суюнганидан, бўшаган стаканини талинкага тақ эттириб қўйди поп.

— Мен ўйлайманки, худо одамга ақлни номаълум нарсаи синамоқ учун эмас, гуноҳ ишлардан ўзини тиймоқ учун бергандир. Мана, масалан, менинг танам заиф ёки ташвишда қолган экан, дарров ақлимга мурожаат қиламан: менга ўша балодан қутулиш йўлини кўрсат, дейман, ана шунда мен тўғри қилган бўламан! Чунки бу ҳолда ақл ҳақиқатан ҳам фойда кўрсата олади.

— Ҳар ҳолда имон ортиқроқ фойда етказар, — деб секин тузатиб қўйди поп.

— Имон ўз йўли билан, ақл ўз йўли билан. Имон мақсадни кўрсатиб беради, ақл эса, бунинг йўлини қидиради. У ёққа-бу ёққа уринади, сурнади... адашиб юради, ахир бир фойдали иш чиқаради. Ана ҳар хил дори-дармонлар, шифо гиёҳлари, малҳам-палҳамлар — ҳаммасини ақл топади, кашф қилади. Аммо ҳаммаси ҳам имонга

тўғри келиши шарт, зиён томонга эмас, фойда томонга бўлиши лозим.

— Бунга ҳам ҳеч қандай эътирозимиз йўқ!

— Мен, тақсирим, бир китоб ўқиб эдим, унда шундай дейилганди: киши имон йўлидан юрар экан, ақлдан фойдаланиши мумкин, чунки ақлсиз киши йўлдан адашади. Мен ҳатто банданинг биринчи гуноҳкорлигига сабаб, илон қиёфасига кирган шайтон одамни васваса қилгани бўлса керак, деб ўйлайман.

Поп бунга эътироз билдирмади, лекин буни маъқулламади ҳам, чунки Иудушканинг бу гапдан мақсади нима эканлигини ҳозирча у фаҳмламаган эди.

— Аксари биз одамларнинг фикран гуноҳкорликларинигина эмас, жинояткорликларини ҳам кўрамиз. Бунинг ҳаммаси ақлнинг камлигидан келади. Бадан интилади, ақл эса йўқ, дейди, ана шунда одам боласи фалокатга учрайди. Ширинни ҳам, роҳатни ҳам қўмсайди, айниқса хотин-қиз бўлса... ақлсиз тийилиб бўлармиди! Агар менинг ақлим бўлса, канфар ёки бошқа мой олиб, у ёғимни ишқалайман, бу ёғимни ишқалайман, қарайманки, васвасанинг асари ҳам қолмапти!

Иудушка поп бунга нима деяркин, дегандай қилиб, сўзини тўхтатди, аммо Иудушканинг нимага шама қилаётганини поп ҳали ҳам фаҳмлагани йўқ эди ва шунинг учун томоғини бир қириб олиб, ҳеч бир сабабсиз шундай деди:

— Мана менинг ҳовлимдаги товуқлар... офтобнинг тафтидан жонлари ҳалқумига келади, нари-бери чопишади, жон сақлагани жой топишолмайди...

— Бунинг ҳаммаси шунинг учунки, на паррандаларнинг, на ҳайвонларнинг ва на ҳашаротларнинг ақллари бор. Парранда ўзи нима? На ташвиши бор, на қайғуси бор, ўзича учгани учган! Ҳали деразадан томоша қилиб турсам, чумчуқлар тумшуғи билан гўнг титкиламоқда, уларга ўша ҳам кифоя! Одамга эса, бу камлик қилади!

— Аммо, ҳадисда жаннат қушлари тўғрисида баъзи гаплар бор!

— Баъзи гаплар, буниси тўғри. Ақлдан ташқари имон ўзигина қутқазадиган ҳолларда паррандалардан ибрат олиш керак. Масалан: ибодат қилиш, шеър тўқиш...

Порфирий Владимирч жим бўлиб қолди. У, табиатан эзма бўлиб, аслида бугунги воқеа тўғрисида гапиргиси

келиб турарди. Эҳтимол у, бу тўғрида қандай сафсата сотишни ҳали аниқлаб олмаган бўлса керак.

— Қушларга ақл керак эмас,— деди у ниҳоят:— Уларнинг васвасаси йўқ. Ёинки, аниқроқ қилиб айтганда, васвасаси бор бўлса ҳам, ҳеч кимнинг бу билан иши йўқ. Уларда ҳамма нарса табиий: киши кўз-қулоқ бўлиб турадиган мол-мулки ҳам йўқ, шаръий ҳоғинлари ҳам йўқ ва демак, бевалик ҳам йўқ. Улар на худо олдида ва на бошлиқ олдида ҳисобдор, уларнинг ёлғиз битта бошлиқлари бор, у ҳам бўлса — хўроз!

— Ҳа, хўроз! Тўғри! Хўроз уларда худди Туркия султонидай!

— Одамзод эса, ўзи учун ўзи бунёд қилади, унинг ҳеч қандай табиийлиги йўқ, шунинг учун у ақлли бўлиши керак. Ўзи ҳам гуноҳ қилмаслиги керак, бошқаларни ҳам васваса қилмаслиги керак. Шундайми, тақсир?

— Бунингиз ҳақ. Ҳадисда ҳам васваса қилувчининг кўзларини ўйиб олиш керак, дейилади.

— Агар буни айнан тушунилса, кўзларини ўйиб олмасдан ҳам васвасасини йўқотиш мумкин. Кўпроқ ибодат қилиш ва дарғазаб баданга таскин бериш керак. Мана, мисол учун менинг ўзим: бир ерга бориб қолган бўлсам ҳам мени заиф... деб бўлмайди. Бунинг устига хизматкор аёлим ҳам бор... ташвишим ҳам унчалик эмас! Албатта, хизматкорсиз яшаб бўлмайди, шунинг учун асрайман! Эркак хизматкорлар ҳам, турли-туман аёл хизматкорлар ҳам бор! Аёл хизматкор ҳам рўзғор ишларига керак. Ертўлага тушиш, чой қўйиш, таом ҳозирлаш учун... У ўз ишини қилади, мен ўз ишимни қиламан... Ана шундай қилиб кун кечирамиз!

Шу сўзларини айтarkan, Иудушка попнинг кўзларига тикилишга уринар, поп ҳам унинг кўзларига тикилар эди. Улар ўртасида шам ёниб турар ва бир-бирларига қанча тикилсалар ҳам шамнинг алангасидан бошқани кўролмас эдилар.

— Бундан ташқари, мен бундай мулоҳаза қиламан: башарти аёл хизматкор билан яқин алоқада бўлинса, муқаррар рўзғорда хўжайинлик қила бошлайди. Кейин икки ўртада гап чиқади, тартибсизликлар бошланади, кўполлик рўй беради ва қаршилиқ кўрсатишлар пайдо бўлади; сен али десанг, у бали дейди... Мен эса ўзимни мунақа ишлардан четга оламан.

Иудушкага қаттиқ тикилганда попининг кўзлари жимирлаб кетди, суҳбатдошига ўнғайсиз бўлмаслиги учун киборлар одоби юзасидан ора-сира гапириб туришни лозим эди, шунинг учун бошини бир чайқаб:

— Тес... — деди.

— Агар бундай шаронгда бошқалар сингари... масалан, қўшним жаноб Анпетов ёки бир қўшним жаноб Утробинлар сингари иш қилсам... гуноҳ қилиб қўйишим ҳам эҳтимол... Ана жаноб Утробиннинг ҳовлисида олти-та ҳароми бола гужғон ўйнаб юрипти.. Мен буни истамайман. Мен бундай дейман: худо менинг фариштамни олган экан, демак мени бева қолдиришни истаган бўлади. Агар мен худонинг амри билан бева бўлган эканман, демак, софдиллик билан, ўрнимни булғатмасдан бева яшамоғим шарт. Шундайми, тақсир!

— Оғир, жаноб!

— Ўзим ҳам оғирлигини биламан, лекин шундай қилиб келмоқдаман. Бировлар оғир дейди, мен эса қанча оғир бўлса, шунча яхши дейман, ишқилиб, худо тан-жонимни соғ қилса бас! Ҳамма роҳатда яшаса ҳам бўлмайди, худо йўлига хизмат қилувчилар ҳам керак-да! *Бу дунёда* меҳнат қилсанг, *у дунёда роҳатини* кўрасан! *Бу ерда* «меҳнат» деб айтилса, *у ерда* «қилган хизматинг» дейилади. Тўғри айтяпманми?

— Тўғри бўлганда қандай!

— Хизмат тўғрисида ҳам шуни айтиш керак. Улар ҳам турлича бўлади. Бири катта, бошқаси кичик бўлади! Бошқача бўлмайди!

— Бу қанақаси! Катта хизмат, кичик хизмат бўлар экан-да!

— Ҳа, бўлади-да. Агарда киши ўзини тутса: ёмон гап гапирмаса, бошқаларни ғийбат қилмаса, бировни хафа қилмаса, бировнинг ҳеч нарчасини тортиб олмаса... Васвасаларга эҳтиёт бўлса, бундай кишининг кўнгли ҳам тинч бўлади. Унга доғ ҳам юқмайди! Борди-ю биров уни ғийбат қилар экан, менимча, буни эътиборга олмаса ҳам бўлади. Қўл силтадинг, вассалом!

— Бундай ҳолларда христианлик қоидалари кўпроқ афв этишни тавсия қилади!

— Тўғри, кечирса ҳам бўлади! Биров мени айбласа, мен уни афв этаман ва яна уни дуо ҳам қиламан! Унинг учун ҳам яхши, чунки дуо олди, менинг учун ҳам яхши, чунки дуо қилдим, эсимдан ҳам чиқаздим!

— Мана бунингиз тўғри: ҳеч нарса кўнгилга ибодат-дек таскин бермайди. Қайғу ҳам, ғазаб ҳам, ҳатто хасталик ҳам — ҳаммаси офтобдан зулмат қочгандай, ундан қочади!

— Худога шукур! Киши ўзини доим шундай тутиши керакки, бутун ҳаёти равшан кўриниб турсин... Кўп ҳам айблай олмайдилар, чунки айблайдиган жойи йўқ бўлади. Мана, масалан, ўзимиз: ўтиришдик, сўзлашдик, суҳбатлашдик — бунинг учун бизларни ким айблай олади! Ана энди бориб худога ибодат қиламиз, кейин ухлаймиз. Эртасига яна турамиз... Шундайми, тақсир?

Иудушка ўрнидан турди ва суҳбатнинг тугаганлигини билдириб стулни нарига қаттиқ суриб қўйди. Поп ҳам ўрнидан турди ва хайрлашмоқчи бўлиб қўлини узатган эди, лекин Порфирий Владимирич унга катта ҳурмат билдириб, қўлини ушлаб, икки қўли билан қисди.

— Шундай, тақсир, отини Владимир қўйдингизми? — деди у, Евпраксеянинг уйи томон бошини қайғу билан чайқаб.

— Муқаддас князь Владимир номини қўйдик, жаноб.

— Ҳа, худога шукур! Оқсочим жуда жонкуяр, садоқатли, лекин ақлдан тариқча йўқ! Шунинг учун ҳам улар йўлдан озадилар!

Эртасига Порфирий Владимирич ўз уйдан ҳеч чиқмай, худо тавфиқ беришини сўраб ибодат қилиб ўтирди. Эндигина, эрталабки чойга одатдагича чопон кийиб чиқмасдан ҳайитдагидек, сюртук кийиб чиқди. Илгарилари ҳам бирор ишга астойдил киришганида шундай қилар эди; юзлари оқарган, лекин мулойим эди: лабларида роҳат-ла жилмайиш аломатлари кўринар эди; кўзлари раҳмдиллик билан боқарди; ихлос билан ибодат қилганидан бурун учи бир оз қизарган. У лом-мим демасдан ичадиган уч стакан чойини ичди, чой хўплаб қўйиб лабларини қимирлатиб қўярди ва гўё кечаги астойдил ибодат қилишига қарамасдан, худодан тез ёрдам ва мадад кутгандай, қўлларини қовуштириб қарарди. Ниҳоят, сўнгги хўплам чойни ютиб Улитушкани чақиришга буюрди. Худонинг марҳамати билан ўзини яна бардам қилиб олмоқ учун ва шу билан бирга ҳозирда бўладиган иш ўзидан эмас, худодан эканлигини Улитушкага кўрсатмоқ учун икона олдига келди. Аммо Улитушка Иудушка

нинг афтига бир назар ташлашдаёқ унинг мунофиқона бир ишга бел боғлаганини тушунди.

— Мана мен худога ҳам сизгиниб олдим,— деб гап бошлади Порфирий Владимирич ва худонинг муқаддас иродасига итоат қилаётганини кўрсатиш учун бошини қўйи солди ва қўлларини ёйиб юборди.

— Ажойиб иш!— деб жавоб берди Улитушка, унинг гапи шундай оҳангда эдики, Иудушка беихтиёр бошини кўтариб унга қарашга мажбур бўлди.

Унинг олдида Улитушка ўзининг одатдагича қиёфасида, бир қўлини кўкрагига қўйиб ва иккинчи қўли билан иягига таяниб турар, лекин кўзларида жилмайиш аломати кўринар эди. Порфирий Владимирич аста бош чайқаб таъна қилди.

— Ёники худо бирор марҳамат юбориптими?— деб сўзини давом қилдирди Улитушка, Иудушканинг огоҳлантиришига парво қилмасдан.

— Ҳамон шаккоклик қиласан-да!— деб ўзини тута олмай гапириб юборди Иудушка:— Мен сенга ётиғи билан ҳам, қаттиқроқ гапириб ҳам бир неча марта бу ишдан тийиб эдим, сен бўлсанг ҳамон ўз билганингни қиласан! Тилинг ёмон сенинг... заҳар!

— Майли... Демак, худога ибодат қилган бўлсангиз, худо сизга марҳамат қилгандир, деб ўйлаган эдим.

— Ўйлаган эмиш-а! «Ўйлаган» ҳамма нарсангни ҳам лақиллаб гапираверма-да; вақтига қараб тилингни тия билгни! Мен иш тўғрисида гапирсам, у «ўйлаган эдим» дейди-я!

Улитушка жавоб қайтариш ўрнига, Порфирий Владимиричнинг айтмоқчи бўлган гапини кўпдан ўзим биланман дегандай қилиб, у оёғидан бу оёғига таянди.

— Энди менинг гапимга қулоқ солгин,— деб гап бошлади Иудушка:— Мен худога сизгиндим, кеча ҳам, бугун ҳам ибодат қилдим, хуллас, Володькани жойлаштирмасак бўлмас экан!

— Албатта жойлаштириш керак! Кучуквачча эмаски, чуқурга ташласак!

— Шошма, тўхта! Мен гапириб бўлай... заҳарсан-да, заҳарсан! Хўш, мен айтяпман-ку... қандай бўлмасин, Володькани жойлаштириш керак. Аввало, Евпраксеяни аяш керак, сўнгра болани ҳам одам қилиш керак.

Порфирий Владимирич, энди Улитушка мен билан

тоза гап сотса керак, деб ўйлаб, унга тикилиб қаради, лекин Улитушка бу ишга жуда содда ва ҳатто беҳаё қарарди.

— Тарбияхонага мен оборишим керак эканми?— деди у Иудушкага тик қараб.

— Оббо лақиллаган-е!— деди Иудушка,— дарров ҳал қилиб ҳам қўйибсан-да! Вой Улитка-ей! Ақлингга балли! Қаёқдан биласан: тарбияхона тўғрисида мен ўйлаганим ҳам йўқдир! Балки мен Володька учун... бошқа бирор парса ўйлагандирман!

— Майли, бошқаси ҳам бўлаверади, бунинг ҳам ёмон жойи йўқ!

— Шунинг учун ҳам мен айтяпман: гарчи бир томондан Володькага ачинсам-да, иккинчи томондан у ёқ-бу ёғини ўйлаб кўрсам, бари бир уйда асрашга тўғри келмас экан!

— Турган гап! Одамлар ҳам: Головлёвлар кўрғонида бегона бола қаёқдан пайдо бўлиб қолипти, дейиши мумкин.

— Униси ҳам бор, ундан кейин: уйда унга ҳеч қандай фойда ҳам йўқ. Онаси ёш — эркалатиб қўйиши ҳам бор; мен қари бўлсам ҳам, ҳали юк кўтараман, онаси ҳалол хизмат қилгани учун... уни ўша ёққа жўнатсак бўлар дейман! Бари бир эгардан тушиб қоларкансан. Айби бўлса болани уриб-сўкиш мумкин, бу ерда эса, гоҳ ундоқ, гоҳ бундоқ, хотин-халажнинг шовқин-сурони, йиғиси жонингга тегади, кейин парво қилмасликка тўғри келади! Шундайми?

— Ҳақ гап, жонга тегади.

— Мен эса ҳаммаси жойида бўлсин дейман. Вақти келиб Володька ҳам азамат йигит бўлсин, худога банда, подшога фуқаро бўлсин. Агар худо унга деҳқончиликни амр қилса, деҳқончилик ишига ўргансин... Ўришми, ер ҳайдашми, ўтин кесишми, ҳаммасидан хабардор бўлсин. Борди-ю омади бошқа томонда бўлса, касб ўргансин, илм олсин... Агар билсанг, у ердан баъзи бировлари муаллим бўлиб ҳам чиқади.

— Тарбияхонадан-а! Тўппа-тўғри генерал қилиб чиқарадилар!

— Генерал эмас-ку, ҳар ҳолда... Эҳтимол, Володькадан бирор машҳур киши чиқиб қолса! У ёқда уларни жуда яхши тарбия қиладилар! Буни ўзим ҳам биламан! Қаравотлари озода, мураббиялари соғлом, болаларнинг

қўйлаги оппоқ, эмизгиси, беланчаги, йўргаги... ишқилиб ҳаммаси тахт!

— Тағин нима керак... ҳароми болага!

— Борди-ю, қишлоқ ерида тарбияланса — бу ҳам чакки эмас! Ёшлигидан меҳнатга кўникар, меҳнат дега-нимиз — ибодатнинг худди ўзгинаси-я! Бизлар бўлсак, ҳақиқий йўл билан ибодат қилмоқдамиз! Икона олдига келамиз, чўқинамиз ва агар ибодатимиз қабул бўлса, унинг эвазига худо бизга марҳамат қилади! Деҳқон бўл-са, меҳнатини қилаверади! Ҳақиқий йўл билан ибодат қилмоқчи бўлса, байрам кунларида ҳамма ибодатини қилаверади. Худо кўрадики, у меҳнат қилаётган экан, унга худо ўша меҳнати учун беради, бизларга эса, ибодатимиз учун беради. Ҳамма ҳам роҳатда яшаса бўлмай-ди, кичкина уйларда яшаб ер-сувга қарайдиган одамлар ҳам керак-да, ахир! Бахт ўзи қаерда бўлади? Баъзи одамлар саройларда олтин-кумуш ичида яшаб ҳам кўз ёшларини оқизиб оҳ-воҳ қиладилар, баъзилари эса, сомонхонада қуруқ нон билан чой ичиб ва оч қорним, тинч қулоғим, деб шукрона қилиб ётади. Шундай эмасми-а?

— Ундан яхшиси борми, худди жаннатдагидек!

— Энди сен билан, чирогим, шундай қилайлик. Сен Володька тушкурни оласан-да, яхшилаб ўраб-чирмаб, Москвага гизиллаб жўнайсан. Сенга соявон аравага икки от қўштириб бераман, ҳозир йўллар текис, бемалол: ўйдим-чуқурлар ҳам йўқ — ғириллаб кетаверасан! Бироқ шуни айтиб қўяйки, ишинг жуда пухта бўлсин! Худди менча, головлёвларча... *кўнгилдагидек!* Унинг тоза эмизники, йўргаги, кўйлакчаси, чойшабчаси, кўрпачаси — ҳаммаси бемалол бўлсин! Олавер, боравер! Беришмаса, менинг биқинимга туртиб қўй. Москвага борсанг, мусофирхонага тушгин. Чой олиб ичгин! Вой, Володька, Володька-ей! Қандай номаъқулчилик бўлди-я! Сендан ажралиш ҳам қийин, лекин бошқа илож йўқ! Фойдасини кейин ўзинг кўрасан, раҳмат айтасан!

Иудушка қўлларини кўтариб, лаблари титраб, ибодат қилди. Шу билан бир вақтда Улитушкага хўмрайиб қараб, унинг афтидан заҳар ёғилиб турганини ҳам фаҳмлаб олди.

— Хўш, бир нарса демоқчимисан? — деб сўради ундан.

— Йўқ, ҳеч нарса. Турган гап: у ўзининг марҳаматли кишиларини топиб олса раҳмат айтади.

— Вой, тентак, тентаг-эй. Биз уни у ерга қоғозсиз берармидик! Уни топширганинга қоғоз олгин-да! Биз ўзимиз ҳам уни ана ўша қоғоз билан топиб оламиз! Уни Тарбия қилишсин, ўстиришсин, кейин биз қоғозни қўлга ушлаб: қани, бизнинг азаматимиз Володькани қайтиб беринглар-чи!— деймиз. Қоғози қўлимизда экан, биз уни етти қават ер остидан ҳам қидириб топамиз... Шундай эмасми?

Улитушка индамади, фақат, илгаригидан ҳам баттар-роқ қилиб заҳар сочиб қўйди, холос. Порфирий Владимирич тоқат қилолмади:

— Заҳарсан сен, заҳарсан!— деди у, — ичингда шайтонинг бор сенинг, шайтонинг... Туф! Туф! Туф! Ҳа, майли. Эртага вақтлиқ турасан, Евпраксеяга билдирмасдан Володькани олиб, Москвага томон йўл оласан. Тарбияxonани биласанми. қаерда?

— Борганман-ку,— деб бир оғиз сўз билан жавоб берди Улитушка, ўтмишда бўлган ишни эслатиб.

— Борган бўлсанг, ўзинг ҳам билар экансан. Демак, қаердан кириш, қаердан чиқиш, ҳаммаси ўзингга маълум бўлса керак. Яхшилаб жойлаштиргину, бошлиқларига яхшилаб тайинлаб ҳам қўйгин, хўпми?

Порфирий Владимирич ўрнидан турди ва қўлини ерга теккизиб сажда қилиб қўйди.

— Унга у ёқда ҳар жиҳатдан яхши бўлсин! Қоғозини тўғрилаб олишни эсингдан чиқарма! Уша қоғозга қараб кейин биз уни топиб олаверамиз! Харажатларинг учун мен сенга иккита йнгирма беш сўмлик бераман. Биладан, ҳаммасини биладан! Унда ҳам бир нима чўзишга тўғри келиб қолади, бошқа ерда ҳам қоғозга ўраб ул-бул узатишга тўғри келади... Гуноҳга гирифтор бўлганлармиз! Ҳаммамиз ҳам инсонмиз!—Ҳаммамиз ҳам роҳатни истаймиз! Ана Володькамиз ҳам! Қарасанг муштдек келмайди-ю, ҳозирданоқ қанча харажат!

Шуни айтгандан кейин, Иудушка чўқиниб олди ва Улитушкага чуқур таъзим қилиб, шўх Володьканинг ҳолидан хабар олиб турмоқни астагина маслаҳат қилди. Ҳароми оиланинг келажаги ана шундай оддий йўл билан таъминланди.

Эртасига эрталаб ёш она иссиқда куйиб-ёниб ётар экан, Порфирий Владимирич ошхонадаги дераза олдида

пичирлаб худога сигинар эди. Чипта соявон арава Володькани олиб ҳовлидан чиқиб кетаётган эди. Ана, тепалikka чиқди, черковнинг рўпарасига етди, чап томонга қайрилди ва қишлоқ ичида кўздан ғойиб бўлди. Иудушка охирги марта чўқинди ва чуқур нафас олиб кўйди:

— Тунов куни поп, кун исийди, деб айтиб эди,— деди у ўз-ўзига:— Ана энди худо иссиқ ўрнига совуқ юборди! Совуқ бўлганда тагин қандай денг! Бизларда доим шунақа бўлади! Ҳар қандай хаёллар сурамиз, олтин қасрлар қурамиз, билимдонлик қиламиз, ҳаттоки худодан ҳам ошиб кетмоқчи бўламиз, кейин қарабсанки, ҳамма хаёлларимизни худо бир лаҳза ичида йўққа чиқариб ташлабди!

В О Р И С С И З

Базўр маҳмадонагарчилик қилиш имконияти торайиши билан Иудушканинг асабийлиги авж олди. Унинг уйи хувиллаб қолди: бировлар ўлди, бировлар кетди. Ҳатто келажакда сарсон-саргардон артисткаликдан бошқа қисмати бўлмаган Аннинька ҳам Головлёво қишлоғининг кенг ва эркин ҳаётига учмади. Унинг саноқли маҳмадона гапларини тингловчи бирдан-бир киши бўлган Евпраксеянинг ҳам кейинги вақтда муомаласи қўполлашиб қолганлигидан, Иудушка ўзининг яхши кунлари ўтиб кетганлигини жуда яхши тушуниб олди.

Шу вақтга қадар Евпраксея шу қадар ҳомийсиз эдики, Иудушка уни ҳеч ҳам тап тортмасдан жабрларди. Жуда ақли пастлиги ва туғма лапашанглиги орқасида бу жабрларни у ҳатто сезмас эди. Иудушка ҳаёсиз гап сотган вақтда, хаёли бошқа нарсада бўлса-да, лекин унинг кўзига қараб турар эди. Ана энди Евпраксея ниманидир пайқаб олди ва натижада ўзи ҳали тўлиқ англаб етмагани ҳолда унда ўта кучли жирканиш ҳосил бўлди.

Погорелкали бой қизнинг Головлёвода туриб кетиши Евпраксеяга таъсир қилгандек кўринар эди. Аннинька билан икки ўртада бўлган тасодифий гапларнинг ўзига қандай таъсир қилганини сезмаса ҳам, лекин у гапларнинг таъсири танаеига сингган эди. Порфирий Владимирич бирор тирик одамга дуч келган ҳамон нима учун уни

ҳар хил қуруқ гаплар билан ўраб-чирмаб олади, шундан киши жуда оғир аҳволга тушади, деган саволни илгари Евпраксея ҳаёлига ҳам келтирмаган эди. Иудушка тўғрилиқча гапирмас, балки «жабрлар» қилишини ва демак, уни бир оз «чимдиб» қўйиш ҳамда «инсофга келиш» вақти етганлигини билдириш кераклигини ҳозир аниқ тушунган эди. Унинг поёнсиз сафсатасига диққат билан қулоқ солиб бир нарсани тушуниб етди: Иудушканинг бу гаплари кишининг жигига тегар, елимдек ёпишқоқ ва тинкани қуритар эди.

— У, ўзининг нима гапирганига ўзи ҳам тушунмайди деган эди бой қиз,— деб мулоҳаза қиларди Евпраксея ўз-ўзича:— Йўқ, у атайлаб шундай қилади. Қимнинг ҳимоясиз эканлигини у жуда яхши билади ва шунинг учун уни истаганича калака қилади!

Айтгандек, бу ҳали иккинчи масала. Муҳими шу эдики, Анниньканинг Головлёвога келиши Евпраксеянинг ёшлик туйғусини уйғотиб юборди. Шунга қадар унинг бу туйғуси бор-йўқлиги сезилмас эди, ҳозир эса астойдил бош кўтариб майдонга чиқди. Илгарилари ўзи аҳамият бермаган нарсалардан кўпини англади. Мисол учун: нимага Аннинька Головлёвода қолишга унамадида, бу ерда туриш даҳшатли, деб тўппа-тўғри айта қолди? Нима сабабдан? Шу сабабданки, у ҳали ёш, «яшагиси» келади, Евпраксея ҳам ёш... Ҳа, ёш! Унинг ёшлиги мойга айланиб кетган, деб ҳам бўлмайди, унинг ёшлиги ора-сира бари бир бошини кўтариб қўяди! Чақиради ҳам, жалб қилади ҳам; бир пасаяди, бир авж олади. У, Иудушка билан куним ўтар, деб ўйлаганди, ваҳоланки... «қари шайтон! Ишни пачава қилди-я!» Энди ўзи сингари ёш азамат билан яшаганида қандай соз бўларди! Қучоқлашардилар, ағнашардилар, севгилиси уни ўпарди, нақадар оппоқсан, нақадар тўкилиб турасан-а!— деб қулоғига ёқимли сўзлар айтиб, эркалатарди. «Вой малъун иблис-ей! Қариб қоқ суяк бўлиб қолганинг ҳолда одамни алдадинг-а! Погорелкалик бой қизнинг йигити бөр экан-да! Албатта бор! Шунинг учун ҳам у дарров кетиб қолди-да. Ана энди мен бояқиш бу тўрт девор ичида қари шайтоннинг миясига келган гапларни пойлаб ўтирар эмишман!..»

Албатта, Евпраксея ўзининг ғазабини бирданига изҳор қила қолмади, аммо бир бошлаганидан кейин уни ҳеч ҳам тўхтатмади. Нимадан гап очишни қидираб ва

ўтмишини ўйларди. Иудушка унинг ичида қандайдир сир борлигидан беҳабар эди, унинг ҳар онда нафрати ортиб борар эди. Аввал, «ҳар кимнинг ишини қилавериб тинкам қуриди», деган умумий шикоят пайдо бўлди; кейин таққослаб кўришлар бошланди. «Ана, Мазулинада Палагеюшка хўжайинникида экономка: қиладиган иши йўқ, аммо кийгани шойи. У на оғилхонага боради, на ертўлага киради, уйда маржон тизиб ўтиради!» Бу аламлар билан шикоятларнинг ҳаммаси ҳам:

— Энди бундан буён сен одамсевмасга қарши қоним қайнагани қайнаган!— деган сўзлар билан тугалланар эди.

Бу асосий сабабга яна бир сабаб келиб қўшилдики, бу эса курашмоқ учун жуда соз бир ваз эди. Бу туғиши ва ўғли Володьканинг ғойиб бўлиши эди.

Бу ғойиб бўлиш воқеасига Евпраксея нечукдир бепарволик билан қараган эди. Порфирий Владимирич чақалоқни ишончли кишига топширдим, деб билдириш билан кифояланиб, уни юпатиш учун шойи рўмол ҳадя қилди. Кейин ҳамма нарса жой-жойига келди. Евпраксея муваффақиятсиз чиққан оналикнинг қасосини олмоқчи бўлгандай илгаригидан ҳам кўра ғайрат билан рўзғор ишларига киришиб кетди. Аммо Евпраксеяда оналик туйғуси сақланиб қолганиданми. ёки миясига ўша хаёл жойлашиб олганиданми, ҳар ҳолда Володька бирданига эсига келиб қолди. Бу хаёл унинг миясига худди. кўзи очилиб, Головлёвлар қўрғонидагидан кўра бутунлай бошқача ҳаёт ҳам бор экан, деб эркин нафас ола бошлаган пайтда келди. Албатта, бу яхши ваздан фойдаланмаса ҳам бўлмас эди.

— Қилган ишини қара-я!— дея ўз-ўзини гижгижларди Евпраксея.— Кучук боласини сувга чўктиргандай, чақалогимни йўқ қилишди-я!

Аста-секин бу фикр унинг бутун миясини банд қилди. Унда чақалоқ билан яна учрашув истаги пайдо бўлди ва бу орзу кучайган сари Порфирий Владимиричга қарши ғазаби ҳам ошар эди.

— Ҳеч бўлмаса, ҳозир менга эрмак бўларди! Володя! Володяжон! Жонгинам-эй! Қаердасан! Бирон қишлоқи хотинга элтиб беришгандир ҳали сени! Худодан ҳам қўрқмайди бу лаънати жаноблар! Бола туғдирадиларда, кучук боласи сингари чуқурга улоқтирадилар, чунки бу билан ҳеч кимнинг иши йўқ деб ўйлайдилар-да! Бу

малъунга ўзимни таҳқирлатгандан кўра ўша маҳалда бўғзимга пичоқ тортиб юборсам бўлар экан!

Қалбида нафрат уйғонди, малъуннинг жонини чиқаргиси, турмушини мохов қилгиси, жонидан безор қилгиси келди, одамни энг бетоқат қиладиган тирноқ остидан кир излашлар, гашга тегишлар, ачитишлардан иборат бир уруш бошландики, Порфирий Владимирични фақат шундай урушда енгиш мумкин эди.

Бир кун эрталабки нонушта маҳалида Порфирий Владимирич бир нарсага жуда ҳайрон қолди. Одатда бу маҳал у ўзининг маҳмадонагарчилигини бошлаб юборар эди, Евпраксея эса, қўлида пиёлада чой ушлаб, қанд тишлаганича индамасдан унга қулоқ солгандай бўлиб ўтирар ва вақти билан овоз чиқариб қўяр эди. Бугун чойга янги ёпилган иссиқ нон қўйилган эди.— Нон ҳар хил бўлади: бир хили кўзга кўринадиган бўлади, бизлар уни *еймиз* ва бу билан ўзимизни сақлаймиз, иккинчи хили кўзга кўринмайдиган, маънавий бўлади, бунисини бизлар *татиб кўрамиз* ва шу билан жонимизни асраймиз,— деб гап бошлаган эди Иудушка, Евпраксея ҳеч тап тортмасдан унинг сафсатасини бўлиб қўйди.

— Мазулинада Палагеюшка роҳатда яшайди, дейишади!— деб гап бошлади у ва дераза томон ўгирилиб ўтириб, чалмашган оёқларини ликиллатди.

Бу кутилмаган ишдан Иудушка бир оз сесканиб кетди, лекин бу сафар унчалик эътибор бермади.

— Агар бизлар кўзга кўринадиган нонни узоқ вақт емасак,— деб давом қилдирди гапини,— жисман қорин очганини сезамиз, агарда маънавий нонни узоқ вақт емасак...

— Палагеюшка, эшитяписми, Мазулинада роҳатда яшар экан!— деб Евпраксея унинг сўзини яна бўлди, лекин бу гал бирон мақсад билан бўлган бўлса керак. Порфирий Владимирич унга бир хўмрайиб қаради-ю, лекин бир балони сезгандай бу сафар ҳам танбеҳ бермади.

— Палагеюшка яхши яшаса яшайверсин,— деб калтагина жавоб қилди у.

— Унинг хўжайини,— деб сўзини давом қилдирди Евпраксея,— унга ҳеч қандай жабру жафо қилмас экан, ишлашга зўрламас экан, кийинтиргани нуқул шойи экан!

Порфирий Владимирич борган сари кўпроқ ҳайратда

қолмоқда эди. Евпраксеянинг гаплари шу қадар ёқимсиз эдики, ҳатто у нима дейишини ҳам билмай қолди.

— Ҳар куни бошқа кўйлак кияркан,— деди тушида алаҳлагандай Евпраксея,— бугун бир хилини кийса, эртасига бошқа хилини ва ҳайит кунларида эса тагин галатисини кияр экан. Черковга ҳам яхши соявон аравага тўртта от қўштириб, олдин ўзи, кейин хўжайини борар экан. Аравани кўриши билан поп қўнғироқ чалар экан. Доим ўз уйида ўтирар экан. Борди-ю хўжайини у билан бирга вақт ўтказмоқчи бўлса, у хўжайинини ҳузурига чақиртирар экан, бошқа пайтда у бирор қиз билан ё оқсоч билан гаплашиб, ёинки маржон тизиб ўтирар экан!

— Хўш, нима бўпти?— деб ниҳоят ўзига келди Порфирий Владимирич.

— Шуни айтяпман-да, Палагеюшка роҳатда яшар экан!

— Сенинг турмушинг ёмон эканми? Бай, бай, бай, ўзинг ҳам кўрнамак... экансан-да!

Агар шу тобда Евпраксея индамаса, Порфирий Владимирич сафсатасини яна авжига чиқарган бўларди ва маҳмадонагарчилигига халақит берган ҳамда унинг газабинини келтирган ўринсиз кинояларни бир зумда фарқ қилиб ташлар эди. Аммо Евпраксея индамай қолишни хаёлига ҳам келтирмас эди.

— Ҳа! Менинг турмушим ҳам ёмонмас! Ҳар ҳолда оч қолаётганим йўқ, шунга ҳам шукур! Утган йил иккита чит кўйлакка беш сўмдан пул тўладингиз... дунёникини қилибсиз!

— Жун кўйлакни эсингдан чиқазибсан-да! Яқинда рўмолни кимга олиб бердим? Вой, сени қара-ю.

Жавоб ўрнига Евпраксея пиёла ушлаган қўли билан столга таяниб, Иудушкага чуқур нафрат билан бир хўмрайдики, бунга одатланмаган Иудушканинг капалаги учиб кетди.

— Ношукурларни худо қандай жазолашини биласанми?— деб қатъиятсизлик билан бидирлади у исён кўтарувчи аёлга худони эслатиш билан таъсир этиш мақсадида. Аммо Евпраксея таслим бўлиш у ёқда турсин, дарров сўзини бўлди.

— Э, кўйсангиз-чи! Бошимни огритманг! Худонинг ўртага солиб нима қиласиз,— деди у,— ёш бола эмас-

ман, ахир! Зўравонлик қилишларингиз, жабрлашларингиз етар энди.

Порфирий Владимирич индамади. Пиёладаги чойи ҳам совиб қолди, унга қўл ҳам тегизмади. Унинг юзлари бўзарган, лаблари пирпираб, жилмайишга ҳаракат қилди, лекин жилмаёлмади.

— Бу-ку, Анютканинг иши-я! Уша баттол қутуртирипти сени!— деди у ниҳоят, нима деганини ўзи ҳам билмасдан.

— Қанақа иш?

— Мен билан баҳслашаётганинг-чи... Уша! Уша ўргатипти! Бошқа ҳеч ким эмас!— деб ҳовлиқар эди Порфирий Владимирич.— Бунга қаранг-а: ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, бирданига шойи кўйлак кийгиси келганмиш! Сен, уятсиз, сенга ўхшаганларнинг қанақалари шойи кўйлак кийишини биласанми?

— Айтсангиз билиб олардим!

— Энг ўшанақа... энг йўлдан озганлари кияди, холос!

Евпраксея бундан уялиш бир ёқда турсин, янада сурбетлик билан қўидаги жавобни берди:

— Билмадим, улар нега йўлдан озган экан... Хўжайинлари шуни талаб қилади-да, ахир... биз сингариларни қай бир жаноб муҳаббатга жалб қилса... ўша билан... яшай беради-да! Сиз билан биз ҳам никоҳсизмиз, мазулиналик жаноб нима билан шуғулланаётган бўлса, бизлар ҳам шундай.

— Вой, сени қара-ю... Туф! Туф! Туф!

Бундай кутилмаган ишдан ҳатто Порфирий Владимиричнинг юзлари мурда тусига кирди. У исён кўтарган рақибасига астойдил тикилиб қарарди ва ичида қайнаётган сафсаталарини қаёққа сиғдиришни ҳам билмасди. У, дунёда энди сафсата гаплар билан енгиб бўлмайдиган одамлар ҳам борга ўхшайди, деган фикрга келди.

— Чирогим, бугун сен билан гапимиз битмайдиганга ўхшайди!— деди у ўрнидан тураётиб.

— Бугун ҳам битмайди, эртага ҳам... ҳеч қачон битмайди! Бас энди зўравонлик қилганингиз! Сизнинг гапларингизни хўп эшитдим; энди менинг гапларимга ҳам бир қулоқ солиб кўринг-чи!

Порфирий Владимирич мушт кўтариб унга ташланмоқчи бўлган эди, бироқ Евпраксея дадил кўкрак кериб чиққанидан, Иудушка нима қилишини билмай ҳайрон бўлиб қолди. Кейин иконага юзини ўгириб, қўл-

ларини осмонга кўтарди, пичир-пичир қилиб ибодат қилди ва астагина уйига кириб кетди.

У кун бўйи ўзига келолмади. У келгусида аниқ бир хавф-хатар борлигини кўрмасди, аммо одатдагича кун тартибига кирмайдиган бундай воқеанинг содир бўлиши ва унинг жазосиз қолиб кетиши уни ҳаяжонга солар эди. У ҳатто овқат маҳалида ҳам чиқмади, ўзини тоби йўқликка солиб, майин ва заиф овоз билан овқатни уйига олиб келишни илтимос қилди.

Умрида биринчи марта гап сотмасдан жимжит ўтган кечки чойдан кейин, одатдагича, у ибодат қилмоққа бошлади; бироқ чин ихлос қилмаганидан, ибодати яхши чиқмасди ва буни ташқи қиёфаси ҳам кўрсатиб турар эди. Уни қандайдир хатар ташвишга соларди ва бутун кун давомида Головлёвлар қўрғонида бўлган шовқин-суронлар унинг қулоғига кириб турарди. Ниҳоят, девор орқасида кимнингдир қаттиқ эснаган овози эшитилгандан кейин ҳамма ёқ жимжит бўлиб қолгач, унинг тоқати тоқ бўлди; писиб йўлакдан юриб кетди ва Евпраксеянинг уйи эшиги ёнига келиб қулоқ солди. Евпраксея ёлғиз экан, эснаб олиб: «Ё раббим! Ўзинг сақла! Ҳамма нарсага қодирсан!» деган овоз эшитилар ва айни вақтда биқинини қашир эди. Порфирий Владимирич эшикни очмоқчи бўлиб дастасидан тортиб кўрди, лекин эшик қулф эди.

— Евпраксея! Шу ердамисан?— деб сўради у.

— Шу ерда бўлса нима ишингиз бор?— деб бир дўқ урган эдики, Иудушка ўз уйига жўнаб қолди.

Эртасига гап бошқачасига кетди. Евпраксея Порфирий Владимиричга озор етказмоқ учун атайин эрталабки чой маҳалида тилга кирди. Иудушканинг бекорчиликдан иборат кун тартиби шу қадар аниқ тақсимланган эдики, агар Евпраксея эрталабоқ уни ранжитиб қўйса борми, у кун билан азоб тортиб, ташвишда юришини шундоқ сезиб турар эди.

— Баъзи бир одамларнинг қандай яшашини бир кўрсам, бир томоша қилсам экан!— деб гап бошлади Евпраксея ғалати бир йўсинда.

Порфирий Владимирич сесканиб, «Бошланди-ку!» деб ўйлади-да, ахири нима бўларкин, деб индамасдан ўтирди.

— Рост! Суюкли ва навқирон йигити билан! Жуфтлашиб хонама-хона юрадилар ва бир-бирларига қараб

роҳат қиладилар! На рафиқи аччиқ гап айтиб хафа қилади ва на рафиқаси ёмон гапиради. «Жоним», «азизим», — уларнинг бутун гапи шу. Қандай роҳат! Қандай яхши-я!

Порфирий Владимиричга бу хил гаплар сира ёқмас эди. У заруратдан ўйнашиб юришга бир оз йўл қўйган бўлса ҳам, лекин муҳаббат билан кун кечиришни шайтон васвасаси деб ҳисоблар эди. Аммо у, бу сафар ҳам юраксизлик қилди, бунинг устига чой ҳам ичгиси келган эди, чой эса кампирак устида аллақачондан бери дам еб турган бўлса-да, Евпраксея нима учундир қўймас эди.

— Албатта, бизларга ўхшашларнинг кўплари ақлсиз бўлади, — деб сўзини давом қилдирди Евпраксея, ибосизлик билан стулда тебраниб ва қўли билан столни тақиллатиб уриб: — Уларнинг қай бирлари чит қўйлакка ҳам алданишга тайёр, қай бирлари бўлса бекордан-бекорга ўзини хароб қилади... Квас билан бодринг бемалол, истаганингча еб-ичаверасанмиш! Топган нарсаларини қара-я!

— Битта манфаат учун шунчалик... — деб қўрқа-писа таваккал қилиб гапириб юборди Порфирий Владимирич буғ отилиб чиқаётган чойнакка қараб.

— Ким айтади: биргина манфаат учун деб? Мен манфаатпараст бўлиб қолибман-да! — деб гапини айлантира бошлади Евпраксея. — Бир бурда нон ҳам эсиз бўлиб қолпти-да! Энди шу бир бурда нонни бемалол емас эканман-да?

— Бемалол еяверасан, мен айтяпманки, одамлар фақат манфаат учун эмас, балки...

— Энди «айтяпманки»миш! Ҳа, айтинг, лекин гапини айланторманг! Буни қара-ю! Манфаатдор бўлганим учун хизмат қилармишман! Сизникида нима кўрдим ўзи! Квас билан бодрингдан бошқа нима кўрдим?..

— Квас билан бодринггина эмасдир, ахир... — деб, Порфирий Владимирич ҳам ўзини тута олмай гапга киришди.

— Яна нима? Айтаверинг, айтаверинг!

— Ҳар ойда тўрт қоп унни Николага ким юборар экан?

— Тўрт қоп-а? Яна бошқа нарса йўқмикан?

— Ёрма, зиғир ёғ... ишқилиб, ҳаммаси ҳам...

— Хўш, ёрма, зиғир ёғ... энди ота-онамларга эсиз кетипти-да! Вой, сизни қарангу!

— Мен эсиз кетди деётганим йўқ-ку, сенинг ўзинг...

— Энди мен айбдор бўлибман! Бир бурда нонни бемалол едирмайдилар-ку, яна мен айбдор эмишман-а!

Евпраксея тоқат қилолмасдан йиғлаб юборди. Чой эса, кампиракда ҳамон қайнаб турганидан, Порфирий Владимирич хавотир олди. У ўзини зўрға босиб, секингина Евпраксея ёнига келиб ўтирди ва елкасини сийпалай бошлади.

— Бўлди энди, чойингни қуйсанг-чи... йиғлашнинг нима ҳожати бор!

Аммо Евпраксея яна икки-уч марта хўрсинди ва лабларини бўрттириб, хира кўзларини юқорига тикди.

— Ана сен ҳали ёшлар тўғрисида гап очдинг,— деб сўзини мулойимлик билан давом қилдирди,— бўлаверсин, бизлар ҳам жуда... кекса эмасмиз-ку!

— Шу ҳам гапми! Қочинг-эй!

— Тўғриси-да! Ҳали мен... биласанми... департаментда хизмат қилган кезимда директор менга қизини бермоқчи эди-я!

— Қари қиз бўлса керак... бирорта букридир-да!

— Йўқ, жуда жойида эди... *Менга кўйлак тикма, опа-жон*,— деб шундай бир ажойиб ашула айтар эдики!

— У-ку айтгандир-а, лекин унга жўр бўлгувчисининг мазаси йўқдир!

— Йўқ, мен...

Порфирий Владимирич довдираб қолди. У ҳатто шумтакалик қилиб, жуфтлашиб юриш ҳам қўлидан келишини кўрсатиб қўймоқчи бўлди. Шу ниятда гавдасини хунук қилиб ўйната бошлади ва ҳатто Евпраксеянинг белидан қучоқлаб олмоқчи ҳам бўлди, бироқ Евпраксея, унинг қўлларини қаттиқ итариб юборди-да, ғазаб билан:

— Улай агар: йўқол шайтон девораман! Йўқса қайноқ сув сепиб юбораман! Чойингиз ҳам керак эмас! Ҳеч нарсангиз керак эмас! Бунни қаранг-а, бир бурда нонни бемалол еёлмасанг! Кетаман бу ердан! Худо урсин, кетаман!

Дарҳақиқат, у Порфирий Владимирични ошхонада ёлғиз қолдириб, эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди.

Иудушка жуда эсанкираб қолди. У чойни ўзи қўйиб ичмоқчи бўлган эди, лекин қўли шунчалиқ қаттиқ қалтирардики, чой қўйиш учун хизматкорни чақиришга тўғри келди.

— Йўқ, бундай бўлмайди! Қандай бўлмасин — буни бартараф қилиш керак... Уйлаб кўриш керак! — деб шивирларди у, ошхонада у ёқдан бу ёққа ҳовлиқиб юриб.

Аммо у «бартараф қилишга» ҳам, «уйлаб кўришга» ҳам қодир эмас эди. Унинг хаёли гоҳ у нарсага, гоҳ бу нарсага сакраб юрар, ҳеч қаерда қарор топмас ва шу сабабдан кундалик энг оддий воқеани бартараф қилишнинг уддасидан чиқмас эди. «Уйлаб» кўра бошлаган заҳоти энг арзимас ишлар тўғрисидаги хаёллар унинг миясини ҳар томондан босар ва ҳақиқий турмуш тўғрисида ўйлашга йўл қўймас эди. Уни қандайдир ялқовлик, зеҳний ва ахлоқий бедармонлик босарди. Уни хаёл ҳақиқий ҳаётдан четга тортарди, у хаёлини ҳар йўсинга солиб кўра оларди.

У яна кун бўйи танҳо умр кечирди, чунки Евпраксея бу сафар тушки овқатга ҳам, кечки чойга ҳам чиқмади: қишлоққа — попникига бориб, кун бўйи меҳмон бўлиб, кечқурун қайтиб келди. Иудушка ҳеч бир нарса билан ҳам шуғуллана олмади, ҳатто бўлмағур хаёллари ҳам гўё уни тарк этган эди. Қандай бўлмасин аҳволни тузатиш керак! — деган мушкул фикр уни банд қилган эди. У бекорчи ҳисобларни ҳам юргиза олмасди, ибодат ҳам қилолмасди. У ўз бошига қандайдир касаллик келаётганини сезар, лекин қандай касаллик эканини билолмас эди. У беқарор фикрини бирор нарсага жалб этиш учун дераза олдига бир неча бор келиб турди, аммо ҳаммаси бефойда эди. Кўклам бошланган бўлса ҳам, лекин дарахтлар ҳали яланғоч, ҳатто кўкатлар ҳам кўринмас эди. Узоқда даланинг паст ва чуқур жойларида қолган қорлар ола-була бўлиб кўринар эди. Йўл устидаги лой қорайиб кўринар ва тўпланиб қолган сувлар ярқирар эди. Буларнинг ҳаммаси ҳам унга гўё парда орқасидан кўрингандай туюларди. Ҳовлидаги ҳамма эшиклар очиқ бўлса ҳам ҳеч бир одам асари кўринмас эди, эшикнинг очилиб ёпилиши узоқдан ҳар замонда эшитилиб турса ҳам, кўрғонда чақирса келадиган ҳеч бир кимса йўқ эди. Ана ҳозир кўринмас одам бўлиб, ўзи тўғрисида паст зотларнинг гапларини эшитиб турадиган пайт экан! У бадкорлар унинг қилган яхшиликларини биладиларми, йўқми ёки яхшиликлар эвазига уни ғийбат қиладиларми? Уларнинг оғзини эртадан-кечгача тўлдириб ўтирсанг ҳам бари бир қаноат қилмай, бу — оз дейди! Янги бодринг бочкаси яқиндагина очилмабмиди, ҳозир қара-

санг... Ана ўша ҳодисани ўйлаб, бир бочкада қанча бод-ринг борлигини, тақсим қилганда бир кишига қанчадан тегишини ҳисоблаётганда унинг миясини ҳақиқий ҳаёт нури ёритди ва бўлмағур хаёлларини остин-устин қилиб ташлади.

— Уни қара-я! Ҳатто сўрамасдан кетиб қолипти-я,— деди ичида поп уйини деразадан кўришга ҳаракат қилиб, шу онда Евпраксея у ерда булбули гўё бўлиб ўтирган бўлса керак деб ўйлаб.

Ана энди тушки овқат ҳам тортилди; Порфирий Владимирич ёлғиз ўзи гўштсиз шўрванинг ўзини зўрлаб ичарди (у гўштсиз шўрвани ёмон кўрар эди, аммо *Евпраксея* атайлаб гўштсиз шўрва қайнатишни буюриб кетипти).

— Ҳойнаҳой, Евпраксея попнинг уйига бормоқчи бўлганини эшитиб, попнинг ҳам кўнгли озаётган бўлса керак!— деб ўйлади у:— Ҳар ҳолда ортиқча нон-туз бериш керак! Карам шўрва ҳам, бўтқа ҳам... меҳмон учун бирон қовурма қилдиришга ҳам тўғри келар...

У яна хаёлга чўмди, уйқудагидек яна бутун эс-ҳушини йўқота бошлади. Неча қошиқ шўрва, неча қошиқ бўтқа ортиқча кетади? Поп билан хотини Евпраксеянинг келиши ҳақида нималар дейишаётган экан? Улар ўзаро қарғашаётгандир... Булар ҳаммаси— овқат ва суҳбатлар унинг кўз олдидан бирма-бир ўтиб турар эди.

— Ҳаммаси бир товоқдан ейишаётгандир ҳали! Жўнаб қолганмиш! Қаерда таом ейишни топипти-я! Кўчада қанақа лойгарчилик, бир фалокатга учраш ҳам мумкин! Ҳали келиб қолар, думи юлиниб... вой мурдор-ей! Мурдорнинг худди ўзгинаси-я! Ҳа, ҳа, қандай бўлмасин...

Шу гапни айтиши билан фикри бўлинди. Одатдагича, тушки овқатдан кейин ухламоққа ётди, аммо гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа ағдарилиб ётаверди, лекин сира ухлолмади. Евпраксея келганида қоронғи тушиб қолган эди ва ўз уйига писибгина кирганидан Иудушка унинг келганини ҳам билмай қолди. У бошқаларга Евпраксея келганини билдиришни буюрди; Евпраксея келганда, одамлар тил бириктиргандай, биттаси ҳам келганини айтмади. У яна Евпраксеянинг уйига киришга уриниб кўрди, лекин эшик бу сафар ҳам берк эди.

Индинига Евпраксея эрталаб чой ичишга чиқди, лекин илгаригидан ҳам қаттиқроқ гапира бошлади.

— Менинг Володькам қаерда?!— деб гўё йиғлаганси мон овоз билан гап бошлади у.

Буни эшитган Порфирий Владимирич тарракдай қотиб қолди.

— Бир кўрсам экан, жигаргўшамнинг у ёқда қандай озор торгаётганини бир кўрсам экан! Эҳтимол, ўлиб ҳам қолгандир!

Иудушканинг лаблари титради, у, шивир-шивир қилиб ибодат қилди.

— Бизларникидаги турмуш одамларникидагига сира ўхшамайди! Ана, мазулиналик жанобнинг Палагеюшкаси қиз туғипти, шу ондаёқ уни батист билан ўраб қўйиштипти, унга пушти ранг кўрпа-ёстиқ тайёрлаштипти... Онасига қанча кийим-бош ҳадя қилиштипти! Бизда-чи... Э... Сизни қаранг-а!

Евпраксея бошини деразага ўгирди-да, чуқур нафас олди.

— Ҳамма хўжайинлар лаънати, деган гап тўғри экан-да! Болани туғдирадилар-да, кучук боласи сингари чуқурга улоқтирадилар! Заррача ғам ейиш ҳам йўқ! Биров олдида жавобгар бўлиш ҳам йўқ, гўё уларнинг худоси ҳам йўқ! Бўри ҳам бундай қилмайди.

Порфирий Владимирич аламини ичида сақлар эди. У ўзини кўп тутиб келди-да, ниҳоят чидаб туролмади:

— Ҳар ҳолда... сенда янги қилиқлар пайдо бўлипти! Уч кундан бери шунақа гапларингни эшитиб кел-ялман!

— Қилиқ бўлса бўлипти-да! Фақат сиз гапирасизми, бошқалар ҳам гапирсин-да! Қани айтинг-чи, чақалоқни нима қилдингиз? Унинг ҳоли нима кечди? Бирор қишлоқни аёлнинг уйида азоб тортиб ётгандир ҳали? На боқувчиси, на овқати ва на кийим-боши... қуруқ эмизакни эмиб ётган бўлса керак?

У йиғлаб юборди ва рўмол учи билан кўз ёшларини артди.

— Погорелкалик бой қиз, сиз ёмон одам экансиз, деб эди. Айтганича бор экан, на роҳат, на қувонч бор, ҳийлагарликдан бошқа ҳеч гап йўқ... Қамоқдаги одамлар ҳам бундан яхшироқ яшайди. Қошки чақалоғим ёнимда бўлса, оз-моз овуниб ўтирардим. Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, боламни ҳам тортиб олишди!

Порфирий Владимирич, гўё уни деворга сиқиб қўйгандай, ўрнида қимирламасдан ўтирар ва азоб чеккан

киши сингарн бошини чайқар эди. Вақти-вақти билан у инграб қўярди.

— Эҳ, нақадар оғир!— деди у ниҳоят.

— Оғирмиш-а! Нима эксанг—шунн ўрасан! Энди гап шуки, Москвага бориб Володькани ўз кўзим билан бир кўриб келай! Володькам, ўргилай сендан! Хўпми, афандим, Москвага бир бориб келай-а?

— Кераги йўқ!— деб бўғилиб жавоб берди Порфирий Владимирич.

— Бари бир бораман, ҳеч кимдан сўраб ҳам ўтирмайман, ҳеч ким ман ҳам қилолмайди, чунки мен — онаман!

— Қанақа онасан! Фоҳишасан, билдингми?— деб ниҳоят Порфирий Владимирич қаҳрини соча бошладн:— Гапир, яна нималарни истайсан мендан?

Евпраксея бу саволга жавоб беришга тайёр бўлмаса керак. У Иудушкага тикилиб, чиндан ҳам менга нима керак, деб ўйлагандай жим турар эди.

— Ҳали шундай денг! Энди фоҳиша бўлиб қолибмизда!— деб бақирди кўзларидан ёш оқизиб.

— Ҳа! Шундай, фоҳишасан! Туф! Туф! Туф!

Порфирий Владимирич, ўзини ҳеч бир тутолмай ўрнидан ырғиб турди-да, ошхонадан ғизиллаб чиқиб кетди.

Бу унинг энг сўнгги ғазабга келиши эди. Кейин у, нечукдир, тезда ориқлаб, мўмин бўлиб ва юраксизланиб қолди, Евпраксея ҳамон унга кун бермасди. Евпраксеянинг тўмтоқ ўжарликдан иборат зўр бир қуроли бор эди ва бу қурол доимо бир нуқтага, яъни алам қилдириш ва турмушини заҳарлашга қаратилганидан у қандайдир даҳшатли кўринар эди. Кураш майдони тарзида ошхона Евпраксея учун аста-секин торлик қилиб қолди; у, Иудушканинг кабинетига бостириб кирар эди (илгарилари хўжайини «банд» маҳалида унинг уйига киришга ботина олмас эди). Иудушканинг уйига кириб дераза ёнига ўтирар, кўзларини бўшлиққа тикар, кесакига орқасини ишқар ва гапга киришар эди. Айниқса унга, Головлёводан кетаман, деган гаплар ёқар эди. Аммо у, бу ҳақда ҳеч қачон жиддий ўйлаб кўрмаган ва башарти унга, ота-онангникига жўна десалар, жуда ҳайрон қолар эди; аммо кетиб қолишидан Порфирий Владимиричнинг жуда қўрқинини фаҳмлар эди. Бу тўғрида у, доим аста-секин ва илмоқли қилиб гапирар эди. Бир оз жим ўтирар,

қулоғини ковлар ва бирданига, гүё бир нарсани эсига туширгандай, гапириб қўяр эди.

— Бугун Николада чўзма пиширишаётган бўлсалар керак!

Буни эшитган Порфирий Владимиричнинг жаҳли чиқиб, юзлари кўкариб кетди. Бундан сал олдин у: мабодо бутун атрофдаги сигирлар қирилиб кетиб, худонинг амри билан Порфирий Владимиричнинг сигирларигина омон қолиб ва яна сутни илгаригидан кўра икки марта кўпроқ берса, бир йил ичида қанча сўмлик сут сотар эканман, деб эндигина мураккаб ҳисобга киришган эди. Аммо Евпраксеянинг келганини кўриб ва унинг чўзма тўғрисидаги гапи муносабати билан бу ишини тўхтатди ва ҳатто жилмайишга ҳаракат этди.

— Нима учун уларникида чўзма қилишяпти?— деб сўради у.— Вой, жоним-эй, бугун ростдан ҳам ота-боболарнинг арвоқига фотиҳа ўқиладиган кун эканку-а? Мен тентак эсимдан чиқариб қўйибман-да. Вой, нақадар гуноҳ-а! Марҳумларнинг дуои фотиҳасини ўтказишга ҳеч нарса ҳам тайёр эмас!

— Ота-онамнинг ёнида бўлсам... пишган чўзма еб ўтирардим!

— Сени ким тийяпти! Буюравер! Ошпаз Марьюшкани ёинки Улитушкани ишга сол! Улитушка чўзмани жуда яхши пиширади-да!

— Сизга унинг ҳали бошқа ишлари ҳам ёқиб қолгандир?— деб заҳарини сочди Евпраксея.

— Йўқ, ундай дейиш гуноҳ, аммо Улитушка жуда яхши чўзма пиширади! Юпқа, юмшоқ — ўзинг еб кўрарсан!

Порфирий Владимирич ҳазил гаплар билан Евпраксеянинг диққатини бошқа ёққа бурмоқчи бўлди.

— Головлёво чўзмасини эмас, ота-онамнинг чалпагини есаммикин, деяпман!— деб нозланди у.

— Шундай қилсак ҳам бўлади! Архип аравакашга иккита от қўшишни буюртирасан-да, бемалол жўнайверасан!

— Йўқ... Нимасини айтасиз! Мен энди бир қафасга тушган қушман... ўзим аҳмоқ эканман-да! Мендақанинг кимга кераги бор? Узингиз ҳам ҳозиргина мени фоҳиша дедингиз... ҳа, энди!

— Вой, сени қара-я! Уялмайсанми бекорчи гапни

айтгани! Бекорчи гап учун худо қандай жазо беради, биласанми?

— Худди шундай, фоҳиша дедингиз! Ана, икона ҳам олдингизда турипти! Оҳ, оҳ, Головлёвонгиз тоза жонимга тегди-да! Қочиб кетаман бу ердан, бари бир кетаман!

Шундай дегач, Евпраксея стулда бемалол тебраниб ўтирар, бурини ковлар ва қашинар эди. У Иудушканинг гашини келтириш учун жўрттага шундай қилаётганга ўхшарди.

— Порфирий Владимирич, сизга бир нима демоқчи эдим,— деб вақилларди ҳамон,— мен уйимга жўнашим керак-а!

— Ота-онангникига бориб меҳмон бўлиб келмоқчимсан, дейман?

— Йўқ, бутунлай. Никола монастирида қоламан.

— Нега энди, бирон нарсадан хафа бўлдингми?

— Йўқ, хафа бўлганим ҳам йўқ, ўзим... қачон бўлса ҳам бориш керак... Бу ерда зерикашман... ундан ташқари, жуда қўрқинчли! Қўрғондагиларнинг ҳаммаси ўлгандай! Эркинликка чиққан хизматкорлар ошхона билан ўз уйларида қочиб юришади, бутун бошли катта қўрғонда якка ўзим ўтираман, сўйиб кетса ҳам биров билмайди! Кечаси ухлагани ётсанг, ҳар томондан шивир-шивир қилган овозлар эшитилади!

Аммо кунлар кетма-кет ўтар, Евпраксея эса, дўқини амалга оширишни ўйламасди. Бу дўқ эса Порфирий Владимиричга жуда қаттиқ таъсир қилган эди. Ўзича эртдан-кечгача гуё ишлаб ўтирган бўлса ҳам ҳақиқатда ҳеч нарса қилмаганини ва агар рўзғорга қараб турувчи бирор киши бўлмаса овқатсиз ҳам, озода энгил-бошсиз ҳам қолишини тушуниб қолди. Шу маҳалгача у ҳаётнинг нималигини сезмасди, бу ҳаётнинг тирикчилиги бўлиб, бу тирикчилик одамзод кучи билан бунёдга келишини гуё тушунмасди. Бутун кун одатдагича бир зайлда ўтар; қўрғондаги ҳамма нарса фақат унинг учун эди; ҳамма иш ўз вақтида бажарилар, ҳар бир нарса ўз жойида турар, хуллас, ҳамма нарса жойида бўлганидан бунга у ҳеч аҳамият бермас эди. Шу сабабдан у, ҳақиқий ҳаёт бирон вақт ўзига халақит бера олишидан хавотир олмасдан, маҳмадонагарчилик ва хом хаёллар қилиш билан бемалол банд эди. Бу аломат қурилган уядек эди, аммо ўз-ўзи билан доимо банд бўлган киши бунинг бузилай деб турган омонат уядек эканлигини ҳаёлига ҳам келтир-

мас эди. Унга ҳаёти жуда мустаҳкамдай, абадийдай эди... Ана шулар ҳаммаси бир онда йўқ! Кетаман! Бари бир кетаман — деган аҳмоқона сўзлар орқасида бирданига барбод бўларди! Иудушка бутунлай эсанкираб қолди. Борди-ю, ростдан ҳам кетиб қолса-я,— деб ўйлар эди у. Кейин қандай бўлмасин уни олиб қолиш мақсадида ҳар хил бўлмағур хаёллар қилар ва ғалва кўтарувчи Евпраксея фойдасига илгарилари ҳеч ўйламаган ён беришларга жазм қилар эди.

— Туф! Туф! Туф!— деб туфларди у, Архип кучер ёки Игнат мирза билан жанжаллашишни хаёлига келтирган пайтларда.

Аммо у, Евпраксеянинг кетиши бекор гап эканлигини ва сўнгра ўзининг ҳаёт кечирish тарзи сира кутилмаган бошқа изда кетаётганини тушунди. Евпраксея кетиш у ёқда турсин, ҳатто жиғига тегишларини ҳам анча камайтирди. Бунинг ўрнига у, Порфирий Владимирични бутунлай ўз ҳолига ташлаб қўйди. Май ойи ҳам келди, яхши кунлар бошланди, Евпраксея эса, қўрғонга ҳам камдан-кам келар эди. Ҳар замонда қарсиллатиб эшик очиб-ёпганидан унинг уйига бирор иш билан келиб-кетганини билиб қолар эди. Эрталаб уйқудан турганидан кейин Иудушка, кийимини ўз жойида тополмас эди ва озода қўйлак-лозим киймоқ учун узоқ музокаралар қилишга тўғри келарди, чой билан овқатни ҳам гоҳ жуда эрта, гоҳ жуда кеч опкелишар эди; бунинг устига, унга қарашиб турувчи хизматкор Прохор доим ярим маст ҳолда юрар ва чопонидан аллақандай сассиқ балиқ ва арақ ҳиди анқиб турар эди.

Шунга қарамасдан, Порфирий Владимирич Евпраксея тинч қўйганига ҳам жуда хурсанд эди. У ҳатто тартибсизликка ҳам рози эди. Унинг учун ўша тартибсизликларга қараб турувчи одам бўлса бас эди. У тартибсизликдан унчалик қўрқмасди, унинг қўрққан ери турмуш шароитига ўзининг аралашуви эди. Қачондир ўзи буйруқлар, йўл-йўриқлар беришини ва ўзи назорат қилиб туришини хаёлига келтирса, қўрқиб кетар эди. Ўшандай пайт келишини билиб, ўз ҳовурини босар, қўрғондаги эгасизликни кўрмасликка ҳаракат қилар, юраги орқасига тортар ва индамас эди. Жанобнинг қўрғонида эса, бу маҳалда очиқдан-очиқ кайф-сафо бошланган эди. Шу маҳалга қадар тинч, ҳатто нохуш Головлёвлар қўрғони баҳор келиши билан жонланиб кетди. Кечқурун барча

хизматкорлар, ҳақиқий хизматдагилар ва хизматдан озод кишилар, ёш-қари — ҳаммаси кўчага чиқар эди. Ашула айтишар, ўйнаб-кулишар, бекинмачоқ ўйнашар эдилар. Игнат мирза оч қизил кўйлак билан, бақувват кўкрагини ҳам бекитолмайдиган торгина қалта камзул кийиб олган; Архип кучер эса, сафарда кийиладиган шойи кўйлак билан енгсиз бахмал камзулини сўрамасдан кийиб олипти. Эҳтимол у, Евпраксея туфайли Игнат билан рақиблик қилаётгандир. Евпраксея эса, поз-карашма қилиб, улар орасида югуриб юарди, дам унисига, дам бунисига ёпишар эди. Порфирий Владимирич ишқ-муҳаббат изҳор қилаётганларни кўрмаслик учун деразага қарамас эди, аммо уларнинг товушини почор эшитарди. Баъзан қулоғига Архипнинг Евпраксеяни қувлаб бориб шапалоқ билан унинг орқасига қарс этиб урган овози эшитилиб қолар эди. Евпраксея бунга хайфа бўлмас, фақат бир оз букчайиб қўя қоларди, у баъзан уларнинг қуйидаги гапларини ҳам эшитиб қолар эди:

— Евпраксея! Ҳо Евпраксея!— деб чақирарди маст Прохор, хўжайиннинг зинапоясидан туриб.

— Нима дейсан?

— Чойнинг калитини беринг, хўжайин чой сўраяптилар!

— Шошилмасин... иблис!

Сал вақт ичида Порфирий Владимирич бутунлай ёввойилашиб қолди. Унинг одатдаги ҳаёт кечиреш тарзи остин-устин бўлиб кетди; аммо у нечундир бунга аҳамият бермай қўйди. У ўзининг охириги макони бўлмиш кабинетда тинч ўтиришдан бошқа тилаги йўқ эди. Теварагидаги одамларни илгари қанчалик зериктирган бўлса, уларга қанчалик инжиқлик қилган бўлса, ҳозир шунчалик қўрқоқ, шунчалик мўмин бўлиб қолди. Гўё ҳақиқий ҳаётдан бутунлай ажралиб қолгандай эди. Ҳеч нарсанинг овозини эшитмаса, ҳеч кимни кўрмаса, унинг тилаги шу эди. Евпраксея кун бўйи қўрғонда кўринмаса ҳам, ҳовлида хизматкорлар ҳеч иш қилмасдан хоҳлаганларича ўйнаб юрсалар ҳам, менинг бу билан ишим йўқ дегандек, сира парво қилмас эди. Илгарилари, башарти мирза хўжалик ишларининг аҳволи ҳақида унга ҳисоб берган вақтда салгина бўшанглик кўрсатса ҳам турли-туман на-

сиҳатлар билан унинг тинкасини қуритар эди; ҳозир эса ҳафталаб ҳисоб олмасдан ўтирарди ва бирор хаёлий ҳисобларини тўғрилаш учун қандайдир рақамлар зарур бўлиб қолгандагина бир оз қийналар эди. Кабинетида танҳо ўтирар, ўзига-ўзи хўжайин, истаганча хом хаёл суришга имкон бор эди. Иккала ака-укаси ичкиликка берилиб ўлгани сингари, у ҳам худди ўша касалга мубтало эди. Аммо бу ичкиликка берилиш касали эмас, балки хом хаёлга берилиш касали эди. Кабинетини беркитиб, столи ёнига ўтириб олиб, эртадан кечгача ҳар хил хаёлий ишлар билан диққат бўлиб ўтирар эди, чунончи: амалга ошмайдиган фаразлар қилар, ўз-ўзини назарга олар, хаёлий суҳбатдошлари билан сўзлашар ва дастлаб хаёлига келган кишининг қатнаши билан ҳар хил манзараларни тасвир қилар эди.

Уша хаёллар ва манзаралар ичида қандайдир ҳирс билан бойлик тўплаш орзуси асосий ўринни тутар эди. Порфирий Владимирич азалдан пасткаш ва ифвогар одам бўлса ҳам, бебурдлиги орқасида бу хулқлари ўзига ҳеч қандай фойда бермас эди. У одамларни (айниқса бунинг учун қулай бўлган ҳомийсиз одамларни) безор қилар, зериктирар ва жабрлар эди, бироқ кўпинча ўзи ҳам бунинг жазосини тортар эди. Эндиликда унинг бу хулқлари мавҳум хаёлотга айланиб, бунда унга зарба бериш учун, ўзини оқлаш учун ўрин йўқ эди, бунда зўрлар ва заифлар йўқ, полиция ва судлар йўқ эди (улар бор бўлганда ҳам Иудушканинг манфаатинигина ҳимоя қилардилар). Унда ўзининг жанжалкашлиги, жабру жафолари, озорлари билан бутун теварак-атрофда бемалол ҳаракат қила оларди.

У кишиларнинг дилга озор бериш, хонавайрон қилиш, мол-мулкдан маҳрум қилиш ва қонини сўришни яхши кўрар эди. Ўзининг барча хўжалик ишларини, яъни ўрмон, оғилхона, ғалла, пичанзор ва бошқаларни бир-бир кўздан кечириб чиқар ва уларнинг ҳар бири тўғрисида турли найранглар, судхўрлик, умумий фалокат, қимматбаҳо қоғозларни қўлга тушириш ва ҳоказо, хуллас, бекорчи помешчикнинг жамики оламини ўз ичига олган мураккаб ҳисоблардан иборат хаёлларини тўқниш билан овора бўлар эди. Бундаги ҳамма гап фаразий ортикча ёки кам тўлашларга боғлиқ бўлганидан, ортикча ёки кам тўланган ҳар бир тийин бутун ҳисобни янгида бошлашга сабаб бўлар ва шундай қилиб, бу ҳисоб доим

Ўзгариб турар эди. Сўнгра, бойлик тўплаш устида мураккаб ҳисоблар тузиш билан мияси чарчаганидан кейин ундан осонроқ йўллари хаёл қила бошлар эди. У ёшлигидан то шу дамгача ўзига дуч келган одамлар билан икки ўртада рўй берган барча низо ва жанжалларни эсига келтириб, уларни бир-бир текшириб, улардан доим голиб чиқар эди. У департаментда бирга хизмат қилган шериклари ундан юқорилашиб кетганликлари ва хизматини ташлаб кетишга мажбур қиларлик даражада уни ўртаганлари учун улардан хаёлан ўч олар эди; мактабда ўқиган чоғида ўзини жабрлаган ва қисган шерикларидан аламини олар эди; унинг даъвосини рад қилувчи ва ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи қўшни ер эгаларидан хаёлида қасос олар эди; бир вақтлар ўзига қўпол гапирган ёки иззат-ҳурматини жойига қўймаган хизматкорларидан ўч оларди; «қонунга мувофиқ» ўзига тегадиган пулларни Погорелка қўрғонини солишга сарф қилган онажонни Арина Петровнадан аламини оларди; ўзига Иудушка деб лақаб қўйган акаси Стёпка-тентакдан қасос оларди, ҳеч ким кутмаганда тўқлидай-тўқлидай болалар туққани учун ва бунинг натижасида Горюшкино қишлоғи Головлёвлар наслидан абадий қўлдан кетгани учун аммаси Варвара Михайловнадан ўч олар эди. Хуллас, тирикдан ҳам, ўликдан ҳам ўч олар эди.

Шундай хаёл суравериш аста-секин масг-аласт ҳолатга келарди; бутун олам кўз олдидан ғойиб бўлиб, сиртида қанот пайдо бўлгандай бўлар эди. Кўзлари ярқирар, лаблари қалтирар ва кўпиклашар, юзлари оқарар ва қўрқинч бир тусга кирар эди. Борган сари хаёлга кўпроқ ботиб, хаёлот ичида қолар ва уларга қарши қандай курашишни тасаввур этарди. Унинг ҳаёт кечариши шунчалик бемалол ва мустақил бўлиб қолдики, ҳеч нарсани истамай қўйди. Ўз хаёлидаги бутун олам унинг оёғи остида эди. Ҳар бир энг оддий ҳодисани ҳам беҳад остинустин қилар, ҳар бирини янгитдан текширар ва ҳар сафар янги тарзда кўрар эди. Бу эса, бир нав жазава, фолбинлик, яъни арвоҳ чақириш манзараларига ўхшар эди. Ҳеч чегарасиз хаёл суравериш натижасида мавҳум воқелик юзага келади ва зеҳннинг тўхтовсиз ҳаракат қилиб туриши сабабли бу мавҳум воқелик муайян, деярли сезиларли тусга кирарди. Бу эса, эътиқод эмас, ақлий бузуқлик, жазвадир. Одамлар инсонгарчиликдан чиқади, уларнинг қиёфалари бузиб тасаввур қилнади,

кўзлари ёниб туради, тили ўз ҳолича гапиради, аъзолари ҳам ўз ҳолича ҳаракат қилади.

Порфирий Владимиричнинг омади бор экан. У ташқаридан овоз кирмасин учун эшик ва деразаларни маҳкам беркитар, ташқарини кўрмаслик учун дераза пардаларини туширар эди. У ўз хаёлий дунёсига алоқаси бўлмаган ишларни нафрат билан наридан-бери қиларди. Маст Прохор унинг эшигини тақиллатиб, овқат тайёр, деб хабар қилгандан кейин у ошхонага отилиб чиқар, аввалги одатларини бир ёққа йиғиштириб қўйиб, ўзининг уч хил таомини шошиб-пишиб ер ва яна кабинетига кириб кетар эди. Қўрғондаги одамлар билан учрашганида у ҳатто чўчиб кетар ва аҳмоқона-кулгили ҳаракат қилар, унинг бу ҳаракатида айни пайтда ҳам кўрқини, ҳам дадиллик бор эди. У дарров ишга киришмоқ учун эрта саҳарда туриб олар эди. Ибодат қилишларни ҳам камайтирди; ибодатдаги сўзларни беихтиёр, маъносига эътибор бермай ўқирди; қўл кўтариш ва сажда қилишларни ҳам бепарволик билан, астойдил қилмас эди. Ҳатто дўзах ва ундаги даҳшатли азоблар (ҳар бир гуноҳ учун алоҳида азоб)ни ҳам хотирага олмас эди, шекилли.

Евпраксея эса, ўз шаҳвоний орзусини қондириш билан овора эди. У Игнат мирза билан Архип кучер ўртасида ноз-карашма қилиб юрар ва шу билан бирга, хўжайиннинг ертўласини қуришга ёлланган усталарнинг бошчиси дурадгор Илюшага ҳам кўз ташлаб қўярди, аммо хўжайинининг қўрғонида нималар бўлаётганини кўрмасди. У, хўжайини қандайдир «янги қилиқ» чиқараётипти, деб ўйларди ва эркинликка чиққан хизматкорлар ўртасида бу ҳақда анчагина қизиқ гаплар ҳам бўлиб ўтди. Бир маҳал Евпраксея тўсатдан ошхонага кириб қолиб, унда Иудушка қовурилган гоз гўштини шошиб-пишиб еяётганини кўриб бирдан ҳайрон бўлиб қолди.

Порфирий Владимирич жулдур чопон кийиб ўтирар; унинг юзлари оқарган, сочлари таралмаган ва соқолга ўхшамаган қандайдир туклар ўсган эди.

— Афандим! Нима бўлди? Бирон ҳодиса бўлдими?— деди кўрққан ҳолда Евпраксея.

Аммо Порфирий Владимирич гўё:— Қани, энди ўртаб кўр-чи мени!— дегандек, унинг гапига заҳар сочиб жилмайди.

— Афандим дейман! Нима гап, ахир! Айтсангиз-чи! Бирон ҳодиса бўлди-ми?— деб такрорлади Евпраксея.

Иудушка ўрнидан туриб, нафрат тўлган кўзлари билан Евпраксеяга бир хўмрайиб қаради-да, сўзларини дона-дона қилиб шундай деди:

— Агар, сен бузуқ, қачондир яна... менинг олдимга, кабинетимга кирсанг... Ўлдираман!

Бу тасодифий ҳол туфайли. Порфирий Владимирич зоҳиран анча яхши кун кечирадиган бўлиб қолди. У моддий жиҳатдан ҳеч қандай ташвиш тортмаганидан, ёлғизликка бемалол берилди ва ёзнинг қандай ўтганини ҳам билмай қолди. Август ойининг охирлари эди, кунлар калта бўла бошлади; ташқарида майда ёмғир ёғиб турарди; ер ҳўл бўлган; дарахтлар бош эгиб, сарғайган баргларини ерга ташларди. Ҳовлида ва хизматкорлар уйи ёнида жимжитлик; қисман ёғингарчиликдан, қисман хўжайиннинг ёмон аҳволга тушиб қолганини сезганларидан, хизматкорлар ўз уйларидан чиқмасдан ўтирар эдилар. Евпраксея ҳушига келди; шойи кўйлакларни ҳам, жонажонларини ҳам унутди; нима қилишини ва нима чора кўришини билмай, қизлар уйдаги ёғоч супада неча соатлар ўйланиб ўтирар эди. Маст-аласт Прохор: сен хўжайинни ишдан чиқаздинг, умрини заҳарладинг, бунинг учун сургунга кетасан, деб унинг ғашига тегарди.

Иудушка эса, ўз кабинетига бекиниб олиб, хаёл сурарди. Ҳавонинг ўзгариши унинг учун қайтага яхши бўлди: деразасига бетўхтов ёмғир уриб турганида уни мудроқ босар ва хаёл суришига кенг йўл очиларди. У ўзини кўринмас одам қиёфасига киргизиб, отаси Владимир Михайлович замонида оқсоқол бўлган, аллақачон лаҳадга кирган Илья чол билан бирга хаёлида ер-сувларини текшириб, назорат қилиб юрар эди.

— Илья жуда ақлли деҳқон-да! Эски хизматкорлардан! Ҳозир бундай одамлар топилмайди. Ҳозирги одамлар у ёққа юради, бу ёққа юради, гап сотади, ишга эса, одам ҳам топилмайди!— деб мулоҳаза қилади Порфирий Владимирич Илья чолнинг тирилганига шодланиб.

Улар иккови аста-секин юриб, ибодатлар қилиб, кимсасиз жойлар, далалар ва чуқурликлар, водий ва чаманзорлар орқали ўтиб, Уховшчина деган ташландиқ жойга етиб келдилар ва ундаги манзарани кўриб ҳайрон бўлди-

лар. Уларнинг кўз олдида, худди катта девор сингари, шамолдан гувуллаётган ўрмон турипти. Қизил пўстлоқли қарагай дарахтларининг йўғонликлари икки ва ҳатто уч қулоч келади; таналари тўғри, ҳашаматли, юмшоқ баргли, демак, бу ўрмон ёш экан!

— Баракалла, ажойиб ўрмон экан-а!— дейди Иудушка.

— Буюртма билан экилган,— деб тушунтиради Илья чол:— Бу ўрмонни раҳматлик бувангиз Михаил Васильич билан иконалар кўтариб бир айланиб чиқиб эдик. Қандай яхши ўсипти-я!

— Сенингча, бу ўрмон неча десятина келади?

— Уша вақтда етмиш десятина келиб эди, ҳозир эса... у вақтларда хўжалик десятинаси эди, ҳозиргидан кўра бир ярим марта катта эди!

— Хўш, энди айтгин-чи: ҳар бир десятинада неча туп дарахт бор экан?

— Худо билади!

— Мен, ҳар десятинасида олти юз-етти юз тупдан бўлса керак, деб ўйлайман. Эскичасига эмас, ҳозирдагича ҳисоблаганда, энди шошма-чи! Агар ҳар десятинада олти юз, майли, олти юз элликтадан бўлсин, унда бир юз беш десятинада қанча туп бўлар экан?

Порфирий Владимирич қалам билан қоғоз олиб, 105 ни 650 га кўпайтиради. 68.250 туп бўлар экан.

— Энди, борди-ю бу ўрмонни... аралашича... сотиб юборсак, нима дейсан, ҳар бир тупига ўн сўмдан олсак бўлармикин?

Илья чол бош чайқайди.

— Кам!— дейди чол.— Бу қанақа дарахтлар-а: ҳар бир тупидан иккита тегирмон хариси чиқади, ҳар қаерга ишлатса бўладиган катта устун чиқади, бундан ташқари ходалар, тўсинлар, шохлар... Сизча, тегирмон хариси қанча туради?

Порфирий Владимирич, бир тийингача аллақачон ҳисоблаб қўйган бўлса ҳам ўзини билмасликка солади.

— Бу ернинг нархи билан бир хари ўн сўм туради, борди-ю, Москвага олиб борилса, истаган баҳога сотса бўлади! Хари бўлганда ҳам яна қанақа хари денг, уч от қўшилса зўрға тортади! Яна ундан кичикроқ хариси, ходаси, тўсинлари, ўтини, шохлари чиқади... Ҳар бир дарахтингиз кам деганда йигирма сўмга бориб қолади.

Илья чолнинг гаплари Порфирий Владимиричга жуда

ёқди! Илья чол жуда ақлли ва садоқатли киши-да! Умуман, худо уни вазифасига яраша яратган-да! Унинг ёрдамчиси бўлиб Вавило чол (у ҳам аллақачон гўрга кирган) юрарди, бақувват одам деб ана ўшани айтса бўларди! Идорада келгинди Филипп (уни Вологдадаги қишлоқларнинг биридан бундан олтмиш йил аввал келтирганлар) мирза бўлиб ишларди; ўрмон қоровулининг ҳаммаси синалган ва тиришқоқ одамлардан; омбор ёнидаги итлар ҳам қопоғон! Хўжасининг мол-мулкани сақламоқ учун одамлар ҳам, итлар ҳам жонини фидо этишга тайёр эдилар!

— Қани оғайни, ҳисоблайлик-чи: ҳамиша ўрмонни туп-туплаб сотганимизда қанча бўлар экан?

Порфирий Владимирич ичида: катта хари, кичик хари, хода, тўсин, ўтин ва шохларнинг қанча пул бўлишини яна ҳисоблаб кўради. Кейин кўпайтиради, жамлайди, баъзи бир касрини чиқариб ташлайди, баъзи бирига қўшади. Қоғоз рақамлар билан тўлиб кетади.

— Мана, оғайни, қара-чи, қанча чиқди!— деб кўрсатди Иудушка ўзининг хаёлий чоли Ильяга қандайдир кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган рақамни; хўжасининг мол-мулкани ўзи ҳам орттириб сўзлашга мойил бўлган Илья чол ҳам оғзи очилиб қолади.

— Нечукдир кўпроққа ўхшайди!— деди у хаёл суриб ва елкасини қимирлатиб.

Аммо Порфирий Владимирич асло шубҳа қилмасдан қиқирлаб кулади.

— Қизиқсан-а, оғайни! Мен буни ўзимча айтаётганим йўқ, ҳисоб шундай чиқди... Ҳисоб деган илм бор, оғайни, ҳисоб... У сира ёлғон гапирмайди! Хўп, Уховшчинада иш тамом; энди Тулкижарга борайлик, у ерга кўпдан бери борганим йўқ! Менимча, ундаги деҳқонлар иш қилмасдан жуда ўйинқароқ бўлиб қолган дейман! Гаранька қоровул ҳам... биламан! Биламан! Гаранька яхши, тиришқоқ, ишончли қоровул, уни айтмаса ҳам бўлади! Ҳар ҳолда... У ҳам бир ўз ишига бўшроқ қараётганга ўхшайди!

Улар, ҳеч кимга кўринмасдан, жимгина қайинзор орқали зўр-базўр юриб борадилар ва бирданига тўхтаб, нафасларини чиқармай турадилар. Йўл устида бир деҳқоннинг араваси ағанаб ётипти, деҳқон эса, араванинг синган ўқига тикилганича боши қотиб турипти. Кейин ўқни сўқди, ўзини ҳам бир сўкиб олди, «ҳай, бадбахт» деб қамчини билан отининг яғринига туширди, ҳар ҳолда

бирон чора кўриш керак-ку, кечгача ўтирадимиз энди шундайича! Ўғри деҳқон теварак-атрофга кўз ташлади, бирон одам йўқмикан, деб қулоқ солиб тинглади, кейин бопта бир қайинни танлаб болтасини олди... Иудушка эса нафас чиқармасдан писиб қулоқ солиб турипти. Қайин титради, чайқалди ва қарс этиб ерга қулади. Деҳқон ўққа боп қисмини тозалаб олмоқчи бўлган эди, бироқ Иудушка фурсат келди, деб писибгина деҳқоннинг олдига борди-да, кўз очиб-юмгунча қўлидан болтасини тортиб олди. Қўлга тушган ўғри:

— Вой!— дейишга улгурди, холос.

— «Вой!»— деб масхара қилди уни Порфирий Владимирич.— Бировинг дарахтини ўғирлаш мумкинми? «Вой!» эмиш, кимнинг дарахтини кесдинг?

— Кечиринг, тақсир!

— Мен, биродар, азалдан ҳаммани кечириб келяман! Худо олдида ўзим гуноҳкорман-ку, бошқаларни айблайманми! Мен эмас, қонун айблайди. Кесилган дарахтни менинг қўрғонимга обориб қўясан, бунга қўшимча қилиб бир сўм жарима ҳам тўлайсан; ҳозирча болтанг менда туради! Йўқолмайди, оғайни, хотиржам бўл.

Порфирий Владимирич, ўрмон қоровули Гаранька тўғрисида боя айтган гапини Илья чолга амалда исбот қилиб кўрсатганидан мамнун бўлиб, хаёлида ўша жиноят содир бўлган жойдан тўппа-тўғри қоровулникига киради ва унга керагича насиҳат қилади, кейин қўрғонга қараб жўнайди ва йўлда келаётиб (хўжайинлар сулизоарида) бир деҳқоннинг учта товуғини ушлаб олади. Кабинетига келгандан кейин яна ишга киришади ва миясида алоҳида бутун бир хўжалик усули пайдо бўлади. Узига қарашли ерда кўкариб чиқаётган ва ўсаётган, экилган ва экилмасдан ўсаётган жамики ўсимликлар пулга айлантирилади ва унинг устига жарима пуллари ҳам қўшилади. Ҳамма одамлар ўғринча дарахт кесувчи ва экинларни поймол қилувчи бўлиб кетипти. Иудушка эса, бунга ташвишланиш у ёқда турсин, аксинча, хурсандлигидан ҳатто қўлларини бир-бирига ишқалайди.

— Поймол қилаверинглар, чироқларим, кесаверинглар! Менга қайта яхши,— деб хаёл сурарди у мамнун бўлиб.

Яна бир варақ қоғоз олиб, яна ҳисоб қила бошлайди.

Бир десятина ерда қанча сули унади, агар деҳқон төвуқлари уни поймол қилиб ташласа, деҳқонлар қанча жарима тўлайди!

— Сулини поймол қилиб ташласа ҳам, ёмғирдан кейин яна қаддини кўтариб қолади!— деб хаёлан яқунларди у.

Тулкижарда неча туп қайин дарахти ўсади, агар деҳқонлар ўғирлаб кесиб олсалар, кесилган дарахтлар учун қанча жарима тўлар эканлар?

— Магар қайин кесиб олинса ҳам уни бари бир ўтин қилиб ёқаман, демак, ўтин кесиш ҳам йўқ!— деб хаёлан яна яқунларди Иудушка.

Қатор-қатор рақамлар қоғозга сиғмайди; аввало сўмлар, кейин ўн сўмлар, юз сўмлар, минг сўмлар... Иудушка бу ишлардан шунчалик чарчайди ва айниқса ваҳимага тушганидан терлаб-пишиб стол ёнидан туради ва дам олиш учун ўзини диванга ташлайди. Аммо ғаламис хаёли бу ерда ҳам тинчлик бермайди ва бошқа енгилроқ мавзунни топади.

— Онажоним Арина Петровна. жуда ақлли аёл эди-да,— деб хаёл суради Порфирий Владимирич.— Талаб қилмоқни ҳам биларди, эркалатишни ҳам биларди — шунинг учун ҳам ҳамма унга жон деб хизмат қиларди! Аммо унинг ҳам қусурлари йўқ эмас! Марҳуманинг камчиликлари ҳам, ҳай, ҳай, кўп эди-я!

Арина Петровнани хотирага олиб ҳам улгурмасданоқ, Арина Петровна унинг кўз олдига келиб босди; гўё у, жавоб бериш кераклигини билгандай, қадрдон ўғли ҳузурига гўрдан чиқиб кепти.

— Билмадим, чироғим, билмадим, нима айб қилдим экан сенинг олдингда!— деб нечукдир қайғурарди у.— Эҳтимол, мен...

— Қўйинг, онажон, қўйинг! Гуноҳ бўлади!— деб тортишиб ҳам турмасдан унинг айбини очарди Иудушка:— агар бундай бўладиган бўлса, ҳамма айбингизни ҳозир юзингизга соламан! Нима учун сиз, масалан, ўша вақтда Варвара Михайловнани тиймадингиз?

— Қандай қилиб тияди киши уни! Ўзи вояга етган бўлса, ихтиёр ўзида эди-да, ахир!

— Йўқ, шошманг! Эри-чи, қанақа эди? Қари ва ароқ-хўр киши, яъни, ҳалиги, нима эди... ундан бола бўлмас эди! Ваҳоланки Варвара Михайловнанинг гўртга боласи бўлди... қаердан келди бу болалар, айтнинг-чи?

— Жуда галати гапни гапирасан-а! Гўё бунга мен сабабчидек!

— Сабабчи эмассиз-ку, ҳар ҳолда унга таъсир қилишингиз мумкин эди! Кулги ва ҳазил билан «жоним», «азизим» деб насиҳат қилсангиз, қарабсизки, сиздан уялиб, қутулиб қолар эди! Сиз эса доим аксинча! Унақаю мунақа! Варькаю Варька эмиш, қабиҳу уятсизмиш! Ҳамма билан юради, деб бутун атрофга гап тарқатдингиз! Ана шунинг учун. У... ўзи ҳам аксинни қиладиган бўлиб қолди. Алам қилади-я! Ҳозир Горюшкино қишлоғи бизда бўларди.

— Қўймадинг-да, Горюшкино деб!— дейди Арина Петровна, ўғлининг айблашига жавоб тополмаганидан бўлса керак.

— Горюшкиносини бошимга ураманми? Менга ҳеч нарса ҳам керак эмас! Менга икона олдига шам қўйишса бас! Аммо ҳақиқатни олганда... Ана шундай, онажон, лом-мим демас эдим-ку, лекин начора, катта гуноҳ қилдингиз-да, жуда катта!

Арина Петровна, хафа бўлганиданми, хижолат бўлганиданми, ҳеч жавоб қайтармасдан, қўлини силтади, холос.

— Ёинки бошқа бир масалани олайлик,— деб давом қилдирди Иудушка онасининг хижолат чекканига мамнун бўлиб:— Ўша вақтда нима учун Степан акамга Москвадан ҳовли сотиб олиб бердингиз?

— Зарур эди, чироғим, унга ҳам бир ҳисса чиқазिश керак эди-ку, қачон бўлса ҳам,— деб ўзини оқлар эди Арина Петровна.

— Акам уни сотиб-совурди, холос! Унинг фитначи, тили заҳар ва беадаб эканлигини ҳам билардингиз. Бунинг устига дадамнинг Вологдадаги қўрғонини ҳам бермоқчи бўлган эдингиз-а! Шундай яхши қўрғонни-я! Чингилнинг бир жой эди, ўрмончаси билан кўли ҳам бор эди... пўсти арчилган тухум сингари эди-я! Яхшики, мен ўша вақтда тўсқинлик қилган эдим... Вой, онажон-эй, гуноҳ эмасми шу ишларингиз-а?

— У ҳам ўғлим эди-да, ахир, тушунсанг-чи!

— Биламан ҳам, яхши тушунаман ҳам! Ҳар ҳолда бундай қилиш керак эмасди! Ҳовлига-ку ўн икки минг сўм тўланган экан, қани энди ўша пул? Ана бу жойда ўн икки минг сўм пул куйиб кетди, аммам Варвара Михайловнанинг Горюшкино қўрғони ҳам, кам деганда,

ўн беш минг сўм турарди... Анчагина пул бўларди-я!

— Қўйсанг-чи, хафа бўлма, худо ҳаққи, бас!

— Хафа бўлаётганим йўқ, онажон, мен ҳақиқатни айтяпман... Тўғри гап, рост гап, ёлгон гапдан жоним чиқади! Ҳақиқат билан туғилганман, ҳақиқат билан яшайман, ҳақиқат билан ўлиб кетаман! Ҳақиқатни худо ўзи ҳам яхши кўради, бизларни ҳам ўшанга ўргатади. Мапа, масалаи, Погорелкани олинг: уни яхшилаيمان деб қанча-қанча пулларни сарф қилдингиз...

— Унда ўзим ҳам турдим-ку...

Иудушка онасининг афтига қараб, унинг:— роса қонхўр экансан-да!— демоқчи бўлганини билди, аммо ўзини билмасликка солди.

— Ҳар ҳолда, турганингизда ҳам бунчалик тузатиш зарур эмас эди... Иконалар солинган шкаф ҳозир ҳам Погорелкада турипти, кимники у? Кичкина от ҳам, чой сандиқчаси-чи... дадам борлигида мен уни Головлёвода ўз кўзим билан кўрганман! Яхшигина сандиқча эди-я!

— Қўйсанг-чи!

— Йўқ, онажон! Ундай деманг! У, бирданига кўзга кўринмаса ҳам унда бир сўм, бунда ярим сўм, учинчи жойда тангамири... Қарабсизки... Айтгандек, шошмай туринг-чи, мен уни ҳисоблаб қўя қолай-чи. Ҳисоб — савоб иш, у ҳеч ҳам ёлгон гапирмайди!

Порфирий Владимирич ўзининг шафқатли онаси қанча зиён етказганини аниқ билиб олмоқ учун яна столи ёнига боради. Чўт қоқади, қоғозга қатор-қатор рақамлар ёзади, хуллас, Арина Петровнанинг айбини очадиган ҳамма тадбирларни кўради. Аммо Арина Петровнанинг бахтига унинг ўйноқи хаёли бир нарса устида узоқ тўхтаб туролмайди. Унинг миёсига бир нарсани қўлга киритиш хаёли келади ва унинг диққатини бошқа томонга жалб қилади. Ҳалигина кўз олдида турган Арина Петровнанинг тирикдек қиёфаси кўзидан ғойиб бўлади, ёдидан ҳам чиқади, рақамлари ҳам чалкашиб кетади.

Порфирий Владимирич ер ўзига қандай даромад келтиришини кўпдан бери ҳисобламоқчи бўлиб юриб эди, ана энди энг қулай пайт келди. У деҳқонларнинг доим муҳтожликда яшашини, доим қарзга пул олишини ва олган қарзини доим ортиғи билан тўлаб туришини яхши биларди. Айниқса улар, «арзимаиди» деб, меҳнатни

ни аямайди, шунинг учун ҳисоб юргизганда уларнинг меҳнати ҳисобга киргизилмайди: фақат иззат-ҳурмат деб ҳисобланади. Рус мамлакатада бундай муҳтож халқ жуда кўп! Шу бугунгисини эплай олмайдиганлар, эртага нима бўлишини билмайдиганлар, қаёққа арз қилсалар ҳам беҳуда эканини кўрувчилар ҳар қаерда: бер! Бер! деган гапдан бошқа сўзни эшитмайдилар. Ана, Иудушка ҳам худди ўшандай бечора одамларни қўлга туширадиган тузоғини қураар ва ҳар замонда хаёлий нашъу намо-ларга берилар эди.

Апрель ойн. Одатдагича. бу маҳалда деҳқонларнинг ейдиган нарсаси йўқ. «Қишда бекор ўтириб, бор-йўқларингги еб қўйдиларинг-да, чироқларим! Энди кўклам келгач ўзларингги қантариб юрибсизлар!» деб ўзича ўйларди Порфирий Владимирич. Худди шу пайтда, жўрттага қилгандай, бултурги дала ишларининг ҳисоб-китобини тамомлаб қўйган эди. Февраль ойида энг охириги ғалла ғарамлари янчилди, март ойида ғалла омборларга келтириб тўкилди, кейинги кунларда эса, жамики бор нарса дафтарнинг ўзига тегишли жойига ёзилиб қўйилган эди. Иудушка дераза олдига келиб, ўтган-кетганини кузатиб турмоқда. Ана, Фока деган деҳқон аравачаси билан узоқдаги кўприк устида кўринди. У Головлёвога буриладиган жойга етганда шошиб-пишиб жиловини тортди ва қамчиси йўқлигидан отни қўли билан ураар эди.

— Шу ёққа келмоқда!— деб шивирлади Иудушка.— Отини қаранг-а! Ўлмай келаётганига ҳайронсан! Бир-икки ой боқса, қандай яхши от бўлади! Кейин йиғирма беш ённки ўттиз сўмга ҳам оларди.

Шу орада Фока хизматкорлар уйи ёнига келиб тўхтади, отини панжарага боғлади ва отига бир қучоқ пичан ташлаб, бир дақиқада Порфирий Владимиричнинг одатда бу хил одамларни қабул қиладиган қизлар уйига кирди-ю, қаққайиб туриб қолди.

— Хўш, оғайни! Нима гап?— деб гап бошлади Порфирий Владимирич.

— Шундай, бир оз жавдар деб келиб эдим, тақсир...

— Нега энди, ўзингизникини еб бўлдингми? Ҳай, ҳай, чатоқ қилибсан-да! Арақни камроқ ичиб, кўпроқ ишлаб, худога сизинганингда эди, еринг ҳам бошқачароқ қарар эди! Дон эккан бўлсанг, кейин қарабсанки, донинг икки-уч баравар кўлайиб кетипти! Қарзга ҳам олмас эдинг!

Жавоб қайтариш ўрнига Фока индамай жилмайиб қўйди.

— Сен, худо узоқда-ю, кўрмайди, деб ўйлайсанми?— дея Порфирий Владимирич маддоҳлик қилди:— Худо тепа-памизда, ҳамма жойда ҳозир. Мана ҳозир сен билан гаплашиб турибмиз, шуни ҳам кўриб турипти! У ҳамма нарсани кўради, ҳамма нарсани эшитади, фақат ўзини билмасликка-кўрмасликка солади. Бандалар ўз ақллари билан яшасинлар, улар мени эсга олармиканлар, кўрайчи!— дейди. Биз бундан фойдаланамиз, икона олдига шам олиб ёқиш ўрнига арақ ичганимиз ичган! Ана шу сабабдан худо бизларга ғаллани кам беради, шундай эмасми, оғайни?

— Ҳеч шак-шубҳасиз! Ҳақ гап!

— Балли, ана энди сен ҳам тушуниб олдинг. Нега тушундинг? Шунинг учун тушундингки, худо сендан юзини ўгирипти. Жавдаринг кўп ҳосил берганда ҳам бари бир менинг олдимга келардинг, ана, худо шундай...

— Ҳақ гап, агар бизлар...

— Шошма! Мен гапириб бўлай! Доймо шундай бўлади, оғайни, ўзини эсидан чиқарувчиларнинг худо жазосини беради. Биз бундан нолимаслигимиз керак, чунки бу бизнинг манфаатимиз учун қилинади. Бизлар худони эсдан чиқармасак, худо ҳам бизларни эсдан чиқармасди. Ҳамма нарсани берарди: жавдарни ҳам, сулини ҳам, картошкани ҳам бераверарди! Ҳайвонларингга ҳам ризқ берарди, отингга қара, қандай! Жони чиқай-чиқай деб турипти! Паррандаларинг бўлса, уларни ҳам кўпайтирарди!

— Ҳамма гапларингиз тўғри, Порфирий Владимирич.

— Аввало худони, сўнгра подшодан ҳурмат кўрганларни, масалан, помешчкларни эсдан чиқазмаслик керак.

— Менимча, Порфирий Владимирич, ўзимиз ҳам...

— «Менимча» дейсан, лекин яхшилаб ўйлаб кўрсанг бошқача чиқади. Мендан жавдар сўраб келган экансан, айтиш гуноҳ! Менга ҳурмат ва мурувватинг баланд: бундан икки йил аввал, эсингдами, менга ўроқчилар зарур бўлиб қолганда сизларга илтимос қилиб борган эдим? Қани, оғайнилар, бир ёрдам қилмасаларинг бўлмайди, деб. Бу илтимосимга сизлар нима деб жавоб берган эдиларинг? Ўзимизникини ўришимиз керак! Ҳозир хўжайин-

ларга ишлайдиган вақт ўтиб кетган, озодлик, деган эдингиз. Озодликка озодлик, аммо жавдардан асар йўқ!

Порфирий Владимирич нима деяркан, деб Фокага қаради, бироқ Фока қотиб қолгандай индамай турарди.

— Жуда гердайгансизлар, шунинг учун ҳам омадларинг келмайди. Мана, масалан, мен: менга худо ҳам инъом-эҳсон қилади, подшо ҳам марҳамат қилади, лекин мен сира мақтанмайман! Нега мақтанай! Мен кимман? Қурт-қумурсқадан ҳам пастман! Туф! Шунинг учун худо менга шафқат қилди! Ўзим ҳам худога тоат-ибодат қилдим, подшога ҳам яхшилик кўрсатдим!

— Мен-ку, Порфирий Владимирич, помешчиклар замонида тузук эканлигига жуда яхши тушунаман-а!— деб хушомадгўйлик қилди Фока.

— Ҳа, оғайни, бир вақтлари замон сизларники эди! Уйнардиларинг, кулардиларинг! Жавдарингиз ҳам бор эди, бедангиз ҳам, картошкангиз ҳам, ҳамма нарсангиз ҳам бўлар эди! Ҳа, энди, ўтган ишга салават! Менинг қасдим йўқ; мен, оғайни, ўроқчилик тўғрисида шу гапларни аллақачон эсимдан чиқариб юборганман, фақат гап келиб қолиб айтдим! Хўш, жавдар керак бўлиб қолди дейсанми?

— Ҳа, жавдар...

— Сотиб олмоқчимисан?

— Сотиб олиш қаёқда! Янгиси пишгунча қарзга-да!

— Аттанг! Жавдарнинг бозори чаққон бўлиб турипти-да, оғайни! Сенга нима дейишни ҳам билмай қолдим-ку...

Порфирий Владимирич, гўё: «ёрдам қилиш керак-ку, лекин жавдарнинг бозори чаққон» деб, нима қилишни билмаган кишидек, бир оз ўйланиб қолди.

— Бўлади, оғайни, қарзга ҳам бериш мумкин,— деб ниҳоят гап бошлади:— Лекин, тўғрисишни айтсам, сотади-ган жавдарим ҳам йўқ, чунки худо берганни сотишни ёмон кўраман! Қарзга бўлса — бошқа гап, униси бемалол. Мен-ку, оғайни, биладан: бугун мен сенга ёрдам қилсам, эртага сен менга ёрдам қиласан! Бугун менда ортиқча экан — олавер, қарзга олсанг олавер! Ярим ботмон истасанг, ярим ботмон ол! Чорак ботмон бўлса, чорак ботмон ол! Эҳтимол, эртага шундай бўлиб қоларки, мен ҳам сенинг эшигингга бориб, Фокажон, ярим ботмон жавдар қарз бергин, ейдиган ҳеч нарсам йўқ, деярман.

— Бе, тақсир! Сиз борармидингиз!..

— Мен-ку бормайман. Мисол учун айтяпман... Дунёда, оғайни, бундан ҳам галати гаплар бўлади! Ана газеталарда ёзадилар, Наполеон қандай зот эди? У ҳам номаъқулчилик қилди, уддасидан чиқа олмайдиган ишни қилди. Шунақа, оғайни. Сенга қанча жавдар керак ўзи?

— Агар хўп десангиз, ярим ботмон.

— Ярим ботмон ҳам мумкин. Аммо бошдаёқ сенга айтиб қўйай: ҳозир жавдарнинг бозори чаққон, жуда ҳам чаққон! Энди бундай қиламиз: мен сенга чоракам бир ботмон жавдар бераман, саккиз ойдан кейин сеп менга тўппа-тўғри бир ботмон қилиб қайтарасан. Мен фойда қўшиб олмайман, ҳозир жавдарнинг бозори чаққон бўлгани ва ўз жавдаримдан олган фойданг учун менга чорак ботмон қўшиб берасан.

Иудушканинг бу шартини эшитган Фоканинг қутн ўчди; елка қимирлатди, ҳеч нима деёлмай қолди.

— Ортиқроқ сўрамадингизми, тақсир?— деди у ниҳоят, қўрққансимон.

— Агар ортиқроқ бўлса бошқадан ола қол! Мен, оғайни, бировни мажбур қилаётганим йўқ, рост айтяпман. Мен сени чақиртириб келганим йўқ, сен ўзинг мени қидириб келдинг. Сен сўрадинг, мен жавоб қилдим. Шунақа, оғайни!

— Шунақа-ку, лекин, саккиз ой ичида ботмон қилиб бериш ортиқроқ эмасми?

— Бе! Мен сени ҳали тўғри, инобатли деҳқон, деб юриб эдим. Ҳа хўп, менга ҳам керакми, ахир, айтгин-чи? Тирикчилигимга қаердан олиб харажат қиламан! Биласанми, қанча харажатларим борлигини? Харажатларимнинг, оғайни, чегараси йўқ. Брига бер, иккинчисини қондир, учинчисига ма, деб олдига чиқариб қўй. Ҳаммасига ҳам керак, ҳаммаси ҳам Порфирий Владимиричга, тиқилинч қилади, ҳамма учун Порфирий Владимирич жон куйдириши керак! Шуниси ҳам борки, агар мен жавдаримни олиб сотарга берганимда нақд пул санаб олардим. Пул, оғайни, яхши нарса. Пулни мен банкка ижарага берсам, фойдасини олиб ўтиравераман! Ғам ейиш ҳам йўқ, ташвиш тортиш ҳам йўқ, купонини йиртиб бердим; марҳамат, пулни олинг! Жавдарга эса, қанча овора бўлишим керак, кетидан юришим керак, ғам ейишим керак! Унинг қанчаси қуриydi, қанчаси тўкилади-сочилади, қанчасини сичқон ейди! Йўқ, дўстим,

пуддан маъқули йўқ! Мен аллақачон эсимни йиғиб олишим керак эди! Аллақачон ҳаммасини пулга айлантириб, бу жойлардан жўнаб кетишим керак эди!

— Порфирий Владимирич, бизлар билан тураверинг.

— Жоним билану, лекин қувватим йўқ. Илгариги қувватим бўлганда-ку турардик ҳам, тортишардик ҳам! Йўқ, дўстим, тинч ўтирадиган пайт келиб қолди! Троица-Сергий ибодатхонасининг бирор ҳужрасида ётиб олиб авлиёга сиғинаман— ҳеч ким мени кўрмайди ҳам, эшитмайди ҳам. Ўзимга ҳам яхши бўлади: тинч, тўғрилиқ, жимжитлик, галваси ҳам йўқ, ғовури ҳам йўқ, худди жаннатдагидек!

Хуллас, Фока қанча уриниб кўрса ҳам, иш Порфирий Владимирич айтгандек битадиган бўлди. Лекин унга бу ҳам оз кўринди: Фока қарз шартларига энди рози бўлай деб турганида қандайдир Шелепиха масаласи келиб чиқди. Бир десятинагина арзимаган пичанзор... шуни ҳам ... қандай бўларкин...

— Мен сенинг илтимосингни бажаряпман, сен ҳам менинг илтимосимни ерда қолдирмайсан,— деди Порфирий Владимирич:— Мен буни фойда ҳисобига деётганим йўқ, фақат илтимос қиляпман! Худо ҳаммага ёрдам қилади, бизлар эса, бир-биримизга қарашамиз! Сен бир десятина ерни ҳаш-паш дегунча ўриб берасан, мен сени умрбод ёд қиламан! Мен, оғайни, содда кишиман! Сен менга бир сўмлик хизмат қилсанг, мен сенга...

Порфирий Владимирич, суҳбат тугаганини билдириб, ўрнидан турди ва черковга қараб ибодат қилди. Уни кўриб, Фока ҳам чўқина бошлади.

Фока кетди; Порфирий Владимирич бир варақ қоғоз олди ва чўтни олдига қўйиб, чаққонлик билан қарсиллатиб чўт қоқди... Аста-секин қатор-қатор рақамлар пайдо бўлди. Иудушка астойдил ишга чўмди; чўт қоқишдан тўхтаб, чаққонлик билан қоғозга рақам ёзишга ўтди, қоғоздан яна чўтга кўчди. Рақамлар борган сари ортарди...

ҲИСОБ-КИТОБ

Декабрь ойининг ўрталари; атрофда бепоён қор денгизи, ҳамма нарса қотиб қолгандай, бир кечада шунчалик қор тушибдики, йўлда кетаётган деҳқон отлари бўш

чанани зўрға судрайди. Головлёво қўрғонига борадиган йўлни таниб ҳам бўлмайди. Порфирий Владимирич келди-кетдилар билан сира иши бўлмаганидан куздаёқ кўча дарвозаси ва кўча эшигини миҳлатиб ташлади ва қатнаш учун фақат қизлар уйидаги эшик билан ён томондаги дарвозаларни очиб қолдирди.

Эрта билан соат ўн бир. Иудушка устига чопон кийган, деразага бепарволик билан қарайди. У саҳарда уйқудан туриб олиб, уйда у ёқдан-бу ёққа юрди, ниманидир ўйлади, хаёлий даромадларини ҳисоблади; кейин рақамларни чалкаштириб юбориб, чарчаб қолди. Қўрғонининг рўпарасидаги серҳосил мева боғи ҳам, боғ орқасидаги қишлоқ ҳам қор тагида қолиб кетган. Кечаги қор бўронидан кейин бугун кун совуқ, қорда акс этган офтоб нурлари Порфирий Владимиричнинг кўзларини қамаштирарди. Ҳовлида жимжитлик, хизматкорлар томонида ва офилхонада ҳеч қандай ҳаракат йўқ, ҳатто деҳқонлар қишлоғида ҳам ҳаёт йўқдек кўринар эди. Фақат попнинг мўрисида чикаётган кўкимтир тутун Иудушканинг диққатини жалб этди.

— Соат ўн бир бўлса ҳам попнинг хотини овқат тайёрламапти. Бу попларнинг оғзидан овқат узилмайди,— деб ўйлади у.

Шундан кейин Иудушка:— Бугун иш куними, ё ҳайитми, оддий кунми, ё дам олиш куними, попнинг хотини нима овқат пишираётган экан?— деб хаёл сураётган пайтда диққатини бошқа бир нарса жалб қилди. Нагловка қишлоғидан келадиган тепаликда бир нарсанинг қораси кўринди ва бу қора нуқта катталашиб борди. Порфирий Владимирич бу қора нуқтага тикилиб ўзига минг хил бекорчи саволларни бера бошлади: Ким бўлди экан? Бирон деҳқонми ёки бошқами? Бошқа келадиган киши йўқ, демак, деҳқон экан... Ҳа, ростдан ҳам деҳқон экан-ку! Нега келаётган экан? Агар ўтинга деб келаётган бўлса, Нагловканинг ўрмони нариги томонда... демак, доғули бизникига ўғирликка келаётган экан-да! Агар тегирмонга борадиган киши бўлса, Нагловка қишлоғидан чиққандан кейин ўнг томонга бурилиши керак эди... Эҳтимол, попникига келаётгандир? Бирон одам ўлаётган ённки ўлиб қолган бўлса?.. Балки биронтаси туққандир? Кимнинг хотини туққаникин? Нениланинг қорнида куздаёқ бор эди-ку, лекин ҳали эртарақ бўлса керак... Агар ўғил бола туғилган бўлса, кейинчалик рўйхатга

илинади; Нагловкада сўнги рўйхат бўйича қанча жон бўлганини текшириб кўрадилар. Борди-ю қиз туғилган бўлса, уни ҳисобга ҳам олмайдилар, умуман... Ҳар ҳолда аёлларсиз ҳам бўлмайди... туф!

Иудушка бир туфлаб олиб, ёмон хаёллардан сақла-син, дегандек қилиб иконаларга топинади.

Агар Нагловка томонидан кўринган бу қора нуқта бир кўриниб, йўқолмаганда эди, у мана шундай хаёл сураверган бўларди; аммо бу қора нуқта борган сари катталашиб, ниҳоят черков томонига борадиган йўлга бурилди. Энди иккита от қўшилган чодирли чана келатганини очиқ кўрди. Ана у, тепаликка чиқди ва черков билан бараварлашди («Хатиб эмасмикан?—деб ўйлади у.— Попникида ҳали овқат ҳам тайёрмас!»), ана энди ўнг томонга бурилди ва тўппа-тўғри кўрғонга қараб йўл олди: «Бизникига экан-да!» Порфирий Влади-мирич ўткинчи мени кўрмасин дегандай, чопонининг тугмасини қадаб, ўзини дераза олдидан четга олди.

Унинг айтгани келди: чана кўрғон олдига келиб, ён томондаги дарвоза ёнида тўхтади. Ёшгина бир аёл чанадан сакраб тушди. Унинг кийими мавсумга боб эмасди: шаҳарчасига тикилган пахталик пальтоси иссиқ учун эмас, фасон учун бўлса керак, барралари ҳам осилиб турипти, лекин ўзи совуқ қотганга ўхшайди. Бу аёл кутиб оладиган ҳеч ким бўлмаганидан қизлар уйига томон югурди ва бир лаҳзадан кейин қизлар уйининг эшиги, сўнгра бошқа бир эшик қарсиллаб ёпилди, ундан кейин ҳамма уйларда ҳаракат бошланди.

Порфирий Владирич кабинети эшиги ёнида туриб қулоқ солар эди. У кўпдан бери бегона кишини кўрмаган ва умуман кўпчиликдан бегоналашиб қолган эди. Шунинг учун у бир оз ҳовлиқиб қолди. Чорак соат вақт ўтди. Эшик ҳамон очилиб-ёпилар, лекин унга ҳали ҳам хабар беришмасди. Бундан янада баттарроқ ҳовлиқа бошлади. Демак, бу яқин қариндошлардан бири бўлиб, меҳмондорчиликка келганини билдириши шарт эмасдек кўринарди. У эслай бошлади, лекин эси жойида эмас эди. Унинг Володька, Петька деган ўғиллари, Арина Петровна деган онаси бор эди... аммо улар аллақачонлар ўлиб кетишган! Бултур кузда Горюшкино кўрғонига аммаси Варвара Михайловнанинг Надька Галкина деган қизи кўчиб келган эди, эҳтимол ўша бўлса! Йўғ-е, у

бўлмаса керак, чунки у, бир маҳал Головлёвлар мулкига қўл чўзиб кўрган эди, лекин уддасидан чиқолмади! «Келмайди у! Юраги бетламайди!» деб такрорларди у ва Галкина келиши мумкин деган фикр миясига келса жони чиқарди. Тагин ким бўлдийкин?

Шундай деб хаёл суриб турган пайтда, Евпраксея эшик ёнига келиб:

— Погорелкалик ойимқиз Анна Семеновна келди,— деб хабар қилди.

Ростдан ҳам бу Аннинька эди. Аммо у таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетганди. Илгариги сафар яъни Арина Петровнанинг вафотидан кейин Головлёвога биринчи марта келганида лоладай очилиб турган, шахло кўз, кўкраги ўсган ва сочи узун, чиройли, қадди-қомати келишган, ўйноқлаб турган ёш қиз эди, бироқ бу сафар кўкраклари чўккан, ориқ ва юзи касалсимон, сусти ҳаракат қиладиган, қандайдир букчайган заиф бир аёл эди. Ҳатто илгариги келишган сочлари ҳам энди хунук кўринар, озганликдан кўзлари аввалгидан каттароқ кўринар ва ярқираб турар эди. Евпраксея унга узоқ тикилиб тургандан кейингина таниди.

— Хоним! Сизмисиз?— деб қичқириб юборди у.

— Мен. Нима бўлипти?

Аннинька, гўё ҳа, мана мени тоза бошлашди-ку, демоқчи бўлгандай жилмайиб қўйди.

— Тоғам эсон-омонми?— деб сўради у.

— Тоғангизга нима бўларди! Жойидалар... Фақат, худога шукур, шундай яшайдиларки, ҳар замонда бир кўрасиз!

— Нима бўлди?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ-ку... зерикиб бир тарзи бўлиб қолган бўлсалар керак...

— Ҳатто, гап сотмайдиган бўлиб қолдимми?

— Ҳозир, хоним, индамайдилар. Илгари доим гапирардилар, энди бирданига индамас бўлиб қолдилар. Баъзан уйларида ўз-ўзлари билан гаплашганларини ва ҳатто кулганларини ҳам эшитиб қоламиз, бу ёққа чиқсалар, гапирмайдилар. Марҳум акалари Степан Владимирични ҳам тилга олганларини эшитдик... Доим хурсанд эдилар, ҳозир индамас бўлиб қолдилар. Сиз ўзингиз соғ-саломатмисиз?

Аннинька жавоб ўрнига қўл силтади.

— Синглингиз эсон-омонмилар?

— Бир ойдан бери Кречетоводаги катта йўл бўйида гўрда ётипти.

— Худоё ўзинг сақла! Йўл бўйида?

— Маълумки, ўз-ўзини ўлдирганларни шундай кўмадилар.

— Ё раббим! Ҳали қиз эди-я, бирданига ўз жонига ўзи қасд қилипти... Нега бундай бўлди-а?

— Ҳа, олдин «қиз эди», кейин ўзини заҳарлапти, холос. Менинг юрагим чидамади, яшашни истадим! Сизларникига келдим! Узоқ турмайман, хотиржам бўлинглар... мен ҳам ўламан!

Евпраксея ҳеч нарса тушунмагандай унга тикилди.

— Нега менга тикиляпсиз? Яхши эканманми? Энди, бўлганим шу... Айтгандек, бу тўғрида кейин... кейин гаплашармиз... Ҳозир эса чанакашни рози қилиб жўнатсангиз, кейин тоғамга хабар берсангиз бўларди...

Шундай деб, у чўнтагидан эски кармонини олиб, ундан иккита сариқ қоғоз чиқарди.

— Мана бу менинг мулким!— деди у эски чамадонини кўрсатиб:— Ҳаммаси шунда: ота-бободан қолгани ҳам, ўзим топганим ҳам! Жуда совуққотдим-а, Евпраксея! Ҳамма ёғим оғрийди, зирқирамаган суягим йўқ, бунинг устига совуқни қаранг... Келяпман, фақат: Головлёвога етиб олиб, иссиқда ўла қолсам экан, деб ўйлайман. Менга арақ керак эди... сизда борми?

— Ундан кўра, хоним, чой ичганингизда бўларди; ҳозир самовар қайнайди.

— Йўқ, чойни кейин ичарман, ҳозир арақ бўлса... Сиз ҳозирча арақ тўғрисида тоғамга индаманг... Кейин ҳаммаси ўз-ўзидан маълум бўлиб қолар.

Ошхонада чой ҳозирлангунча Порфирий Владимирич ҳам пайдо бўлди. Уни кўрганида Аннинька ҳам жуда ҳайрон қолди: у жуда ориқлаб, ранглари ўчиб, ғалати бўлиб қолган эди. У Аннинька билан жуда ғалати кўришди: очикдан-очиқ совуққонлик кўрсатмаса ҳам сен билан ишим йўқ, дегандай эди. У худди аллақачонлари бажарган ролдаги сўзларини хотирга олувчи артист сингари зўрға сўз топиб гапирар эди. Умуман у, ҳозир зарур бир иши бор киши-ю, унга кишилар халал бераётгандай паришонхотир эди.

— Ана, сен кепқопсан-да!— деди у.— Нима истайсан? Чойми, кофеми, буюравер!

Илгари тоға-жиян бир-бирлари билан учрашганда, одатда Иудушка хушомад қиларди, аммо бу сафар Аннинька хушомадлик кўреатди. Унинг юраги сиқилиб қолган бўлса керакки, ўзини Порфирий Владимиричнинг бағрига ташлаб, уни қучоқлаб олди.

— Тоғажон! Мен сизникига келдим!— деб қичқирдида, йиғлаб юборди.

— Жуда соз! Марҳамат! Жойимиз бемалол, тураве-расан!

— Касалман, тоғажон! Жуда қаттиқ касалман!

— Касал бўлсанг худога сигиниш керак! Мен ўзим ҳам қачон касал бўлсам, худога ёлвориб тузаламан!

— Мен, тоғажон, сизникига ўлай деб келдим!

Порфирий Владимирич унга тикилиб қаради ва лаб-ларида сезилар-сезилмас кулги ўйнади.

— Бўладиганинг бўпти!— деб секингина шивирлаб қўйди у.

— Ҳа, бўладиганим бўлди. Любинька эса «бўлиб қолди» ва ўлиб кетди, мен эсам, кўриб турибсиз... Ҳали-ҳозирча тирикман!

Любиньканинг ўлганини эшитиб, Иудушка чўқинди ва шивирлаб ибодат қила бошлади, Аннинька эса стол ёнига ўтириб, столга таяниб черков томонга қараб хўнграб йиғлади.

— Йиғлаш, койишлар — гуноҳ!— деб насиҳат қилди Порфирий Владимирич:— Христианлар расм-одатича, биласанми, нима қилиш керак? Йиғлаш эмас, ўтган ишга салавот дейиш керак, худодан умидвор бўлиш керак, христианчаси шунақа бўлади!

Аммо Аннинька стулга суянди.

— Билмадим, билмадим, билмадим!— деди қўлларини осилтириб.

— Башарти сен синглинг учун мунчалик қайғураётган бўлсанг, бу ҳам гуноҳ,— деб насиҳатини давом қилдирди Иудушка,— ака-сингилларни яхши кўрмоқ савоб иш бўлса ҳам, лекин биттаси ёки бир нечтасининг бу дунёдан у дунёга кетиши худога маъқул бўлар экан...

— Йўқ, тоғажон, йўқ! Сиз тоға, меҳрибондирсизку-а! Айтинг-чи, меҳрибонмисиз?— деб Аннинька ўзини яна унга ташлади ва уни қучоқлаб олди.

— Ҳа, хўп, меҳрибонман! Айтавер! Бирон нарса демоқчимисан? Егуликми? Чойми? Қаҳвами? Айтавер! Буюравер!

Шу тобда Анниньканинг эсига Головлёвога биринчи келишида тоғаси ундан: «Бузоқ гўшти истайсанми? Чўчқа гўшти истайсанми? Картошка истайсанми?»— деб сўрагани эсига тушди ва бу ерда бошқа кўнгил овутиш йўли йўқлигини англади.

— Раҳмат, тоға,— деди у яна стол яқинига ўтириб,— менга ҳеч нима керак эмас. Мен ҳамма нарсадан мамнун бўлишимни ҳозирнинг ўзидаёқ билиб турибман.

— Агар мамнун бўлсанг, худога шукур! Погорелкага ҳам борасанми?

— Йўқ, тоға, мен ҳозирча сизникида турмоқчиман, сиз бунга розимисиз?

— Худо хайрингни берсин! Туравер! Менинг Погорелка тўғрисида сўраганимнинг маъноси шуки, агар у ёққа борадиган бўлсанг, от-чана тайёрлашга буюрмоқчи эдим...

— Йўқ! Кейинроқ! Кейинроқ!

— Жуда соз. Кейинроқ борарсан! Ҳозирча бизлар билан туравер! Рўзгорга қарашарсан, чунки ўзим ёлғизман! Бекачим бўлса,— деб Иудушка чой қуюётган Евпраксеяни нафрат билан имлаб кўрсатди,— хизматкорлар билан ўйнаб юргани юрган, баъзан бировни чақириб тополмайсан, бутун кўрғонда ҳеч ким бўлмайди! Ҳозирча хайр, мен уйимга кирай. Ибодат ҳам қиламан, ишимни ҳам қиламан, кейин яна ибодат қиламан... Ана шундай, чироғим! Любинька қачон вафот қилди?

— Бир ойча бўлди, тоға.

— Ундай бўлса эртага эрталаб черковга бориб ибодат қилайлик ва дуои фотиҳа этайлик... Хайр бўлмасам! Чой ичгин, йўл юриб келгансан, агар таом истасанг, таом буюртиргин. Овқат маҳалида яна кўришармиз. Гаплашармиз, суҳбатлашармиз, бирон нарса истасак — буюрамиз, истамасак — йўқ!

Тоға-жияннинг биринчи қувончли учрашуви ана шундай ўтди, ўзининг қисқагина умрида икки марта зўр-базўр қутулиб чиқиб кетган кўнгилсиз Головлёвода Аннинька ана шу тарзда янги ҳаёт бошлади.

Анниньканинг ишлари тезда орқага кетган эди. Головлёвода биринчи (бувиси Арина Петровнанинг вафотидан кейин) келганида ҳосил бўлган: мен «бой қизи»-ман, ўз уям, ўз хилхонам бор, умрим фақат сассиқ ва

суронли меҳмонхона ва мусофирхоналарда кечиши шарт эмас, ниҳоят, менинг ўз бошпанам бор, бу ерда менинг олдимга бутун вужудидан арақ ва отхона ҳиди келиб турадиган ҳалиги «мўйловли» бадбахт хириллаб, бўқлашган кўзларини бақрайтириб, бостириб киролмайди, сингари фикрлар (у Аннинькага нималар демас эди, унинг олдида нима қилиқлар қилмас эди-я!) Головлёвдан чиқиб кетган заҳоти миясидан учиб кетган эди.

Уша вақтда Аннинька Головлёвдан тўппа-тўғри Москвага борди ва синглиси билан бирга давлат ҳисобидаги театрга олинишига ҳаракат қила бошлади. Шу мақсадни кўзда тутиб у, ўзи ўқиган институтнинг директори бўлган хонимга ҳамда ўзининг баъзи бир институтдош ўртоқларига ҳам мурожаат қилган эди. Аммо ҳар ерда ҳам унга ғалати қарар эдилар. М а т а п бошда унга хайрихоҳлик кўрсатган бўлса ҳам, лекин унинг вилоят театрида ўйнаганини эшитганидан кейин бирданига тусини ўзгартди; ўртоқлари эса, кўпчилиги эрга теккан аёллар бўлиб, унга шундай орсизлик билан хўмрайиб қарадиларки, Аннинька индамасликка мажбур бўлди. Фақат бошқаларидан кўра бир меҳрибонроғи хайрихоҳлик кўрсатиш мақсадида:

— Айтгинчи, жоним, сиз артисткалар безаниш бўлмасида кийинганингизда камарингизни офицерлар бойлаб қўяр экан, шу гап тўғрими?— деб сўради.

Хуллас, унинг Москвада қолиш ҳаракатлари беҳуда кетди. Аммо тўғриси айтиш керакки, унинг қобилияти ҳам пойтахт саҳнасида муваффақият қозонарли даражада юқори эмас эди. Ўзи ҳам, ҳали Любинька ҳам унчалик қобилиятли артисткалардан бўлмасдан, балки умр бўйи бир ролни бажарадиган чаққон артисткалардан эдилар, холос. Аннинька «Перикола»да, Любинька «Бинафша» ва «Эчки замон полковниги» деган асарларда яхши ўйнади. Кейин улар нимага киришсалар ҳам доим «Перикола» ва «Бинафша» дагига ўхшатиб бажарар ва аксари эса, ролни бутунлай чиқара олмасдилар. Аннинька «Гўзал Елена»ни ҳам ўйнади (хизмат вазифасини бажариш юзасидан бу ролни тез-тез ўйнаб туришга тўғри келар эди); у кул ранг сочи устига олов ранг улама соч қўярди, белигача олди очиқ кўйлак киярди, лекин шунда ҳам унинг роли ланж ва яхши чиқмас эди. «Елена»дан кейин у «Қиролича Герольштейнская асарининг парчалари»га кўчди; бунда яхши ўйнамаслик устига спек-

таклнинг бемаъни қўйилганлиги қўшилиб, бутунлай хунук натижа чиқди. Ниҳоят у «Бозор қизлари»да Қлерегта ролини ўйнаган эди, лекин бунда томошабинлари ҳайрон қолдираман деб, ролини «дўндириб» бажарганлиги натижасида содда вилоят томошабинларига унинг ўйини жуда бўлакча кўринди. Умуман Аннинька ҳақида: бу, овози тузук, ўзи чаққон бир артистка, деган фикр туғилган эди ва шу билан бирга, унинг ташқи қиёфаси ҳам чиройли бўлганидан вилоят шароитида тузуккина пул йиғилишига яхши ҳисса қўшди. Шу холос. Унинг шуҳрат қозонишига имконият берадиган бошқа хил сифатлари йўқ эди. Ҳатто вилоят томошабинлари орасида ҳам унинг мухлислари кўпинча ҳар хил ҳарбийлар бўлиб, уларнинг бутун талаби саҳна орқасига бемалол ўтишдан иборат эди. Пойтахт саҳнасига уни фақат юқоридан буйруқ бўлгандагина қабул қилишлари мумкин эди ва унда у томошабинлардан «чилторчи аёл» деган паст лақабни оларди, холос.

Вилоятга қайтишга тўғри келди. Москвада Аннинька синглиси Любинькадан хат олди; бу хатда айтилишича, уларнинг труппаси Кречетовдан губерния шаҳари Самоваровга кўчиб борган, бунга Любинька жуда хурсанд бўлган, чунки ундаги ер-сув маҳкамасининг бир амалдори билан танишиб олган экан ва бу амалдор Любинькага шунчалик хуштор бўлганки, Любиньканинг кўнгли нимани истаса, ўшани муҳайё қилмоқ учун «хазина пулини ўғирлашга ҳам тайёр» экан. Ҳақиқатан ҳам, Самоваровга келгандан кейин кўрса, синглиси анчагина яхши шароитда турипти ва енгилтаклик билан саҳнада ўйнашни ташлашга қарор берипти. Аннинька келганида Любиньканинг «дўсти», маҳкама амалдори Гаврила Степанич Люлькин ҳам ўша ерда экан. Бу киши яқиндагина чиройли бўлган, лекин ҳозирда бир оз қайтган, истеъфодаги отлиқ аскар штабс-ротмистри эди. Унинг афт-башараси яхши, қилиқлари яхши, фикри яхши эди ва шу билан бирга уни маҳкаманинг пулига қўл чўзишга қўрқар деб ҳам айтиб бўлмас эди. Любинька опасини жуда хурсанд бўлиб кутиб олди ва ҳовлисида Аннинька учун махсус уй ажратиб қўйилганини айтди.

Аммо Аннинька яқиндагина «ўз маконига» бориб келганининг таъсирида бўлгани учун жаҳли чиқди. Опасингил ўртасида нари-бери гаплар ўтди ва кейин аразлашиб қолишди. Шу кезде воплилик попнинг артист-

каликда «иффатни» сақлаш қийин, деган гапи Анниньканинг эсига келиб қолди.

Аннинька меҳмонхонага ўрнашиб, синглизин билан бутун алоқасини узди. Пасха байрами ўтди; бир ҳафтадан кейин спектакллар бошланди; Аннинька синглизини ўрнига Қозон шаҳридан Налимова деган янги артистка чақирилганидан хабардор бўлди; бу артистка унчалик тузук бўлмаса ҳам, лекин тан ҳаракатига уста экан. Аннинька одатдагича «Перикола» ролини бажариб, Самоваров томошабинларини жуда қойил қилди. Меҳмонхонага қайтиб келса, ўз бўлмасида бир пакет ётганини кўрди; ичини очиб қараса — ундан бир юз сўмлик пул билан: «зарур бўлса — яна шунча юборилади. Нафис моллар савдогари Кукишев» деб ёзилган бир хат чиқди. Анниньканинг жаҳли чиқди ва меҳмонхонанинг эгасига шикоят қилди, лекин меҳмонхона эгаси: Кукишевнинг бу ерга келган барча артисткаларни ҳам шундай табриклаш «одати» бор деб тушунтирди ва у мўмин киши, шунинг учун ундан хафа бўлиш керак эмас, деб қўйди. Аннинька шу кенгашни маъқул топиб, пакет ичига пул билан хатни солиб ёпиштирди ва эртасига эгасига қайтариб юбориб, хотиржам бўлди.

Аммо Кукишев меҳмонхона эгаси айтганидек мўмин эмас, ашаддийроқ экан. У ўзини Люлькининг дўсти ҳисоблар ва Любинька билан ҳам дўстлик алоқаси бор экан. У киши бадавлат одам бўлиб, бундан ташқари, Люлькининг сингари, шаҳар бошқармасининг аъзоси сифатида шаҳар хазинасига жуда қўли яқин эди. Бундан ташқари, у ўша Люлькига ўхшаш довжорак эди. Унинг ташқари қиёфаси ҳам, меҳмонхоналарда турувчи одамлар назарида, жозибали эди. Чунончи, у қўшиқдаги Маша далада мевами деб топиб олган қўнғизни эслатар эди:

Қора мўйлов қўнғизим!
Жингалак соч экансан.
Қора қошли экансан,
Эҳ, жонгинам, азизим!

Сўнгра у ўзининг қадди-қоматига ишониб ва Любиньканинг, мен ҳам ёрдамлашаман, деб тўғридан-тўғри ваъда берганидан дадилланиб, ўзини таваккал қилиб киришмоққа ҳақли деб санади.

Умуман, Любинька ўзига бепарво бўлса керак, чунки унинг тўғрисида Анниньканинг иззат-нафсига тегадиган ҳар хил миш-миш гаплар кўп тарқалган эди. Айтишларича, Любиньканикида ҳар кун ярим кечадан эрталабгача айш-ишрат базмлари бўлиб турармиш. Бу мажлисларда Любинька ўзи бошчилик қилармиш ва ўзини «Лўли қиз» қиёфасида, ярим яланғоч ҳолда (бу кезде Люлькин ўзининг маст-аласт ўртоқларига хитоб қилиб: уни қаранглар! Кўкракларидан айланай, дер) сочларини ёйиб юбориб, қўлида гитара билан:

Мен қандай роҳатда яшайман
Бу хуш мўйлов йигит билан!—

деган ашулаларни айтармиш.

Бу гапларни эшитган Аннинька ҳаяжонга тушар эди. Уни энг ҳайратда қолдирган воқеа Любиньканинг мўйлов ҳақидаги ишқий қўшиқни худди Москвадаги Матрёша сингари лўлиларча қилиб айтиши эди! Аннинька синглиси тўғрисида доимо тўғри фикрда эди ва агар унга, масалан, Любинька «Эски замон полковниги»даги лапарни «бетақлид» айтади десалар, албатта, буни табиий деб биларди ва унга ишонарди. Бунга ишонмасдан бўлмасди, чунки ҳам Курск, ҳам Тамбов, ҳам Пенза томошабинлари Любинька ўзининг паст овози билан подполковник бўлишни истаб, қандай беназир куйлагани ҳамон эсида... Аммо Любиньканинг Матрёша сингари лўлича қўшиқ айта олиши, кечирасиз, асло тўғри эмас! Ана Анниньканинг ўзи эса ҳеч шубҳасиз, буни айта олади... Бу унинг ҳунари, унинг роли ва «Жонли рус ишқий қўшиқлари»ни эшитган бутун Курск томошабинлари унинг «айта олишини» жон деб тасдиқлаб беради.

Шундан кейин Аннинька қўлига гитара олар, курсига оёғини чалиштириб ўтириб, ашуласини бошларди. Ҳақиқатан ҳам, у худди лўли Матрёша сингари айтар эди.

Ҳар ҳолда Любинька дабдабали ҳаёт кечирарди, Люлькин эса, ичкилик базмлари билан кун кечиришларни тўхтатмаслик учун маҳкама хазинасидан қарз кўтара бошлаганга ўхшарди. Любиньканинг полига ҳар кун кечаси тўкилаётган ва ичилаётган беҳисоб шампанскийлардан ташқари, ўзи ҳам кундан-кунга инжиқлашар ва талаби оша борар эди. Бошда Москвадан келтирилган

асл кўйлақлар ва кейин бриллиантлар ҳам пайдо бўлди. Любинька тадбирли бўлиб, қимматбаҳо молларнинг қадрига етар эди. Маст-аласт умр кечирмоқ ўз йўлига, тиллаю асл тошлар, айниқса ютуқли қоғозлар ўз йўлига дерди. Ҳар ҳолда, унинг ҳаёти хурсандчилик билан ўт-маса ҳам, ҳаддан ташқари сершовқин, андишасиз, ғирт маст-аластликда ўтар эди. Бир жиҳати ёмон эдики, ша-ҳар полиция бошлиғига ҳам хушомадгўйлик кўрсатиш зарур эди, гарчи у Люлькиннинг ошноларидан ҳисоблан-са ҳам баъзан у, ҳар ҳолда ўзининг маълум даражада бошлиқ эканлигини кўрсатиб қўяр эди. Полиция бошлиғи унинг зиёфатидан норози бўлган маҳалларини Любинька доим фаҳмлаб оларди, чунки бундай ҳолларда эртасига эрталаб полиция нозир келиб ундан паспорт талаб қил-лар эди. Кейин у бўйин эгарди: эрталаб полиция нозир олдига газак билан арақ қўярди, кечқурун эса, жаноби полиция бошлиғи хуш кўрадиган «шведча» ичимлигини ўз қўли билан унга ҳозирлаб берар эди.

Кукишев буни фаҳмлаб, ҳасадидан куярди. У худди шундай меҳмонхона билан худди шу сингари «ноза-нингга» қандай бўлмасин эга бўлмоқни истар эди. Ушан-да ҳар кечани турли кайф-сафо билан кечириш мумкин бўларди: бугун кечаси Люлькиннинг «нозанини» ҳузу-рида, эртасига кечаси — ўзининг «нозанини» ҳузурида кун ўтказишни хоҳларди. Бу — тентаклиги ошган сари, мақсадига эришув йўлида ўжарлиги ҳам ошадиган аҳ-моқ одамнинг аҳмоқ орзуси эди. Бу орзуни амалга оши-риш учун энг боп кимса Аннинька эди.

Аммо Аннинька ўзига пишиқ эди. Унинг мухлислари кўп бўлса ҳам ва улар билан бемалол муомала қилса ҳам, лекин ҳали бузуқликка юз тубан кетмаган эди. Бир маҳал у, фожиа ролларини ўйновчи Милославский 10-га ошиқ бўлай деб қолган эди; ўз навбатида Ми-лославский ҳам унга ошиқ бўлган бўлса керак. Аммо Милославский 10-чи шу қадар тентак ва маст-аласт одам эдики, бу ҳақда Аннинькага ҳеч нима демас ва Аннинька унинг ёнидан ўтиб кетаётганида тикилиб қарар ва албатта, ҳиқичоғи тутиб қоларди. Бу ишқ ўти яллиғ-лаши биланоқ ўчиб қолган эди. Бошқа мухлисларига эса, Аннинька худди ўзининг вилоятда артисткалик қил-ганидан муқаррар учрайдиган оддий бир нарса деб қа-рар эди. У бунга кўниккан, мухлислари тақдим қилган кичкина инъом-эҳсонлардан (чапак чалишлар, гулдаста

жадя этишлар, сайр қилишлар ва бошқалардан) фойдаланар ва ундан нари ўтмас эди.

У бу гал ҳам худди шундай қилди. Бутун ёз бўйи у ўйин-томошаларга араллашиб юрди ва артисткалар орасида ҳам қаҳрамон шахслар борлигини воқелик попга ғойибона исбот қилмоқчи бўлгандай ўз ифратини эҳтиёт қиларди. Бир маҳал у ўлка бошлиғи олдига Кукишев устидан шикоят қилиб боришдан ҳам қўрқмади, бошлиқ эса унинг шикоятини хайрихоҳлик билан тинглаб, жонбозлиги учун уни мақтади ва келгусида ҳам шундай бўлишни тавсия қилди. Аммо шу билан бирга, ўлка бошлиғи, Анниньканинг шикояти қисман ўзига ҳам дахли борлигини фаҳмлаб, ички душманларига қарши курашда бор кучини сарф қилиб қўйганидан энди унга бу ишда ёрдам беролмаслигини билдириб қўйди. Буни эшитган Аннинька қип-қизариб чиқиб кетди.

Аммо Кукишев эса, шундай эпчиллик билан ҳаракат этардики, ўз ниятига ҳатто томошабинларни ҳам қизиқтира бошлади. Томошабинлар нечукдир Кукишевнинг ҳаракати тўғрилигини тасдиқладилар ва 1-нчи Погорелкали қиз (афишаларда шундай деб юритиларди) ўзини бунчалик четга тортадиган аллаким эмас, дейишар эди. Бу ўжар мақтанчоқнинг даммини қайтариб қўйишни зиммасига олган қандайдир тўдалар ҳам пайдо бўлди. Улар ишни доимо саҳна орқасига кириб юришдан, Анниньканинг безакхонаси атрофида айланишдан бошладилар ва унинг ёнидаги Налимованинг безакхонасини ўзларига макон қилиб олдилар. Сўнгра, очикдан-очик душманлик кўрсатмасаларда, Аннинька саҳнага чиққанда ҳаддан ташқари совуққонлик кўрсатар эдилар. Ниҳоят улар, баъзи бир ролларни Аннинькадан олиб Налимовага беришни театр хўжайинидан талаб қилдилар. Бу махфий фитналарнинг энг тонг қоларлик ери шунда эдики, Налимованинг сирдоши деб ҳисобланган Любинька у ишларга астойдил қатнашар эди.

Куз пайти келганда Аннинька ҳайрон қолди, уни «Гүзал Елена» даги Орест ролини ўйнашга мажбур қилаётирлар, илгариги роллардан унга фақат «Перикола»ни қолдиришипти, лекин буни ҳам Налимова бу пьесада Аннинька билан рақобат қилишни истамагани учунгина қолдиришган экан. Бунинг устига, театр хўжайини томошабинлар олдида унинг эътибори пасайганлиги сабабдан ойлик маоши 75 сўмга туширилганини, Аннинь-

ка фойдасига йилда бир мартагина ўйин қўйилиши ва ярим даромадигина унга берилишини айтди.

Аннинька чўчиб қолди, чунки маош бунчалик пасайгани сабабли меҳмонхонадан мусофирхонага ўтишига тўғри келади. У ўз хизматини таклиф этиб икки-уч бошқа театр хўжайинларига хатлар ёзиб юборди, лекин уларнинг ҳаммасидан ҳам бу йил шундай ҳам Периколага ўрин йўқ ва бундан ташқари, ишончли манбалардан олинган хабарларга кўра, унинг ўжарлиги ошқорса бўлиб қолганидан муваффақиятга эришиш умиди йўқ, деган жавобларни олди.

Аннинька ўзининг энг охирги эҳтиёт пулларини сарфлай бошлади. Яна бир ҳафта ўтса, Парфениса ролини ўйновчи ва маҳалла нозирининг ҳимоясида турган Хорошавина деган қиз сингари мусофирхонадан жой олишга тўғри келарди. У қандайдир оғир аҳволга тушиб қола бошлади, бунинг устига ҳар куни унинг бўлмасига қандайдир бир зот доимо: «Перикола! Итоат қил! Сенинг Кукишевинг», деб ёзилган хат ташлаб кетар эди. Унинг учун мушкул бўлган шундай пайтда олдига тўсатдан Любинька кириб келди ва:

— Марҳамат қилиб айтгин-чи, иффатингни қандай шахзода учун сақлаялсан?— деб шартга сўради.

Аннинька шошиб қолди. Аввало, уни тонг қолдирган нарса шуки, воплилик поп ҳам, Любинька ҳам «иффат» деган сўзни бир маънода ишлатар эдилар. Фарқи шу эдики, поп буни «ҳаёт негизи» деб ҳисоблаб, Любинька эса бунга «аблаҳ эркаклар»ни ақлидан оздирадиган арзимас бир нарса деб қарар эди.

Шундан кейин беихтиёр ўзига: ростдан ҳам бу иффат дегани ўзи нима? Ҳақиқатда у қимматбаҳоми ва уни эҳтиёт қилса арзийдими?— деган саволларни берди, аммо бу саволларга қониқарли жавоб тополмади. Бир жиҳатдан иффатдан айрилиш ҳам уят кўринди, иккинчи жиҳатдан эса... Оҳ, лаънати! Наҳотки турмушнинг бутун маъноси, бутун қиймати ҳар онда номусни сақлаш учун курашишдан иборат бўлса?

— Олти ой ичида ўттиз дона ютуқли қоғозга эга бўлдим,— деб сўзини давом қилдирди Любинька,— қанча буюмларим бор... Кийимларимга ҳам бир қараб қўй!

Любинька айланиб ўзини кўрсатди. Қўйлаги ростдан ҳам қимматбаҳо, яхши тикилган экан: тўппа-тўғри Москвадаги Минангуа магазинидан олинган эди.

— Кукишев яхши одам. — деб яна гап бошлади Любинька:— У сени қўғирчоқдай кийинтиради ва пул ҳам беради. Театрни ташласанг ҳам бўлади!

— Ҳеч қачон!— деб қаттиқ бақириб юборди Аннинька; муқаддас санъат!— деган сўзлар ҳали ҳам унинг ёдида эди.

— Истасанг артисткалигингни ҳам қилаверасан. Яна катта маош оласан, Налимовадан олдин юрасан.

Аннинька индамади.

— Хайр. Пастда мени ўзимизникилар кутиб туришипти. Кукишев ҳам бор. Кетамизми?

Бироқ Аннинька яна индамади.

— Майли, ўйлаб кўр, агар ўйлайдиган жойи бўлса...
Ўйлаб ўйингга етсанг — кел. Хайр!

17 сентябрь, Любиньканинг туғилган куни, Самоваров театрининг афишаси фавқулодда ажойиб томоша бўлажagini билдирар эди: Аннинька яна «Гўзал Елена» ролини ва шу кечанинг ўзида, «фақат шу сафар» Ореста ролини 2-нчи погорелкалик қиз, яъни Любинька ўйнади. Тантананинг охирида яна «фақат шу сафар» Налимовага калта тринка кийим кийгиздилар, юзига бир оз қурум суркадилар ва қўлига тунука ушлатиб, темирчи Клеон ролида саҳнага чиқардилар. Шу сабабдан ҳам томошабинларнинг кайфи жойида эди. Аннинька саҳнага чиқар-чиқмас уни шундай шов-шув олқишлар билан кутиб олдиларки, анчадан бери олқишни эсдан чиқазган Анниньканинг хўнграб йиғлагиси келди. Учинчи пардада, кечаси уйқудан уйғонишни ифода қилиб ярим яланғоч ҳолда каравотидан турган пайтида томошабинлар орасида оҳ-воҳ кўтарилди. Ҳатто жуда ҳам қаттиқ таъсирланган томошабинлардан бири, саҳнада эшикдан кирган Менелайга:— Йўқол, ноинсоф!— деб бақирди. Аннинька ҳам томошабинлар уни кечирганлигини англаб олди. Кукишев эса, фрак, оқ галстук ва оқ қўлқоп кийгани ҳолда ўз галабаси тўғрисида мағрурона гапирар ва та-наффус вақтида таниш ва нотаниш одамларни буфетда шампанский билан сийлар эди. Ниҳоят, ғоятда мамнун бўлган театр хўжайини Анниньканинг безакхонасига кириб, тиз чўккани ҳолда:

— Ана энди, яхши қиз, эсингиз жойига келди! Шунинг учун шу кечадан эътиборан, илгаригича юқори маошга кўчириласиз ва сизнинг фойдангизга аввалги миқдорда томоша қўйиб берилади!— деди.

Хуллас, ҳамма уни мақтарди, ҳамма табрикларди, ҳамма хайрихоҳлик кўрсатарди ва шунинг учун у, бошда тортинса ҳам, қайғусидан жой тополмай юргандай бўлса ҳам, тўсатдан... ўз бурчимни адо қилдим!— деган фикрга келиб қолди.

Спектаклдан кейин ҳамма Любиньканинг тугилган куни шарафига ўтказиладиган зиёфатга жўнади, бунда ҳам уни табриклайвердилар. Уйга одам кўп йиғилганидан тамаки тутунидан нафас олиб бўлмас эди. Тезда кечки овқатга ўтиришди ва шампанский дарё бўлиб оқди. Кукишев Анниньканинг ёнидан бир қадам ҳам жилмасди, Аннинька бир оз хижолат тортса ҳам, лекин унинг такаллуфидан тортинмас эди. Унга бир оз ғалати роқ кўринса ҳам, лекин тоғни талқон қилишга қодир бўлган бақувват, қадди-қомати келишган бадавлат бир кишини шундай осонлик билан қўлга киргизиш ва нимаки истаса шуни буюриш имкониятига эришиш ўзи бир ажойиб иш эди. Овқатдан сўнг, умумий хурсандлик, на зеҳн ва на қалб қатнашадиган ҳамда эртасига бош оғриғи билан тугайдиган, кўнгил айнитувчи маст-аласт, бетартиб хурсандчилик бошланди. Зиёфатдагилардан фақат Милославский 10-нчи шампанскийдан ичмай, кетма-кет арақ ичиб, маъюс ўтирар эди. Аннинька эса «маст бўлишдан» ўзини тийса ҳам, аммо Кукишев сира қўймасди. Унинг олдида тиз чўкиб ялинарди:— Анна Семёновна! Дюбет (debet)*ни олинг! Марҳамат! Сизнинг ҳузур-ҳаловатингиз учун! Маслаҳатингиз ва муҳаббатингиз учун! Марҳамат қилинг!— унинг аҳмоқона қиёфасини кўриш ва аҳмоқона гапларини эшитиш Аннинькага озор берса-да, ҳар ҳолда буни рад қилолмас эди, эс-ҳушини йиғиштириб олмасданоқ боши айлана бошлади. Любинька ҳам ғоят даражада марҳаматли эди ва «Мен қандай роҳатда яшайман хуш мўйлов йиғит билан» деган қўшиқни айтиб беришни Аннинькага ўзи таклиф қилди. Аннинька бу қўшиқни шундай қойил қилдики, ҳамма бирдан:— Балли!.. Матрешанинг нақ ўзича!— деб ҳайқирди. Унинг бадалига Любинька ҳам, *подполковник бўлиш нақадар яхши*, деган лапарни ғоят моҳирлик билан айтиб бериб, бу унинг ўзига хос ҳунари эканлигига ва лўлича қўшиқ айтишда Аннинькага рақиб топилма-

* debet, яъни «қарз» сўзини бузиб «дюбет» тарзида ишлатаётир. «Ичишдан қарздорсиз» демоқчи (*ред*).

гани сингари. унга ҳам бунда рақиб йўқлигига ҳаммани қойил қилди. Ахирда Милославский 10 нчи билан Налимова — «сахна-маскарад» кўрсатдилар; бунда фожиаролларини бажарувчи артист Милославский 10 нчи «Углино» дан парча айтиб берди («Углино» Н. Полевойнинг 5 пардали фожиа асаридир), Налимова эса Барковнинг нашр этилмаган фожиа асаридан луқма ташлаб турди. Натижада ўйин шундай таъсирли чиқдики, Налимова погорелкалик қизларнинг муваффақиятини йўқотай дейишига ва кечанинг қаҳрамони бўлишига сал қолди.

Кукишев бу ажойиб зиёфатни тамомлаб, Аннинькани извошга ўтқизаётганда тонг ёришиб қолган эди. Эрта ибодатдан қайтиб келаётган тақводор шаҳарликлар, олифта кийинган ва бир оз чайқалаётган погорелкалик 1 нчи қизга хўмрайиб қараб:

— Одамлар ибодатдан келаётир, улар бўлса винохўрликдан чиқишипти... Балоба йўлиққурлар!— дейишар эди.

Синглисиникидан чиққан Аннинька меҳмонхонага эмас, ўзининг кичкина, аммо чиройли ясатилган уйига жўнади. Унинг кетидан Кукишев ҳам ўша уйга кирди.

Бутун қиш қандайдир тўс-тўполон билан ўтди. Аннинька бутунлай гангиб қолди ва баъзан «иффатини» хотирига олса ҳам дарров, зап жинни эканман-а!— деб хулоса чиқарар эди. Кукишев эса, Любинька сингари «нозанин»га эга бўлиш тўғрисидаги нияти амалга ошганидан мағрурланиб, пулли аяш бир ёқда турсин, рақобатда орқада қолмай деб, Люлькин Москвадан бир нафар энгил-бош келтирса, у икки нафар келтирар ва Люлькин шампанскийдан ўнта қуйса, у йигирматасини қуяр эди. Ҳатто Любинька опасига рашк қила бошлади, чунки Аннинька бир қиш мобайнида ҳар хил зийнатли буюмлардан ташқари, қирқта ютуқли қоғоз ҳам тўплаб олган эди. Шундай бўлса ҳам улар яна иноқлашиб, жамики топган-тутган молларини бирга сақлашга қарор бердилар. Аммо Аннинька ҳамон негадир ўйланар ва синглиси билан гаплашганида:

— *Бу ишлар* тугагач, Погорелкага жўнаймиз. Пулимиз бўлади, унда хўжалик ишларига киришамиз,— дерди.

Любинька бунга беҳаёлик билан эътироз қиларди

— *Сен бу ишлар* бир вақт келиб тугар деб ўйлаясанми... вой тентаг-е!

Анниньканинг бахтига қарши, Кукишевнинг миясида янги «нийат» пайдо бўлиб, буни олатдагидай ўжарлик билан амалга ошира бошлади. Бу ақли паст тентак одам, агар «нозанин» ҳам унга «тақлид» қилса, яъни у билан бирга арақ ичишиб ўтирса, роҳат чўққисига чиқаман, деб хаёл қилар эди.

— Қани! Биттадан чўқиштирайлик-чи!— деб доим осиларди унга (у, Аннинькани доим сизсирарди, чунки биринчидан, унинг дворян насабини ҳурматларди, иккинчидан, Москвада савдохонада «дастёр» бўлиб тургани беҳуда эмаслигини кўрсатмоқчи бўлар эди).

Аннинька Любинькани ҳеч қачон қистаб арақ ичиртирмайди, деган вазифа билан ичмади.

— Аммо синглингиз жаноб Люлькинга камоли муҳаббатидан бирга ичишади!— дерди Кукишев:— Кечирасиз, булбулим; мен сизга айтайки, ахир жаноб Люлькинлар бизга ўртак бўла оладиларми? Улар Люлькинлар, бизлар эса Кукишевлармиз! Шунинг учун бизлар ўзимизча, Кукишевчасига чўқиштира берамиз!

Хуллас, Кукишев сира қўймади. Бир маҳал Аннинька кўкимтир суюқлик тўлдирилган қадаҳни ошиғининг қўлидан олиб бирданига ичиб юборган эди, кўзларини қоронғи босди, ўқчиди, йўталди, гангиди ва бу билан Кукишевни жуда хурсанд қилди.

— Кечирасиз, булбулим! Сизга айтиб қўяйки, сиз сал бошқачароқ қилдингиз: қадаҳни ҳаддан зиёд тез ичиб юбордингиз!— деб ўргатарди Аннинькага у бир оз тиричилик олгандан сўнг:— Қадаҳни қўлга мана шундай ушламоқ керак! Сўнгра лабингизга келтириб, аста: бир, икки, уч деб... Э, худо, ўзинг мадад бер!— деб бемалол ва жиддий суратда қадаҳни худди ерга тўккандай бўшатиб қўйди. Афтини буриштиради ҳам. Талинкадан бир бурда қора нон олди-да, тузга ботириб ютиб юборди.

Шундай қилиб, Кукишев иккинчи «нийати»га ҳам етди ва энди жаноб Люлькинларга кўзкўзлайдиган яна бир янги «нийат» ўйлаб топишга уринди ва ўйлаб топди ҳам.

— Биласизми, нима?— деб гап бошлади у:— Ёз келиши билан жаноб Люлькинлар билан ҳамроҳ бўлиб менинг тегирмонимга борамиз, ўзимиз билан бир чамадонга вино билан егулик солиб оламиз ва икки ўртадаги келишув билан ҳаммамиз бирга чўмиламиз!

— Буниси ҳеч қачон!— деб эътироз қилди Аннинька норози бўлиб.

— Нима учун! Дастлаб чўмилиб оламиз, сўнгра чўқиштирамиз ва кейин бир оз кайф-сафо қилиб, яна чўмиламиз! Ажойиб иш бўлади-да!

Кукишев бу янги «вняти»га етдими, йўқми—билолмадик, аммо шуниси маълумки, мастбозлик йил бўйи давом этди ва бу давр ичида на шаҳар бошқармаси ва на ер-сув маҳкамаси жаноб Кукишев билан Люлькинлардан ҳеч бир шубҳаланмади. Люлькин шу орада жўрттага Москвага ҳам бориб келди ва ўрмонини сотиб келдим, деб баҳона қилди, бироқ унга: бундан тўрт йил илгари Домашка деган лўли билан турганинга сотиб эдинг-ку ўрмонингни, дейишгандан кейин, у: мен у маҳалда Дригаловодаги дарахтзоримни сотиб эдим, энди Дашка кулбаси деган ташландиқ ўрмонини сотдим, деб айтди. Шу билан бирга, айтганлари ростга ўхшасин учун: бу ташландиқ ўрмонга Дашка кулбаси деб шунинг учун ном берилганки, крепостнойлик ҳуқуқи даврида Дашка отли қиз ўша жойда «қўлга тушган» ва ўша жойнинг ўзидаёқ уни қамчилаб савалаганлар, деб қўшимча қилиб қўйди. Кукишевнинг ўзи эса, чалғитиш учун чет элдан бож-хирожсиз жуда кўп кўйлаклик тўр опкелиб, ундан кўп даромад олдим, деган миш-миш гап тарқатди.

Кейинги йили сентябрь ойида полиция бошлиғи Кукишевдан минг сўм қарз сўраган экан, Кукишев тентаклик қилиб бермапти. Шундан кейин полиция бошлиғи прокурор муовини билан шивирлаша бошладилар («улар иккови ҳам ҳар куни меникида шампанский ичардилар!» деди кейинча судда Кукишев). Хуллас, 17 сентябрь куни Кукишевнинг «муҳаббатига» бир йил тўлди деганда, Кукишев бошқалар билан Любиньканинг туғилган кунида зиёфат қилиб ўтирган пайтда, шаҳар бошқармасидан келган одам: шаҳар бошқармаси мажлисида протокол тузилаётир, деб Кукишевга эълон қилди.

— Демак, «дюбет» топшибди-да!— деб эсанкираб қичқириб юборди Кукишев ва бошқа ҳеч нима демасдан бошқармага, ундан тўғри турмага жўнади.

Эртасига ер-сув маҳкамасидагилар ҳам ваҳимага тушиб қолдилар. Аъзолар тўпланишди, ҳазина сандигини келтиришди, пулни санашди, ҳисоблашди, аммо чўтти қанча қарсиллатсалар ҳам, пировардида бунда ҳам «дюбет» борлиги аниқланди. Тафтиш вақтида Люлькин ўзи ҳам ҳозир бўлди: у рангсиз, кўнгилсиз, аммо... ўзи тузук эди! «Дюбет»нинг миқдори анчагина эканлиги маълум

бўлгач, аъзоларнинг ҳар бири ўзича: бу қарзни қоплаш учун уларнинг ҳар бирига қандай Дригалов дарахтзорини сотишга тўғри келаркин, деб фикр қилиб турган пайтда, Люлькин дераза олдига келиб тўппончасини чаккасига қадаб бир ўқ узди.

Бу воқеа шаҳарда кўп ҳангамаларга сабаб бўлди. Айблардилар ва таққослардилар, Люлькинга ачиниб, ҳар ҳолда тузук ўлди!— дердилар. Кукишев тўғрисида эса: пасткаш одам эди, пасткашлик билан ўлади!— дедилар. Аннинька билан Любинька тўғрисида эса дангал, минбаъд қабиҳлик қилмасинлар учун уларни ҳам турмага қамаш керак эди, дердилар.

Аммо терговчи уларни турмага қамамаса ҳам шундай дўқ урдик, уларнинг жон-пони чиқаёзди. Қимматбаҳо буюмларингизни эҳтиёт қилинглар, деб дўстона кенгаш берган кишилар ҳам бўлди, бироқ улар ҳеч нарсани эшитмас, ҳеч нарсани тушунмас эдилар. Оқибатида, даъвогарларнинг адвокати (бошқарма билан маҳкама бир адвокат ёллаган эди), азамат бир йигит, даъвони қоплатиш мақсадида, суд полициясини эргаштириб қизларникига кириб келди ва қизларнинг ихтиёрида энгил-бошлари билан устига ўйиб ёзилган хатларига кўра, завқланган томошабинлар ҳадя қилган олтин-кумуш буюмларини қолдириб, қолган ҳамма нарсаларини рўйхатга олди ва муҳрлаб кетди. Аммо Любинька бу воқеадан бир кун олдин ўзига ҳадя этилган бир тўплам пулни ички камарига қистириб қўйишга улгура олди! Бу тўпланда бир минг сўм пул бўлиб, демак, опа-сингил бу пулга номаълум давргача кун кечириб туришлари лозим бўлиб қолди.

Суд бўлганга қадар Самоваров шаҳарида уларни тўрт ойча ушлаб туришди. Сўнгра суд бошланди; унда улар, айниқса Аннинька кўп қийналди. Кукишев ўзини жуда беҳаё ва разил тутарди; у изҳор қилган тафсилотларнинг ҳожати ҳам йўқ эди, аммо у Самоваров хонимлари олдида ўзини кўрсатмоқчи бўлган бўлса керак, ҳамма ишларни очиб ташлади. Прокурор билан хусусий қораловчи ҳам, ёш бўлганларидан ва Самоваровдаги хонимларга эрмак бўлсин деб, суднинг боришига шўх тус бериш учун бу имкониятдан фойдаланиб қолдилар. Аннинька бир неча марта ҳушидан кетиб қолди, аммо даъво манфаатини кўзловчи хусусий қораловчи бунга эътибор қилмасдан кетма-кет саволлар берар эди. Ниҳоят, тергов тамом бўлгандан кейин манфаатдор тараф-

ларга сўз берилди. Ярим кечада суд маслаҳатчилари Кукишев устидан ҳукм чиқаришди ва унинг учун енгиллатувчи шартлар назарга олингани сабабидан Фарбий Сибирга сургунга ҳукм қилинди.

Суд тугаши билан қизлар Самоваровдан жўнаб кета олдилар. Жўнаш вақти ҳам келди, чунки яшириб қўйилган минг сўм пул тугай деб қолган эди. Бундан ташқари, улар ўзлари олдиноқ гаплашиб қўйган Кречетов театрининг директори шарт бузилади, деб қўрқитиб дарров Кречетовга келишларини талаб қилди. Хусусий қораловчининг талаби билан муҳрланган мулк, қимматбаҳо қозғоз ва пуллардан ҳеч дарак йўқ эди...

«Иффатга» бепарво қараш оқибатлари ана шундай бўлди. Азоб-уқубат тортган, жабр-жафо чеккан ва умумий нафрат остида эзилган опа-сингил ўз кучларига ва келажакка бўлган умидларини бутунлай йўқотдилар. Ориқлаб кетдилар, чўкиб қолдилар ва юрак олдириб қўйдилар. Унинг устига Кукишевдан таълим олган Аннинька ичкиликка ўрганиб қолди.

Кейин иш яна ёмонлашди. Кречетовда вагондан тушишлари билан уларни қўлма-қўл қилишди. Любинькани ротмистр Папков, Аннинькани савдогар Забвенний қабул қилди. Аммо илгариги эркинликлар йўқ эди. Папков ҳам, Забвенний ҳам қўпол ва жанжалкаш одам эдилар. Аммо уларнинг сарфи ўртача эди (Забвенний, молига яраша баҳоси, дерди); уч-тўрт ойдан кейин улар ҳам анча совиб қолишди. Бунинг устига, ўртача ишқий ютуқлари билан бир қаторда уларнинг саҳнадаги муваффақиятлари ҳам ўртачадан паст эди. Самоваров жанжалида ном қозонган опа ва сингилни ишга таклиф қилиб, шу орқали бойиб олмоқчи бўлган антрепренёр*нинг мўлжали пучга чиқди. Погорелкалик қизлар саҳнага биринчи чиқишларидаёқ кимдир биров: ҳой, ҳой, судга тушганлар!— деб бақирди. Бу сўзлар кейинчалик уларга лақаб бўлиб қолди ва уларнинг саҳнада ишлаш умидини кесиб қўйди.

Умр маъносиз, руҳсиз ва кўнгилсиз ўта бошлади. Тошошабинлар уларни совуқ қабул қилар, театр хўжайинининг қовоғи солиқ ва ҳимоячилардан кўмак йўқ эди. Забвенний ҳам Кукишевга ўхшаб ўз нозанинини кичик хонада қўлтиқлашиб юришга «мажбур қиламан», қанчалик ноз қилмасин, кейин аста-секин ён босади, деб хаёл қиларди; аммо бундай усуллар қиз учун эски гаплигини

* Антрепренёр — театр хўжайини.

кўриб, ошналари билан Анютанинг «арақни уришларини» томоша қилишдан бошқа ишга ярамади. Ўз навбатида Палков ҳам норози эди ва Любинька ориқлаган, «суюқлашган» дерди.

— Илгарлари баданинг жуда соз эди, нима бўлди, айтсанг-чи?— деб суриштирарди у.

Натижада Любинькани эркалатиш бир ёқда турсин, маст кезларида ҳатто уни урарди ҳам.

Қиш охирида опа-сингилларнинг на «ҳақиқий» ҳимоячилари ва на «доимий мавқеи» қолган эди. Улар ҳали ҳам театрга бир оз аралашиб юрар, аммо «Перикола» билан «Эски замон полковниги» тўғрисида гап ҳам йўқ эди. Любинька, ҳар ҳолда, бирмунча тетикроқ эди, асабийроқ Аннинька эса умидсизланган ва гўё ўтмишини ҳам эсидан чиқазган ҳамда ҳозиргисини ҳам тушунмайдиганга ўхшар эди. Бундан ташқари, у тез-тез йўталадиган бўлиб қолди, демак, бирон касали борга ўхшайди.

Келар ёз улар учун даҳшатли бўлди. Опа-сингилларни аста-секин мусофирхоналарга келгинди жаноблар ёнига юргизадиган бўлишди ва уларга ўртача нарх белгиланди. Жанжал устига жанжал, калтаклагич кетидан калтаклашлар бошланди, аммо қизларнинг жонлари мушукники сингари қаттиқ эди. Уларнинг аҳволи қайноқ сувга пишган, дабдаласи чиққан ва оёқлари синган ҳолича ўзи ўрганган жойига чиқмоқчи бўлиб уринаётган кучук болаларининг аҳволига ўхшарди. Бундай шахсларни театрда тутиш тўғри келмас эди.

Мана шу ҳасрат йилида Анниньканинг ҳаётига фақат бир каррагина ёруғ нур кириб келди. Чунончи: фожиавий ролларда ўйновчи Милославский 10-нчи умрбод бирга яшашни таклиф этиб Самоваровдан унга мактуб юборди. Аннинька хатни ўқиб йиғлаб юборди. Кечаси билан ажриққа ағнаб чиқди ва эрталаб: «Нима учун? Бирга арақ ичиш учунми?» деб қисқагина жавоб ёзиб юборди. Шундан кейин қоронғилик яна қуюқлашди ва поёни йўқ қабиҳ ишрат яна бошланди.

Дастлаб Любинька ҳушига келди, тўғрироғи ҳушига келмади, энди яшаш бас, деган хулосага келди. Келгусидан умид йўқ эди. Ешлиги, гўзаллиги ва қобилиятлари — ҳаммаси йўқ бўлди кетди. Погорелкада макони борлигини ҳатто бирон марта ҳам эсига олмади. Бу аллақачон унинг эсидан чиққан эди. Ҳозир эмас, илгари ҳам улар Погорелкага қизиқмасдилар. Қарийб очдан ўлай деб

турган ўша пайтда ҳам улар Погорелкани эсга олмадилар. У ерга қайси юз билан боришсин? Ҳар қандай маст-аластлар уларнинг афтига: қабиҳ!— деб тамға босган эмасми, ахир! Бу лаънати тамға ҳамма ерда ва ҳамма нарсада зоҳир эди. Бундан ташқари, энг ёмони шуки, улар бу маст-аластлик шаронтига шунчалик кўникиб қолишгандики, буни ўз ҳаётларининг ажралмас бир қисми деб ҳисоблардилар. Уларга на майхоналарнинг бадбўй ҳиди, на мусофирхоналарнинг шов-шуви, на маст-аласт одамларнинг гаплари жирканч эди; шу сабабдан улар башарти Погорелкага кўчиб боришса, эҳтимол зерикиб ҳам қолардилар. Сўнгра, Погорелкада турганда ҳам бирон тириклик қилиш керак-ку, ахир. Улар неча йиллардан бери оламини кезиб юришибди-ю, аммо Погорелкадан келадиган даромаднинг дом-дарағи йўқ. Туш эмасмикин бу? Еинки ҳаммаси қирилиб кетдими? Улар етим бола эдилар, бувилари Арина Петровна уларга фақат қатиқ ва тузлаган гўшт берар эди,— булар ҳаммаси уларнинг абадий эсида қоладиган болалик даври эди... Оҳ, бу қандай давр эди! Умуман... бу қандай ҳаёт! Бутун ҳаёт... Бутун умрлари шундай ўтди!

Ўлишдан бўлак чора қолмаган эди. Бу фикр виждонини уйғотди, кейин ундан қутулиб бўлмади. Тўс-тўполонлардан кейин иккаласи ҳам баъзан ҳушёр тортиб қолардилар. Шундан кейин Аннинька тажанглашиб ҳўнграб йиғлар ва кейин тинчиб қолар эди. Любинька эса совуққон бўлганидан йиғламас, қарғамас, лекин ўзининг «расволигини» ҳеч эсидан чиқармас эди. Бундан ташқари, Любинька опасидан кўра мулоҳазалироқ бўлиб, нечукдир бундан буён яшашнинг фойдасизлигини яхши тушуниб олган эди. Келгусида шармандагарчилик, гадойлик, саргардонликлардан бошқа ҳеч нарса кўринмасди. Шармандагарчилик — бир кўникмадир, унга чидаш мумкин, аммо гадойликка ҳеч қачон! Ундан кўра ҳаммасидан биратўла қутулиб қўя қолган яхшироқ.

Бир маҳал у икки йил илгари Аннинькадан иффатингни ким учун эҳтиёт қиляпсан, деб сўрагани сингари, совуққонлик билан Аннинькага:

— Ўлиш керак,— деб айтди.

— Нега?— деди чўчиб кетиб Аннинька.

— Мен сенга ростини айтяпман! Ўлиш керак!— деб такрорлади Любинька,— тушунгин, ахир! Кўзингни оч! Ҳаракатингни қил.

— Майли... ўлайлик десанг ўлаверамиз!— рози бўлди Аннинька ҳам бу сўзнинг маъносини фаҳмламасдан.

Шу куниёқ Любинька гугурт дорисидан икки стакан заҳар тайёрлади. Бирини ўзи ичиб, бошқасини опасига берди. Аммо Аннинька қўрқоқлик қилиб ичмади.

— Ич... ифлос!— деб қичқирди унга Любинька.— Опа-жоним! Жоним! Азизим! Ич!

Қўрқувдан ўзини йўқотиб қўйган Аннинька қичқиради ва уй ичида гир айланар ва шу билан бирга ўзини бўғмоқчи бўлгандай қўли билан бўғзидан ушлар эди.

— Ич! Ич... Ифлос!

Погорелкалик қизларнинг артисткалик шуҳрати шу билан тамом бўлди. Шу куни кечқурун Любиньканинг ўлигини далага опчиқиб кўмишди.

Головлёвога келиши билан Аннинька тез фурсатда Иудушканинг эски маконига андишасиз ўзгаришлар киргизди. У жуда кеч турар, кейин, кийинмасдан, сочини тарамасдан, боши оғриган ҳолда тушки овқатгача бир бурчакдан иккинчи бурчакка лақиллаб юрар ва ора-сара шундай қаттиқ йўталар эдики, ҳар сафар йўталганда уйда ўтирган Порфирий Владимирич чўчиб тушар ва сесканиб кетар эди. Анниньканинг уйи ҳеч йиғиштирилмас, тозаланмас эди; кўрпа-ёстиқлари тартибсиз ётарди; кийим-бош ва безак нарсалари гоҳо стул устида, гоҳо ерда ётар эди. Бошда тоғаси билан тушки овқат ва кечки чой маҳалларидагина учрашар эди. Головлёво хўжайини кабинетидан бошдан-оёқ қора кийиниб чиқар, кам гапирар, аммо овқатни аввалгича имиллаб ерди. У Аннинькага кўз қирини ташлаётганини Аннинька фаҳмлар эди.

Декабрь ойи, тушки овқатдан кейин кун қоронғи бўла бошлар ва Аннинька руҳсиз ҳолда йўлакда юрар эди. У қишки тунда, куннинг қоронғилаша бошлашини, теварак-атроф ва уй ичида қора кўланкалар пайдо бўлаётганини ва кейин бутун қўрғон қоп-қоронғи бўлиб қолганини томоша қилиб туришни яхши кўрар эди. Уша қоронғиликда ўзини яхши ҳис қилар ва шу сабабдан деярли ҳеч қачон шам ёқмасди. Фақат меҳмонхонанинг нариги бурчагида арзонбаҳо хурмо шами чирсиллаб ёнар ва ўз алангаси билан кичик ёруғ доира ҳосил қилар эди. Овқатдан кейин қўрғонда одатдаги ҳаракатлар бўлиб турарди: ювилаётган идиш-товоқларнинг овози

келар, сандиқларнинг қарсиллаб очилиб-ёпилгани эшитилиб турар эди, бирпасдан кейин узоқлашаётган оёқ товуши эшитилади ва кейин ҳамма ёқ жимжит бўлиб қолади. Порфирий Владимирич овқатдан кейин ором олишга ётади, Евпраксея ўз уйига кириб пар ёстиғига ташланади. Прохор хизматкорларникига қараб жўнайди ва Аннинька танҳо ўзи қолади. У, гоҳ олдинга, гоҳ орқасига юрар, хиргойи қилар, ўзини чарчатишга ҳаракат этар ва энг муҳими, ҳеч нарсани ўйламасликка тиришар эди. Зал томонига борганида шамдан ҳосил бўлган ёруғ доирага тикилар; орқасига қайтганда қоронғиликдаги бирор нуқтани ажратиб олишга уринар эди. Аммо қанчалик уринмасин, ўтмиши бари бир эсига тушар эди. Ана унинг безакхонаси, ана тахта деворга ёпиштирилган арзон баҳо гул қоғози, ана катта ойна ва унинг ёнида доим турадиган, подпоручик Папков-2 ҳадя қилган гулдаста; ана қурум босган, кирланган ва захдан сирғанчиқ бўлиб қолган сахна ҳамда ундаги жиҳозлар; ана ўзи ҳам сахнада айланиб юрипти, гўё ўйнаётир; ана театр зали, сахнадан қараганда ҳашаматли бўлиб кўринади, ҳақиқатда эса, эскирган, қоронғи, курсилари ҳар қаердан тўпланган, қопланган тўқ қизил бахмал ложаларига ишқаланавергандан туки тўкилиб кетган. Пировардида офицерлар, офицерлар, яна офицерлар. Улар тиқилишгани тиқилишган. Кейин, лампа чироқ билан хира ёритилган ва сассиқ ҳид келадиган йўлакки меҳмонхона; ана спектаклдан кейин зиёфатга боргали энгил-бошини алмаштириш учун шошиб-пишиб чиқадиган меҳмонхонадаги уйи, ана ундаги эртадан кечгача йиғиштирилмайдиган кўрпа-ёстиғи, ифлос сув тўлдирилган умивальник, ерга тушиб ётган чойшаби ва курси устида қолган лозими; сўнгра, ошхона тутуни билан тўлган ва ўртасига дастурхон ёйилган катта зал; кечки овқат, ловия аралаш котлет, тамаки тутуни, шов-шув, тиқилинч, маст-аластлик, ўйин... яна офицерлар, яна офицерлар. ва яна офицерлар беҳад...

Бир замонлар бу менинг муваффақиятларим, ғалабаларим, фароғатим, деб атаган вақти тўғрисидаги эсдаликлари ана шулардан иборат эди.

Бундан кейин яна бошқа хотиралар бошланди. Бунда мусофирхонанинг хизмати катта бўлди, ҳамма ёғи сассиқ, қишда деворлари тўнғиган, поллари қимирлаб туради, тахта деворларнинг ёриқларидан жирканч қандалаларнинг ялтироқ қоринлари кўриниб туради. Маст-аласт ва

серғалва кечалар; кичкина кармонларидан шошиб-пишиб кўк қоғоз пул чиқазётган келгинди помешчиклар, қўлига қамчи олиб «артисткаларни» юпатувчи абжир савдогарлар, эрталаб эса, бош огриги, ланжлик, охири йўқ гам-гусса, зеркиш, пировардида келиб Головлёво...

Головлёво эса, кетма-кет янги қурбонларни қўлга туширадиган ёвуз бир ажалдир. Бу ерда унинг икки тоғаси ўлди; иккита тоғаваччаси бу ердан «қаттиқ ярадор» бўлиб кетиб, кейинчалик ўлди; ниҳоят, Любинька ҳам... У аллақердаги Кречетовда «ўз иши юзасидан» ўлгандай кўринса ҳам, аммо, ҳеч шубҳасиз, шу Головлёвода «қаттиқ ярадор» бўлган эди. Жамики ўлимлар, жамики заҳарланишлар, жамики фалокатлар, ҳамма ёмонлик шу ердан бошланади. Сасиган шўр гўшт билан боқишлар шу ердан чиқди; жонга текканлар, гадойлар, текинхўрлар, очкўзваччалар ва шу сингари бошқа сўзларни етимлар дастлаб шу ерда эшитишди; бу ерда уларнинг ҳеч бир ҳаракати жазосиз қолмас, шаддод кампирнинг ўткир кўзларидан ҳеч нарсани: бир бурда нонни ҳам, ярим чақа турмайдиган синиқ қўғирчоқни ҳам, йиртиқ латтани ҳам, ишдан чиққан кавушни ҳам яшириб бўлмасди. Ҳар қандай тартибсизликлар таъна ёки шапалоқ билан «тушунтириллар» эди. Ана энди улар ўз-ўзлигини эплай оладиган бўлиб, бу қабих жойдан қутулиш имкониятига эга бўлишлари билан... *у ёққа жўнадилар!* Уларни ҳеч ким тўхтатиб қололмади, лекин тўхтатиб ҳам бўлмасди, чунки Головлёводан ҳам баттар ёт жой йўқдир деб ўйлаган эдилар.

Оҳ, булар ҳаммаси унутила қолсайди! Зора ўтмишни ҳам, ҳозиргини ҳам тўсиб ташлайдиган биронта сеҳрли олам хаёлан бино қилинса, кошки эди. Ҳайҳот! Унинг сургун ҳаёти бутун фикр-ёдини банд қилиб, бутун тасаввурини кишанлаб қўйди. Кумуш қанотли фаришталарни кўз олдига келтириши ҳам беҳуда, чунки улар кетидан жаноб Кукишев, Люлькин, Забвенний ва Папковлар кўринарди... Ё раббий, наҳот сира илож қолмаган бўлса? Модомики, ўша айш-ишрат, маст-аласт кечаларда, ўз-ўзимни алдаш, ўз-ўзимни юпатиш қобилиятларим ҳам йўқ бўлиб кетган бўлса? Аммо бу ўтмиш қонни заҳарламаслиги ва кўнгилни вайрон қилмаслиги учун қандай бўлмасин уни йўқ қилиш керак! Бирор оғир нарса уни емириб ташласин, ному нишонсиз йўқотсин!

Қандай ғалати ва оғир бир аҳвол! Ҳатто бирон умид бордир, ёруғликка чиқадиган бирон йўл бордир, бирор

ҳодиса рўй бериб қолар, деб хаёлга ҳам келтиришнинг имкони бўлмаса-я. Ҳеч нарса бўлиши мумкин эмас. Энг ёмони шуки, зотан уни ҳозироқ ўлган деб ҳисобласа бўлади, аммо ташқи нишонлари қолган, холос. Любинька билан бирга ўша маҳалдаёқ ўлиш керак эди, негадир тирик қолди. Ўша маҳалда устига ҳар томондан ёпирилган хўрликларга қандай чидаш берди? Бирданига ёпирилган тошлар тагидан ўрмалаб чиқиш учун қандай кичкина ҳашарот бўлиш керак экан?

Шуларни ўйлаб қийналарди ва бундай фикрларни хаёлига келтирмаслик учун залда гир югуриб юарди. Отлиқ аскар тўни кийган баҳайбат қиролича Герольштейнская ҳам, белнигача очиқ никоҳ кўйлаги кийган Клэретта Анго ҳам, олди-орқаси ва ҳар томони қийиқ кўйлак кийган Гўзал Елена ҳам хаёлига келарди... Ҳаёсизлик ва шармандалиқдан бошқа нарса йўқ... унинг бутун умри ана шу хилда ўтипти! Наҳотки шулар рост бўлса?

Кеч соат етти бўлай деганда қўрғонга яна жон кира бошлайди. Чойга тайёргарлик кўрилаётганлиги билинади. Ана, Порфирий Владимиричнинг ҳам овози чиқиб қолди. Тоға билан жиян чой ичиш учун дастурхонга ўтиришди, бу кун тўғрисида бир-икки оғиз гаплашиб олишди, кун ланж ўтганидан кўп гапга ўрин ҳам йўқ эди. Чой ичилиб, қариндошларча ўпишгандан кейин Иудушка ўз инига кириб йўқолади. Аннинька бўлса, Евпраксеянинг уйига кириб у билан карта ўйнаб ўтиради.

Кечаси соат 11 дан кайф-сафо бошланади, Порфирий Владимиричнинг тинчиганини билиб келганидан кейин Евпраксея стол устига қишлоқда бўладиган тузланган егуликлар билан бир шиша арақ кўярди. Аллақачонги бемаъни ва ҳаёсиз ашулалар айтилар, гитара овози эшитилар, ашула билан уятсиз гаплар орасида Аннинька арақдан пича ичиб олар эди. Дастлаб, «кукишевча» қилиб совуққонлик билан «ё худо!» деб ичар, кейин аста-секин руҳсизланар, инграр, қарғарди...

Буни томоша қилиб ўтирган Евпраксея унга «ачинарди».

— Сизга қараб, ҳолингизга жуда ачинаман, жуда ачинаман!— деяди у.

— Бирга-бирга ичсангиз, сира ачинмайсиз!— дерди Аннинька.

— Йўғ-е, менга бўлмайди! Мени тоғангиз дастидан

диний унвонимни олиб қўйишларига сал қолди; буни ҳам қилсам...

— Ундай бўлса, гапиришиб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ экан. Бўлмаса мен сизга «Хуш мўйлов»ни айтиб берай...

Яна гитара, яна ашула овози. Қоқ ярим кечадан кейин Аннинькани уйқу босиб, тошдек қотиб қоларди. Бу муддаодаги уйқу бир неча соатга унинг ўтмишини унутдирар, ўзини тинчитар эди. Эртасига эрталаб ланж ва ярим тентак ҳолда уйғонар ва яна кун кечира бошлар эди.

Ана шундай кечаларнинг бирида Аннинька Евпраксея олдида ўзининг ҳаёсиз ашулаларидан бирини айтиб ўтирганида бирдан эшикдан Иудушканинг капалаги учган афти башараси кўриниб қолди. Лаблари қалтирар, кўзлари ичга ботган ва хурмо шамининг хира шуъласида худди иккита қора тешикдай кўринар, кафтлари юмуқ эди. Тўсатдан пайдо бўлишидан жони пони чиқай деб қолган аёллар олдида бир неча секунд қараб турди-да, сўнгра секингина қайрилиб чиқиб кетди.

Олдинданок, муқаррар муваффақиятсизликка учрайди, деб айтиш мумкин бўлган оилалар ҳам бўлади. Айниқса бошқа крепостнойлик ҳуқуқи паноҳи остида ва ҳозирда эса қўрғонлари хонавайрон бўлиб, сўнги дамларини кечираётган, жамиятга аралашмасдан яшовчи, бутун Россияга ёйилган майда дворянлар орасида бундай оилалар кўп учрайди. Бундай бечора оилаларнинг ҳамма муваффақиятлари ва муваффақиятсизликлари олдиндан мўлжал қилинмасдан, ўз-ўзидан келади.

Баъзан бундай оила кетма-кет бахт-саодат кўради. Вилоятнинг узоқдаги қоронғи бир бурчагида аста-секин кексайиб келаётган чолу кампирнинг бақувват, қаддиқомати келишган, чаққон ва ҳаёт ишларини тез сингдириб оладиган бир неча азамат фарзандлари тўсатдан ҳузурларида пайдо бўлиб қоладилар. Уғиллар ҳам, қизлар ҳам — барчаси ақли жойида фарзандлар. Йигитлар, мактабда ўқиган чоғларидаёқ ошпа-оғайни орттириб, кейин «ўқув юртини» тамомлайдилар. Лозим пайтда камтарлик қилишни биладилар (улар тўғрисида бошлиқлари *J'amie cette modestie*¹ деб атайдилар); лозим пайтда мустақил иш кўрадилаар (*j'amie cette indépendance*²);

¹ Мен бу камтар йигитни яхши кўраман (*французча*).

² Мен бу мустақил йигитни яхши кўраман (*французча*).

ҳар бир ишнинг маъносини тўғри фаҳмлайдилар ва орқада мустаҳкам тирак бўлмай туриб бир ишни ташламайдилар. Шу сабабдан улар ўзлари учун бир турмуш соҳасидан бошқа турмуш соҳасига ва агар зарур топилса яна илгариги соҳага беғалва, бежанжал кўчиб юриш имкониятини туғдирадилар. Хуллас, булар шу замоннинг ҳақиқий ташаббускорларидирки, улар ҳамма вақт излашдан иш бошлаб, *деярли ҳамма* вақт хиёнат билан тугатадилар. Қизлар ҳам ўз ҳунарлари билан оиланинг гуллашига ёрдамлашадилар, яъни яхши эрга тегиб, кейин қобилият кўрсатиб, жамиятда юқори ўринни эгаллайдилар.

Ана шундай тасодифий тўғри келган шароит орқасида бундай бечора оила муваффақиятга эришаверади. Курашда ғолиб чиқувчи биринчи хушбахт одамлар ўз навбатида бахт-саодатли янги авлод тайёрлайдилар ва бу янги авлод энди анча осон яшайди. Чунки унга ҳаёт йўли кўрсатилиб, бошлаб берилган. Бу авлоддан кейин янги авлод ўсади ва ниҳоят, оила дастлаб ҳеч қандай кураш олиб бормасданоқ азалдан роҳатда яшаш ҳуқуқига эга ҳисобловчилар қаторига киргунча шундай давом қилаверади.

Кейинги вақтларда «эски» кишилар аста-секин айниши натижасида «янги кишилар» масаласи кўтарилиши муносабати билан юқорида айтилган муваффақиятли оилалар мисоли анчагина кўп кўринмоқда. Илгарилари ҳам онда-сонда «бахтиёр» одам шуҳрат майдонига чиқиб қоларди, лекин бундай ҳодиса сийрак кўринарди, чунки, биринчидан, дарвозасига: «бунда доим қиймали сомса тайёр» деб ёзилган жамият орасига кириш мутлоқ қийин эди. Иккинчидан, «бахтиёр» орқасидан бу жамиятга суқилиб кириш учун мустаҳкам орқа тирак бўлиши шарт эди. Ҳозир эса бу жамиятга аралашиш енгил иш бўлиб қолди. Чунки суқилиб кирувчидан муносиб сифатлар талаб қилинмайди, балки «янгилиги» сўралади, холос.

Аммо муваффақиятли оилалар қаторида авлодлари ёшлигидан бахтсизликка учрайдиган беҳисоб кўп муваффақиятсиз оилалар ҳам бор. Бундай оилалар ҳар жиҳатдан турли-туман бало-қазоларга мубтало бўлаверади. Оила ўртасига кириб олган офат кейин кетма-кет авлодларига ҳам тарқалади. Оқибатда заиф, маст-аласт, фониқ, бекорчи ва умуман омади келишмаган одамлар гуруҳи пайдо бўлади. Борган сари Головлёвлар¹ сингари

¹ «Оила тарбияси натижалари»га қаралсин (автор изоҳи).

турмушнинг биринчи офатига дуч келишдаёқ чидаш бера олмасдан ҳалок бўладиган кишиларга ўхшаш заиф ва паст одамлар вужудга келаверади.

Головлёвлар оиласи ҳам худди шундай тақдир офатига дуч келган оилалардан бири эди. Бу оиланинг бир неча бўғини ўз тарихида қуйидаги учта хусусиятни бошидан кечирди: бекорчилик, ҳеч қандай ишга лаёқатсизлик ва ичкиликка берилиш. Дастлабки иккита хусусият оқибатида маҳмадонагарчилик, хаёлпарастлик ва очлик ҳосил бўлади, кейинги хусусият эса, муваффақиятсиз ҳаётнинг муқаррар оқибатидир. Порфирий Владимиричнинг кўз ўнгида бу тақдирдан бир неча қурбон берилди ва бундан ташқари ривоятларда ота-боболари ҳақида ҳам гапирилган. Булар ҳаммаси шўх, маҳмадона ва ҳеч қандай ишга ярамайдиган ароқхўрлар бўлиб, улар орасидан тасодифан Арина Петровна чиқиб қолмаганда эди, Головлёвлар оиласи бутунлай йўқ бўлиб кетиши ҳам эҳтимол эди. Бу аёл ўзининг тиришқоқлиги орқасида оилани энг юксак даражага кўтарди, аммо унинг барча меҳнати беҳуда кетди, чунки у ўзининг сифатларини авлодларига қолдириши бир ёқда турсин, ҳатто ўзи ҳам уларнинг маҳмадонагарчилиги, хаёлпарастлиги ва ичкиликлари орқасида қолиб ўлиб кетди.

Аммо Порфирий Владимирич ҳозиргача ичкиликдан ўзини қаттиқ тиярди. Эҳтимол, у оға ва иниларидан ўрнак олиб ўзини тийгандир, эҳтимол, ҳозирча ўз хаёлпарастлигидан қаноат топаётгандир. Шундай бўлса ҳам атрофда, Иудушка ичкиликка берилипти, деган узунқулоқ гаплар юргани беҳуда бўлмаса керак. Шуни ҳам айтиш керакки, у ўзи ҳам ҳаётида бир нуқсон борлигини сезгандек эди ва фақат маҳмадонагарчилик билан иш битмаганини ўзи ҳам англади. Чунки: унга бутун ҳаётни унутдирадиган, ҳаёт тўғрисида ўйлашдан холи қиладиган ўткир бир нарса етишмас эди.

Ана энди унинг кутган пайти ўз-ўзидан етиб келди. Порфирий Владимирич, Аннинька келгандан буён ўз уйида ўтириб, келаётган овозларга қулоқ соларди, нималар бўлаётганини анчагача билолмасдан юрарди... Охири билиб ҳам олди.

Эртасига Аннинька, тоза насиҳат эшитар эканман, деб ўйлади, лекин ўйлагани бўлмади. Порфирий Владимирич эрталаб одатдагича ўзи ўтириб қолди, тушки овқатга чиққанидагина арақни ўзигагина қуймасдан,

икки рюмкага қуйиб, хунук кулимсираш билан рюмкани Аннинькага кўрсатди. Унинг гапсиз таклифига Аннинька ҳам қўшилди.

— Любинька ўлди дединг-а?— деб сўради у, ниҳоят овқат яримлаб қолганда.

— Ўлди, тоғажон.

— Жойи жаннатда бўлсин! Қайғурмагин — гуноҳ бўлади, эсга олиш маъқул. Бўлмасам, эсга олайликми?

— Майли, тоғажон.

Шундай қилиб, яна бир рюмкадан кўтаришди; сўнгра Иудушка жим бўлиб қолди, афтидан, ҳали ўзининг эски ёввойилигидан буткул қутулмаган эди. Овқатдан кейин Аннинька қариндошлик одатини бажо келтириб тоғасининг чаккасидан ўпганидан кейингина у Анниньканинг чаккасидан ўшиб:

— Ёспирай, сен тузук экансан-ку!— деб қўйди.

Ўша кунни кечки чой одатдагидан кўра узоққа чўзилди. Порфирий Владимирич Аннинькага бир оз жилмайиб тикилганидан кейин:

— Егулик буюраверсакмикан?— деди.

— Майли... буюраверинг!— деди Аннинька.

— Ҳа, ана энди ўзингга келдинг, аллақайда юргандан кўра, тоғанникида бўлганинг яхши... Бошқадан кўра, тоғанг...

Иудушка гапини гапира олмади. У, тоғанг ҳар ҳолда «тузук» демоқчи бўлса керак, лекин гапи оғзида қолди.

Шундан бери ҳар кун кечқурун ошхонада егулик тайёр турадиган бўлиб қолди. Дарпардалар бекитилар, хизматкорлар ўз уйига кетиб кўздан ғойиб бўлар ва тоға билан жиян танҳо қолишарди. Бошда Иудушка ичкиликдан бир оз кейинда қолиб борса ҳам, аммо тез орада Аннинька билан бараварлашиб олди. Икковлон ўтиришар, аста-секин ичишар, ичкилик орасида ўтмишни хотирга олишар ва суҳбатлашардилар. Бошда суҳбат аҳамиятсиз ва сует борса ҳам миялар қизишган сари қизишиб кетар ва пировардида Головлёвларнинг бевақт ўлиб кетишлари ҳамда бечора ҳолга тушиб қолишлари тўғрисида доим бетартиб жанжаллар кўтарилар эди.

Жанжални доим Аннинька бошларди. У ҳеч раҳмсиз Головлёвлар оиласининг ўтмишидаги ҳодисаларни ковлаб чиқарар ва оиланинг фалокатга учрашига марҳума буви си билан бир қаторда тоғаси асосий сабабчи эканлигини исбот этиб, Иудушкани ўрташни яхши кўрар эди. Шу

билан бирга, унинг ҳар бир сўзи шунчалик беҳаё эдики, азоб-уқубатлар кўриб, тугай деб қолган бу зотда шунчалик ҳаёт ўти борлигига ҳеч ким ишонмас эди. Унинг ўрташлари Иудушкани қаттиқ жароҳатлади, аммо у унча қаршилик кўрсатмасдан, кўпроқ аччиқланарди; Аннинька уни қаттиқ ўртаган пайтларида бақриб қарғар эди.

Бундай манзаралар ҳар кун бир хилда такрорланиб турарди. Оиланинг жамики қайғули ҳодисалари батафсил кўздан кечирилган бўлса ҳам, аммо ҳодисалар бу икки зотни сира тинч қўймас, уларнинг барча фикр-ёдини банд этганди. Ҳар бир ҳодиса ва ҳар бир эсдалик уларда бирор янги жароҳат пайдо қилар эди. Уша жароҳатли ҳодисаларни ошкор этишлар, уларга баҳо беришлар ва ҳатто уларни ҳаддан зиёда ошириб кўрсатишлар уларга қандайдир аччиқ ўч олиш роҳатини берар эди. На ўтмишда ва на ҳозирда асос қилиб ушлайдиган ҳеч қандай ахлоқий негиз йўқ эди. Бир томондан, очкўзлик билан мол тўплаш бўлса, иккинчи томондан, ҳеч бир вазсиз юзага келган очлик эди. Нон ўрнига тош ғажилар, насихат ўрнига — калтакланар эди. Бунинг устига, текинхўрсан, еган нонинг ҳаром, гадойчилик қилаётирсан, ўғирлаб ейсан... деб жабрлашлар ҳам бор эди. Қутлаш, эркалатиш ва муҳаббат умид қилувчи ёш юраклар ана шундай жавоб олар эди. Ана, оқибат, ҳаётга жиддий қараш ўрнига, шафқатсиз тарбия бериш натижасида ҳаёт заҳарига ишқибозлик ҳосил бўлди. Ёшлар ҳаётга берилиб кетиб, ҳамма нарсани эсдан чиқазиб қўйдилар. Бир неча йил айш-ишратда юриш натижасида Головлёво ишлари бутунлай йўқ бўлиб кетди. Ана энди ажал яқинлашгани билингандан кейин Аннинька ачина бошлади, ўтмишини эндигина яхши тушуниб олди ва унга чинакам нафрат билан қарай бошлади.

Маст-аласт суҳбатлар ярим кечагача чўзилар эди ва агар ичкилик натижасида фикр ва гаплар чалкашиб кетмаганида эди, бу суҳбатларнинг оқибати ёмон бўларди. Бахтга қарши, ичкилик бу икки зотнинг юрагида оғир жароҳатлар ҳосил қилса ҳам, лекин бу жароҳатларни ўша ичкиликнинг ўзи шифолар эди. Кечаси узоқроқ ўтирилган сари, уларнинг гаплари ва нафратланишлари ҳам кўпроқ чалкаша бошларди. Пировардида ҳамма нарса эсдан чиқиб, кўз олдидан йўқолар эди. Тиллар тутилар, кўзлар юмилар ва бадан ҳаракатлари секинлашар-

ди. Тоға ҳам, жиян ҳам ўринларидан зўрға турар ва гандираклай-гандираклай ўз инларига кириб кетардилар.

Албатта, қўрғондаги бу тунги ҳодисалар яширин қолмас эди. Аксинча, бу ҳодисаларнинг табиати бошдаёқ шунчалик аниқ маълум бўлдики, бу ҳақда қўрғондагилардан бири «жиноятбозлик» деб айтган сўзга ҳеч ким таажжубланмади ҳам. Головлёвлар қўрғонида ҳаёт асари кам қолди; ҳатто эрталаб ҳам ҳеч қандай ҳаракат кўринмас эди. Жаноблар уйқудан жуда кеч турар ва кейин, тушки овқатга қадар, Анниньканинг қаттиқ йўталиши, қарғиш овозлари қўрғоннинг у чеккасидан бу чеккасигача эшитилиб турар эди. Бу безовта қиладиган овозларни эшитган Иудушка буткул емириб ташлайдиган фалокат ўзига ҳам яқинлашиб келаётганини фаҳмлар эди.

Бу руҳсиз қўрғоннинг гўё ҳар бир бурчагидан «ажал» ҳиди келиб турарди. Қай томонга борма, қай томонга бурилма — ҳамма жойда ваҳимадан аллакимлар кўринарди. Ана, отаси Владимир Михайлович, бошига оппоқ қалпоқ кийиб олиб, Барковнинг шеърларини шивирлаб ўқи-моқда; унинг ёнида акаси Стёпка-тентак билан укаси мўмин-қобил Пашка турипти; ана Любинька ҳамда Головлёвлар наслининг кейинги «авлодлари» бўлган Володька билан Петенька ҳам туриптилар. Булар ҳаммаси азоб-уқубат тортган, қонга беланиб, маст-аласт ҳолда. Бу ҳамма кўзга кўринганлар устида кун кўриб турувчи яна бир тирик одам бор. У ҳам бўлса унинг ўзи, яъни вориссиз қолган Головлёвлар оиласининг энг охириги авлоди Порфирий Владимирович Головлёвдир...

Алҳосил, ўлганларни бетўхтов ёдга олавериш ўз таъсирини кўрсатиши керак эди. Ўтмиш шундай аниқландики, уни яна хотирлаш кишига азоб берарди. Бунинг табиий оқибати қўрқшдан кўра виждон туйғусининг уйғониши эди. Қизиги шуки, виждон бутунлай йўқ эмас экан, фақат бир чеккага чиқарилиб ташланиб, эсдан чиқиб кетган экан. Шу сабабдан одам маълум бир давр ичида виждонни эслатиб турадиган туйғуни йўқотган экан.

Бегоналашган виждоннинг бундай уйғониб қолиши одамга қаттиқ азоб беради. Тарбия қиллолмайдиган ва келгуси учун умид туғдирмайдиган виждон одамни тинчитмайди, янги ҳаёт имкониятини кўрсатиб беролмайди, одамга бетўхтов ва беҳуда озор беради, холос. Натижада одам ўзини тош девор ичида ҳис этиб, ҳаётга қайтиб

келишига сира умиди бўлмаган жон талвасасига тушиб қолади. Бу оғир жароҳатдан қутулиш учун бошни тош деворга уришдан бўлак чора қолмайди...

Иудушка узоқ вақт руҳий қашшоқликда яшаб, ўзининг вақти соати яқинлашиб келаётганини хаёлига ҳам келтирмас эди. У ўзича аста-секин, худога ибодат қилибгина яшаётирман, деб ўйларди, лекин худди шундай яшашдан оғир жароҳат ҳосил бўлишини билмас эди. Албатта, бу жароҳатларнинг ҳосил бўлишига ўзи айбдор эканини сира бўйнига олмасди.

Ана, бирдан унинг виждони уйғониб чин ҳақиқатни кўрди-ю, лекин кеч, фойдасиз эди; бу вақтда таниб бўлмайдиган ва тузатиб бўлмайдиган воқеа унинг кўз олдида эди, ана, у қариб қолди, ёввойилашди, бир оёғи гўрда, бир оёғи тўрда эди, унинг олдига келадиган, унга «ачинадиган» бирор зот оламда йўқ. Нима сабабдан танҳо қолди? Нима сабабдан бутун олам унга бепарво қарабгина қолмай, ҳатто ундан нафратланади? Нима учун у нимагаки тегса — ҳаммаси ҳалокатга учрайди? Бир вақтлар мана шу Головлёво гала-гала одамлар уяси эди, энди бўлса гўё бир хас ҳам қолмагандай. Унда ўсганлардан битта жияни қолибди, лекин у ҳам бўлса уни масхара этиш ва ҳолдан кетказиш учун келган. Ҳатто энг соддадил Евпраксея ҳам уни ёмон кўради. Уни Головлёвода ушлаб турган нарса шуки, отасига бу ердан ҳар ойда озниқ овқат юбориб туради, аслида эса бу ерда уни ёмон кўргани ҳолда нонлож туради. Иудушка унга ҳам қаттиқ жароҳат етказди, унинг чақалоғини тортиб олиб аллақачон улоқтириб юборди ва шу билан унинг ҳаёт нурини ўчирди. Оқибат ҳаёти нима бўлди? Нима учун у ёлгон тапирди, маҳмадонагарчилик қилди, жабрлади, очкўзлик билан мол-дунё тўплади! Унинг шу хилда топган мол-мулкидан, яъни «меросидан» ким фойдаланади?

Такрор айтаманки: виждон уйғонди-ю, лекин беҳуда. Иудушка инграр, ғазабга келар, бошини тошга уриб дод-фарёд қилар ва шу билан бирга иш учун эмас, балки ичиб яна виждонсизланиш учун қачон кеч бўлишини тўрт кўзлаб кутар эди. У ўз жароҳатини ҳаёсизлик билан ўртовчи «бузуқ қизни» кўролмас ва шу билан бирта, гўё ҳали икки ўртадаги қангама тугамагандай ва ўрталиши лозим бўлган яна бошқа жароҳатлар қолгандай бу «бузуқ қиз» билан улфатчиликка қаттиқ интилар эди: у ҳар кечаси Любиньканинг ўлимини айтиб бершига

Аннинькани мажбур қиларди ва унинг ўз-ўзини ҳалок қилиш тўғрисидаги нияти унда зўрая борар эди. Бошда бу фикр унинг миясидан тасодифан кечган бўлса-да, ўлиш ҳодисаси аниқланган сари бу ният унинг миясига чуқурроқ ўрнаша борди ва ниҳоят келажагининг бирдан-бир ёруғ нуқтаси бўлиб қолди.

Бунинг устига унинг саломатлиги ҳам анча бўшашиб қолган эди. У қаттиқ йўталар ва баъзан бўғилиб қоларди; виждон азобидан ташқари бу ҳам одамни талвасага солар эди. Фақат Головлёвларгагина хос бўлган заҳарланиш аломатлари шундоқ юз кўрсатиб турган эди. Шунинг учун унинг қулоғига Дубровино қўрғонининг болохонасида ажал топган укаси мўмин-қобил Павлушканинг инграшлари эшитилиб турарди. Аммо унинг ҳар онда йиртилиб кетай деб турган ориқ, заиф кўкраги кишини ҳайратга соларли даражада яшовчан ҳам эди. Унинг кўкраги кун сари оғирлашаётган жисмоний жабр-жафоларни ўз устига олар ва шунда ҳам яшашга тоб берарди. Унинг бадани ҳам, мустаҳкамлиги билан илгари ўлганлар учун алам олгандай эди. Иудушка ҳар сафар нафаси қисганда умидвор бўлиб, ҳали бу ажалим эмасдир?— дерди; ажал эса ҳамон келмасди. Демак, буни тезлатиш учун зўрлик керак экан.

Хуллас, қай томонга қарама, ҳаёт ҳисоб-китоби туганган. Яшашнинг азоб-уқубатлари ҳам кўп, зарури ҳам йўқ; энг зарури ўлим, аммо мушкул жойи шуки, ўша ажал келмаётир. Бутун жон-дилиги билан ўлимни истаган маҳалинга ажалнинг кечикиши, фақат жамолини кўрсатиб тегажаклик қилиши ҳам қандайдир хоннона пасткашлик бўлар экан...

Март ойининг охирлари, пасха байрами яқинлашган эди. Порфирий Владимирич кейинги йилларда жуда руҳий тушқунликда қолган бўлса ҳам, аммо бундай байрам кунларини қувноқлик билан кутиб олишга бола чоғидаёқ одатлангани сабабли руҳи кўтарилди. Қайфи ҳам жойига келди; кўнгли ҳам тинчликдан бошқа ҳеч нарса орзу қилмасди. Шунинг учун кечки ўтиришлар ҳам ўзининг тусини йўқотиб, зерикиш ва жимжитлик билан ўтар эди.

Иудушка билан Аннинька икковлари ошхонада ўтирар эдилар. Бир соат олдин инжилдаги ўн иккита сура ўқилиб, ибодат қилинди ва қўрғонда исириқ ҳиди ҳам

анқиб турар эди. Соат ўнни урди, уйдагилар ўз жойига кириб ётган ва бугун қўрғон жимжит. Аннинька икки қўли билан бошини ушлагани ҳолда столга таяниб ўйга ботган; Порфирий Владимирич унинг рўпарасида индамасдан хафа бўлиб ўтирар эди.

Бу ибодат Аннинькага доим қаттиқ таъсир қиларди. Болалик чоғидаёқ у поппинг: «Тиканакдан тож тўқиб бошига кийди ва ўнг қўлига ҳассасини ушлади» деганидан кейин қаттиқ йиғларди ва дьячокка қўшилишиб, ҳазин овози билан: «Е раббим, балли сабрингга, балли!» дерди. Ибодатдан кейин жуда ҳовлиқиб қизлар уйига чопиб келарди ва қоронғида (қизларникида иш бўлмаганда Арина Петровна шам бермасди) хизматкор аёлларга «худонинг орзуларини» айтиб берарди. Худонинг қуллари кўз ёшлари тўкардилар ва огир нафас олардилар, гуноҳларни кечувчи худога чин кўнгилдан ишонардилар. Аннинька ҳам ишонарди. Кўп жабр-жафо ва азоб-уқубатлардан кейин уларнинг кўзларига ёруғлик ва эркинлик машъали кўринарди. Одатда баджаҳл бўлган қари бойвучча Арина Петровнанинг ўзи ҳам бу кунларда мўминқобил бўларди, Аннинькани етим деб таҳқир қилмасдан, унинг бошини силаб, ҳовлиқма, деб насиҳат қиларди. Аммо Аннинька кечаси ўрнида ҳам тинч ётолмас, сесканар, ўрнидан сакраб турар ва ўз-ўзи билан гаплашарди.

Сўнгра ўқиш даври ва кейин жаҳонгашталиқ даври бошидан ўтди. Уқиш даври бемаъни бўлса, жаҳонгашталиқ даври азоб-уқубатли қабоҳат эди. Аммо у артистка бўлиб бетартиб кўчманчилик қилиб юрган даврида ҳам «муқаддас кунларни» чин кўнгилдан ҳурмат қиларди ва ўтмишини эсига олиб, болаларча таъсирланиб чуқур нафас оларди. Энди ҳозир, бутун ҳаёти батафсил аниқлангани, ўтмишга ўз-ўзидан лаънат ўқилиб, келгусида бу гуноҳларидан тавба этиб қутулиш умиди бўлмагани, таъсирланиш манбалари тугаб, кўз ёшлари тамом бўлгани сабабли ибодат вақтида тилга олинган йўлдан адашганлик унга қаттиқ таъсир қилди. Унинг болалик чоғидаёқ ҳаёти қоронғилиқда ўтган бўлса-да, ҳар ҳолда қоронғилиқ нарёғида ёруғлик сезиларди. Ҳозир эса, абадий қоронғилиқдан бошқа ҳеч нарса кўринмайди. Аннинька, худога ёлвормас, ҳовлиқмас, ҳатто ҳеч нарса тўғри-сида ўйламасди, у эс-ҳушсиз қотиб қолган эди.

Порфирий Владимирич ҳам ўзига хос художўйлик

билан ибодат қилиб, чин кўнгилдан «муқаддас кунларни» ҳурматлаб ўтказган эди. Ҳар йили улуғ айём арафасида попни чақириб, инжил сураларини эшитар, қўлларини тез-тез ёзиб ёлворар, қўлларини осмонга кўтарар, сажда қилар, инжилни неча марта ўқилганини мум шам билан чизиб санаб борар ва шундай бўлса ҳам ўзи ҳеч нарсани тушунмас эди. Ана энди Аннинька унда «ўлим» туйғусини кўзгагани сабабли, ҳақиқат устидан ёвузлик билан ҳукм чиқарган қандайдир ёлгон борлигини умрида биринчи марта тушуниб олди...

Албатта, у ўзининг бу кашфиётини ҳақиқий ҳаёт билан солиштириб кўрди десак муболаға бўлар, лекин унинг кўнгилида умидсизликдан туғилган аллақандай бир галаён юз бераётганлиги шак-шубҳасиз эди. У ўтмишда онгсизлик билан яшаганлигини тушунган сари, ташвиши ҳам кучаяр эди. Унинг ўтмишида қандайдир бир даҳшатли нарса бор бўлиб, турли нарса хаёлига келиб турганидан нима эканлигини билиб ҳам бўлмасди. Бироқ унутиб ҳам бўлмас эди. Шу маҳалгача беркиниб турган бу кўрқинч нарса энди ҳаракатга кирди ва ҳар онда уни босиб йўқ қилишга ҳозир турарди. Башарти ўша нарса уни босиб йўқ қилиб қўя қолганида қайтага яхши бўларди; аммо у осонгина ўладиганлардан эмас эди.

Йўқ, бундай табиий фалокатнинг келишини кутиб ўтириш тўғри келмайди; бу оғир ташвишдан қутулиш чорасини топиши керак. Ҳа, хайрият, бундай чора бор экан. У бир ойдан бери уни амалга оширишни мўлжаллаб юрипти, энди пайти келди. «Шанба куни маслаҳатлашамиз, марҳума онамнинг мазорини тавоф қилиб келишимиз керак», деган фикр лип этиб хаёлига келди ва бундан Аннинькага айтди:

— Бориб келамизми?

— Майли... борайлик...

— Йўқ, бормаймиз... — деб гап бошлаб эди Порфирий Владимирич, Аннинька гапнинг белига тепди, деб ўйлаб сўзини тўхтатди.

«Мен ҳали марҳума онам ҳузурда гуноҳкорман... мен унга азоб берган эдим... Мен!..» деб ўйлади у ва унда онасининг мазорига бориб «кечирим сўраш» истаги тобора кучайди. Аммо одатдагича «кечирим сўраш» эмас, унинг гўрнини қучоқлаб, оҳу зор қилиб, кўнгли озгунча йиғлашни истарди.

— Демак, сен Любинька ўзини ўзи ўлдирди деганми-

динг?— деб сўради у тўсатдан ўзини бир оз тетик тутмоқ мақсадида бўлса керак.

Бошда Аннинька тоғасининг саволини эшитмагандай бўлди, лекин миясига кейин кириб борди шекилли, икки-уч минутдан кейин унинг ўзи ана шу ўлим тўғрисидаги гапга қайтиб, ўзини қийнагиси келиб кетди.

— Ич... разил, деб тўппа-тўғри айтдимиз?— деб қайта сўради Порфирий Владимирич.

— Ҳа... шундай деб айтди.

— Сен ичмадинг ва қолдинг, шундайми?

— Ҳа... Мана юрибман.

Порфирий Владимирич ўрнидан турди ва хона ичра у ёқдан-бу ёққа ҳаяжонланиб юрди. Ниҳоят, Анниньканинг ёнига келди ва унинг бошини силай бошлади.

— Вой бечорам! Вой бечорам-эй!— деди у аста.

Бундан кейин Аннинька жуда ўзгариб кетди. Бошда у таажжубланди, сўнгра чеҳраси аста-секин ўзгариб, ниҳоят, бирданига ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Тоғажон! Сиз меҳрибонсиз-а? Айтинг, меҳрибонсиз-а?— деб қичқирди у.

Ҳўнграб йиғлагани ҳолда кўз ёшларини тўкиб шу саволни такрорлар эди. У ўзининг «саёҳатидан» кейин Головлёвода яшаш учун бутунлай қайтиб келганида ҳам унга шу саволни берган эди-ю, лекин унда Иудушка бемаъни жавоб қайтарган эди.

— Сиз меҳрибонсиз-а? Айтинг! Меҳрибонмисиз?

— Бугун ибодатда айтилган гапларни эшитдингми?— деб сўради у Аннинька бир оз тинчигандан кейин.— Азизлар қандай жафо чекканлар-а! Фақат ана шундай азоб-уқубатлар билангина... худо кечирди, ҳамманинг гуноҳини батамом кечирди!

У яна уй ичида катта-катта қадам ташлаб, терлаб-пишиб қийналиб, у ёқдан-бу ёққа тез-тез юриб турди.

— Ҳамманинг гуноҳини кечирди!— деб овозини чиқариб гапирарди ўз-ўзига.— *Уша кезде* сув деганда Исога сафроли сирка ичирганларнигина эмас, ундан кейин, мана ҳозир ҳам, келажакда ҳам, бутун асрлар давомида сафроли сирка келтирадиганларни ҳам кечирди... Даҳшат! Оҳ, қандай даҳшатли!

Кейин бирданига жияни ёнида тўхтаб:

— Сен-чи... кечирдингми?— деб сўради.

У жавоб қайтариш ўрнига, уни қаттиқ қучоқлаб олди.

— Мени кечиршинг керак!— деди Порфирий Влади-

мирич.— Ҳамма учун... ўзинг учун ҳам... ҳозир йўқ одамлар учун ҳам... Нима бўлди? Нима юз берди?!— деярли эсанкираб хитоб қилди-да, теварагига қаради:— Қаёқда... ҳаммаси?..

Азоб чекканларича, ҳаяжон ичида ҳар ким ўз уйига кириб кетди. Аммо Порфирий Владимиричнинг кўзига уйқу келмади. У гоҳ у ёнбошига, гоҳ бу ёнбошига ағдарилиб ётиб, гарданида яна қандай вазифа қолганини бир-бир ўйларди. Бирданига, бундан бир-икки соат олдин айтган сўзлари яна эсига келиб қолди. «Марҳума онадан кечирим сўраб келишим керак»... Бу сўзлар эсига тушгач, унинг жони ачиб бесаранжом бўла бошлади...

Ниҳоят, у бетоқат бўлиб ўрнидан турди ва чопонини кийди, қўрада ҳали қоронғи, ҳеч қандай овоз эшитилмайдди. Бир оз айланиб юрди, олдига чироқ ёқиб қўйилган, тиканакли тож кийган, гуноҳларни кечувчи икона олдида тўхтаб, унга тикилиб турди. Ниҳоят, у таваккал қилди. Қилаётган ишига ўзи яхши тушуниб олганми, йўқми — бунисини айтиш қийин эди, аммо у бир неча дақиқадап кейин қочиб-писиб ташқари эшикка келди ва шик этиб илгакни очди.

Ҳовлида март ойининг зах шамоли эсар, эриган қор зарраларини кўзга урар эди. Аммо Порфирий Владимирич чопонининг этагини кўтарди, қор ва шамолга қармасдан кўлоб бўлган йўлдан... физиллаб кета бошлади.

Эртасига саҳарда Арина Петровна дафн этилган қабристонга яқин қишлоқдан бир отлиқ чопиб келиб, йўлдан бир неча қадам ичкарида Головлёв жанобларининг совиб қолган жасади топилди, деб хабар қилди. Хизматкорлар дарҳол Аринынка ётган уйга югуришди, аммо у, қаттиқ иситмалаб беҳуш ётар эди. Сўнгра бошқа бир отлиқни тайинлаб, Горюшкино қишлоғига, яъни ўтган йил куздан бери Головлёвода нима воқеалар бўлаётганини диққат билан кузатаётган аммаваччаси Надежда Ивановна Галкинага хабар юборишди.

МУНДАРИЖА

Оила суди	3
Қариндошларча	57
Оила тарбияси натижалари	103
Жиянча	149
Ноҳоиз оила қувончи	197
Вориссиз	226
Ҳисоб-китоб	257

На узбекском языке

М. Е. Салтыков-Щедрин

ГОСПОДА ГОЛОВЛЕВЫ

Роман

*Перевод с издания Государственного Издательства
художественной литературы, Москва—Ленинград,
1933*

Редактор М. Аззамов
Расом Д. Цирин
Расмлар редактори А. Кива
Техн. редактор Н. Жўраева
Корректор М. Қудратова

Босмақонага берилди 13/ХІ 1975 й. Босишга руҳсат этилди
13/І-1976 й. Формати 84Х108 ¹/₃₂, Босма л. 9,25. Шартли босма л.
15,54. Нашр л. 16,22. Тиражи 45000.

Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент,
Навой кўчаси, 30. Шартнома № 189—75

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия
ва китоб савдоси ишлари бўйича давлат комитетининг Тошкент
полиграфкомбинатида №1 қорозга босилди. Тошкент, Навой кўча-
си, 30. 1976 йил. Заказ № 300, Баҳоси 62 т.